

Adsumus XVI.

**Tanulmányok
a XVIII. Eötvös Konferencia előadásaiból**

Adsumus XVI.

Tanulmányok a XVIII. Eötvös Konferencia előadásaiból

ELTE Eötvös József Collegium
2018

Adsumus XVI.

Tanulmányok a XVIII. Eötvös Konferencia előadásaiból

ELTE Eötvös József Collegium
2018

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Nemzeti
Tehetség Program

A kiadvány „Az Oktatási Hivatal által nyilvántartott szakkollégiumok támogatása” című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-17-0025) valósult meg.

ELTE Eötvös József Collegium
Budapest, 2018

Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös Collegium igazgatója

Szerkesztette: Farkas Flóra, Juhász Daniella, Szűcs Bernadett

Az EC HÖK Választmány részéről a munkát szervezte: Barabás Gergő

Copyright © Eötvös Collegium 2018 © A szerzők

Minden jog fenntartva!

A nyomdai munkálatokat a Pátria Nyomda Zrt. nyomdaüzeme végezte.

1117 Budapest, Hunyadi János út 7.

Felelős vezető: Simon László

ISBN 978-615-5371-87-5

Tartalomjegyzék

BÖLCSESZETTUDOMÁNYOK

Anga Zalán	
A magyar aulikus arisztokrácia politikai jelentősége Schwarzenberg és Windisch-Grätz kapcsolatának tükrében az 1848/49-es szabadságharc kezdeti szakaszán	11
Cservég Viola	
A vasúti pályaudvar mint a 20. század katedrálisa.....	25
Fejes Richárd	
A nyomtatott irodalom revitalizálásának lehetőségei: transz- és monomedialitás Mark Z. Danielewski <i>House of Leaves</i> című regényében	37
Havasi Zsuzsanna	
Eljátszott hercegnő. A <i>Francia szépség</i> a <i>Clèves hercegnő</i> adaptációjaként	49
Jakab Eszter	
A Mahábódhi-templom szimbolikája és jelentősége.....	63
Juracsek Kata	
Ulickaja: <i>Életművésznők</i> . Műfajpoétikai kérdések	75
Kiss Balázs	
Egyiptom-motívumok és referenciák az Augustus-kor irodalmában	89
Kovács Dominika	
Egy (majdnem) elfelejtett XX. századi Homérosz-fordítás	109
Lódi Csilla	
Egy országos kiállítás a nemzettudat szolgálatában. Az 1939-es Zürichi Országos Kiállítás háttérének elemzése.....	123
Marton Máté	
Létó gyermeke és Brutus végzetes sorsa.....	141
Molnár Erik	
A szeretet metaforái	163
Mosa Diána	
A francia nyelv etimológialapú tanítása magyar anyanyelvűeknek	179
Németh Anna	
Euripidész – <i>Médeia</i> . Pier Paolo Pasolini – <i>Médeia</i>	209
Szűcs Bernadett	
A kopt ikonok állatszimbolikája.....	227
Ternovác Adél	
Egy gyűrű datálási módszertana a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményében.....	247

Tóth Kelemen	
Párbaj és becsület. A párbaj népszerűségének, fennmaradásának okai a dualizmus kori Magyarországon	265
Váczy István Dávid	
Geopolitikai játszmák az Oszmán Birodalom és Perzsia területén a XIX. szá- zadban	285
Varga György	
Pénz a távolból? Az Európán kívüli világból a visegrádi országokba áramló működő tőke alakulása a rendszerváltozástól napjainkig	303
Virág Csilla	
Lokális történelem, lokális közönség – egy 17. századi énekmondó gyűjtési profilja?	317
Vrabély Márk	
„hunc exemplum excepi de libro fratris Bernardini de Busty”: A Sándor- kódex egy exemplumának forrása és a kódex szerkezete	337

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

Galzó Ákos Ferenc	
Integrálható sokrészecske-rendszerek regularizálása	357
Kovács Ágnes Éva	
A Penicillium Antifungal Protein módosított változatainak előállítása	389

TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Ármás Julianna	
Változik-e a stratégiai kultúra? Az orosz stratégiai magatartás a posztszovjet térsg befagyott konfliktusaiban	407
Fényes Csongor	
Hullámvasút a politikai szocializációban. Diákmozgalom mint új színtér? ...	429
Izing Máté Antal	
Kárpátalja fiatalságának jelen- és jövőképe egy felmérés tükrében	453
Kovács Kornél és Zádor Zsófia	
Donald J. Trump gyermekek nappali ellátásáról szóló szakpolitikai javaslatá- nak bemutatása és mikroökonómiai elemzése	479
Oláh Julianna	
Hogyan áldozat a magyar? A magyar kollektív áldozati hiedelmek kvalitatív vizsgálata nemzetközi minták tükrében	499

Bölcsészettudományok

A magyar aulikus arisztokrácia politikai jelentősége Schwarzenberg és Windisch-Grätz kapcsolatának tükrében az 1848/49-es szabadságharc kezdeti szakaszán

Anga Zalán

1. Historiográfiai áttekintés

Jelen tanulmány egy hagyományos politikatörténeti keretben kíván arra a kérdésre választ adni, hogy az 1848/49-es szabadságharc során, az osztrák hadak főparancsnokának és az osztrák miniszterelnöknek a viszonyában milyen szerepet játszott a magyar udvarhű arisztokrácia, annak milyen volt a megítélése, illetve hogy maguk az ókonzervatív, a császár oldalán álló magyarok milyen módon tudták felhasználni politikai céljaikra Windisch-Grätzet és milyen ellentétek adódtak Schwarzenberggel.

A témában az elsődleges eligazodási pontot Andics Erzsébet *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848/49-ben* című műve¹ nyújtja. Ebben a monumentális forrásgyűjteményben minden jelentősebb irat, feljegyzés, személyes levél, parancs, jelentés megtalálható, amely a témához kapcsolódik, így a jelen dolgozat is nagyrészt az ebben a forráskiadványban közölt forrásokra épül.

Amennyire hasznos azonban Andics forrásközlése, annál használhatatlanabb az azokat összefoglalni kívánó tanulmánya,² melyben nagyon egyszerűsítő véleményeket fogalmaz meg, illetve a történeti objektivitást mellőzve, homogén és egysíkú módon ábrázolja a császári oldalt.

A tanulmány szerkezetének felállításában, az események összekötésében és a téma nagyobb összefüggéseinek felismerésében nagy segítségemre volt Zachar Péter Krisztián 2008-as monográfiája, amely a téma egyik legfontosabb friss szakirodalma.³

¹ ANDICS Erzsébet (1952; 1965; 1981), *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-49-ben I-III*, Budapest, Akadémia.

² ANDICS (1952), 17–114.

³ ZACHAR Péter Krisztián (2008), *Ellenforradalom és szabadságharc. Az 1848. őszi nyílt dinasztikus ellenforradalmi fordulat politikai és katonai háttere (szeptember 29. – december 16.)* Budapest, L'Harmattan.

Kiegészítő forrás továbbá Thallóczy Lajos gr. Szécsen Antaltól írott életrajza⁴ és Szőgyén László emlékiratai.⁵ A kiinduláshoz elengedhetetlen ismereteket Hermann Róbert tanulmánya a *Korunk* magazinban,⁶ Dénes Iván Zoltán fontos monográfiája,⁷ illetve Wertheimer Ede két cikke és forrásközlése⁸ adták meg. Az előadáshoz az ötletet Hermann Róbert 2016 őszén tartott előadása⁹ adta, amelyben Dessewffy Emil szerepét mutatta be a vizsgált korszakban.

Ezeken felül a jelen tanulmányhoz számos egyéb forrás és szakirodalom került felhasználásra, de csak a fentieket ismertettem külön is, mint a tárgyhoz tartozó legfontosabbakat.

2. Előzmények

2.1. A konzervatívok helyzete a fegyveres konfliktus legelején

Az uralkodó és a törvényhozás tavaszi – feszültségektől korántsem mentes – együttműködése alatt széthullott a konzervatív tábor. Andics szerint¹⁰ a konzervatívok a nyugati országhatár közelében tartózkodtak, azonban szimplifikáló lenne ezt állítani, hiszen például Vay Miklós kormánybiztosságot vállalt,¹¹ míg Szőgyén Fejér megyei birtokain tartózkodott.

Károlyi Árpád szerint a konzervatívok „...ki- és bejártak a főherceg főhadiszállásán a schönbrunni császári kastélyban 1848 októberének második felétől.”¹²

Azonban ez sem teljesen igaz, hiszen gr. Szécsen Antal első levele ebben az időszakban Pozsonyból datált,¹³ valamint a Szécsen-életrajz szerint is csak

⁴ THALLÓCZY Lajos (1901), gr. Szécsen Antal, Budapest, Különlenyomat. (<http://docplayer.hu/10632611-Thalloszy-lajos-graf-szechen-antal.html> – 2017.09.18.)

⁵ id. SZŐGYÉN Marich László emlékiratai (1917), Budapest.

⁶ HERMANN Róbert (2014), Az együttműködés útja, tévútjai és zsákutcája 1848–1849-ben a magyar konzervatívok a túloldalon, in: *Korunk* (2014) (III. évfolyam 25.) [2014/11]

⁷ DÉNES Iván Zoltán (2008), *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz*. Budapest, Argumentum.

⁸ WERTHEIMER Ede (1915), Új Adatok A Magyar Ó Conservatívok Történetéhez (I.), in: *Történelmi szemle* (4. évfolyam) és WERTHEIMER Ede (1916), Új Adatok A Magyar Ó Conservatívok Történetéhez (II.), in: *Történelmi szemle* (5. évfolyam).

⁹ HERMANN Róbert (2014), Az együttműködés útja, tévútjai és zsákutcája 1848–1849-ben a magyar konzervatívok a túloldalon, in: *Korunk* (III. évfolyam 25.) [2014/11].

¹⁰ ANDICS (1952), 66.

¹¹ ZACHAR (2008), 30.

¹² KÁROLYI Árpád (szerk., 1932), *Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre I–II*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat.

¹³ ANDICS (1965), 156.

novembertől vállalt komolyabb szerepet az ellenforradalmi mozgalomban.¹⁴

Dessewffy Emil ténylegesen ott tartózkodott ugyan, de a frissen miniszterelnöknek kinevezett Schwarzenberg Jósika Samut igyekezett a lehető legtávolabb tartani az udvartól.¹⁵

Érdemes azonban azt leszögezni, hogy az elhíresült október 3-i manifestumnak valószínűsíthetően Szécsen Antal a szerzője és annak készítésében Dessewffy Emil is szerepet vállalt,¹⁶ utóbbi azonban (mint már említettem) október 8-án ismét Pozsonyban tartózkodik.

Károlyi Árpád állítása egyébként megállja a helyét, de csak abban az esetben, ha arra az ideiglenes főhadiszállásra gondolunk, amelyet Bécs ostroma során állított fel a fővezér-főherceg Schönbrunnban.¹⁷ Tehát a magyar konzervatívok a magyar hadsereg Bécs felé közeledtekor már elkötelezetten a másik oldalra álltak, de valamiért ebben az időszakban sok a bizonytalanság a hollétük felől, talán azért, mert maga az ellenforradalmi tábor is ekkor szervezi újjá önmagát.

2.2. A „diktátor” és a miniszterelnök viszonya a bécsi forradalom után

Az alcímben a „diktátor” kifejezés Windisch-Grätzre vonatkozik, aki végül nem fogadta el ezt a címet, mert az uralkodói szuverenitás miatt sértőnek találta volna a királyra nézve. A bécsi forradalom napjaiban a fővezér volt a monarchia legnagyobb hatalommal felruházott embere, akit emiatt kortársai Wallensteinhez hasonlítottak.¹⁸

„Mindkettőnk ugyanazt akarja. Mindketten a monarchiát és a trónt kívánjuk megmenteni. Talán más utakon szeretnénk elérni, de mégis ugyanaz a célunk. Időnként lehetnek ugyan kisebb nézeteltérések, de biztosan nem kerül sor szakításra. A végén mindig egyet fogunk érteni. A sógoromnak Bécsben és Magyarországon minden bizonnyal elég tennivalója lesz.”¹⁹ – mondta Schwarzenberg Alexander Hübner visszaemlékezése szerint hivatali pályájának elején. S valóban az elsőtől az utolsó pillanatig gyakori csatározások

¹⁴ THALLÓCZY (1901) Mivel Szécsen halálának alkalmából jelent meg, az életrajz nyilvánvalóan tartalmaz szépítéseket, de nem találtam olyan dokumentumot, ami igazolná ennek az állításnak az ellenkezőjét. (A szerző)

¹⁵ ANDICS (1952), 363.

¹⁶ SPIRA György (1995), *Egy Jellacic regéi Pákozdról*, in: HK, 108. évf. 1995/1 sz.

¹⁷ A magyar kormányhivatalok konzervatív tisztségviselői kapcsán ld. HERMANN (2014), 31–35.

¹⁸ ZACHAR (2008), 66.

¹⁹ HÜBNER, Alexander graf von (1891) *Ein Jahr meines Lebens. 1848–1849*. Leipzig.

jellemezték politikai kapcsolatukat, s végleges szakításukhoz a magyar kérdés rendezése nagymértékben hozzájárult, amint ezt látni is fogjuk.

Schwarzenberg október 8-án a második bécsi forradalom napjaiban egy kisebb osztrák csapattest éléről kétségbeesetten írt sógorának Prágába, október 12-én pedig már felmerült, hogy az ellenforradalmi „árnyékkormány” miniszterelnöke legyen, 15-én pedig Windisch-Grätz tanácsára ez meg is történt.²⁰ Egy nappal később pedig Windisch-Grätz lett – az itáliai hadak kivételével – a monarchia főparancsnoka, s ezzel az október 3-i manifesztum érvényét veszítette.

A főparancsnok innentől megkövetelte, hogy a kormány minden intézkedéséről azonnal tájékoztassa, nélküle ne döntsön semmilyen komolyabb kérdésben. Zachar Péter Krisztián szerint ezzel a főherceg „akaratlanul is a későbbi ellentétek magvát vetette el.”²¹

Az ellentétek közül azonban jelen keretek között egyre tud koncentrálni a tanulmány, vagyis a magyar kérdésre.

3. Schwarzenberg céljai

A miniszterelnök október 27-én veszi fel a kapcsolatot a nem Olmützben tartózkodó konzervatívokkal, először Jósika Samuval.²² A neki írt levelében ellenzi, hogy a Salzburgban tartózkodó Jósikát az udvarhoz hívják. Azt írja, „eljön majd az ő idejük is”, de most kímélik őket, viszont addig is igyekszik császárhű magyarokat maga köré gyűjteni, hogy rajtuk keresztül tartsa Jósikával az összeköttetést. Továbbá kérte a volt erdélyi kormányzót arra is, hogy ha van rá módja, akkor küldje el bizalmas gondolatait a magyarországi teendőkre vonatkozólag.²³

Schwarzenberg két napra rá küldött egy másik levelet Windisch-Grätznek, melyben leírja sógorának, hogy legyen nagyon óvatos Magyarország újjászervezése kapcsán, s ne engedje a vele tartó magyarokat túl sokat rendelkezni. „A magyarizmus, ami 1825 és 1847 között tombolt, mindegyiküknek a fejébe beleragadt. Magyarországot egészen másképp kell ezek után kormányozni.”²⁴

Vagyis a herceg célja az volt, hogy kipuhatolja a konzervatívok szándékait, de véletlenül sem azért, hogy azok szerint cselekedjen.

Schwarzenberg szándékaihoz egyértelműen a magyarországi nemzetiségieket kívánta felhasználni. Bizonyítja ezt Jósika levele is, amely november második

²⁰ ZACHAR (2008), 64–65.

²¹ ZACHAR (2008), 66.

²² ANDICS (1952), 363.

²³ ANDICS (1952), 363.

²⁴ ANDICS (1952), 364–365.

felében született, mikor Schwarzenberg tárgyalásokat folytatott a magyarországi nemzetiségekkel és a magyar aulikusokkal az új birodalmi és magyar alkotmány előkészítése kapcsán.²⁵ November 27-én Schwarzenberg lezártnak tekintette a vita kezdeti szakaszát, azzal a kijelentésével, hogy a korona egységes államtest.²⁶ Oldalvágás volt ez az autonomista magyar tendenciák irányába, Schwarzenberg centralista elképzelései pedig egyre határozottabban juthattak érvényre.

4. Windisch-Grätz mint „a magyar ügy védelmezője”

4.1. A konzervatív erők céljai és a főparancsnok elvei

A konzervatív magyar politikusok többségének a véleménye természetesen az volt, hogy Magyarországot katonailag pacifikálni, megszállni kell, kemény eszközökkel felszámolni a Kossuth-pártot, azonban ezután vissza kell adni az országnak a régi alkotmányát és a függetlenségét,²⁷ de példának okáért Szécsen Antal még az áprilisi törvényeket sem utasította el, mindössze az „azokból levont hibás következtetésekkel” nem értett egyet.²⁸

Kezdeményezésükben pártfogójukra letek Windisch-Grätz személyében, aki „nem demokratikus (értsd: polgári), hanem rendi alkotmánnyal szerette volna megajándékozni a monarchiát.”²⁹

Decemberben, vagyis Magyarország megtámadásának idején sokan tartottak a herceggel az Ausztriában lévő magyar konzervatívok közül, őket szánta ugyanis a herceg a polgári közigazgatás élére. Mások – főleg az egykori Konzervatív Párt vezetői – az udvar közelében maradtak folytatni a tárgyalásokat a minisztériummal. Ezek a körök nagymértékben támaszkodtak Windisch-Grätz politikai nyomásgyakorlására, amely részben abból fakad, hogy Windisch-Grätznek Magyarország pacifikálása kapcsán szüksége volt a magyar arisztokratákra.

A parancsnok a méltányosság és az autonómia tiszteletben tartásának elvei mentén kétségtelenül igyekezett következetes lenni. Szőgyény Marich így

²⁵ „Bécsben és Olmützben intrikálnak a szászok, hízelegnek Jellasicsnak a minisztereknek sőt a románoknak is. Hübner és Szécsen Antal sokat vannak együtt, de aligha érnek el eredményt, még azt sem tudják, hogy a többi érdekelt mit is akar tulajdonképp.” ld. ANDICS (1965), 186–188.

²⁶ THALLÓCZY (1901), 18.

²⁷ A konzervatívok ide vonatkozó szemléletéről ld. ANDICS (1952), 397–401.; ANDICS (1965), 160–167; 167–171; 172–180; 193–199; 199–210; 266–275.

²⁸ ANDICS (1965), 193–199.

²⁹ ANGYAL Dávid (1938), Ferenc József kormányzása a szabadságharc éveiben (II.), in: *Budapesti Szemle*, 251. kötet, 731–733. szám, 273.

emlékezik meg róla: „Azt mondotta, hogy, ha a magyar sereget követni, illetőleg tovább üldözni akarta volna, az egész háborúnak néhány hét múlva vége szakad; de ő ezt tenni nem akarta, hanem megvárja, míg az ország, látván igazságos és méltányos eljárását, önként visszatér a jobb útra. A magyar sereg tegye le a fegyvert s mindazok, kik a trón hívei, seregjelének köréje, segítsék őt a törvényes rend helyreállításában, hogy így azután neki is legyen módja és alkalmja a felségnél közbenjárni az ország és nemzet érdekében.”³⁰ A parancsnok elvei azonban hiába voltak méltányosak a magyarok irányába.

Februárban Welden altábornagy továbbított Windisch-Grätznek egy hozzá érkezett jelentést arról, hogy a „jóérmű magyarok” aggodalommal figyelik az engedékenységet és kapcsolatait a szabadságharcban kompromittált személyekkel. A jelentés az elengedett, a megszállt területen élő le nem tartóztatott, de egyébként a szabadságharcban részt vevő egyének névsorát tartalmazta.³¹

Windisch-Grätz korábban is engedett el hadifoglyokat. Januárban Zichy Félix panaszolta be szüntelenül Rousseau vezérőrnagyot, amiért az számos foglyot elengedett. Windisch-Grätz pedig szokatlanul enyhének mutatkozott ebben az ügyben is.³²

Egyetlen nappal később ismét panaszlevelet kapott Windisch-Grätz, ezúttal Babarczy Antaltól, Pest megye királyi biztosától, azért, mert a parancsnok szabadon engedte a földfoglaló acsai parasztokat.³³

Szécsen Antal felháborodottan írja az idős Metternich hercegnek: „A főbűnösök iránti kímélet nem a mértéktelenség, hanem a gyengeség jele.” Később pedig: „Windisch-Grätz túlságosan fennkölt és lovagias ahhoz, hogy megértse azoknak az embereknek silányságát, akik előtte csúsznak-másznak és mentegetőznek.”³⁴

Vagyis a herceg ugyan támasza volt a konzervatívoknak, de pozíciói meggyengültek, s alapvető elégedetlenség övezte a működését, bár akadtak kivételes pillanatok.

Jósika Samu januárban gratulált neki, és köszönetet mondott, hogy megszabadítja az országot a „legarcátlanabb zsarnokság igájától.”³⁵ A szigor, amivel fellép, biztosíték arra, hogy nem ismétlődik meg a forradalom, és reménykedik abban, hogy annak előmozdítói nem maradhatnak büntetlenül. A tábornagy közigazgatási

³⁰ SZÓGYÉN (1917), 2.

³¹ ANDICS (1965), 442–443.

³² ANDICS (1965), 447.

³³ ANDICS (1965), 489–491.

³⁴ ANDICS (1965), 390–391; 496–497.

³⁵ ANDICS (1952), 399.

intézkedéseit megnyugtatóknak tekinti, és úgy értékeli, hogy azok nem veszélyeztetik Magyarország jövőbeni rendezését. Windisch-Grätz válaszlevelében leszögezi ismét, hogy méltányosan akar eljárni, továbbá közli, hogy utasította a parancsnokokat, hogy lépjenek fel a román túlkapások ellen is. Magyarországon tényleg több az arisztokrata elem, akit fel tud használni. Leszögezi, hogy Magyarország nemzetiségi alapú felosztását nem tartja célszerűnek, s hangsúlyozza azt, hogy véleménye szerint a „régí formákból” nézetei szerint sokat meg kell őrizni.³⁶

4.2. A konfliktus kiéleződése

1848. december 27-én Schwarzenberg Windisch-Grätzhez írott levelében ismételtelen kéri arra, hogy ne engedjen a magyarizmus ósdi elképzeléseinek.³⁷ A válasz nem váratott magára, december 30-án Windisch-Grätz felelt. Véleményt mondott a levelében Stadion grófnak a Magyarország jövőendő újjászervezésére vonatkozó memorandumáról és egyet nem értésének adott hangot. A nemzetiségekre való kerületi felosztást sem tartotta pozitív tendenciának, és azt úgy értékelte, mint a forradalmi eszköztár átvételét, illetve a nemzeti/szeparatizistikus elképzelések erősítését.³⁸

Jósikáék céljai kapcsán a következő megjegyzést tette: „és ha éppen nem szándékom is, hogy osszam a nézeteit és sajnálkozását a régi jogok felett, melyeket a magyarok maguk játszottak el, mégis azt hiszem, hogy egy s más figyelembe veendő volna belőle. Amit mérlegelni kell, nehogy olyat tegyünk, amit a Kossuth párt esetleg a maga hasznára fordíthat”³⁹

Újév napján Windisch-Grätz személyes levelében azt nyilatkozta Ferenc Józsefnek, hogy nem találja a minisztériummal az összhangot.⁴⁰

Taglalta, hogy sajnálattal látja, hogy a kormány a magyar arisztokrata elemet mellőzni akarja. A magyar arisztokrácia félelmét szerinte nem szabad kihasználni és őket nem lehet megkárosítani.⁴¹

Néhány nappal később Windisch-Grätz azt írta Ferenc Józsefnek, hogy a magyar tisztviselők ugyan kompromittálták magukat, azonban nem szabad idegeneket a megyei közigazgatás élére állítani, mert nem ismerhetik az ország viszonyait.⁴²

³⁶ ANDICS (1952), 397–401.

³⁷ ANDICS (1952), 375–376.

³⁸ ANDICS (1965), 249–251.

³⁹ ANDICS (1965), 251.

⁴⁰ ANDICS (1952), 379–382.

⁴¹ ANDICS (1952), 379–382.

⁴² ANDICS (1952), 388–389.

A válasz azonban nem az uralkodótól érkezett. Még aznapról datált Schwarzenberg levele, amelyben a miniszterelnök leírja, hogy Magyarországot illetően némileg más nézetei vannak, mint Windisch-Grätznek. A katonai kerületek kialakításakor szerinte a kezdettől fogva figyelni kell a nemzetiségi eloszlásra, Jósika javaslatait pedig ne vegye figyelembe a főparancsnok, mivel azok a magyar nemzetiség felé elfogultak ebben a kérdésben, s a magyar arisztokrácia alkalmatlan a minisztérium távlati céljainak a megértésére.⁴³

Hozzáfüzi, hogy a tárgyalások során komolyan mérlegelik, miképpen kell az országot újraprendezni. Ő megoldásnak látja lecsatlakoztatni az országról a szlováklakta megyéket, bár ebben a nézetében a „szláv párt aggasztó tendenciái” miatt ingadozik. A napokban kérték fel Apponyi Györgyöt és Jósika Samut, hogy nyilatkozzanak a tárgyban.⁴⁴

Windisch-Grätz hamarosan válaszolt neki és örömét fejezte ki annak a tekintetében, hogy az ő nézetei fognak helyesnek bizonyulni és annak is örül, hogy Jósika és Apponyi csatlakozott a tárgyalásokhoz.⁴⁵

Windisch-Grätz ismételt levelet küldött a főminiszternek, melyhez mellékelte a Ghyczy-Pázmánydi-féle emlékiratot, illetve Dessewffy emlékiratait, s hosszasan méltatta azokat.⁴⁶

„Ami a két veled közölt emlékiratot illeti, semmilyen esetben sem jelentem ki, hogy azokkal teljes mértékben egyetértek. Ha valaki azonban akár itt, akár más tartományokban nélkülözni akarja az arisztokráciát, azért mert az rosszul viselte magát, akkor a monarchián öngyilkosságot követnek el.”⁴⁷

4.3 Az autonomista erők megrendülése

Ebben a fejezetben sajnos nem térhetünk ki a birodalmon belül autonomistának nevezett politikai csoportosulás bukásának mélyebb elemzésére, mert ez csak érintőlegesen tartozik a témánkhoz.

Schwarzenberg február 11-én adott határozott választ a sógorának a kihívására. Immár ellenséges és parancsoló hangnemet ütve meg kijelentette, hogy az arisztokrácia általánosan alkalmatlan arra, hogy a politika alapjává tegyék. Szerinte a birodalmat centralizálni kell és az új alkotmány tervezete már a császár előtt fekszik. Hírt kapott, hogy a polgári biztosok a szlováklakta

⁴³ ANDICS (1952), 382–383.

⁴⁴ ANDICS (1952), 382–383.

⁴⁵ ANDICS (1965), 439–442.

⁴⁶ ANDICS (1965), 439–442.

⁴⁷ ANDICS (1965), 442.

megyékben is a magyart használják hivatalos nyelvként. Windisch-Grätzet a magyar nyelvtörvény hatálytalanítására szólítja fel.⁴⁸

Másnap Schwarzenberg közölte gróf Apponyi Györggyel, hogy az uralkodó nem hivatalos magyar tanácsadó bizottság felállítását határozta el, amelynek a feladata Magyarország és az összbirodalom szorosabb kapcsolatának kialakításában való segítségnyújtás és a két állam adminisztratív kapcsolatainak a tisztázása lenne.⁴⁹

Apponyi az új fejleményről hamar tájékoztatta Windisch-Grätzet és kérte, hogy közölje velük a nézeteit erre vonatkozólag. Valamint közli azt, hogy az uralkodó azt kívánja, hogy a bizottság működése titokban folyjék, így őt kéri arra, hogy tud-e a vele tartó magyarok közül további tagokat javasolni.⁵⁰ A válaszlevél nem ismert.

A parancsnok időközben igyekezett Ferenc József és Schwarzenberg felé puhatolózni, hogy azok fogadják a magyar püspöki karnak a hódoló küldöttségét. Windisch-Grätz tevékenységének köszönhetően február 27-re Ferenc József végül úgy döntött, hogy fogadja a küldöttséget.⁵¹ Ezt az utolsó bekezdést mindössze azért iktattam közbe, hogy éreztessem, milyen kaliberű eredményeket tudott elérni a főparancsnok, mikor pályája már erősen lefelé ívelt.

5. Konklúzió és eszmetörténeti kitekintés

A két politikus közötti alapvető ellentétekre könnyű ráébredni Schwarzenberg beiktatási beszéde kapcsán. Egy meglepően liberális, a progressziót tiszteletben tartó politikai beszéd hangzott el november 21-én, amely az alkotmányos szabadságjogokat, törvény előtti egyenlőséget és az igazságszolgáltatás és közigazgatás szétválasztását ígérte. Természetesen mindezek mellett egy erős és egységes monarchia létrehozása mellett is lándzsát tört, azonban a modernitást alapvetően nem utasította vissza.⁵² „Mi a nagy birodalom összes különnemű törzseit teljes egyenjogúságban akarjuk összekapcsolni. Az egyenjogúság a nemzetek elemi joga, ennek a jognak megsértése lobbantotta ki a magyar polgárháborút. A felforgató párt ellen támadtak itt fel az el nem idegeníthető jogaikban megsértett népek. Nem a szabadság ellen küzdenek e népek, hanem azok ellen, akik őket

⁴⁸ ANDICS (1965), 487–488.

⁴⁹ ANDICS (1965), 487–488.

⁵⁰ „A bizottság örömmel támogatja ugyanazt az ügyet, amelyért maga is fáradozik.” ld. ANDICS (1965), 497–496.

⁵¹ ANDICS (1965), 535–536.

⁵² ZACHAR (2008), 127–128.

szabadságuktól akarják megfosztani. Nemzetiségök elismerését és biztosítását kívánják az összm monarchia fenntartásával, velünk szorosabb kötelékben.”⁵³

Angyal Dávid szavaival: „Schwarzenberg minisztériuma valóban alkotmányos és liberális szellemű volt. A miniszterelnöki programbeszéd inkább a minisztérium többségének szándékait és felfogását tolmácsolta, semmint a miniszterelnökét. Schwarzenberget a célszerűség szempontja bírta a program elfogadására és kihirdetésére, mert akkor oly erősnek hitte a forradalmi szellemet Németországban és Ausztriában, hogy tanácsosnak gondolta az alkotmányosság erős hangoztatásával kedvező hangulatot ébreszteni kormánya iránt.”⁵⁴

Windisch-Grätz azonban alapvetően más politikai karakter. Ő a leghatározottabban hangsúlyozta egész pályája folyamán, hogy a birodalom területeinek visszahódítása után az elfoglalt területeknek minél hamarabb vissza kell adni eredeti alkotmányát, valamint – ha az osztrák belpolitikát helyezzük egy pillanatra a homlokterünkbe – minden olyan politikai intézkedést vissza kell vonni, amelyet a császártól erőszakkal kényszerítettek ki.⁵⁵

A parancsnok és a magyar konzervatívok – a fentiek ellenére – viszonylag szívesen együttműködésének több oka is volt. Egyfelől szüksége volt rájuk a polgári közigazgatás tekintetében, másrészt – eszméi figyelembevételével – nincs ok arra, hogy kételkedjünk Windisch-Grätz őszinteségében, amikor ellenzi a neoabszolutista (vagy akár polgári) tendenciákat a bécsi kormányzati körökben.

Windisch-Grätz rendszerint úgy állítja be ezeket a Schwarzenberghez írott leveleiben, mint a forradalmi eszköztár átvételét. Néhány leveléből egyértelműen kiderül az, hogy a forradalmat nem mint eseményt ellenezte, hanem egyfajta természetfeletti erőként látta, amely a rend aláásásán dolgozik, s ami ugyanúgy megjelenhet a kormányzat köreiben, mint a fegyveres lázadásban.⁵⁶ Ez a felfogás Metternichtől, de a többi konzervatívól sem állt távol.⁵⁷

Ebben a tekintetben volt támogatója a Bécsben tartózkodó magyar arisztokraták politikai küzdelmeinek Magyarország alkotmányos visszarendezésének ügyében.

⁵³ ANGAL Dávid (1942), *Az Ifjú Ferenc József*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat. http://mtdportal.extra.hu/books/angyal_david_az_ifju_ferenc_jozsef.pdf (2017.09.18.), 57–58.

⁵⁴ ANGAL (1942), 70.

⁵⁵ ZACHAR (2008), 130.

⁵⁶ ANDICS (1965), 249–251; 405–406.

⁵⁷ Id. ANDICS (1965), 156–159; 167–171; 223–225. Megjegyzendő, hogy a forradalomnak a misztikus, pusztító, felforgató erőként való felfogása a konzervativizmusnak megjelenésétől fogva a sajátja. vö. de Maistre műveivel.

Schwarzenberg ezt az ideiglenes magyar-barátságot sem szerette. Az ő felfogása szerint a magyar nemesség csinálta a forradalmat s a magyar arisztokrácia, ez a „politikailag és erkölcsileg elfonnyadt testület nem bírta azt megakadályozni.”⁵⁸

Schwarzenberg csak mint politikai ellenfél találkozik a magyarokkal az udvarban, s ekként is kezeli őket, bár a feltétlenül szükséges segítséget ő is mindig megadta az aulikusoknak.

A konzervatívakkal kötött barátság ettől függetlenül a miniszterelnök szerint ártott a birodalmi egység gondolatának és feltámasztani látszott a magyar fennhatóságot a magyar földön. „Mindezek a vádak és körülmények nagyon lehűtötték Schwarzenberg rokoni s úgy látszik nem igen mély szeretetét s ógóra íránt, valamint Ferenc József ragaszkodását is ostromolták.”⁵⁹

Azonban hiba lenne azt feltételezni, hogy Windisch-Grätz nélkül a magyarok nem tudtak volna politizálni. Ha ez igaz lenne, nem tették volna számos alkalommal szóvá a herceg valóban megdöbbentő mértékletességét a forradalmiak megbüntetésével kapcsolatosan, ráadásul éppen politikai ellenfelüknél, de az uralkodónál is.

Fontos azonban megjegyezni, hogy Windisch-Grätz menesztése után sem kezelték kevésbé komolyan Bécsben a magyar arisztokratákat, annak ellenére, hogy törekvéseiket nem tudták érvényesíteni. Ezeknek a férfiaknak a személyes kapcsolatrendszere rendkívül erős volt Bécsben, legalább annyira, mint bármelyik osztrák főúrnak. Dessewffy és Jósika folytatták tanácsadói működésüket, Szécsen Antal pedig londoni követ lett.

Amint arról Wertheimer Ede is megemlékezik cikkeiben, Windisch-Grätz menesztése után sem oszlott fel a magyar ügyeket intéző informális bizottság, és hogy Dessewffy Emil továbbra is folyamatosan egyeztetett az akkor még csak Schwarzenberg jobb kezeként ténykedő Bachhal,⁶⁰ vagyis nem távolították el a politikai palettáról őket. Perifériára is csak 1850 után kerültek.

Azonban tény, hogy Windisch-Grätz erős és fontos politikai támogatója volt a konzervatívoknak, bár lényegi eredményt a központi kormányzattal szemben ekkoriban sem sikerült elérniük, hiába volt Windisch-Grätz az olmtüzi alkotmány kiadásán túl is még egy darabig hivatalban.

Mindazonáltal látnunk kell és le kell szögeznünk, hogy a magyar kérdésben az olmtüzi alkotmány kiadása Windisch-Grätz politikai elképzeléseinek bukásával egyenértékű.

⁵⁸ ANGYAL (1938), 272.

⁵⁹ ANGYAL (1938), 273.

⁶⁰ WERTHEIMER (1916), 98–99.

Bibliográfia

- ANDICS Erzsébet (1952; 1965; 1981), *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-49-ben I-III*, Budapest, Akadémia.
- ANDICS Erzsébet (szerk., 1975), *Metternich és Magyarország*, Budapest, Akadémia.
- ANGYAL Dávid (1938), Ferenc József kormányzása a szabadságharc éveiben (II.) in: *Budapesti Szemle*, 251. kötet, 731–733. szám.
- ANGYAL Dávid (1942), *Az Ifjú Ferenc József*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat. http://mtdportal.extra.hu/books/angyal_david_az_ifju_ferenc_jozsef.pdf (2017.09.18.)
- DÉNES Iván Zoltán (1978), „A kiváltságörzés »hamis realista« logikája (Dessewffy Aurél politikai publicisztikájának ideológiai konstrukciói)”, in: *Az MTA Értesítője* (85. kötet = Új folyam 23. kötet) 1978 / 12. sz.
- DÉNES Iván Zoltán (2008), *Liberális kihívásra adott konzervatív válasz*. Budapest, Argumentum.
- ERDŐDY Gábor (2010), *Egy legenda és a történelmi valóság (Dénes Iván Zoltán: Liberális kihívásra adott konzervatív válasz. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2008. Eszmetörténeti Könyvtár 11)* in: *Aetas* (2010), [25/1].
- HERMANN Róbert (2014), Az együttműködés útja, tévútjai és zsákutcája 1848–1849-ben-a magyar konzervatívok a túloldalon, in: *Korunk* (III. évfolyam 25.) [2014/11]
- HERMANN Róbert, *A hagyományok őrzésétől a hazaárulásig? – Dessewffy Emil 1848/49-ben*. Előadás. Elhangzott: Egy elfeledett konzervatív politikus – gróf Dessewffy Emil halálának 150. évfordulója alkalmából rendezett konferencián.
- HORVÁTH Jenő (1937), Gróf Szécsen Antal londoni kiküldetése 1849-ben, in: *Budapesti Szemle*, 244. kötet, 710–712. szám.
- HÜBNER, Alexander graf von (1891), *Ein Jahr meines Lebens. 1848–1849*. Leipzig.
- id. SZÖGYÉNY Marich László emlékiratai (1917), Budapest.
- KÁROLYI Árpád (szerk., 1932), *Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre I–II*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- PAP Dénes (1896), *Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez 1848-1849*, II. kiadás, Budapest.
- SPIRA György (1995), *Egy Jellacic regéi Pákozdról*, in: *HK*, 108. évf. 1995/1 sz.
- THALLÓCZY Lajos (1901), *gr. Szécsen Antal*, Budapest, Különlenyomat. (<http://docplayer.hu/10632611-Thalloczy-lajos-grof-szeccsen-antal.html> – 2017.09.18.)
- WERTHEIMER Ede (1915), Új Adatok A Magyar Ó Conservatívok Történetéhez (I.), in: *Történelmi szemle* (4. évfolyam).

WERTHEIMER Ede (1916), Új Adatok A Magyar Ó Conservativok Történetéhez (II.), in: *Történelmi szemle* (5. évfolyam).

ZACHAR Péter Krisztián (2008), *Ellenforradalom és szabadságharc. Az 1848. őszi nyílt dinasztikus ellenforradalmi fordulat politikai és katonai háttere (szeptember 29. – december 16.)* Budapest, L'Harmattan.

A vasúti pályaudvar mint a 20. század katedrálisa

A firenzei Stazione Santa Maria Novella (1933-1935)*

Cservég Viola

A két világháború között felépült firenzei pályaudvar az új, modern pályaudvarok egyik első példája. Az olasz racionalista építészet egyik főművének tekintik, azonban 80 éves fennállása során soha nem volt egyértelműen elfogadott. Olyan épületről van szó, amellyel először találkozik az utazó a városba érkezvén, ez a kapu, amelyen keresztül belép a városba, s azonnal hátat is fordít neki. Firenzében ez különösen így van, hiszen a pályaudvarról kilépve azonnal magával ragad a Santa Maria Novella templom szemben magasló gótikus apszisa, s pár lépés után máris magába szippant a város, máris elvarázsol Firenze. Felmerül tehát a kérdés, miért lehet ilyen fontos ez a pályaudvar, ha ilyen könnyen magunk mögött hagyhatjuk? Egyszerű a válasz: a 20. századi modern olasz építészet egyik legjelentősebb alkotásáról van szó, amely egy viszonylag homogén reneszánsz városban jelenik meg úgy, hogy tiszteletben tartja Firenze urbanisztikai és építészeti karakterét, ugyanakkor teljességgel eleget tesz a 20. században az olaszországi közlekedésben felmerülő új igényeknek.

A vasúti forgalom szerveződése szempontjából különböző állomástípusokat különböztethetünk meg. Az első csoportba tartoznak azok az állomások, melyek a pálya megszakítása nélkül engedik át a forgalmat, innen ered az elnevezésük, az átmenő pályaudvar. A másik csoport a nagyobb, fontosabb pozíciót betöltő, általában a városi szövetben központi helyet kapó fejpályaudvar, mely a lezártágot a pályaszakaszokat határozottan lezáró épülettel képviseli. Ezek sokszor U alakban épülnek fel, és megtalálhatóak bennük a vasúti közlekedés alapvető szolgáltatásain kívül egyéb „extrák” is, sokszor akár mikro-várossá, modern agorává, avagy a modern társadalom katedrálisává nőve ki magukat.¹ Budapesten fejpályaudvarok a Nyugati, a Keleti, illetve a Déli pályaudvar.

* Kutatásomat Budapesten, illetve nagyrészt Firenzében végeztem, egyrészt a pályaudvaron, másrészt könyvtárakban: a Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze és az Università degli Studi di Firenze Építészeti Karának könyvtáraiban. Szerencsésnek tartom magam, mivel a kutatást személyes élmények hatására kezdettem el fél év Firenzében töltött Erasmus után, ahol lehetőségem volt a városhoz kapcsolódó témával foglalkozni.

¹ BÁN Dávid (2011), *Utazás a pályaudvar körül*. Budapest, L'Harmattan, 38–40.

Firenze mai fejpályaudvara, az 1935-ben befejezett és átadott Stazione Santa Maria Novella a vele szemben lévő 14. századi gótikus templom nevét viseli. A mai pályaudvar helyén már korábban is állt vasútállomás, akkori nevén Stazione Maria Antonia. Ezt az állomást egy angol építész, Isambard Kingdom Brunel (1806–1859) tervezte, átadására 1848-ban került sor. Mivel ez az állomás volt a város és a vonatközlekedés fő csomó- és kapcsolódási pontja, a századfordulóra az épületen már rengeteg változtatást, hozzáépítést végeztek, s az összkép egy kellemetlenül eklektikus épülethalmazzá nőtte ki magát. Így az 1920-as évek végére megfogalmazódott az igény egy új, egységes stílusú nagy fejpályaudvar építésére.²

1929. augusztus 14-én az Olasz Közlekedési Minisztérium és az Olasz Államvasutak megbízta Angiolo Mazzonit³ (1894–1979) egy új állomás megtervezésével. Tervét 1931 szeptemberében el is fogadta az Építésügyi Bizottság (Commissione Edilizia), majd publikálták 1932. február 20-án a *La Nazione* című firenzei olasz napilapban.⁴ Mazzoni tervét erősen dominálják a historizáló árkádok, illetve egy magas, az épület egyik sarkára szánt óratorony. Az óratorony és a váróterem kiemelkedik az épületből, ezeket Mazzoni magasabbra tervezi. A terv kapott pozitív és negatív kritikát is, de végül a negatív, elutasító vélemények kerekedtek felül.⁵ Mazzoni terveiből megvalósul a futurista jegyeket viselő hőerőmű (*centrale termica*) és váltóállító központ, valamint a postaépület. A peronok és a padok, poggyásztartók is az ő tervei alapján készültek.⁶

Erősen historizáló stílusa miatt tehát elutasították Mazzoni tervét, ezért Firenze városa tervpályázatot írt ki az új állomás (utasépületének) megtervezésére. A pályázati kiírásban többek között a következők szerepelnek:

² A firenzei Santa Maria Novella pályaudvaron a Fondazione Michelucci által 2015-ben felállított/ installált állandó történeti kiállításból.

³ Olasz építész, mérnök. Az Olasz Államvasutak (Ferrovie dello Stato) főépítésze az 1920-as évek második felétől.

⁴ CAPOBIANCO, Michele (2001), *La nuova stazione di Firenze. Storia di un progetto*. Torino, Testo & Immagine. 8–9.

⁵ Ezt jól összefoglalja Romano Romanelli (1882–1969) két írása a *La Nazione* hasábjain 1932. júniusából: ROMANELLI, Romano, (1932. június 11.), *La Stazione ferroviaria di Santa Maria Novella*, in: *La Nazione*. 1932. június 11. és ROMANELLI, Romano (1932. június 29.), *Monumento o stazione ferroviaria?* in: *La Nazione*.

⁶ BELLUZZI, Amedeo, CONFORTI Claudia (1986), *Giovanni Michelucci. Catalogo delle opere*, Milano, Electa. 96.

„Az épületnek magában kell foglalnia mindazon szolgáltatásokat, melyek az érkező és induló utazóközönség mozgásához szükségesek, valamint tartalmaznia kell az összes helyiséget, mely fel van tüntetve a már előre elkészített és a pályázati kiíráshoz tartozó tervrajzon. Ezt a tervrajzot minden pályázó, aki igényt tart rá, kikérheti (...)”⁷

A pályázat 13 pontban sorolja fel a kritériumokat. Kitér a munkaterületre, a építkezéshez rendelkezésre álló időre, valamint a megvalósításra szánt legmagasabb pénzösszegre (százezer líra összesen a díjazott tervekre, ebből ötvenezer az első díjazotté, ötvenezret pedig a bírálóbizottság további tervek díjazására fordít majd). Részletezi, hogy a pályázóknak pontosan milyen terveket kell leadniuk: teljes alaprajzot, a külső homlokzatok látványtervét, metszeti rajzokat, külső és belső építési részleteket, stb. Két fázisban tervezik végrehajtani az építkezést, hogy a vonatközlekedés a lehető legzavartalanabban folytatódhasson az építkezések alatt is. Továbbá felállítanak egy ideiglenes állomást is, hogy közben a régi pályaudvart lebonthassák.⁸ A tervek leadási határideje először 1932. november 30. volt, majd meghosszabbították 1933. január 31-ig.

Már 1932. július 28-án összeáll a pályázat bírálóbizottsága, tagjai Marcello Piacentini (1880–1960, a két világháború közötti rendszer főépítésze)⁹, Filippo Tommaso Marinetti (1876–1944, az olasz futurizmus atyja), Cesare Bazzani (1873–1939, építész), Armando Brasini (1879–1965, építész), Romano Romanelli (1882–1969, szobrász), Ugo Ogetti (1871–1946, műkritikus) és Cesare Oddone (1865–1941, mérnök) voltak.

⁷ „L'edificio dovrà comprendere tutti i servizi riferentisi al movimento dei viaggiatori in arrivo e in partenza, e contenere tutti i locali indicati nella pianta che è stata predisposta dal servizio tecnici delle Ferrovie dello Stato e che sarà messa a disposizione del concorrenti che ne faranno richiesta (...) Részlet a pályázati kiírásból (kezdő sorok). „Bando di concorso per la nuova stazione di Firenze” *La Nazione* (1932. augusztus 25.).

⁸ Mellékletként egy alaprajzot is csatolnak, melyen a pályázó építész/mérnök pontosan láthatja, hogy mely területek állnak rendelkezésre, hol kell állnia az állomás épületének, hogyan helyezkednek el a vágányok és milyen helyiségeket és szolgáltatásokat kell belefoglalni az új épületbe. „Bando di concorso per la nuova stazione di Firenze” *La Nazione* (1932. augusztus 25.).

⁹ Marcello Piacentini (1880–1960), olasz udvari építész, a fasizta rezsim legfoglalkoztatottabb és legbefolyásosabb építésze. Jellemző egyéni stílusa, melyből birodalmi stílust kívánt teremteni, a Stile Littorio volt, mely egy egyszerűsített klasszicista és mindemellett sokszor eklektikusnak is ható stílus volt. Felfogható a Gruppo 7 racionalizmusának és a Novecento neoklasszicizmusának szintéziseként is. Micheluccival már korábbról is ismerték egymást, együtt dolgoztak a római Città Universitaria (1932), azaz az egyetemi város tervezésén és megvalósításán. Az egésznet Piacentini koordinálta, s ő hívott meg építészeket az egyetemi város különböző épületeinek, részeinek a tervezésére. Michelucci két épületet tervezett, az Élettani Intézetet és az Ásványtani, Geológiai és Őslénytani Intézetet.

A beérkezett pályaművekből kiállítást is rendeztek a firenzei Palazzo Vecchióban. A kiállítás 1933. március 8. és 20. között volt látogatható. A saj-
tóban is beszámoltak a kiállítás magas látogatottságáról és a firenzei lakosok
rendkívüli érdeklődéséről városuk új állomása iránt.¹⁰

A beküldött terveket néhányan jeligével látták el, egyébként a pályamunkákat
beérkezésük sorrendjében sorszámozták. 98 versenyző 105 pályaművet nyújtott
be.¹¹ A bizottság több fordulón keresztül vizsgálta a terveket, míg végül öt ver-
senyben maradt terv közül a zsűri többségi szavazattal a Gruppo Toscano tervét
választotta ki győztesként. Piacentini mellette, Ogetti és Oddone pedig ellene
szavazott. A másik négy terv pedig megosztva második díjat kapott: Angiolo
Mazzoni (C terv), Sottsass, Bruno Ferrati (A terv) és Cesare Pascoletti.¹²

A tervpályázatról és a nyertes tervről 1933-ban beszámolt a *Tér és Forma*
címmű, Dr. Bierbauer Virgil (1893–1956) által szerkesztett építészeti folyóirat.¹³
(1. kép) Maga a szerkesztő ír a nyertes pályaműről, de külön kitér Giovanni
Battista Ceas tervére, akit személyesen is ismert. Ceas tervét elismerő szavak-
kal illeti, mert az építész olyan egységekkel is felszerelte az épületet, amelyek
nem szerepeltek a pályázati kiírásban, pedig szerinte ezek jelentősen növelték
volna a pályaudvar minőségét a modern igényeknek megfelelően (földalatti
garázs, szálloda, irodaház).

A pályázatot tehát a Gruppo Toscano¹⁴ (toszkán építészek csoportja) nyer-
te. Tagjai Giovanni Michelucci és a köré gyűlt építészek voltak,¹⁵ a többség
Michelucci-tanítvány volt, így Giovanni Michelucci neve az, akihez igazán
kötik a pályaudvar tervezését. A Stazione Santa Maria Novella után a Gruppo
Toscano fel is oszlik a tagok közötti sok vita és nézeteltérés miatt, s az építészek
többé nem dolgoznak együtt mesterükkel.

Giovanni Michelucci (Pistoia, 1891. január 2. – Fiesole, 1990. december
31.) a 20. század építészetének egyik fontos szereplője volt, hosszú élete vé-
géig dolgozott, így hatalmas életművet hagyott az utókorra. Legelső munkáját
még az első világháború alatt alkotja: egy kis katonai kápolnát tervez kőből és

¹⁰ *La Nazione* (1933. március 10).

¹¹ Voltak olyan pályázók, akik több tervet adtak le: Angiolo Mazzoni, Bruno Ferrati.

¹² CAPOBIANCO (2001), 19–21.

¹³ DR. BIERBAUER, Virgil (1933), A firenzei pályaudvar tervei, in: *Tér és Forma*. (4.), 223–228.

¹⁴ Már korábban viselték ezt a nevet: a MIAR (Mostra Internazionale dell'Architettura Razionalista) harmadik nemzeti kiállításán már így, együtt vettek részt a munkálatokban 1932-ben. BELLUZZI–CONFORTI (1986), 97.

¹⁵ Nello Baroni (1906–1958), Pier Niccolò Berardi (1904–1989), Italo Gamberini (1907–1990), Sarre Guarnieri (1904–1933), Leonardo Lusanna (1908–1973).

fából Caporetto mellett 1916-ban. A kápolna harangtornyának fából készült hálószerű díszítése megelőlegezi Michelucci későbbi templomainak szövevényes motívumait, amelyeket később cementből formáz.¹⁶ Híressé azonban a firenzei pályaudvar épülete tette, amelyet a modern építészet emblemikus alkotásának tartanak. Michelucci művészetére hatottak a racionalista mozgalmak is. Itt érdemes megjegyezni, hogy a racionalizmust Olaszországban legkiemelkedőbben a Gruppo 7 nevű építésztársulás¹⁷ képviselte. A *Rassegna Italiana* című folyóiratban közölt négy cikküket a történetírás a racionalista építészet manifesztumának tartja. Rövid időre hivatalos szervezetté is alakul a mozgalom, ez lesz a MIAR,¹⁸ mely a maradiság és az akadémizmus ellen szállt síkra, ezek leküzdését és meghaladását tűzte ki célul.¹⁹ Az olasz racionalista építészet alapműve Giuseppe Terragni nevéhez fűződik, ez a Casa del Fascio²⁰ Comóban, melyet 1932 és 1936 között épít.²¹

Michelucci később, a második világháború után jelentős városrendezési tervek készített Firenze városának újrendezésére és újjáépítésére. Építésze új irányt vesz, és még egyszer megújul a hatvanas és hetvenes években, amikor az egyházi építészet felé fordul. Ennek az időszakának egyik főműve a Firenzétől pár kilométerre lévő Chiesa dell'Autostrada, eredeti nevén Chiesa di San Giovanni Battista.²² Itt jelenik meg leghangsúlyosabban a sátor-motívum, mely egyik fontos eleme volt kései építészetének. A sátor-templom vasbeton tartóelemei, oszlopai pedig, mint faágak tartják az épületet. A templom erősen emlékeztet Le Corbusier Notre Dame du Haut kápolnijára²³ Ronchampban (1950), valószínűleg ebből a különleges és egyedi megfogalmazású épületből is meríti Michelucci az ihletet a Chiesa dell'Autostradához.²⁴ Kései munkáira már egy sokkal mozgalmasabb, dinamikusabb kialakítás jellemző, mint a korai,

¹⁶ BELLUZZI–CONFORTI (1986), 10.

¹⁷ A hetek csoportja, tagjai: Sebastiano Larco, Guido Frette, Carlo Enrico Rava, Adalberto Libera, Luigi Figini, Gino Pollini és Giuseppe Terragni.

¹⁸ Movimento Italiano per l'Architettura Razionale, azaz a Racionális Építészet Olasz Mozgalma. ZEVI, Bruno (2004), *Storia dell'architettura moderna*. Torino, Einaudi.

¹⁹ KÓSA Zoltán (1968), *A XX. század építésze*. Budapest, Minerva, 95–97.

²⁰ Pártszékház.

²¹ FRAMPTON, Kenneth (2009), *A modern építészet kritikai története*. Budapest, Terc, 268–276.

²² A Fondazione Giovanni Michelucci weboldaláról: <http://www.michelucci.it/giovanni-michelucci/> (2017.12.21.)

²³ Boldogságos Miasszonyunk-kápolna. Michelucci a Chiesa dell'Autostrada tervezése során készített rajzai között fellelhető egy vázlatrajz a Ronchamp kápolnáról is. BIONDILLO, Gianni (1999), *Giovanni Michelucci. Brani di città aperti a tutti*. Torino, Testo & Immagine, 23.

²⁴ BIONDILLO (1999), 22–23.

racionalista épületeire. Folyóiratot is indított, melynek a *La Nuova Città* címet adja, s ezt később más folyóirat-kiadások is követik, mint az *Esperienza artigianiana* 1949-től és a *Panorami della nuova città* 1950-től. 1982-ben Fiesoléba helyezett székhellyel megalapítja a Fondazione Micheluccit, hogy előmozdítsa és segítse a kutatásokat a várostervezés, városrendezés és építészet területén, különös tekintettel az épületeknek a társadalomban betöltött szerepére.

A firenzei vasútállomás tervpályázatára beadott nyertes pályamű azért is érdekes, mert azon is elgondolkodtat, hogy a toszkán csoport egyes tagjai hogyan, milyen minőségben és mértékben járultak hozzá a mű megalkotásához. Mennyire volt ez Michelucci munkája vagy mennyire volt csapatmunka, valóban helyesen teszi-e az utókor, hogy az állomás említésekor leginkább csak a mester nevét jegyzi?

A Gruppo Toscano által beadott terv egy erősen horizontális kiterjedésű, letisztult, jól átgondolt és megtervezett állomásépület rajza. Fejpályaudvarhoz hűen U alakban öleli körbe a 16 vágányt (2. kép). A főhomlokzatot – a főbejáraton és az előtte lévő kocsijáráron végigfutó – acél-üvegablakzat vízesszerűen kialakított tömege uralja. Ez az üvegablakzat végigfut a tetőzetten is, egészen a főbejárat mögötti előcsarnok és pénztárcsarnok, majd az ezt követő hatalmas vágánycsarnok fölött is. Így kapnak az épület belső terei természetes megvilágítást.

A vágánycsarnokot tekinthetjük a pályaudvar szívének, alaprajza 106×22 méter, magassága 7 méter. Összegyűjti és irányítja az utazóközönséget, az indulókat a bal oldali vágányok felé (via Alamanni oldala), az érkezőket pedig a jobb oldali vágányok felől a kijárat felé tereli (via Valfonda felőli oldal). A főcsarnok előtt húzódó egybefüggő árkád üvegbeton tetőzetet kap, védelmet ad az érkező autóknek. Innen – via Alamanni felé – érkezhetünk el a díszes márványlépcsőzethez, amely a földalatti nappali szállodához vezetett, amit napjainkra már lebontottak. Az új állomás egy igazi városi passzázsá kívánt válni. Az épületet *pietra forte*-val burkolják, ugyanazzal az anyaggal, ami a szemközt álló Santa Maria Novella templom építőanyaga, így a két épület anyagában is összekapcsolódik. Az azonos építőanyag használata kapcsolatot teremt a góti-kus templom apszisával. Ugyanis az állomást a formája és az elhelyezése miatt az építésekör és azóta is számos kritikával illetik.

A pályaudvar tereiben továbbhaladva következik a pénztárcsarnok (33×28 m), mely három „hajóra” tagolódik, akárcsak egy bazilika. Középső csarnoka 12 méter magas, míg az oldalsók 10-10 méter magasságúak. A pénztárcsarnoktól az érkező vonatok felé eső részen szolgáltatási egységeket helyeztek el: itt található a csomagmegőrző, az I. és II. osztályok várótermei, a CIT terme (Compagnia Italiana Turismo), a III. osztályú vendéglő és az I. és II. osztály

vendéglője. A III. osztályú vendéglőbe eredetileg Fortunato Depero futurista művész tervezte volna a dekorációt, azonban ez nem valósult meg. Az I. és II. osztályú vendéglő falára Ottone Rosai firenzei festő készített két temperaképet, a Campagna toscana és Case di Villamagna című alkotásokat (1935).²⁵ Az idők során a terek eredeti funkciója megváltozott, a vendéglők helyett gyorsbűfék szolgálják ki az utasokat, illetve a Rosai képeivel díszített helyiségben ma a Feltrinelli könyvesbolt működik.

1933. május 23-án Galeazzo Ciano,²⁶ az akkori közlekedési és külügyminiszter jóváhagyja a Gruppo Toscano tervének kivitelezését. A munkatervet hivatalosan csak 1933. július 13-án írta alá a Vasútigazgatóság és a tervező-csapat. Továbbá a csoportot eközben felkérték az újonnan felépült postaépület (ami pedig még Mazzoni tervei alapján valósult meg) homlokzatának megtervezésére is. A nyári időszakban így feszített tempóban folyt a munka, az idő pedig egyre jobban szorított. Leginkább a főhomlokzat falaira és a főcsarnok tetőzetének kialakítására koncentráltak, ugyanakkor figyelembe kellett venni a Vasútigazgatóság által kért módosításokat.²⁷

1935. október 30-án²⁸ III. Viktor Emánuel király hivatalosan átadta az elkészült Santa Maria Novella pályaudvart (3. kép). Az avatáson jelen voltak Elia Dalla Costa bíboros, néhány miniszter és fasiszta pártvezér. Érdekesség, hogy ugyanazok az autoritások ugyanazon a napon avatták fel a nemzeti könyvtár épületét is, a Biblioteca Nazionale Centrale di Firenzét.

Fontos megjegyeznünk, hogy ebben az időszakban három nagy fejpályaudvar épült Olaszországban: a milánói Stazione Centrale di Milano²⁹ (1931), a firenzei Stazione Santa Maria Novella (1935) és a római Stazione Termini (1961).

Ami a belső berendezéseket illeti, a Gruppo Toscanóban lévő mesterek egyéni gondolkodásának köszönhetően letisztult, finom megmunkálású elemekkel

²⁵ CONFORTI, Claudia és mások (2016), *La Stazione di Firenze*. Firenze, Electa, 19–20.

²⁶ A budapesti Olasz Kultúrintézet is az ő nevéhez fűződik, továbbá ő hozta a Múzeumkertben található antik oszlopot Rómából, a Foro Romano-ról.

²⁷ A firenzei Santa Maria Novella pályaudvaron a Fondazione Michelucci által 2015-ben felállított/ installált állandó történeti kiállításból.

²⁸ Két nappal a Marcia su Roma 13. évfordulója után

²⁹ Az állomás alapkövét már 1906-ban lerakja III. Viktor Emánuel király, de az építkezések csak 20 évvel később kezdődtek meg. Az átadásra 1931-ben került sor. Az állomást kifejezetten a washingtoni Union Station (1908) mintájára tervezték, mely több stílust kever monumentális eklektikájában. Azt is hozzá kell tennünk azonban, hogy a washingtoni állomás pedig római mintákra készült. <http://dreamguides.edreams.it/italia/milano/stazione-centrale> (2017.12.21) és https://www.ilturista.info/ugc/info/da_visitare/340-Visita_alla_Union_Station_la_grande_Stazione_ferroviaria_di_Washington_D.C./ (2017.12.21.)

találkozhatunk. Ezeken ugyanaz a gondos és precíz tervezés figyelhető meg, mint magán az épületen is. A pénztáblalakok, a fülkék, bódék, lámpák, padok, bútorzat, asztalok, kanapék, fotelek, táblák, menetrendek, díszítések, órák mind egy egységes, komplex egészet alkotnak, hiszen a tervezés során a helyet és a funkciót figyelembe véve készültek.

A Palazzina Reale, avagy a királyi váró a csarnok az állomásnak a via Valfonda felőli oldalán található. A Gruppo Toscano tervének díjazásakor ezt az épületrészt külön dicséretben részesítették. Ezt a várót azonban Michelucci 1934-ben jelentős mértékben átdolgozta a racionalista építészet jegyében. Fizikailag ugyan kapcsolódik az utasépülethez, stílusában és ideológiájában élesen elkülönül attól. Külső burkolata teljes egészében *fior di pesco carnico* márvány. Alaprajzilag az épület egy központi, négyzet alakú királyi díszterem köré van szervezve, két oldalfolyosó határolja és egy-egy ülésteremmel (királyi és miniszteri) is bővült a szemközti oldalakon. Az épület kiemelt fontosságát mutatja a kifinomult geometriáján kívül a gazdag, fényűző anyaghasználat, a legapróbb részletekre is kiterjedő fokozott figyelem.³⁰ Ma az épület egyik oldalfolyosóján a királyi váróhoz méltó elegáns büfé található. A Palazzina ezen része nyitott a közönség számára, valamint a díszterem nagyon ritkán, de látogatható: különleges események alkalmával nyitják meg.

A harmincas években felépült új állomáson, ahogyan régen a katedrálisokban is, több képzőművészeti alkotás is helyet kapott. Így kerülhetett a már említett két Rosai temperakép (1935) az I. és II. osztály vendéglőjébe. Mano Romoli két pannója pedig a vendéglő belső szalonját díszítette. A festményeken kívül az állomás nyitott átjárója belső terének falán olasz városok legfontosabb műemlékeit ábrázoló fotók sorakoznak, ami propagandisztikus céllal hirdeti Olaszország nevezetességeit a Firenzébe látogató hazai és külföldi utazók számára. A királyi váró előcsarnokában két márvány laposdomborművet helyeztek el: Giannetto Mannucci alkotása a firenzei dóm kupolájának építését jeleníti meg, Mario Moschi munkája pedig Michelangelo erődtípményének az építését idézi fel. A szomszédos terem festett faliszőnyege Rodolfo Margheri műve, aki egyúttal a miniszteri ülésterem rézkarcait is készítette; ezek ma már nincsenek az eredeti helyükön, vagy nem megtekinthetők. A királyi váró ünnepi átriumának a külső fala elé Italo Griselli az „Arno és völgye” című szoborcsoportját helyezték.³¹

³⁰ A firenzei Santa Maria Novella pályaudvaron a Fondazione Michelucci által 2015-ben felállított/ installált állandó történeti kiállításból. Valamint: CONFORTI (2016), 29–35.

³¹ CONFORTI (2016), 29–36.

A felépült és átadott pályaudvar a karikaturistákat is megihlette, hiszen a firenzeiek nem könnyen fogadták el az új épületet (5. kép). Az egyik gúnyrajzon hat építész látható, akik az Arno folyására utalva a következőt mondták az állomás üvegfalára és üvegtetejére utalva: „Milyen csodás ötlet! A mindenit, csináljunk ebből egy állomást!”

A firenzei Stazione Santa Maria Novella (4. kép, az állomás ma) a pályaudvarok új archetípusa lesz, s a modern tervezés egyik kiemelkedő példája: határozott térbeliségével, letisztultságával és funkionalista szemléletével urbanisztikai, városrendezési és vasúttervezési problémákat old meg mesterien. Anyaghasználata is tiszta, kifinomult, így az épület egésze harmonikus párbeszédet folytat a vele szemben álló Santa Maria Novella templom gótikus apszisával.

Bibliográfia

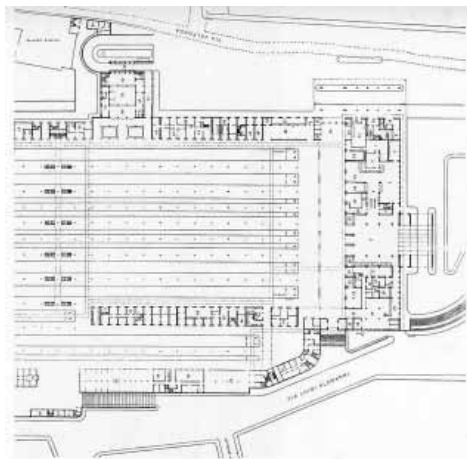
- BÁN Dávid (2011), *Utazás a pályaudvar körül*. Budapest, L'Harmattan.
- BELLUZZI, Amedeo – CONFORTI, Claudia (1986), *Giovanni Michelucci. Catalogo delle opere*. Milano, Electa.
- BIONDILLO, Gianni (1999), *Giovanni Michelucci. Brani di città aperti a tutti*. Torino, Testo & Immagine.
- CAPOBIANCO, Michele (2001), *La nuova stazione di Firenze. Storia di un progetto*. Torino, Testo & Immagine.
- CONFORTI, Claudia és mások (2016), *La Stazione di Firenze*. Firenze, Electa.
- Dr. BIERBAUER Virgil (1933), „A firenzei pályaudvar tervei”, in: *Tér és Forma*, (4.). Fondazione Giovanni Michelucci, <http://www.michelucci.it/> (2017.12.21.)
- FRAMPTON, Kenneth (2009), *A modern építészet kritikai története*. Budapest, Terc.
- KÓSA Zoltán (1968), *A XX. század építészete*. Budapest, Minerva.
- MONTANARI, Enrico (2012), *Visita alla Union Station, la grande Stazione ferroviaria di Washington D.C.* https://www.ilturista.info/ugc/info/da_visitare/340-Visita_alla_Union_Station_la_grande_Stazione_ferroviaria_di_Washington_D.C./ (2017.12.21.)
- ORDASI Zsuzsa (2004), „Mussolininek mindig igaza van”, in: *Art Limes. Diktatúra és művészet*, (1).
- Pályázati kiírás az új firenzei vasútállomásra – Il bando di concorso per la nuova stazione di Firenze *La Nazione* (1932. augusztus 25.).
- ROMANELLI, Romano (1932. június 11.), „La Stazione ferroviaria di Santa Maria Novella”, in: *La Nazione*.
- ROMANELLI, Romano (1932. június 29.), „Monumento o stazione ferroviaria?”, in: *La Nazione*.
- Stazione Centrale di Milano <http://dreamguides.edreams.it/italia/milano/stazione-centrale> (2017.12.21.)
- ZEVI, Bruno (2004), *Storia dell'architettura moderna*. Torino, Einaudi.
- ZÖLDI Péter (2013), *A pályaudvar, olaszul*. <http://iho.hu/hir/a-palyaudvar-olaszul-130529> (2017.12.21.)

Képek

1. kép

A *Tér és Forma* folyóirat 1933-as februári számának címlapja
(Axioart: <https://axioart.com/tetel/ter-es-forma-1933-1934-epitomuveszeti-havi-folyoirat-szer> – 2017.12.21.)

2. kép

A Gruppo Toscano által beadott állomás-épület rajza <https://hu.pinterest.com/pin/492510909223839112/> (2017.12.21.)

3. kép

Az elkészült Santa Maria Novella pályaudvar korabeli látképe
(In *Terris* – Online International Newspaper <http://www.interris.it/2015/11/02/76496/cronache/cultura/firenze-e-la-sua-stazione-mostra-permanente-sugli-80-anni-di-s-m-novella.html> – 2017.12.21.)

4. kép

A Santa Maria Novella pályaudvarról készített saját fotó

5. kép

Nem azonosított folyóirat részlete 1933-ból. A kép megtalálható: CONFORTI, Claudia és mások (2016), La Stazione di Firenze. Firenze, Electa, 123.

A nyomtatott irodalom revitalizálásának lehetőségei: transz- és monomedialitás Mark Z. Danielewski *House of Leaves* című regényében

Fejes Richárd

A médiaelmélet és számos más egyéb diszciplína diskurzusában nem ritka megállapítás, hogy jelenleg valamiféle technológiai fordulat után helyezhetjük el magunkat. Ezt a kort, melynek kezdetét a digitális forradalom szocioökonómiai fogalma¹ jelzi, nevezhetjük információs kornak vagy digitális kornak. Ez pontosan ugyanolyan fordulat, melyet a történeti tudományok ipari és mezőgazdasági forradalomnak hívnak. Itt McLuhant is meg kell említeni szinte kötelező jelleggel, hiszen *A Gutenberg-galaxis* című művében (bár nem teljes átfedésben a fenti fogalmakkal) azt a megállapítást teszi, hogy a jelenlegi korunk egyfajta átmenetet képez a gutenbergi (vagy mechanikus) kor és az elektronikus kor között. Azonban ezt a kötetét még azelőtt publikálta, mielőtt az internet széles körben elterjedt és mindenki által használt médiummá vált volna.

Kutatásunkat, tárgyunkat és persze magunkat azért kifejezetten fontos elhelyezni egy (köz)gazdasági vagy technológiai idővonalon, mert e vektorok segítségével reflektálhatunk bizonyos kortárs tendenciákra, melyeket a későbbiekben ez a tanulmány is érinteni fog. Ezek a tendenciák bár kikerülhetetlenek és elhanyagolhatatlanok, főleg ha a nyomtatott médiumokról és az irodalomról beszélünk, nem annyira polarizáltak és sarkítottak, mint ahogy a közbeszédben gondolnak rá általában.

A továbbiakban először is a fentebb már említésre került bizonyos „kortárs tendenciákra” fogunk rátekinteni mindenekelőtt, megvizsgálva a nyomtatott irodalom és a felemelkedő digitális technológia viszonyát. Ezt követően a képernyő digitális volta és a materiálisan létező papír, illetve könyv viszonyát fogjuk görcső alá venni, amely rámutat alapvető és tanulságos különbségekre a kétféle korban született médiumok között.

¹ CASTELLS, Manuel (2009), *The Rise of the Network Society: The Information Age: Economy, Society, and Culture*. USA, Wiley-Blackwell, 28–77.

Egy rövid közgazdasági áttekintést követően rátérünk arra az összehasonlító műveletre, mely során egyértelművé válhat számunkra, hogy melyek azok az utak és irányok, amelyek mentén a könyv mint médium továbbra is releváns maradhat az ipar és a kultúra számára. Végére is ez a célja e tanulmánynak, hogy felhívja a figyelmet a nyomtatott irodalom immanens lehetőségeire, és hogy rámutasson arra, hogy a taktilitás, fizikai jelenlét, a közvetlen kapcsolat az emberi testtel, illetve az irodalom rugalmasságából fakadó transz- és monomedialitás lehet a kiaknázatlan út egy kissé háttérbe szoruló médium revitalizálása felé.

Nem teljesen légből kapott, ha azt állítom, hogy a tény, hogy a digitális technológiai médiumok (például e-book, számítógép) egyre nagyobb és több figyelmet kapnak a nyomtatott médiumokhoz képest, egyre szélesebb körben terjedő gondolat. Roger Chartier például *A könyv metamorfózisai* című esszéjében² arra mutat rá, hogy a digitális, illetve maga az információs kor egyértelműen behatol és hatást gyakorol a nyomtatott irodalomra és a kiadásra. Biztos állításokat azonban a tanulmány nyilvánvalóan nem tudott tenni, hisz 2001-ben íródott, az internet fellendülésének elején. A „digitalizált világ”, ahogy ő is írja, „még csak kis teret hódított meg” ezidőtájt.³

Chartier ezen kívül azt is megemlíttette, hogy a kiadói szektor szerint is sokkal egyszerűbb és olcsóbb lehet a könyvkiadás elektronikus formában, ez pedig egyértelműen katalizátorává válhat a nyomtatásról a digitális terjesztés felé tolódó gazdasági hangsúlyváltásnak.

Ez azonban még nem kell, hogy az *olvasás* végét jelentse. Chartier amellett érvel, hogy szociológiai szempontból a digitális⁴ csupán egy „fejlettebb szintre” emeli az olvasás élményét,⁵ illetve széleskörű elérhetőségének következtében még több emberhez juthat el ez a tapasztalat. Chartier esszéje egyértelművé teszi továbbá, hogy a képernyő és materialitás, nyomtatott és digitális⁶ dichotómia egyszerűen már nem állja meg a helyét a kurrens diskurzusok terében. A könyv és számítógép demagóg és sarkított ellentétpárba állítása valamenynyire gyengülni látszik, még akkor is, ha nem oldódik meg ezzel a probléma teljesen. Hiszen ne felejtjük el, hogy a mai napig újra és újra felmerül az *új könyv illatának* vagy a *kézben tartható és lapozható könyv* problémaköre, sőt

² CHARTIER, Roger (2001), „A könyv metamorfózisai” *Könyvtári Figyelő*. 47/4. <http://epa.oszk.hu/00100/00143/00040/chartier.html> (2017. 09. 11.)

³ *Uo.*

⁴ Használva itt és a továbbiakban ezt a fogalmat az analóg univerzális ellentétéként.

⁵ *Uo.*, 680.

⁶ McLuhan szembeállítására alapján.

Chartier a társadalomban egyfajta melankóliát is észrevesz az e-book kiadási számának növekedése és a nyomtatott könyv példányszámainak csökkenése hatására. Nem egyszerű tehát ez a kérdéskör: amellett, hogy a dichotómia a *fejlettebb szintre emelkedés* miatt oldódik, társadalmilag mégis érzékelhető egyfajta gyászhangulat, ha erről a látszólagos szembenállásról beszélünk.

Egy nagyon fontos dolgot viszont érdemes leszögeznünk még itt a tanulmányunk elején: szöveget bármikor áthelyezhetünk digitális médiumokba, azonban ez soha nem lesz azonos a könyvvel mint médiummal. Digitalizált vagy szkennelt könyvek soha nem fognak a könyv anyagságával rendelkezni, és nem csupán azért, mert a digitális immateriális, hanem azért is, mert a belső struktúrája, logikája és a befogadóval való kölcsönhatása a digitálisnak alapvetően különbözik a printtől. Fontos tehát diskurzust folytatni a könyv autonóm mivoltáról, ugyanis abban a pillanatban, hogy ezek a különbségek egyértelművé válnak, sőt kiemelt szerepbe kerülnek, nem fog eltűnni a kulturális szcénából. A festészet is fennmaradt a fényképészet beköszönte és térhódításán túl is. De ugyanez a helyzet az utóbb említett fotográfiával is a mozgókép megjelenését követően. Hogy miért? Azért, mert ezek a médiumok mind rendelkeznek azzal az „öntudattal” vagy „autonómiával”, mely kiemeli kulturális és strukturális egyediségüket, tehát képesek arra, hogy relevánsak maradjanak számunkra. Egyelőre a könyv vagy a nyomtatott médium sem vált irrelevánssá, csak a megjelenő digitális egyre több kihívás elé állítja.

Ha meg kívánjuk őrizni a könyv relevanciáját a kortárs mediális közegünkben, akkor mindenekelőtt meg kell vizsgálnunk az immanens struktúráit (mint ahogy erről már korábban esett szó) és a viszonyát a digitálissal. A továbbiakban két regény fogja segíteni kutatásunkat.

Első példánk Mark Z. Danielewski *House of Leaves* című regénye lesz,⁷ melyen keresztül bemutatható a technológiai médiumok dialógusa a könyv-médiummal és a papírral mint matériával. A regény konkrétan a narratív és mediális komplexitás feloldhatatlan labirintusa, mely egyszerre foglalkozik az inter-, monomedialitás, autenticitás és materialitás problémáival.

Danielewski történetének középpontjában egy ház áll egy Ash Tree Lane nevű helyen. Ezt a házat vásárolta meg egy bizonyos Will Navidson Pulitzer-díjas fotóriporter és családja, aki úgy dönt, hogy videóra veszi a berendezkedésüket egészen a beköltözésüktől kezdve. Hamarosan azonban kiderül, hogy nincsen minden teljesen rendben a házzal, ugyanis – mint az pontos mérések után kiderül – nagyobb belül, mint kívül. Majd nem sokkal később a hátsó kertre nyíló

⁷ DANIELEWSKI, Mark Z. (2000), *House of Leaves*. New York, Pantheon Books.

ajtajuk is elkezd természetfeletti módon viselkedni, ugyanis a kert helyett egy látszólag végtelen, fekete és folyamatosan változó labirintusra fog nyílni.

A fizika és a józan ész törvényeinek sem engedelmeskedő ház felfedezését is kamerára veszi Navidson, mely később a *The Navidson Record* címet kapja. A regény törzsszövegében egy Zampanò nevű vak öregember elemzi ezt a dokumentumfilmet. Zampanò halála után e tanulmány kéziratához jut hozzá Johnny Truant, egy los angeles-i fiatal, az éjszakai élet egy kószálója, aki tetoválóként próbál elhelyezkedni. Ő az, aki megpróbálja Zampanò írását dekódolni, de szerkesztői munkája közben teljesen beleőrül a kéziratba és a rabjává válik. Ez a kommentárral ellátott szövegkiadás (számos más melléklettel együtt) kerül a polcokra a rejtélyes „szerkesztők” jóvoltából *House of Leaves* néven.

Egyértelmű, hogy Danielewski regénye játékba hozza mind a medialitás kérdéseit, mind pedig a könyvmédium viszonyát a digitálissal, gondolva itt például arra, hogy mennyire központi szerepet kap a film, fénykép, és írás médiuma a *House of Leaves*-ben.

A másik regény, mely elemzésre kerül a tanulmány keretein belül, Steven Hall *Raw Shark Texts* című regénye.⁸ Csak dióhéjban: a történet Eric Sandersonról szól, egy férfiről, aki emlékek nélkül ébred egy ház padlóján. Nem tudja, hogyan hívják, ki is volt ő, és nem tudja azt sem, hogy a vele történtek hogyan kapcsolhatók össze azzal a tragédiával, mellyel nem sokkal ezután szembesül, vagyis hogy barátnője, Clio Aames tragikus hirtelenséggel meghalt. Egyfelől a történet szerint, saját visszatérő amnéziája pont Clio halála miatt alakulhatott ki, de egy másik magyarázat szerint a memóriavesztést egy kriptozoológiai lény okozhatja: a Ludovician elnevezésű koncepcionális cápa (*conceptual shark*), ami az emberek által felhalmozott információkkal és emlékeikkel táplálkozik. A regény tehát Eric-et és barátait követi, miközben megpróbálják visszaszerezni az elveszett emlékeit, és nyomokat keresnek a barátnője halálát illetően.

A regény szövegét több alkalommal szakítja meg egy-egy betoldott fénykép, kép, képversszerű elem, és állandóan a középpontba van állítva a digitális és analóg tároló médiumok, a szöveges inskripció és a technológia. Amellett tehát, hogy a *Raw Shark Texts* főként a kétféle médium tároló funkciójára helyezi a hangsúlyt, egyértelműen rámutat egyéb különbségekre is, illetve a print saját, egyedi karakterisztikáira.⁹

⁸ HALL, Steven (2007), *The Raw Shark Texts*. Edinburgh, Canongate.

⁹ Julia Panko tanulmánya (PANKO, Julia (2011), *Memory Pressed Flat into Text: The Importance of Print in Steven Hall's The Raw Shark Texts*, Wisconsin, University of Wisconsin Press.) óriási segítséget nyújtott a *Raw Shark Texts* gondolatmenetbe való illesztésében.

Itt az ideje visszatérni végre a kutatásunk gondolatmenetéhez, tehát kezdjük el vizsgálni a digitális és a print saját, csak rá vonatkozó tulajdonságait. Az első és legfontosabb különbséget a kódolási mechanizmusaikban ragadhatjuk meg. Ahogy N. Katherine Hayles rámutatott¹⁰ (és Julia Panko is kiemelte),¹¹ a legfőbb különbség közöttük, hogy míg a nyomtatás esetében a kód nem más, mint egy sík és tartós *inszkripció*, a digitális kódolás leginkább egy harmonikaszerű struktúrára emlékeztethet bennünket, mely kitágul és összehúzódik több szinten keresztül. Ez pedig biztosítja számunkra azt, hogy a kódolás és dekódolás folyamatába be tudunk avatkozni.

Ezek a mechanizmusok egészen direkt módon kerülnek megjelenítésre a *Raw Shark Texts* narratívájában: Eric ugyanis csak olyan információkat ítél hitelesnek, melyeket nyomtatott médiumokból szerez. Ilyenek például a post-it cédulák, papír alapú dokumentumok, akták, naplók vagy újságok. Emellett maga a kriptozoológiai lény, a Ludovician is egy „szöveg alapú” entitás (mint azt a regénybeli reprezentációja alapján láthatjuk), ami nem véletlen, hiszen a cápaszerű állat a történet szerint az emberektől szerzett információ és emlékek archívuma. Mindezekkel szemben azonban a digitális médiumok, mint például az internet, megbízhatatlannak minősülnek a történet szerint.¹² Ez a bizalmatlanság pedig egyenesen reflektál arra a tényre, hogy kodifikáció módjából kiindulva milyen könnyedén manipulálható. Hayles ezt a szembenállást a nyomtatás szilárdságában és a digitális mint villódzó jelentők sorozatában ragadja meg.¹³

Hasonló reflexiók Danielewski *House of Leaves* című regényében is megjelennek. Ebben a műben is a print kerül egyfajta felsőbbrendű pozícióba. Hiszen, bár számos mediáción esik keresztül a történet, majdnem kizárólag a szöveg az, amit letisztáz a titokzatos szerkesztői csoport, és juttat el hozzánk olvasókhoz. Tekintsünk bele részletesebben ezekbe a mediációs szintekbe: a történet ontológiailag legmélyebb szintjén helyezkedik el Navidson dokumentumfilmje, de ez (és vele együtt Zampanò kutatása is) abban a pillanatban válik inautentikussá, amikor megtudjuk, hogy Johnny Truant valóságában ez

¹⁰ HAYLES, N. Katherine (2002), „Three Fictions Dream of Moving from Energy to Information” In: Bruce CLARK és Linda Darlymple HENDERSON (szerk.), *From Energy to Information: Representation in Science and Technology, Art and Literature*. Stanford, Stanford University Press, 235–255.

¹¹ PANKO (2011), 269.

¹² HALL (2007), 81.

¹³ HAYLES, N. Katherine (1999), *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics*. Chicago, University of Chicago, 47.

egy nem létező alkotás, sőt Will Navidson sem élt. Ez az a bizonyos motívum, ami közvetlenül rámutat a digitális instabilitására és a *nyomatás szilárdságára*. A *House of Leaves* tehát kissé más téziseket helyez előtérbe, ugyanis Danielewski regénye a tárolás helyett a nyomtatott szöveg erejére és hatalmára igyekszik rámutatni, lévén a *The Navidson Record* című dokumentumfilm kizárólag (legalábbis Johnny Truant számára és számunkra) az írott szövegen keresztül konstruálódik meg, sőt, ami még izgalmasabb, hogy a digitális maga, illetve a digitális médiumok is a nyomtatotton keresztül jönnek létre.

Rövid összefoglalásaképpen az eddigieknek elmondhatjuk, hogy a digitális (a printtel ellentétben) egy efemerális jelenség, melynek fő tulajdonságai közé sorolható a könnyű hozzáférés, könnyű manipulálhatóság, rugalmasság és tömöríthetőség. Ezen kívül pedig ne feledjük, hogy míg a digitális minden körülmények között le van választva a forrásáról (már ha létezik neki ilyen), a kodifikáció bázisáról (gondoljunk itt a merevlemezre és a vizuális interfészek viszonyára) és a dekódoló (vagy olvasó) testéről.

A könyvre rátérve ki kell hangsúlyoznunk egyedi struktúráit, belső mechanizmusait, melyeken keresztül túlélheti ez az erős versenyhelyzetbe került médium a rivalizálást.

Fentebb már elkezdett kibontakozni a könyv egy tulajdonsága, mely kutatásom szempontjából az egyik legfontosabb, ez pedig nem más, mint a közvetlen hozzáférése és kapcsolódása az emberi testhez. Panko azt állítja, hogy Hall regénye az anyagi könyvet olyan „taktilis tárgyakként” mutatja, melyek „képesek rögzíteni benyomásokat és olyan indexikus nyomokat, mint például az ujjlenyomat.”¹⁴ Az anyagság központi szerephez kezd jutni e tanulmányban is, de egyszerűen azért, mert a könyv materiális léte miatt az olvasó közvetlenül hozzáfér az inskripció helyéhez, és ez pontosan egy olyan egyedi tulajdonság, mely ahhoz segíti hozzá a printet, hogy továbbra is releváns maradjon.¹⁵

Julia Panko a *Raw Shark Texts* című regényen keresztül kiváló példával illusztrálja a test és médium közvetlen összekapcsolódását.¹⁶ Felhívja a figyelmet ugyanis a műben található „pörgetős könyvekhez” hasonlatos szekcióra,¹⁷ amely konkrétan arra invitálja a befogadót, hogy fizikai nyomot hagyjon a könyv anyagi mivoltában. A regény tehát az olvasójára támaszkodik, hogy létrehozza a „pörgetős” hatást, így a fizikai nyomhagyás mellett a szubjektumot

¹⁴ PANKO (2011), 266.

¹⁵ *Uo.*, 279.

¹⁶ *Uo.*, 295.

¹⁷ HALL (2007), 337–374.

gyakorlatilag bevonja a fikció világába, vagy fordítva: a fikciót így emeli be a valósba az anyagin, a könyv taktilitásán keresztül.

A nyomtatott médiumok e dinamikái, melyekről fentebb már szó esett, egy nagyon fontos aspektusára tapintanak rá a printnek, amely kulcsfontosságú lehet a médium releváns jövőjét illetően. Panko a korábbiakat illetően a haptikus tárhely (*haptic storage*) elnevezést alkalmazta tanulmányában,¹⁸ melyet egy enciklopédiában préselt virággal illusztrált (utalva ezzel az indexikus nyomokra, melyeket az olvasó hagy a médiumban). Ennek mentén kutatásom során bevezetném a „haptikus dinamikák” terminusát, mellyel azokat a műveleteket és mechanikákat nevezhetnénk meg, melyeket az olvasó testi kapcsolódásával tud csak véghezvinni a médium. Gondolva itt olyan egyszerű dolgokra is, mint például a lapozás, de ennél komplexebb dinamikákat is elképzelhetünk, például hogy milyen sebességgel történik a lapozás művelete (pont, mint a „pörgetős könyv” esetében).

Panko továbbá megjegyezte¹⁹ a *Raw Shark Texts* szövegét illetően, hogy a mindent átható intertextuális jellege valósággal megkívánja az olvasótól, hogy készítsen széljegyzeteket, ezzel arra buzdítva a befogadót, hogy indexikus nyomokat hagyjon magáról, kiaknázva a könyv haptikus lehetőségeit. Az annotációk készítése szempontjából viszont nem gondolom annyira kiemelésre méltónak a kortárs regénykorpuszból, mint Danielewski művét. A *House of Leaves* egyértelműen jobb jelölt lenne, ha a befogadói inskripció valamilyen mértékű kényszerűségét szeretnénk vizsgálni. A *House of Leaves* ugyanis nem csupán az intertextuális utalások gigászi építménye, hanem ezenkívül az intratextualitással is játszik. Sőt, az inter- és intratextualitáson kívül a regény megszámálhatatlan mennyiségű lábjegyzetet is alkalmaz, melyekkel fiktív és valós művekre egyaránt utal. A regény hármasság építkezése miatt (intertextualitás, intratextualitás, lábjegyzetelés) gyakorlatilag lehetetlen befogadni a rendszert és a narratívát anélkül, hogy ne helyezünk el széljegyzeteket. Tehát Hall regényével összehasonlítva e mű esetében az indexikus nyomok hagyása organikus része a megértésnek és értelmezésnek, rámutatva arra, hogy ez a működésmód mennyire egyedi része a nyomtatott médiumoknak.

Ezenkívül a *House of Leaves* az imént felvetett *haptikus dinamikákra* is kiváló példákkal szolgál, ugyanis a mű számos részén a szöveg és a grafikus felület maga határozza meg, szabályozza az olvasás sebességét. A tizedik fejezetben

¹⁸ PANKO (2011), 294.

¹⁹ Uo., 295.

például (*Chapter X*)²⁰ a főszereplő mozgása összekapcsolódni látszik a befogadó dinamizmusával úgy, ahogy az olvasó maga is lelassul vagy fölgyorsul helyenként, az oldalanként változó számú és elhelyezkedésű szavak miatt. Más szöveghelyeken pedig a lábjegyzetek szétágazó rendszere az, ami körkörös útra küldi az olvasót, előre és hátra lapoztatva őt a regényben, megszakítva ezzel a befogadó lineáris olvasói dinamikáját. És még nem is esett szó a regény azon részeiről, ahol az olvasótól azt várja el a médium, hogy térben elforgassa, hogy hozzáférhessen az üzenethez.

Természetesen valós ellenérv lehetne a haptikus dinamikák printre alkalmazott egyediségével szemben, ha azt mondja valaki, hogy ugyanerre képesek a kortárs digitális interfészek is, gondolva itt az érintő kijelzőkre vagy egyéb eszközökre (VR headset, mozgásvezérlés, stb.), hiszen ezek is különböző mozgásokra vagy gesztusokra bírják rá a használt, illetve lehetőséget adnak akár annotációk létrehozására is (például az e-book olvasókban is létezik ez a funkció). Valós ellenérv lehetne, de mégsem az, ugyanis a kettő nem egyezik meg. Fontos ugyanis kiemelni, hogy a könyv esetében ezek a dinamikák, mint az már sokadszorra elhangzik, *haptikus* dinamikák, *haptikus* tárolási funkciók. Abban a pillanatban azonban, hogy mi egy digitális médiummal kerülünk kapcsolatba, legyen az e-book olvasó vagy érintőképernyő, az érintésünk és mozgásunk minden esetben adattá alakul, egyesekké és nullákká. Nem szabad tehát elfelejtenünk, hogy a digitális mindig szétválasztja (és távol is tartja) egymástól a kódot és a (de)kódert. Azt a közvetlen viszonyt, melybe belépve a test az inskripció konkrét helyénél bír beleavatkozni a médiumba, csakis a nem-digitális képes létrehozni. És ez mindvégig így is marad, amíg nem leszünk képesek közvetlenül egy merevlemezről olvasni, vagy közvetlenül (manuálisan) „beleírni”.

Ahogy megállapítottuk, a nyomtatott médium egyik legfontosabb tulajdonsága a testtel való közvetlen kapcsolata. Azonban az elmúlt ötven évben egy másik vonása is hozzájárult ahhoz, hogy az egyre zsúfoltabbá váló mediális környezetben jelen tudjon maradni a könyv. Az élénk rivalizálás e szcénájában ugyanis a print (és az irodalom) kivételesen *rugalmas* médiumnak bizonyult.

Ez a flexibilitás, ahogy K. Ludwig Pfeiffer írta, akkor válik nyilvánvalóvá, amikor az irodalom mediális léte kannibalizálni vagy interiorizálni próbálja más médiumok *hatásait*.²¹ Pfeiffer szerint ez a képesség a regény önterápiás

²⁰ DANIELEWSKI (2000), 182–246.

²¹ PFEIFFER, K. Ludwig (2006), *A mediális és az imaginárius*. Budapest, Ráció Kiadó, Magyar Műhely, 64.

igyekezetéből fakad, azonban a félreértések elkerülése végett meg kell említeni, hogy az interiorizáció ezen aktusán (melyet Pfeiffer *monomedializáció*nak nevez) keresztül a forrásmédium *szimulációja* kerül leképződésre a könyvön belül. Vagyis egy egyszerű beillesztés vagy betoldás helyett a könyv mediális keretein belül a forrásmédium *hatásai* kerülnek leképződésre. Pfeiffer *A mediális és az imaginárius* című kötetében a *monomedializáció* terminusát a színház, festészet és film példáin keresztül mutatta be, vagyis hogy ezeket miként monomedializálja a könyv.

Itt megint érdemes visszatekintenünk a regényekre. Nézzük meg például, hogy a *House of Leaves* miként végzi ezt a monomedializációs tevékenységet. Először a regény tartalmából kifolyólag vizsgáljuk meg, mihez is kezd a szöveg a filmmel mint médiummal, miként interiorizálja azt. Érdemes lehet illusztrációnak ilyenkor bemutatni azokat az ikonikus részleteket, amikor a szövegelrendezés és a grafikai felület a diegetikus mozgást hívja elő az olvasó tudatában. Erre kiváló példa lehet a 443–458. oldalakon található szegmens, mely alatt Will Navidson egy egyre szűkülő folyosón halad keresztül, mely az egyre szűkülő szöveggép formájában is (re)prezentációra kerül. A 429. oldalon szintén szemléletes példára bukkanhatunk, ahol a főhősünk felfelé tartó mozgását az olvasás iránya is tükrözi, ugyanis a grafikus felület kikényszeríti a lentről fölfelé haladást („rising/higher/and/higher/until”).²²

Mindebből természetesen az a fontos tanulság, hogy ez a regény sokkal mélyebb kapcsolatot ápol a film médiumával mint bármely más regény. Itt ugyanis három szinten is megjelenik a filmmédium hatása: az olvasó lentől fölfelé halad, a szöveg is lentől fölfelé bontakozik ki, miközben a történetbeli főszereplő is lentől fölfelé mozog. Ezt azért fontos kiemelni, mert habár a legtöbb hagyományos regény építkezik a filmes ábrázolásmódból, reflektálva itt arra, hogy élesvágások és gyors jelenetek jelennek meg a befogadó tudatában olvasás közben, itt nem kizárólag erről van szó. Danielewski művében tipográfiai, anyagi szinten is megjelenik a film könyv által monomedializált médiuma. A *House of Leaves* esetében tehát a szimbolikus (az imaginárius tér helyett) óriási szerepet kap a film hatásainak megkonstruálásában, hiszen egy monomedializációs aktusról beszélhetünk. A film tehát egészen pontosan beírja magát a könyvtárgyba, ezáltal pedig immunissá válik a megfilmesíthetőséggel szemben. Ez pedig nem bizonyít mást, minthogy végeredményképp a film *könyviesítve* lett.

Remélem, hogy a példákon keresztül érzékelhetővé és értelmezhetővé vált a monomedializáció folyamata és az, hogy miért beszélhetünk a könyv

²² DANIELEWSKI (2000), 429.

(és az irodalom) esetében különleges és figyelemre méltó flexibilitásról, és miért lehet ez még egy olyan tulajdonság, mely egyedülálló a médiumokat tekintve.

Az információs kor idejében hajlamosak vagyunk fontolóra venni azt az opciót, hogy a digitális felemelkedésével az analóg teljesen el fog tűnni a mediális szcénából. Azt nem tagadhatjuk, hogy a médiumok változnak, feledésbe vesznek az állandó rivalizálás zsúfolt környezetében, de nem szükségszerű vagy elkerülhetetlen kizárólag egy paradigmaváltás következtében az analóg médiumok eltűnése. A szabályok folyamatosan változnak ebben a fluktuáló arénában, de egy médium sincs kizárva a versenyből.

A könyv, úgy tűnik, valóban kemény versenyre számíthat az új, digitális technológiák (főleg a képernyő) mellett. Azonban a kutatás és jelen tanulmány célja is az, hogy fényt vessen a médium különlegességére és helytállásának lehetőségeire. Állítom, hogy ha megtaláljuk ezeket az egyedülálló tulajdonságokat, akkor nem fog eltűnni a print.

Két fontos aspektus került tehát ennek érdekében kiemelésre, melyek kutatásaim szerint a könyv jövőbeli útjaira mutathatnak rá. Az egyik ezek közül az olvasó testével való közvetlen kapcsolat volt. A haptikus tulajdonsága: indexikus nyomok tárolásának képessége és az, hogy képes manipulálni az olvasói dinamikát, még közel sem került kiaknázásra az ipar és az alkotók által.

Másfelől pedig több szót kéne ejtenünk a könyv internalizáló (monomediálizáló) gesztusairól is, mert ezeken a taktikákon keresztül a médium képes lehet felerősíteni az olvasói tapasztalatot, megerősíteni jelenlétét (jelen létét), és képes lehet revitalizálni saját magát ebben a jelenlegi mediális környezetben.

Kíváncsian várom az új generációs nyomtatott irodalmi termékeket, miközben próbálom egyértelművé tenni, hogy a médium relevanciájának bebetonozásához óriási szükség van a bátor kísérletezésre és az experimentalizmus ösztönzésére, különösen az elfogadására.

Bibliográfia

- CASTELLS, Manuel (2009), *The Rise of the Network Society: The Information Age: Economy, Society, and Culture*. USA, Wiley-Blackwell.
- CHARTIER, Roger (2001), „A könyv metamorfózisai” *Könyvtári Figyelő*. 47/4. <http://epa.oszk.hu/00100/00143/00040/chartier.html> (2017.09.11.)
- DANIELEWSKI, Mark Z. (2000), *House of Leaves*. New York, Pantheon Books.
- HALL, Steven (2007), *The Raw Shark Texts*. Edinburgh, Canongate.
- HAYLES, N. Katherine (1999), *How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics*. Chicago, University of Chicago.
- HAYLES, N. Katherine (2002), „Three Fictions Dream of Moving from Energy to Information” In: Bruce CLARK és Linda Darlymple HENDERSON (szerk.), *From Energy to Information: Representation in Science and Technology, Art and Literature*. Stanford, Stanford University Press, 235–255.
- PANKO, Julia (2011), *Memory Pressed Flat into Text: The Importance of Print in Steven Hall's The Raw Shark Texts*, Wisconsin, University of Wisconsin Press.
- PFEIFFER, K. Ludwig (2006), *A mediális és az imaginárius*. Budapest, Ráció Kiadó, Magyar Műhely.

Eljátszott hercegnő

A Francia szépség a Clèves hercegnő adaptációjaként

Havasi Zsuzsanna

1. Bevezetés

Dolgozatomban két mű, egy filmes adaptáció és az annak alapjául szolgáló regény egymás hatására megszülető értelmezési lehetőségeit mutatom be: Christophe Honoré *Francia szépség* című filmje a XVII. századi regény, Madame de Lafayette *Clèves hercegnőjének* adaptációja.

A két mű alapját egy szerelmi háromszög alkotja, azonban Honoré a fő cselekményelemek átkontextualizálásával és modern, iskolai környezetbe helyezésével a *youth culture* jegyeit felmutató, művészfilmes formanyelvet használó alkotást hoz létre. Dolgozatom kérdésfelvetése, hogy a művek közötti látszólag felszíni eltérések az adaptációnak mint egy irodalmi műhöz való viszonyulásnak milyen értelmezését teszik lehetővé jelen esetben. Megközelítesemben az adaptációt intertextualitáshoz hasonló viszonyinak tekintem, így foglalkozom a regény film felőli olvashatóságával. Emellett e megközelítés lehetővé teszi a filmben a pretextus tükrében aktiválódó értelmezési többlet vizsgálatát. A *Clèves hercegnő* mint pretextus tükrében kirajzolódnak filmbeli csomópontok: kiemelem a nonverbális gesztusok szerepét, a női nézőpontok alkalmazását, valamint a végkifejlet értelmezhetőségét.

2. Elméleti bevezető

„Ne játszd a hercegnőt!” – teszi explicitté Christophe Honoré *Francia szépség* című filmje, a magyar fordításban egy szereplői megszólaláson keresztül, a mintául szolgáló *Clèves hercegnő*höz való tartozást, egyszersmind kerül is párbeszédbe azzal a minta tarthatatlanságát kifejezve. Az irodalom és a film összekapcsolása nagy hagyományra tekint vissza, a hetedik művészet kezdeteitől fogva az irodalomhoz csatlakozik, hiszen legelső, csupán a mozgókép varázsát kiaknázó változatain kívül történeti szálát bontakoztat ki, amely történetmesélés az irodalom

sajátjaként is felfogható.¹ Bazin szerint általános tendenciának tekinthető, hogy a művészeti irányzatok, stílusok korai szakaszaikban általában véve is merítenek más művészeti formákból – azaz adaptáció eszközeire támaszkodnak, ez a jelleg pedig értékítéletet nem hordozhat magában.²

A szakirodalom – lásd Király Hajnal és Pethő Ágnes hivatkozott munkáit – kétféle felfogást különböztet meg az adaptációkhoz való viszonyulásban.³ Az első, inkább a nem tudományos közegben uralkodni látszó felfogás a megfilmesítést transzformációként értelmezi, a filmet az alapvetőnek tekintett irodalmi mű egy változataként tételezi fel. Kiemeli és középpontba állítja az irodalom autoritását, így születhet meg a rossz és a jó adaptáció fogalma, előbbinek ismérve pedig az eredeti műtől való túlzott eltérés. Király Hajnal terminusával élve hűségelvet fogalmaz tehát meg ez a megközelítés.

Az előbb leírtakhoz társítható maga az adaptáció fogalma is: már a kifejezés maga vitatott, hiszen hagyományosan benne rejlik egy olyan nézőpont, amelyben a hűség elve, az ennek való megfelelés dominál.⁴ Az adaptáció mint eszköz fogalmában két eljárás is benne foglaltatik. Az egyik a történet elemeinek az áthelyezésével egyenlő, a másik jegy pedig az irodalmi médium és a filmes médium eszközeinek különbségéből következik, azaz a nyelvi jegyek transzformálása filmnyelvi jegyekké.⁵ Ezzel párhuzamban egy olyan felfogásban, amely az adaptáció műveletére fókuszál, és a filmet egy ezt leképező második alkotásnak tekinti, a filmes adaptációnak is kétféle lehetősége van eredetijének követésére, az egyik a történet áthelyezésére fókuszál, abban kíván minél pontosabb lenni, emellett megvalósítható a filmnyelvi eszközök adaptációs túlsúlya, mikor a megoldások a mű hangulatának leképezésére irányulnak.⁶ A filmfeldolgozások elkülönítése, skálába rendezése történhet az eredetihez való hűség mértékének nyomán ebben a felfogásban. Vajdovich Györgyi kísérletet tesz a szakirodalmi kategóriarendszerekből egy egységes kialakítására, a következő

¹ VAJDOVICH Györgyi (2006), „Irodalomból film: A filmes adaptációk néhány kérdése” *Nagyvilág Világirodalmi Folyóirat*. (8.), 678.

² BAZIN, André (2002), „A nyitott filmművészetért. Az átdolgozás védelmében” In: Bazin, André, *Mi a film?*, ford. BARÓTI Dezső. Budapest, Osiris, 82.

³ KIRÁLY Hajnal (2010), *Könyv és film között. A hűségelven innen és túl*. Kolozsvár, Koíónia, illetve PETHŐ Ágnes (2003), *Műzsák tükre. Az intermedialitás és az önreflexió poétikája a filmben*. Csíkszereda, Pro-Print.

⁴ KIRÁLY Hajnal (2011), „Mi lesz veled, könyvecske? Az irodalmi adaptáció a remedializáció korszakában” In: BALOGH F. András, BERSZÁN István, GÁBOR Csilla (szerk.), *Újrateremtett világok. Írások Cs. Gyimesi Éva emlékére*. Budapest, Argumentum, 132.

⁵ VAJDOVICH (2006), 682–683.

⁶ Vö. Uo., 683.

vonulatokat állapítja meg: az eredetit a cselekmény szintjén is pontosan követő transzpozíció, az eredeti szöveg intenciójához hű maradó, a cselekménybeli elemeket ennek alárendelő szabad adaptáció, az eredetitől tudatosan eltérő, de azt fő vonulatába helyező interpretáció és az eredetit csupán néhány mozzanatra, ötletre alkalmazó kölcsönzés.⁷ Az összefoglaló kategóriarendszeren is látható, hogy a középpontban az irodalmi mű követésének szorossága áll.

Az előzőektől eltérő azonban a filmes adaptációknak egy olyan felfogása, amely a filmet tekinti alapvetőnek, a megfilmesítést pedig viszonyként értelmezi arra alapozva, hogy az intertextuális képződmény. A mediális áthelyeződés nem problémaként, se nem átkódolásként tétéleződik fel, hanem érzékeltethető, esetleg érzékelendő másságként.⁸ Nem az irodalmi mű adaptálódik, hanem egy értelmezése, ez szolgál a film alapjául. A kapcsolat létrejöttének eleme a befogadás, ennek során, a befogadóban bomlik ki a viszony az irodalmi és a filmes alkotás között, a memória az eszköze a két mű összekötésének – természetesen azt feltételezve, hogy a befogadó ismeri nemcsak a megtekintett filmet, de az adaptáció alapjául szolgáló művet is. Így tehát egy olyan pozíciót tekinthetünk adottnak ebből a megközelítésből – amelyet jelen dolgozat is használni igyekszik –, amelyben a film elemei nem leképezik a regény elemeit, hanem értelmezik azt, dialógusba helyezkednek vele. A dialogikus pozíció akkor válik értelmezhetővé, ha a befogadó az irodalmi műről való tudását is használatba tudja venni, a *Francia szépség* esetében tehát a *Clèves hercegnő* ismerete gazdagítja, teszi teljessé a film befogadását, illetve teszi azt egyszersmind a viszonyulás befogadásává. Ugyanez a gondolat feltételezi azt is, hogy a *Francia szépség* visszahat a regény értelmezésére, újraolvasztatja azt adott csomópontokon keresztül, amelyekre a befogadó figyelmét ráirányítja.

3. A hercegnő és az játszott hercegnő

Madame de Lafayette *Clèves hercegnő* című regényének három központi, szerelmi háromszöget alkotó alakja a címszereplő, férje, Clèves herceg, valamint a nő

⁷ VAJDOVICH (2006), 685.

⁸ Reichert Gábor szekcióvezető előadásomhoz kapcsolódóan kiemelte, hogy a *Francia szépség* jeleneteiben megjelenő iskolai órák leggyakrabban különböző nyelvórák, ahol a tanulók nem képesek azonban az adott nyelven megszólalni, ez pedig a mediális áttétellel, filmnyelvvél állhat összefüggésben. A *Francia szépség* szereplői ismétlődően kudarcot vallanak a nyelvórákon, a női főszereplő Junie a nyitó jelenetben, angolórán nem érti meg a tanári kérdést, később oroszórán is azt láthatjuk, hogy a diákok vonakodva, nem kompetens beszélőként szólnak meg a célnyelven. Ezek a jelenségek arra is utalhatnak, hogy a film a hűségelv eleve adott kudarcát tükrözi, a mediális átjárás olyan problémaként tétéleződik fel, amelyet a film meg sem próbál megoldani, miként a diákok is ragaszkodnak anyanyelvükhöz.

udvarlója és üldözője, titkolt és megnevezetlenül bevallott szerelme, Nemours herceg. A cselekmény fő dilemmájaként több részmozzanat is megragadható. Showalter az elrendezett házasság és a szenvedély összeütközését emeli ki, amelyre a regény megoldása az önmegtagadás.⁹ Ezzel szemben azonosítható az is a problémaként, bevallhatja-e a nő szerelmét a férjének, hogy így engedélyt kapjon az utazásra, és elmenekülhessen éppen e szerelem elől.¹⁰ Lengyel Balázs a dilemmát a férj halála utánra fókuszálja, azt teszi a hercegnő moráljának lényegévé, hogy az nem él boldogan a férj haláláért okolható férfival, még akkor sem, ha az csupán a kiváltott érzelmek miatt okolható.¹¹ A mű egyenes cselekményvezetésével, a fikció történetbe emelésével, valamint lélektaniségalával formálhat jogot az első modern regény címre.¹² Történelmi díszletek között játszódik, fiktív szereplője viszont a hercegnő maga, aki azonban a korabeli olvasó számára nyilvánvalóan fiktív, ami a korban uralkodó műfajokkal való szakítás, valamint a lélektaniség előtérbe kerülése miatt is lényeges.¹³

Christophe Honoré *Francia szépség* című filmje a történet alapvető szerelmi háromszögét tartja meg, egy modern középiskolai környezetbe helyezve azt. A fontos motívumok a két történeten átívelnek, legyen az a vadászat, lesben állás megjelenő gesztusai a főszereplő Nemours viselkedésében, vagy az általa eltulajdonított képmás megjelenítése a modern változatban már füzetből kieső fényképként. A film azonban nem programszerű változásokat alkalmaz a történet modernizálásával, illetve a végrehajtott cselekmény-módosulások a történet(ek) interpretációját nagymértékben írják át. A hercegnő helyett egy újonnan érkezett diáklány, Junie tölti be, ezúttal nem az udvarba, hanem új iskolába kerülve édesanyjának itt a történet kezdete előtt bekövetkező halála után. Ez Junie-vel kapcsolatban el is bizonytalanítja a nézőt; nem tudjuk, viselkedését mennyire befolyásolja a gyászidőszak, az átélt trauma. Clèves herceg szerepét Junie osztálytársa, az érzelmes Otto tölti be, aki mellett elköteleződik, bár a regénybeli elrendezett házasságra való utalások bekerülnek a filmbe. A kiváló Nemours herceget pedig Nemours, az olasztanár váltja, kiválósága helyett itt pozíciójával a többi szereplő köre felé helyezve. Jóval kevésbé tűnik

⁹ SHOWALTER, Elaine (1972), *The Evolution of the French Novel, 1641–1782*, Princeton, Princeton University Press, 241.

¹⁰ PAIGE, Nicholas D. (2011), *Before Fiction. The Ancien Régime of the Novel*. Pennsylvania, University of Pennsylvania Press, 48.

¹¹ LENGYEL Balázs (1972), „Az első modern regény, Madame de Lafayette: Clèves hercegnő” In: Lengyel Balázs, *Hagyomány és kísérlet*. Budapest, Magvető, 266.

¹² PAIGE (2011), 35.

¹³ Uo., 53.

erkölcsösnek a *Clèves hercegnő* dicső lovagjánál, a történet során a lány megszallottja lesz. Érdekes adalékul szolgálhat, hogy Junie édesapja az interpretáció verziója szerint él, egy elejtett megjegyzésből csak annyira következtethetünk, hogy problémás a kapcsolatuk. Azonban ez a két elem, nevezetesen, hogy Junie-nek problémái vannak az apjával való kapcsolatában, valamint hogy Nemours tanárként apai pozíciót tölt be, kombinációt alkot. Így pszichológiai szempontból mintegy kivédhetetlen vonzalom jön létre Junie részéről.

4. A kiemelkedő csomópontok

4.1. Lélektani-élettani nyomozás

A *Clèves hercegnő* szereplői II. Henrik francia király udvarának figurái, az udvari környezet pedig lényeges elem a színlelés, leplezés alapvetői műveleteinek megjelenésében. Érzelmeket próbálják leplezni a szereplők, éppen azt, amin a történet hangsúlya van lélektani regény lévén is, az olvasót egy narrátor informálja a szereplők belső történéseiről. Az adaptáció kérdését tekintve is alapvető elemként jelenik meg a narrátor és pozíciója, valamint az általa átadott, a cselekmény síkján kívül eső ismeretek tükrözésének lehetősége, mikéntje. Pécsi Katalin a *Clèves hercegnő* elbeszélőjének pozíciójában állapít meg poétikai újdonságot. Amellett, hogy egyáltalán kiemelődhet az elbeszélés mikéntje, kettős elbeszélő jelenik meg. Ez Pécsi szerint egy dilemmát hivatott feloldani, amelyben a korszak elvárása szerinti objektivitás és a lélektaniségités lehetővé tévő szubjektumról való mindentudás feszülnek egymásnak. A regény alaphelyzetében egy krónikás, emlékiratíró a narrátor, de szükség esetén, a lelki szférák bemutatásakor pszichológus elbeszélő lép elő.¹⁴ Az utóbbi elbeszélő ráadásul éppen egy olyan lehetőséget ad az olvasáskor, amely a regény világképében a valóságnak nem sajátja, mégpedig a mások érzelmeinek ismeretét, hiszen az udvar figurái érzelmeiket leplezni kénytelenek.¹⁵ (Akik képesek a hercegnő érzelmeinek megfigyelésére, azok kötődésük miatt alkalmasak erre, ilyen szereplő haláláig az édesanya, Madam de Chartes és részben a reménytelenül szerelmes Guise lovag.)

A *Francia szépség* nem alkalmaz narrátort, így nincs olyan pozíció, amelyből a befogadót informálják a szereplők lelki történéseiről. Ezáltal a befogadó maga helyeződik egy olyan légkörbe, amely Henrik király udvaráé lehetett – maga

¹⁴ Pécsi Katalin (1989), „Az elbeszélői személyesség megjelenése a francia regényben, Madame de Lafayette: *Clèves hercegnő*” *Filológiai Közöny.* (1.), 55–56.

¹⁵ Vö. *Uo.*, 57.

kénytelen nyomozni a szereplők lelki állapotai, történései után, a nonverbalitás nyomaira hagyatkozva, biztos információt azonban nemigen szerezhet, főként hangsúlyos ez Junie esetében, aki önmaga nem számol be érzelmeiről. A *Francia szépség* a másik kiismerhetetlenségének vonását Madame de Tournon betéttörténetének áthelyezésével ki is emeli. A történet már a regényben is a fő szerelmi háromszög tükréként jelenik meg, hiszen Clèves itt saját helyzetébe kerül át barátja nézőpontjának felvételével. Azáltal, hogy tanácsot ad neki, a szerepébe is helyezkedik: „*Olyan tanácsot adok, mondtam, amelyet magamnak is adnék, mert annyira szeretem az őszinteséget, hogy ha kedvesem, sőt feleségem bevallaná, hogy más is tetszik neki, szomorkodnék ugyan, de akkor sem keserednék el; feledném, hogy szerető vagy férj vagyok, csak hogy tanácsaimmal segíthessek és vigasztalhassak*” (57.).¹⁶ Ugyanakkor a főhősnő gondolatai explicitté is teszik a párhuzamot: „*E szavakra Madame de Clèves elpirult, mert bizonyos hasonlatosságot talált bennük az ő állapotával, ez meglepte és úgy megzavarta, hogy alig tudott uralkodni magán*” (57.). Az idézett szöveghely egyszersmind mutatja a regény vilásképeének azt a vonását, hogy az udvari közegben a nonverbális gesztusok elemzése az érzelmek tulajdonításának módja. A pirulás az érzelmek helyett, mintegy metaforaként átveszi azok leírását. Dobolán Katalin megfigyelésében jelviszonyt állapít meg a társasági mozzanatok és a valós gondolatok között, amely jelzésértékkel az egész közösség tisztában van, a betegség bejelentését például rögtön ürügynek tartják, és az udvar kerülésének valódi okait kutatják.¹⁷ A leplezés, álcázás tehát a közösség bevett és mindenki által tudott alapműködése, amely során a viselkedés kódolódik a normáknak megfelelően. A *Francia szépség* az említett betéttörténetet átvéve viszont egy olyan közegbe helyezi, amelyben nem kezdettől fogva világosak az ilyen jellegű alapműködések, hanem lelepleződő fordulatok után válik nyilvánvalóvá, mintegy a betéttörténetet kommentáló Clèves-Otto figura igazolásaként, aki az átemelt történethez kapcsolja a mások megismerhetetlenségének gondolatát („*Nem ismerjük az embereket. Még azt sem, akit szeretünk.*”).¹⁸ Ezt a film tovább erősíti azzal, hogy kiiktatja az anya és a szerelmes lovag figuráját, valamint nem használ eszközt a narrátor mindentudásának imitálására, így megszűnik minden olyan elem, amellyel a hősnő

¹⁶ LAFAYETTE, Madame de (2004), *Clèves hercegnő*, ford. Szávai Nándor. Budapest, Új Palatinus, 57. Az ezen kiadásból származó részleteket a továbbiakban kurzívan, az oldalszámot szövegbeli zárójelben megadva közlöm.

¹⁷ DOBOLÁN Katalin (2006), „Kulcs-hercegnő” In: Kovács Árpád (szerk.), *A regény és a trópusok. Tanulmányok. A második veszprémi regénykollokvium*, Budapest, Argumentum, 282.

¹⁸ A *Francia szépség*ből származó idézeteket a továbbiakban kurzívaltán közlöm.

érzelmei verbálisan is transzparenssé válnának, és a befogadó olyan helyzetbe kerül, amikor a szereplőkkel egyenrangúvá válva maga is jelekre kénytelen hagyatkozni, és azokhoz okokat keresni, a cselekedetekhez és nonverbális jelekhez mozgatórugót találni. A regény (pszichológus) elbeszélője funkciójánál fogva legmélyebben a főhősnő gondolataiba enged bepillantást az olvasónak, teszi ezt azért is, hogy lélektani megalapozást szolgáltatson a kor ítélete szerint botrányosan viselkedő hercegnő cselekedeteinek.¹⁹ Clèves hercegnő azonban mintegy a titkok magába zárójaként jelenik meg, nincs olyan, akit teljes mértékig a bizalmába avatna, érzelmeiről jellemzően az elbeszélésből értesülünk, nem dialógusokból.²⁰ A *Francia szépség*ben kiemeltetik a szöveg ezen vonása, hiszen a narrátor hiányában a befogadó nem tud szöveget alkalmazásba venni a Junie-t vezérlő lélektani okok megismerésére. Ellenben megteremtődik egy olyan helyzet, amelyben a többi szereplő érzelmei átlátszóak, mivel ők bekapcsolódnak egy érzelemfeltárási diskurzusba, így az ő reakcióikkal tisztában vagyunk. Junie viszont ezen a téren elhatárolódik a befogadótól, az adaptált eszközökkel ugyan láthatjuk mimikáját, nonverbális reakcióit, de sosem lesz biztosabb álláspontunk, mint a filmbeli szereplőknek, akik a lány szeszélyes viselkedését édesanyja halálával magyarázzák.²¹

4.2. Intertextualitás az intertextualításban

A *Francia szépség*nek van egy másik diskurzusa, amelyből egy kirekesztő-dés adja az értelmezhetőség alapját, itt is a hiány által képződik meg a tartalom, hasonlóan Junie esetében az érzelemfeltárási beszélgetések hiányához. Clèves már a regényben is kizorol a szerelemből, azáltal is, hogy az elbeszélő az ő bemutatásakor nem alkalmaz belső nézőpontot, csupán a hercegnő és Nemours estében.²² A filmben azonban már egy jellembeli, társadalombeli pozíciót határoz meg a diskurzusból való kirekesztés, itt Otto az intertextuális meghatározottságból szorul ki. A *Francia szépség*ben a kommunikáció egyik eszköze az utalásként használt vagy parallelizmusként szereplő irodalmi (Racine: *Britannicus*), zeneirodalmi (Donizetti: *Lammermoori Lucia*) művek,

¹⁹ Pécsi (1989), 57.

²⁰ Felvetődik természetesen, hogy férjének beszámol titkolt szerelme tényéről, azonban ez mégsem számítható lélektani kitérülködésnek, hiszen nem közlésvágy vezet, a beszélgetés nem önmagáért történik, hanem védekezési mechanizmusként használja a hősnő.

²¹ Egyébként Junie maga is így tesz, mikor a trauma ürügyén kezd vidéki utazása ötletének felvázolásába.

²² Pécsi (1989), 58.

dalszövegek beépítése. Ezzel a film mintegy önnön film-voltára is reflektál, hiszen az adaptáció maga is értelmezhető idézősként.²³

A cselekmény párhuzamaként megjelenő idézetek a filmben maguk is a cselekménybe íródnak, azon belül, a történet részeként jelennek meg. Míg Junie alteregójaként egy beszélgetésben Racine szereplője jelenik meg, mintegy a történet előrevetítéseként is, addig ugyanitt a diskurzusból kiszoruló Otto önnön kisszerűségének érzi neve – és így jellemszimbóluma – intertextualitásból való kimaradását. Míg nem a többi szereplő körén kívül kerül azzal, hogy nem csupán intertextuális kapcsolatok révén, hanem a saját lényén keresztül kerül kapcsolatba a művészettel, lép át abba az öngyilkossága előtti jelenetben, amikor a filmzene szövegét átveszi, és az a saját szólamává íródik át a cselekményben, ráadásul az eset súlyát érzékeltetve a kamera szemből mutatja és így, „hátrálva” követi a figurát, ezáltal Otto mozgásának alárendeltje lesz a képsorozat.

4.3. A női nézőpontok

A *Clèves hercegnő*ből a *Francia szépség*be már pusztán az időbeli eltolódások rendszere miatt is át nem kerülő forma Nemours két kulcsjelenete, a vadászat közben a hercegnő kihallgatása, illetve az éjjeleken keresztül tartó lesben állás ablaka alatt.²⁴ Összességében a vadászat mint alapviselkedés filmbeli átíródként megmarad a megszállottság bemutatásán keresztül. Nemours nem az angol királynő kezére is pályázó, majd szerelme érdekében arról lemondó gáláns lovagként jelenik meg, aki „*hasonlíthatatlan hősiessége*” (8.) révén tűnik ki. Jóval inkább gátlástalan megszállottként ábrázoltatik, érzéseinek nem nemes oldalát látjuk, hanem azt kísérhetjük figyelemmel, ahogy szerelmi kapcsolatairól bár lemond Junie kedvéért, de a női szereplők nézőpontjának érvényesítésével a másoknak okozott fájdalomra is fény derül a filmváltozatban. Megszállottságában a vadászfoglalkozás attribútumai nélkül, de folyton lesben áll és vadászik filmfiguraként is, rejtőzik fa mögé, fal mögé, gubbaszt sarokban, ablakból leselkedik, hogy Junie-t követhesse.

Az említett női nézőpontok megjelenése egyébként olyan elem, egy féltékenységi jelenet mellett, amely miatt Henry börtönbe kerül, Matthias pedig megsebesül, amely racionalizálja Junie viselkedését a *Francia szépség* világán belül. Szükségesek ezek azért, mert a film az édesanya halálának a cselekmény

²³ PETHŐ (2003), 99.

²⁴ „Nemours-Nimród szarvasvadászatra indul, véletlenül eltéved, s miután a szarvas helyett mintegy szerelmét találja meg; végül ez is eltűnik, és mint láttuk, vad helyett csak nyomokból áll a zsákmány. Mi több, ezek a nyomok – a vadász nyomai.” DOBOLÁN, (2006), 279–280.

ideje előttre tolásával kivonja a hősnő lélektani háttérének legfontosabb tényezőjét. A regény szinte a didaktika hatásmechanizmusát a befogadó elé tárva az édesanya nevelési elveit adja meg a hercegnő későbbi viselkedésének, alapeszméjének háttereként. Madame de Chartes szerepeltetése, beszédmódja végig egyetlen területet érint, ez a szerelemnek rontó hatalomként való felvázolása.²⁵ Halála előtt is ezt hangoztatja, így innen élete értelmeként jelenik meg a hercegnő szerelemtől való megóvása, mégpedig a képviselt erkölcsi nézőpont jegyében, ennek rendeli alá még a házasságot is, amely egyszerűen eszköz lesz arra, hogy a lányt megóvja a szenvedélyektől. Ezzel az anyai felfogással kerül szembe a regényben a férfiak, Clèves és Nemours narratívája, akik újra és újra számon kéri a hercegnőt, amiért az nem képes szerelemre.²⁶ Clèves hercegnő tehát az anyai nevelés következtében attól eltérő értékrendekbe, a szenvedélyektől mentes élet helyett a szenvedélyességet követelő felfogás szempontjából kudarcot vall. Sikertelen azonban az anyai gondolkodásmód szempontjából is, hiszen ebben az elgondolásban „szakadék szélén” (50.) álló nő, akit halála előtt látni sem kíván édesanyja. Így mindkét szempontból a vádlott szerepébe kerül, egy értékbeli összeütközés középpontjába; részben mindkettőt elfogadja, de ezért mindkettőn kívül is áll, így nem képes sem elutasítani, sem elfogadni a szerelmet, és ebből az összeütközésből menekülni vágyva kénytelen magát újra és újra térben is az ellentmondáson kívül helyezni, magányba burkolózni, ahol az összeütközés terét megszüntetheti. A *Francia szépség* ezt a kivonulást lezáró jelenetsora hajóútjával jeleníti meg, amelyben egy időből, az eddigi cselekményből való kilépést is érzékeltet, mert a kép mozgását a realistól, a realitástól elkülönözteti gyorsítás és szaggatottá tétel révén.

²⁵ „Madame de Chartes, aki mindig olyan buzgón intette érényre leányát, most is folytatta gondoskodását ezen a helyen, ahol oly szükség volt rá, s ahol annyi a veszedelmes példa.” (18.) „Madame de Chartes [...] tudta jól, milyen veszélyt jelent egy ily fiatal teremtsének az olyan ember szerelme, mint Nemours, különösen, ha ő is vonzódik hozzá.” (41.) „A szakadék szélén áll, leányom, nagy erőre és sok erőfeszítésre lesz szüksége, hogy megálljon. Gondoljon, leányom, arra, mivel tartozik férjének, gondoljon azután arra, mivel tartozik önmagának, és gondolja meg, elvesztheti eddig szerzett jó hírét, amelynek én is úgy örültem.” (50.)

²⁶ Nemours például a következőket fogalmazza meg: „Elég hát egy hiú és alaptalan érv, hogy boldogtalanná tegyen valakit, akit, bevallja, nem is gyűlöl?” (178.) „Gondolja, asszonyom, hogy aki igazán szerelmes, elmondaná azt a férjének?” (131.) „Ne titkolja, szép hercegnőm – kiáltotta –, hogy szeret, sohase titkolja érzelmeit. [...] Miért retteg? Miért fél szerelmemtől?” . Gondolatai párhuzamosak a férj vélekedésével: „Nem téveszt meg a pirulása – így a herceg –, szerénységének jele ez, nem szíve dobbanásának, s nem következtetek belőle több kedvezést, mint amit lehet.” (26.)

4.4. A megjátszott hercegnő – a végkifejlet mint értelmező elem

A végkifejlet, az elvonulás kérdését tekintve Lengyel Balázs megállapítja, hogy Madame de Lafayette regénye mint ellen-Cid értelmezendő, mivel konfliktusában egy szeretett személy halálát okozza a szerelmes, aki azonban, legyen az udvar legkiválóbbika, erkölcsi értékeivel alulmúlja a főhősnőt; „*még a legnemesebb férfiszenvedély sem érdemli meg az asszony áldozatos, nagy szerelmét.*”²⁷ Clèves hercegnő Nemours elutasításában két okot vonultat fel, ezek közül első kötelessége, azaz a Cid-konfliktus, férje halála. A másodikon az anyai nevelés hatása látszik, ez a szerelemnek mint rontó erőnek elutasítása, vagy inkább a férfiai szerelmée: *de vajon a férfiak megőrzik-e szerelmüket a sírig tartó kötelékben? Remélhetek-e ily csodát egyedül az én kedvemért [...]*? (179.). Paradox módon azonban megjelenik Clèves úr, mint az elvárások egyedüli beteljesítője. A kettős érvelés adaptálásánál azonban kettős érvből egyedüli lesz, a *Francia szépség* nem tartja meg a Cid-konfliktust, csupán a feminista jellegű gondolatokat.²⁸ Az a bizarr helyzet áll elő, hogy Otto halálát követően egyetlenegyszer hallunk róla említést a filmben, a „*Clèves úr volt talán az egyetlen, aki megőrizte szerelmét a házasságban.*” (179.) közlés párhuzamaként, de már az öngyilkosság tényét is mutatva fogalmazza meg Junie azzal a megszólalásával, hogy „*Otto az egyetlen, aki örökre szeretni fog.*” A halottra való emlékezésnek tulajdonítható, hogy a halál pillanatát időbeli ugrás követi, amelynek tartamáról egy szereplői közlés ad felvilágosítást, amely szerint Junie már három hete nem vett részt Nemours olaszóráján. Ez a három hétnyi hiány azonban nemcsak az Otto iránti tisztelet jeleként, a Cid-konfliktus lecsapódásaként magyarázható, de azzal is, hogy Junie magát Ottóval védte a szerelmi csalódásoktól, és ilyen védelem hiányában a regényben és a filmben is újra és újra megjelenő fizikai távolmaradással élhet csupán. Míg a *Clèves hercegnő* főhősnője vonakodik attól, hogy Nemours-t lássa, Junie beleegyezik a találkozásra, melynek pillanatát egyre hangosabb és zaklatottabb aláfestő zene kíséri, és amelyben a szerelmesek kézen fogva mennek, majd rohannak a piros lámpák szegélyezte utcákon. Ezek a lámpák az egyetlen jelei a fennálló erkölcsi tiltásnak, mivel

²⁷ LENGYEL (1972), 266.

²⁸ A megnevezést Lengyel nyomán használom az érvelés elemeinek megkülönböztetésére, úgy tűnik azonban, hogy a korban sem lehettek feministaként azonosíthatóak, hiszen nem az egyenlőséget tekintik alapvetésként. A kérdéshez l. SUURMAN, Siep (1998), „*L'égalité des sexes qui ne se conteste plus en France, Feminism in the seventeenth century*” In: Akkerman, Tjitske – Suurman, Siep (ed.), *Perspectives on Feminist Political Thought in European History, From the Middle Ages to the Present*. London, Routledge, 67–84.

a lány érvrendszerében nem hangzik el a halott Otto iránti tisztelet, pusztán magát kívánja védeni a szerelmi csalódástól, ez egyedüli oka lesz Nemours elutasításának. Így a végkifejletben, ahol Clèves hercegnő erkölcsi magaslatra kerül, Junie jóval inkább mélypontra zuhan.

Ugyanakkor ez a szándék, a végkifejletek átírása nem áll távol a regény által kiváltott hatástól sem. A *Clèves hercegnő* zárata a páratlan hercegnő szerepeltesével az individuum és egyedülállóság győzelmének tekinthető a múlt felett.²⁹ Talán a *Francia szépség* ugyanezt teszi, önnön múltja felett aratva győzelmet.

5. Összegzés, következtetések

Dolgozatomban egy regény-film pár interpretációját mutatom be az adaptáció intertextualitáshoz hasonló viszonyrendszerét középpontba állítva. Ezzel egyrészt megkíséreltem az adaptáció ilyen jellegű felfogását alkalmazni, másrészt pedig ennek felhasználásával a *Clèves hercegnő* értelmezési kulcspontjait helyeztem új megvilágításba.

A két mű viszonyának vizsgálatakor megfigyelhető volt, hogy a felszíninek tűnő eltérések intertextuális megközelítésben a film mélyrétegeinek megértését segítik, valamint a regény egészének újraértelmezésére adnak lehetőséget, nem csupán egyes cselekményelemek módosulásának tekinthetők. A nonverbálisához kapcsolódóan azt vizsgáltam, hogy az érzelmek feltárhatóságát hogyan tematizálja a film, melyek az eltérő médiumok kiemelte sajátosságok; ehhez kapcsolódóan rajzolódtak ki azok az újraértelmező gesztusok, amelyek a médiumok közti eltérésekre semmiképpen sem redukálhatók. A női nézőpontok kérdése jelen esetben a felszíni struktúrák legkönnyebben hozzáférhető különbségeiből is adódik: a két mű mellékszereplői nem egyeznek. Így azonban különböző szereplői nézőpontok jelennek meg, amelyek önmagukban is új interpretációkat reprezentálnak, foglalnak magukban. A regény és a *Francia szépség* végkifejlete eltéréseinek felvázolása központi szerepű volt, legerőteljesebben ebben tér el a művészek (ön)értelmezése.

Az adaptáció látott elemeiben megfigyelhetőek voltak azok a csomópontok, amelyek a film felől értelmezett regényre mutatnak. A végkifejletek interpretációjában vált legerőteljesebbé az a tendencia, hogy az adaptáció párbeszédbe helyezkedik az irodalmi alkotással, és a mű ártértelekését adja. Míg az adaptáció filmnyelvi eszközei hangulatban rájátszanak az eredetire, legyen az a vadászatból megmaradó lesben állás motívuma, vagy a fagyos föld szimbóluma Junie megközelíthetetlenségére utalva, a cselekmény adaptálásának elemei nem

²⁹ PAIGE (2011), 35.

tartalombeli erősítő hatást mutatnak, hanem összeütközésbe kerülnek, mint egy perlekedő párbeszédet folytatnak az eredeti művel, főként Otto szólamát kiemelve, amely szerint – a *Clèves hercegnő* tartalmát ellenpontoszva – a lány gőgje nem párosul erkölcsi fölényvel, így pusztulást okoz. A filmben Junie szerepe átértékelődik, Otto szólama pedig kiemelődik – így a *Francia szépség* úgy olvastatja újra a *Clèves hercegnőt*, hogy a hangsúlyt a női főszereplő által okozott pusztulásra helyezi. Az erkölcsiség pozícióját ingatja meg, amelyben a regény dilemmái megoldását nyújtja. „Ne játszd a hercegnőt!” – szólhat a mondat tehát a megszólított Junie-nek, jelezve, gőgje romlást okoz. Ebben az értelmezésben a pretextus szerepe kerül előtérbe, nő a film hatása az irodalmi műre támaszkodva, hiszen csak így állhat kontrasztba a két végkifejlet, az idézethez kapcsolódóan pedig csak így válhat nyilvánvalóvá, hogy Junie magatartása nem teljes mértékben a hercegnő erkölcsisége. Azonban a felszólítás szólhat magához *Clèves hercegnő*höz is azt kiemelve, hogy bár ő maga erkölcsi magaslatra kerül, viselkedése pusztulást okozott – az említett dilemmákban tehát rossz az általa képviselt döntés, a csendes, de erkölcsös szenvedés, a férjnek őszintén bevallott szerelem pusztulást hozott. A *Francia szépség* által képviselt interpretáció tehát megingatja a regényszereplő hercegnő erkölcsi pozícióit is. Egy ilyen jellegű interpretáció talán nincs is magára utalva – Nicholas D. Paige például megjegyzi, hogy a történeti munkákban a hercegnő nyomán elindulva betöltött helyeket találunk, ezért olyan bizonyos nem-létezése. Az egyik ilyen betöltött helyet akkor kapjuk, ha ezúttal mi indulunk el a Nemours-t képviselő színek, színes szalagok nyomán, amelyeket a regénybeli párviadal történeti leírása szerint valóban egy nőnek adott, azonban ez a nő egy kurtizán.³⁰ A hercegnő és a kurtizán tehát már a regény korabeli befogadója számára is felcserélhetőnek kínálkozott.

³⁰ PAIGE (2011), 42.

Bibliográfia

- BAZIN, André (2002), „A nyitott filmművészetért. Az átdolgozás védelmében” In: Bazin, André, *Mi a film?*, ford. BARÓTI Dezső. Budapest, Osiris, 79–100.
- DOBOLÁN Katalin (2006), „Kulcs-hercegnő” In: Kovács Árpád (szerk.), *A regény és a trópusok. Tanulmányok. A második veszprémi regénykollokvium*, Budapest, Argumentum, 279–283.
- HONORÉ, Christophe (2008), *Francia szépség*. Budapest, Gamma Home Entertainment.
- KIRÁLY Hajnal (2010), *Könyv és film között: A hűségelven innen és túl*. Kolozsvár, Koinónia, 2010.
- KIRÁLY Hajnal (2011), „Mi lesz veled, könyvecske? Az irodalmi adaptáció a remedializáció korszakában” In: BALOGH F. András, BERSZÁN István, GÁBOR Csilla (szerk.), *Újrateremtett világok. Írások Cs. Gyimesi Éva emlékére*. Budapest, Argumentum, 132–137.
- LAFAYETTE, Madame de (2004), *Clèves hercegnő*, ford. Szávai Nándor. Budapest, Új Palatinus.
- LENGYEL Balázs (1972), „Az első modern regény: Madame de Lafayette: Clèves hercegnő” In: Lengyel Balázs, *Hagyomány és kísérlet*. Budapest, Magvető, 264–268.
- PAIGE, Nicholas D. (2011), *Before fiction. The Ancien Régime of the Novel*. Pennsylvania, University of Pennsylvania Press, 35.
- PÉCSI Katalin (1989), „Az elbeszélői személyesség megjelenése a francia regényben. Madame de Lafayette: Clèves hercegnő” *Filológiai Közlöny*. (1.), 55–62.
- PETHŐ Ágnes (2003), *Múzsák tükre. Az intermedialitás és az önreflexió poétikája a film-ben*. Csíkszereda, Pro-Print.
- SHOWALTER, Elaine (1972), *The Evolution of the French Novel, 1641–1782*, Princeton, Princeton University Press.
- SUURMAN, Siep (1998), „Légalité des sexes qui ne se conteste plus en France, Feminism in the seventeenth century” In: Akkerman, Tjitske – Suurman, Siep (ed.), *Perspectives on Feminist Political Thought in European History, From the Middle Ages to the Present*. London, Routledge, 67–84.
- VAJDOVICH Györgyi (2006), „Irodalomból film. A filmes adaptációk néhány kérdése” *Nagyvilág Világirodalmi Folyóirat*. 2006, (8.), 678–692.

A Mahábódhi-templom szimbolikája és jelentősége

Jakab Eszter

A Mahábódhi-templom a buddhizmus egyik legszentebb helyének számít. Nem véletlenül, hiszen itt, Bódh Gájában, a szent bódhifa alatt érte el a történelmi Buddha a buddhista tanok célját, a megvilágosodást. Ennek az eseménynek állított emléket legelőször az ókori Dél-Ázsia egyik legkiemelkedőbb uralkodója, Asóka, egy nyitott, pilléreken nyugvó pavilonnal. Ez az emlékmű azóta is ott áll, azonban az ezt követő évszázadok során egy hatalmas templomkomplexum épült köré, mely a Buddha megvilágosodását követő legendás negyvenkilenc napot, azaz hét hetet szimbolizálja. A Mahábódhi-templom történetéről első sorban az egyetlen 19. század végi feltárás ad bővebb felvilágosítást. 1880-ban Bengál kormányzója J. D. Beglart bízta meg a Mahábódhi-templom renoválásával, amely munka során az egyenetlen belső burkolat újra rakása betekintést nyújtott a módosításokba, melyen a templom átesett. Ezek alapján Cunningham a következőket állapította meg: a templom legkorábbi alapjait, mely egy két-szintes nyitott pavilon volt, Asóka állíttatta. Erről tesz tanúbizonyságot az az i. e. 2. századi bhárhuti relief is, melyen a szentély és a Vadzsrászana, tehát Gyémánt Trón jelenik meg. Ezt követően az i. sz. 2. századi Huviska érméje tanúskodik a templom jelenlétéről, mely időpontot a trónon található szkíta felirat is alátámaszt. Cunningham beszámolójában Fa-hszien 4-5. századi élményeire is utal, miszerint utazásai idején a Buddha életének mind a négy legfontosabb helyszínén állott templom, illetve a 7. századi utazóról, Hszüan-cangról is említést tesz, akinek leírásai nagyrészt a ma is látott templomszerkezetet tárják eléink. Ezután a következő kiterjedt felújítási munkálatok a burmaiaknak tulajdoníthatók a 11. századból, melyről a feliratokból értesülhetünk. Később is történtek javítások, mégpedig a 12. század második felében Asóka Balla által, azonban az 1198-as muszlim hódítást követően Cunningham nem talált több adatot. Sajnos ezt követően a templom állapota folyamatosan romlott, azonban néhány rész épségben maradt fenn ahhoz, hogy renoválni lehessen, melynek során új dolgot nem tettek hozzá, csak a meglévő mintákból dolgoztak.¹

¹ CUNNINGHAM, SIR A. (1892), *Mahábódhi, or the great Buddhist temple under the Bodhi tree at Buddha-Gaya*. London, W. H. Allen Press. vi–viii.

A Mahábódhi az egyik, ha nem a legkorábbi ma is látható maradandó anyagból épített különálló templom, azonban a feltárások csekély száma – egy – és a templomépítészet korai időszakát fedő homály miatt több ponton kínál izgalmas problémafelvetéseket, mind a templomszerkezet szabályosságával, mind az indiai művészettörténet fejlődési ívében belüli helyével és szerepével.

Az indiai művészettörténet fejlődési ívében vitathatatlanul fontos szerep jut a korai buddhista művészetnek, hiszen korábról nemigen maradtak ránk épített emlékek a meglehetősen ősi Indus-völgyi civilizáció romjait leszámítva, mellyel kapcsolatban még nem sikerült egyértelműen kimutatni annak későbbi kontinuitását. Az ezzel kapcsolatos tudományos művek több megközelítést is nyújtanak, hol problémásnak tekintik, hol „hibridnek” titulálják, hol egészen merész elképzelésekbe bocsátkoznak. Fakad ez mindabból, hogy korai indiai buddhista létesítményként valóban furcsának tekinthetjük formáját, amennyiben pedig az észak-indiai ún. *nágara* templomstílushoz viszonyítjuk, úgy szintén eltér az általunk ismerttől. A templom morfológiáját és annak történeti hátterét jobban megvizsgálva azonban megalapozott okokat találhatunk a „kakuktkojásnak” tűnő külső mögött és akár szabályosan is el tudjuk helyezni azt az észak-indiai templomépítészet fejlődési ívében. A meglévő véleményeket áttekintve, valamint a szerkezetét és a kapcsolódó kultúrtörténeti adatokat megvizsgálva igyekszem kialakítani saját álláspontomat és újszerű felvetésekkel szolgálni a témát illetően.

A *nágara* stílus korántsem előzmények nélküli és ahhoz, hogy a Mahábódhi kontextusba helyezhessük, fontos áttekinteni azt a szellemi-fizikai örökséget, mely közvetve vagy közvetlenül hatással volt a későbbi templomépítészetre. Bár az Indus-völgyi kultúráról vannak feltárt emlékek, az azt követő több mint egy évezred szinte teljesen a homályba vész. A védikus vallás akkori követői sem templomokat nem emeltek, sem antropomorf istenképet nem formáltak, helyette a szabadban mutattak be oltáron a tűzáldozatot, így nem maradtak ránk építészeti vagy egyéb tárgyi emlékek. Ez nem jelenti azt, hogy ne lettek volna komoly szabályai az oltár felállításának, melynek egyes elemei a későbbi templomépítészetben is fellelhetők. Így például már a védikus oltár is gondosan megtervezett formában épült *mandala* alaprajzra és a későbbi *garbhagriha*, azaz a „méhház” is megjelent, melyben az istenség manifesztálódik a földön, jelen esetben Agni, az áldozati tűz istene.²

Nayanjot Lahiri szerint templomok és szentélyek, ugyan romlandó anyagokból, de már az i.e. 1. évezred közepétől épültek.³ Az olyan reliefek alapján,

² KRAMRISCH, Stella (1976), *The Hindu Temple*. Delhi, Motilal Banarsidass. 22–28.

³ LAHIRI, Nayanjot, A. – BACUS, Elisabeth (2004), *Exploring the Archeology of Hinduism*, in:

mint amilyen a bhárhuti is, egyes szentélyek nyitottak voltak, egészen az egyszerű *védikával* (kerítés) körbevett tiszteleti tárgytól – így például Siva-*lingam* vagy szent fa – az oszlopos többszintes karzatig. Ez utóbbi látható a bhárhuti reliefen, mely a *bódhigharát* (a bódhifa házát) ábrázolja, amint a szent fügefát veszi körül. A későbbi templomépítészetre a védikus oltárok szimbolizmusa mindenképpen hatással volt.

A romlandó anyagokból való építkezéshez képest a fordulópontot elsősorban Csandragupta unokájának, Asókának buddhistává térése jelentette. Az ő korának (i. e. 3. század) építményei már maradandó anyagokból épültek. Asóka volt az első, aki máig fennmaradó sztúpákat emelt. Szintén ő emeltette azokat az oszlopokat, melyek ma is fontos és információban gazdag történeti forrásként funkcionálnak a múlt feltárásában. Ennek a korai buddhista művészeti korszaknak kiemelkedő jelentőségű új építményei voltak a sziklabarlangok is, melyek szintén meghatározó befolyással voltak az ikonográfia és az építészeti stílus későbbi alakulására. Előbbiek domborműveiről, utóbbiak szikláiban kialakított „inverz” templom alakjukról nyerhetünk betekintést a kor építészetébe, hiszen valószínű, hogy ugyanazok az építészeti formák jelentek meg ezekben, mint a különálló építményekben. Ugyan ezek nem maradtak ránk, az imént felvázolt logika alapján mégis következtethetünk azok szerkezetére, a későbbi építményeknél pedig mindenképpen felfedezhetők azok jellemzői.⁴

A sztúpa maga tulajdonképpen síremlékeként funkcionáló földhalom, ereklyetartó – elsősorban pedig buddhista. A legkorábbi sztúpák az i. e. 3. századból származnak, a legjelentősebbek ezek közül Szánycsi, Bhárhut és Amarávatí. A köztudatban a sztúpákról a lekerekített, széles átmérőjű, alacsony félgömb él, de Longhurst, aki hosszú értekezést írt a sztúpák fejlődéséről, rámutat, hogy az Asóka idején állított sztúpák legnagyobb része szerény, stukkóval bevont kis tégláépítmény volt, melyet fakerítés vett körbe.⁵ Már itt megtalálható a későbbi indiai templomépítészetből ismert megemelt talapzat, a *védiká*, azaz kerítés, mely a szent teret határolja le és a *pradaksinapatha*, a körüljárás célját szolgáló folyosó. Világtengely mivoltát a tetején található *jasti* mutatja nekünk.

Művészettörténeti áttekintésünk során nem mehetünk el a korai buddhista barlangtemplomok mellett sem anélkül, hogy ne elemeznénk legalább szűk keretek között, tekintve a későbbi templomépítészetben meghatározó

World Archaeology, Vol. 36, No. 3, *The Archaeology of Hinduism*. September, Taylor & Francis Ltd. 316.

⁴ HARLE, J. C. (1986), *The Art and Architecture of the Indian Subcontinent*. Penguin Books. 43.

⁵ LONGHURST, A. H. (1936), *The Story of The Stupa*. New Delhi, Asian Educational Services. 13.

szerepüket és informatív mivoltukat a kor nem fennmaradt építményeivel kapcsolatban. A legkorábbi ilyen építmények csakúgy, mint a sztúpáknál, itt is az i. e. 3. századra tehetők, tehát egészen a korai, még nem *mahájána* buddhizmus korából származók. A legtöbb és legmonumentálisabb ilyen sziklából kivájt templom elsősorban a mai Karnátaka területén található, a Dekkán-fennsíkon. Alapvetően kétféle szerkezet tárul elénk a sziklába vájt buddhista barlangtemplomok, barlangkolostorok tanulmányozásakor. Az egyik a *csaitja*, mely valóban szentély. Tere háromhajós, egy fő- és két oldalhajóval. A főhajó végében található a sztúpa, mögötte a fal lekerekítve. A csarnoktemplomban a dongaboltozatot pillérekkel, oszlopokkal támasztották alá. Érdeemes megfigyelni, miként került be itt a szentélyen belülről a tiszteleti tárgy, jelen esetben a sztúpa – kiváltképpen a Longhurst által említett formában –, melyet a *pradaksinapatha* vesz körül, immár a templomon belül. A másik elkülönülő épület-típus a *vihára*. Ez a buddhista kolostor szögletes alakú, a központi csarnokon kívül pedig a szerzetesek számára fenntartott, sziklába vájt cellák találhatók. A bejárattal szemben lévő falban egy kamra van kivájva, mely Buddha képmását tartalmazza, így párhuzamba állítható a hindu templomokban – sőt, már a védikus oltároknál – is fellelhető *garbhagrihával*. A barlangszentélyek és barlangkolostorok kapcsán hiba lenne nem felhívni a figyelmet arra a kiemelkedő ránc maradt festmény-együttesre, mely az adzsantái sziklaszentélyek falain látható ma is kiváló állapotban.

Érdeemes még néhány szót ejteni a későbbi buddhista szent kerületekről. A buddhizmus fejlődése során vallásos oktatási intézményeket, egyetemeket hoztak létre, így Taksasilában, Szárnáthban például, vagy Nándában – melynek romjait egyébként ma is megcsodálhatjuk és az UNESCO Világörökség részét képezi. Egy ilyen kerületen belül sztúpa, templom és szentély kombinációja jelenik meg – érdemes a különálló templomra felfigyelni ebben a hármásban –, körülötte pedig a különböző rendek szerzeteseinek biztosított szálláshelyek kaptak helyet. Ezek egyébként mind ugyanúgy a Mahábódhi-templom korából valók, azonban ezek sajnos ma már nem láthatóak. Brown is arra hívja fel a figyelmet, hogy ennek a korra jellemző, magas tornyú – mondjuk nyugodtan, hogy *sikharájú* – templomtípusnak egyetlen ma is fennálló példája a Mahábódhi. Ezzel együtt arra is rámutat, hogy nem kizárólag buddhista építményeket emeltek ebben az időben, hanem a bráhmanizmus követői is építettek szentélyeket ugyanúgy téglából.⁶

⁶ BROWN, Percy (1965), *Indian Architecture*, India, D. B. Taraporelva Sons & Co. Private Ltd. 41.

Miközben Indiában virágzott a buddhizmus, szép lassan a bráhmaizmus nyomán a hinduizmus is egyre inkább előtérbe került. A hindu templomépítéset előzményét a buddhista építészetben – így a sztúpákban, majd az első ránk maradt Gupta-kori templomoknál kell keresni. A fa- és terrakotta építmények helyét – csakúgy, mint a Mahábódhi-templomnál is látjuk – a téglából és kőből épített templomok vették át. Ezek közül az egyik legkiemelkedőbb a déógarhi templom, mely tipikus *panycsájatana* (öt szentély) stílusban épült a 6. században és Visnunak szentelték. Bár India egyes területein láthatólag különböző templomépítészeti stílusok alakultak ki a századok során, bizonyos közös vonásait érdemes felsorakoztatni, ezzel kapcsolódási pontot létesítve köztük. A hindu templom magát a hindu kozmológiát hivatott megjeleníteni, az *axis mundi*t jelképező tornya mentén valósággal lehozza és manifesztálja az istenséget a templom „méhében” (*garbhagriha*).⁷ Kapcsolódási pont az emberi és isteni világ között, ajtaja az isteni megvalósulásnak és ablak, melyen keresztül a formanélküli, örök istenség láthatóvá válik.⁸ Magát a tervezést és kivitelezést *Vásztu*- és a *Silpasásztrák* rögzítik, melyek ismeretében építő bráhma-nának (*szthapatik*) vezetik az építkezést.

A kivitelezők, gyakran céhekbe tömörülve, a *silpin* elnevezést viselik. A templom egy ősi *mandala*, a Vásztu Purusa képére épül, mely azt az őseredeti embert jelöli, akit Brahmá ebbe a négyzetes formába kényszerített. Ennek alapján a *mandalát* *padák*ra osztva harminckét féle módon lehet megtervezni, így lehet egyszer egy, de akár hétszer hét *padás* is a négyzet. Maga a templom a világterengelyt, a Méru-hegyet jelképezi, ezzel összekötve a különböző régióit a világnak és lehozva az égi rendet a földre. Mindegyik tömör és nehézkes, kupolát és boltívet nem alkalmaz. Eleinte négy-, majd sokszögű templomi alaprajzra épülnek, mely gyakran meg van emelve, teraszra építve magát a templomot. A fent felsorolt elemek – és egyébként az északi templomstílus csúcspontja – a khadzsuráhoi templomoknál figyelhetők meg legtisztább változatukban. Ez az alapvető templomépítészeti, strukturális stílus nagyjából a 8. századra alakult ki.

A három nagy, egymástól később eltérő templomépítészeti stílus, így az észak-, közép- és dél-indiai, azaz *nágara*, vagy indoárja, dekkáni illetve a dravida közös gyökerekből táplálkozik és a modifikációk a helyi kultúrák hatásainak tudhatók be. Így például a védikus oltárok köré emelt durva védelmező szerkezet lehet a későbbi stílusjegyek forrása, mely magyarázatul szolgálhat

⁷ MEISTER, Michael W. (1986), On the Development of a Morphology for a Symbolic Architecture: India, in: *RES: Anthropology and Aesthetics*, no. 12: 33–50, 35.

⁸ KRAMRISCH (1946), 165.

a kerekített, íves, vagy lapos formákra. A három típus mind alakjában, mind a megjelölt épületelem szempontjából eltér egymástól. Geográfiai szempontokat szem előtt tartva a továbbiakban a *sikhara* alatt a *nágara*, azaz észak-indiai templomépítészeti stílus terminológiáját veszem alapul. Fontos egyébként megjegyezni, hogy sem a Brihat Szamhitá, sem az Agnipurána nem különíti el regionálisan a három különböző templomstílust, csak az arányokat és a hűsz különböző lehetséges formát adják meg.

Érdeemes a *sikharát*, annak szerkezetét és az eredetére felhozott elméleteket kicsit jobban megvizsgálni a tisztább kontextus okán. A *sikhara* gyakorlatilag olyan, mint egy szövet, melyben ugyanolyan sejtek ismétlődnek egymás után, saját maga megsokszorozódása. Hogy miből és miként alakult ki ez a ma is meghatározó és uralkodó, elengedhetetlen eleme az indiai templomoknak, arra több teória is van. Az egyik szerint a kelet- és közép-indiai kupolás kunyhók lehetnek az előzmények, míg a másik azt állítja, hogy a *sikhara* előzménye a buddhista sztúpa, mely szépen lassan alacsony boltíves építményből kimagasló toronnyá nőtte ki magát.⁹ Az igazság egyébként valószínűleg valahol a kettő között van, a *sikhara* gyökereit mindkettőben megtaláljuk, mindkettőből vehetett és vett is át elemeket. További, nem elhanyagolható tény az sem, hogy más esetekben a sziklaszentélyek szerkezetét, „elefántgerincét” vették át a későbbi hindu templomok. Ezt figyelhetjük meg például a gwalióri Teli ka Mandirnál is.

A legkorábbi buddhista építmények és a klasszikus hindu templom sajátosságait számba véve felmerül a kérdés, hogy miként tudjuk definiálni és beilleszteni a Mahábódhi-templomot az indiai templomépítészet fejlődési ívébe. Amikor Harle a Mahábódhi-templomról ír, elsőre „hibridnek” titulálja azt.¹⁰ Ha felületesen vizsgáljuk, azt vesszük észre, hogy a buddhista vallásos építészet és a ránk maradt emlékek áttekintésekor nemigen találkozunk buddhista templommal, annál inkább sztúpával, barlangkolostorral, barlangszentéllyel. Tehát az első szembetűnő tényező, ami miatt „kakuktktojásnak” nevezhetjük a Mahábódhi-templomot, az a hozzá hasonló ránk maradt buddhista templomok hiánya a korból. Másrésztől, mint tudjuk és látjuk, a hindu templomépítészet egyik meghatározó eleme a *sikhara*, mely a *garbhagriha* fölé emelkedik. Tehát egy észak-indiai hindu templomnál szinte elvárjuk, hogy *sikharával* rendelkezzen, azonban buddhista szentélyek esetében erre nem látunk a Mahábódhi-templomon kívül ránk maradt példát – Nándában pedig egészen eltér.

⁹ BROWN (1965), 63.

¹⁰ HARLE (1986), 201.

Kicsit tovább haladva ennek az építészeti elemnek a vonalán felmerül egy következő kérdés. Amikor a különböző templomépítészeti stílusokat mutattam be, azt is láthattuk, hogy az észak-indiai templomok *sikharája* enyhén íves, leginkább méhkas-alakú. Tehát a problematika következő pontját az adja, hogy ha már egyszer buddhista templom, de *sikharája* van, akkor az miért egyenes oldalú? A fent említett két kérdés okán nevezi Huntington a templomot problémásnak¹¹, Harle pedig – mielőtt kifejti cáfolatait – egészen egyszerűen „hibridnek” nevezi. Huntington szerint egyébként ez az egyenes oldalú *sikhara* egészen egyszerűen későbbi modifikáció eredménye.

Amennyiben a Mahábódhi-templomot a klasszikus észak-indiai templomstílus általános jellemzőivel vetjük össze, azt láthatjuk, hogy a legtöbb később is fellelhető elem – melynek előzményei mindeközben mégis a Mahábódhit megelőző korokban keresendők – itt is megtalálható. A Mahábódhi is szabályosan, a korábban tárgyalt *vásztupurusamandala* alaprajza épült, megemelt talpazatra, csakúgy, mint védikus előzményei és hindu kortársai vagy utódai. Gúla formája tökéletesen idomul a templomok építészetét tárgyaló értekezések előírásaihoz, a Brihat Szamhitá 20 különböző formát ad meg, és nem tekinti követelménynak a méhkas-alakú *sikharát*.¹² Az őt körülvevő kerítésen a hindu mitológia alakjai is feltűnnek, például Laksmí, ahogy elefántok fürdetik (Gadzsalaksmí), vagy Szúrja, a napistenség. A későbbi részeken megjelenik még sztúpa és Garuda-madár ábrázolás is. A komplexum egyéb helyszínein Visnu és Siva ábrázolások is találhatóak. A szent tér kerítéssel való körbevonása, lehatárolása szintén hagyományos indiai jelenség. A szerkezeten felül az ábrázolásmód és az ábrázolt motívum sem válik teljesen külön vallási alapon. A három egység legalsó szintjén egymás fölött két regiszterben szoborfülkék sorakoznak egymás mellett, ahol buddhák és *bódhiszattvák* ábrázolásai találhatóak. A főtemplom körülbelül 50 méter magas, a gúla alakú *sikhara* tetején *ámalaka* és sztúpaszerű lezárás található. Ha ránézünk egy *nágara* stílusú templomra, a *sikharát* ott is *ámalaka* kő fogja lezárni – ez előírás –, és a halhatatlanság italát hordozó *kalasa* lesz a tetején.

Ugyan a Mahábódhi-templom *ámalakája* fölött sztúpaszerűnek tekintjük a lezárást, formájában nem igen különbözik a *kalasától*. A második szinten a központi gúla négy sarkának mindegyikébe egy-egy miniatűr másolatot építettek. A templom keleti irányba tájolták, amerre a Buddha is tekintett a bódhifa

¹¹ HUNTINGTON, Suzanne L. (1985), *The Art of Ancient India*. New York, Tokyo, John Weatherhill Press. 217.

¹² KRAMRISCH (1946), 286.

alatt ülve. Ismételten azt látjuk, hogy a hindu templomépítészeti szabályainak megfelelően építkeztek, hiszen azok többségét szintén kelet felé van tájolták, leszámítva a *vaisnava* templomokat, melyek nyugat felé néznek. Egy kapun keresztül a templomba lépve található a szentély maga, központjában egy aranyozott Buddha-szoborral, *bhūmiszparsa mudrában*, azaz a Földet megvilágosodásához tanúul hívó kéztartással, hiszen ez a mozzanat valóban ehhez a helyhez köthető a buddhista hagyomány szerint. A szentélyen túl egy további, Buddha-szoborral ellátott nagyobb csarnokot is létesítettek. Önkéntelenül is a hindu templomokból jól ismert *garbhagriha* jut az ember eszébe. Amiként a világtengelyt szimbolizáló *sikharán* keresztül alászáll az istenség, majd a templom „méhében” valóságosan manifesztálódik az istenképmásban és így központi eleme lesz az istentiszteletnek, ugyanígy a Mahábódhi-templom tornya alatt helyezkedik el a Buddha szobor annak *garbhagrihájában*, és ugyanígy megtalálható körülötte a *pradaksinapatha*.

A szerkezeti összehasonlításra túl bizonyos leletek és történeti faktorok is adatokkal szolgálhatnak a jelenleg is látható templomszerkezet keletkezésének idejéről és annak szerepéről, helyéről az indiai vallásos építészeti fejlődési ívén. Amikor az észak-indiai templomok eredetét, legkorábbi példáit keressük, több okból is nehézségekbe ütközünk. Egyrészt a már tárgyalt romlandó anyagok felhasználásának problematikájába, másrészt hogy az egyes templomokat nem egyszer lerombolták. Erről számol be például az a 12. századi Csálukja tanács is, mely azt írja, hogy az ellenség városát minden gyönyörű és magas rangú személynek otthont adó épületestül, palotástul, istállóstul, utcástul, boltostul és templomostul égessék fel.¹³ Ugyanakkor megjegyzendő tény, hogy azok a templomok, melyek nem azonosultak uralkodóval, vagy már elhagyatottá váltak, általában érintetlenek maradtak. Kritikus pontja volt az észak-indiai templomok rombolásának történetében a muszlim hódítás és az azt követő időszak is. A hindu nacionalisták állítják, hogy a muszlim templomrombolások száma eléri a 60 ezret,¹⁴ Eaton viszont a szöveges források alapján ezt 80 körülire saccolja.¹⁵ Azt, hogy a Mahábódhi jelenlegi szerkezetének felépülése idején egyeb

¹³ ARUNDHATI, P. (1994), *Royal Life in Manasollasa*. New Delhi, Sundeep Prakashan, 66. idézve MOIN, A. Azfar. (2015), *Sovereign Violence: Temple Destruction in India and Shrine Desecration in Iran and Central Asia*, in: *Comparative Studies in Society and History* 57, no. 2. 467–96.

¹⁴ 1688-as cikk, „Hindu Timeline,” *Hinduism Today* (December, 1994), idézve TALBOT, Cynthia. (1995), *Inscribing the Other, Inscribing the Self: Hindu-Muslim Identities in Pre-Colonial India*, in: *Comparative Studies in Society and History* 37, no. 4. 692–722.

¹⁵ EATON, Richard M. (2000), *Temple desecration in pre-modern India*, in: *Frontline*, December 9–22, 66.

hasonló templomok is léteztek, nem csak Harle állítja, hanem Percy Brown kiváló, indiai építészetről kiadott nagyszabású művében is számos ponton találkozhatunk a Mahábódhi szabályos templomépítészetbe és annak fejlődési ívébe meghatározó pontként illeszthetőségét alátámasztó kijelentésekkel.¹⁶ Csakugyan ezzel cseng össze Fa-hszen beszámolója is az általa meglátogatott buddhista királyságokról, melyben többször is pagodákról beszél, utazása időpontja pedig szintén a Gupta-korra tehető.¹⁷ Hogy a Gupta-korban nem ez volt az egyetlen téglalapítású és stukkóval bevont templom, arra több példa is van, kiemeltként kezelhető a bhitargaoni szentély, mely hasonlóságokat mutat, a későbbi szirpuri Laksmi-templom pedig átmenetnek tűnik a Gupta-kori téglalapítású és a későbbi északi templomépítészet között.

A Mahábódhi-templom jelenlegi szerkezetének datálását illetően ingoványos talajra lépünk, mindenesetre Hszüan-cang 7. századi beszámolója¹⁸ már biztossá teszi a szerkezetet és a British Museum, valamint a bostoni Museum of Fine Arts most már online is elérhető gyűjteményeiben látható 9-12. századi plaketták és miniatűr Mahábódhi modellek ábrázolásai is a ma ismert formát mutatják. Ha a szerkezetet ilyen későinek fogjuk fel, úgy különösebbnek hatnak a *sikhara* egyenes oldalai. Azonban Fa-hszen világosan kijelenti, hogy utazásai idején a Buddha életének négy legfontosabb helyszínén – így Bódhi Gájában is – templomtorony áll a Buddha tiszteletére.¹⁹ John Guy, a zárándokok számára készített emlékek kapcsán kitér a Mahábódhi szerkezetének problematikájára és a plaketták vizsgálata nála azt a feltevést erősíti meg, hogy a Mahábódhi későbbiről is ismert formája egészen a Kusán periódusig is visszanyúlhat.²⁰

Azt is láthatjuk, hogy buddhista és hindu építmények, ábrázolások nem térnek el élesen egymástól, de egyenesen együtt fejlődnek és a korabeli stílusjegyeket és a korábbi hagyomány örökségének jeleit viselik magukon. Indiában ma is láthatunk rá példát, hogy egyes szent helyeket vallástól függetlenül tisztelnek, látogatnak, vagy felajánlásokat tesznek a részére és a történelem során is gyakran előfordult, hogy az adott szentélytől, templomtól eltérő

¹⁶ HARLE (1986), 201; BROWN (1965)

¹⁷ GILES, H. A. (ford., 1977), *Fa-Hsien: Record of the Buddhist Kingdoms*. London, Trübner & Co.

¹⁸ WRIGGINS, S. H., & WRIGGINS, S. H. (2004), *The Silk Road journey with Xuanzang*. Boulder, Colo, Westview Press.

¹⁹ GILES (1977), 77.

²⁰ GUY, John. (1991), The Mahābodhi Temple: Pilgrim Souvenirs of Buddhist India, in: *The Burlington Magazine* 133, no. 1059. 359..

vallású uralkodók is hozzájárultak annak létrejöttéhez, fennmaradásához.²¹ Ezen felül példaként állnak előttünk olyan esetek is, amikor a barlangszentélyek struktúráját veszik át és építik bele a későbbi indiai templomépítészetbe. Ebből azt feltételezhetjük, hogy nyilvánvalóan nem ritka szokás, hogy a korai buddhista építményekből örökítenek át elemeket a későbbi szerkezetbe, mint ahogyan maguk a buddhista építmények is részben a kor romlandó anyagokból készült épületeit jelenítették meg. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a hindu templomokat ugyanazok az építész céhek építették, mint buddhista kortársaikat vagy elődeiket.²²

Mindemellett láttuk azt is, hogy a hindu templomok és azon belül is a *sikhara* tanulmányozásakor az elméletek között kiemelt helyen szerepel a buddhista sztúpa, mint előzmény és így véleményem szerint a Mahábódhi-templom tökéletesen beilleszthető ebbe a fejlődési ívbe. Másrészt, ha a jelenleg is látható templom szerkezetét a Gupta-korra datáljuk – merészebb elgondolások esetén a Kusán-dinasztia idejére –, akkor az megelőzi az olyan tudományos értekezéseket, mint például az Agnipurána, mely a méhkas-alakú *sikharát* tárgyalja.²³ Kramrisch felhívja a figyelmet arra, hogy például az aihole-i Durgá-templom íves tornya későbbi fejlemény, átalakításon eshetett át és utal rá, hogy Bódhi Gájában viszont a hagyományos szentély-forma túlélte a diverzifikációt.²⁴

A templom felépítése teljesen lefedi a szabályos észak-indiai templommal szemben támasztott követelményeket, az íves *sikhara* ugyanis nem kötelező eleme, a többi tényezőnek pedig eleget tesz. A datálást tekintve minden ismeretet összevetve a templomot legkésőbb a Gupta-korig kell visszahelyeznünk, Fa-hszen beszámolójáig, amikor, mint tudjuk, már tömegével álltak a buddhista templomok, tehát már az ekkor álló templom is fejleménye egy fejlődési ívnek. Láthatjuk, hogy a vallásos építészet fő stílusjegyei nem különülnek el egymástól élesen vallásonként, már csak azért sem, mert az építész céhek mindig az adott felkérés szerint dolgoztak, lett légyen az hindu, buddhista vagy dzsaina, így nem meglepő, hogy maga a stílus is együtt és egymásból fejlődik. Így lehet, hogy a *sikhara* előzményét mind a védikus oltárban, mind a sztúpában kereshetjük. Ugyan régészeti feltárásokról Sir Alexander Cunningham óta nincs tudomás és ez megnehezíti a templom történetének további megismerését, a kultúrtörténeti és a szerkezeti tényezőkből feltehetjük, hogy a Mahábódhi-

²¹ LAHIRI, N., & BACUS, E. (2004), Exploring the Archaeology of Hinduism, in: *World Archaeology*, 36 (3), 321.

²² LONGHURST (1936), 27.

²³ KRAMRISCH (1946), 207.

²⁴ KRAMRISCH (1946), 222–223.

templom mai formája egy egészen korai dél-ázsiai különálló és kőből épült struktúráját tárja elénk. Bár joggal merült fel a kérdés, hogy a Mahábódhi-templom „hibrid” templom-e, a tanulmányban tárgyalt okoknál fogva úgy tűnik, hogy egy teljesen szabályos templomról beszélünk, mely fontos helyet foglal el az indiai templomépítészeti fejlődési ívében, és támpontként szolgál az indiai különálló templomok építészeti ezen információkban és leletekben nem túl gazdag időszakáról.

A tanulmány egy további érdekes gondolatfelvetéssel is szolgált, miszerint valószínűleg izgalmas relációk fedezhetők fel e között a korai templomtípus és a később India-szerte különbözőképpen, de legalább háromféleképpen fejlődő stílus között. Sajnos jelen tanulmány kereteibe ennek mélyreható vizsgálata nem fér bele. További izgalmas elgondolás, hogy vajon miképpen fejlődött volna tovább a templom, ha a buddhizmus marad India elsőszámú vallása, mindamellett, hogy a buddhista építészeti kétségtelenül befolyásolta annak védikus és bráhmanikus öröksége, és hogy az indiai buddhista irodalomban is létrejött volna-e egy tudományos értekezés a vallásos építészetéről.

Reményeim szerint sikerült alátámasztani, hogy a Mahábódhi-templom problematikája egy nagyobb volumenű kutatás témájául szolgálhatna, melyből új és érdekes információkra lelnénk az indiai művészet történetének gazdag, de továbbra is reneteg ponton rejtélyes világában.

Bibliográfia

- 1688-as cikk, „Hindu Timeline,” *Hinduism Today* (December, 1994), idézve TALBOT, Cynthia. (1995), *Inscribing the Other, Inscribing the Self: Hindu-Muslim Identities in Pre-Colonial India*, in: *Comparative Studies in Society and History* 37, no. 4. 692–722.
- ARUNDHATI, P. (1994), *Royal Life in Manasollasa*. New Delhi, Sundeep Prakashan, 66. idézve MOIN, A. Azfar. (2015), *Sovereign Violence: Temple Destruction in India and Shrine Desecration in Iran and Central Asia*, in: *Comparative Studies in Society and History* 57, no. 2. 467–96.
- BROWN, Percy (1965), *Indian Architecture*, India, D. B. Taraporelawa Sons & Co. Private Ltd.
- CUNNINGHAM, Sir A. (1892), *Mahâbodhi, or the great Buddhist temple under the Bodhi tree at Buddha-Gaya*. London, W. H. Allen Press. vi – viii.
- EATON, Richard M. (2000), *Temple desecration in pre-modern India*, in: *Frontline*, December 9 – 22
- GILES, H. A. (ford., 1977), *Fa-Hsien: Record of the Buddhist Kingdoms*. London, Trübner & Co.
- GUY, John. (1991), *The Mahâbodhi Temple: Pilgrim Souvenirs of Buddhist India*, in: *The Burlington Magazine* 133, no. 1059. 359.
- HARLE, J. C. (1986), *The Art and Architecture of the Indian Subcontinent*. Penguin Books. 43.
- HUNTINGTON, Suzanne L. (1985), *The Art of Ancient India*. New York, Tokyo, John Weatherhill Press. 217.
- KRAMRISCH, Stella (1976), *The Hindu Temple*. Delhi, Motilal Banarsidass. 22-28.
- LAHIRI, N., & BACUS, E. (2004), *Exploring the Archaeology of Hinduism*, in: *World Archaeology*, 36 (3), 321.
- LAHIRI, Nayanjot A. – BACUS, Elisabeth (2004), *Exploring the Archeology of Hinduism*, in: *World Archaeology*, Vol. 36, No. 3, *The Archaeology of Hinduism*. September, Taylor & Francis Ltd.
- LONGHURST, A. H. (1936), *The Story of The Stupa*. New Delhi, Asian Educational Services. 13.
- MEISTER, Michael W. (1986), *On the Development of a Morphology for a Symbolic Architecture: India*, in: *RES: Anthropology and Aesthetics*, no. 12: 33–50, 35.
- WRIGGINS, S. H., & WRIGGINS, S. H. (2004), *The Silk Road journey with Xuanzang*. Boulder, Colo, Westview Press.

Ulickaja: *Életművésznők*

Műfajpoétikai kérdések

Juracsek Kata

Ljudmila Ulickaja *Életművésznők* című kötete Magyarországon első ízben 2004-ben jelent meg Goretity József fordításában.¹ A mű felépítése elemzői szempontból rendkívül sokrétű, ezért is tesszük vizsgálatunk tárgyává. Ahogy azt a cím is jelzi, jelen tanulmány fő témája a mű műfaji besorolásának problémája, célja annak bemutatása, hogy az *Életművésznők* teljes joggal értékelhető elbeszélésciklusnál szorosabb szövegegységként, „összetett regényként” is.

1. Az „összetett regény” fogalma

Az „összetett regény” (*composite novel*) fogalmát a Dunn–Morris szerzőpáros vezette be.² Definíciójuk szerint az összetett regény „olyan irodalmi mű, amely rövidebb, egyenként teljes és autonóm szövegekből áll, melyek egy vagy több szervezőelv mentén, koherens egészben kapcsolódnak egymáshoz.”³ A kifejezést az elbeszélésciklus szinonimájaként használják, azonban ahogy arra Bezeczky Gábor is rámutat, meghatározásuk túl szűk. Bezeczky elválasztja egymástól az elbeszélésciklus és az „összetett regény” fogalmát, definíciója szerint ugyan a szövegegység mindkét esetben önmagukban is megálló elbeszélésekből áll, de míg az elbeszélésciklusnak „sem az egyes darabjai, sem a darabok száma, sem a sorrendjük nem állapítható meg pontosan”, addig az „összetett regény” „meghatározott darabszámú és meghatározott sorrendű, egy kötetben kiadott elbeszélések gyűjteménye.”⁴ Tehát míg az elbeszélésciklus egy kötetlenebb, szabadabban változtatható struktúra, melyből és amelybe ki-és bekerülhetnek

¹ ULICKAJA, Ljudmila (2004), *Életművésznők*. Budapest, Magvető. A továbbiakban ebből a kiadásból idézünk.

² DUNN, Maggie, MORRIS, Ann (1995), *The Composite Novel. The Short Story Cycle in Transition*. New York, Twyne Publishers, 1–19.

³ Az idegennyelvi szakirodalmi tételeknél, ahol nem áll rendelkezésre magyar fordítás, a továbbiakban minden esetben saját fordításunkban adjuk meg az idézetet.

⁴ BEZECZKY Gábor (2003), „Az elbeszélésciklus poétikája” *Literatura*. (1.), 185–198.

darabok, addig az „összetett regény” esetében a részek száma meghatározott, mindegyik hozzászól valamit az egészhez, illetve elengedhetetlen, hogy az egyes részek az adott sorrendben jelenjenek meg.

Ezen megfontolások alapján a továbbiakban amellett fogunk érvelni, hogy az *Életművésznők* nem csupán lazán kapcsolódó elbeszélések ciklusa, hanem narratív struktúrájában egységes, „összetett regény”, amely a központi alak, Zsenya fejlődését, személyiségének teljes transzformációját ábrázolja a hazugság szűzés tematizálásán keresztül. Ennek alátámasztásához a tanulmány további részében két szempontból tesszük elemzés tárgyává az *Életművésznöket*, annak két fő szervezőeleme mentén: egyrészt a szerkezet szintjén, narratológiai szempontból vizsgáljuk meg a mű struktúráját, másrészt motivikus szinten görcső alá vesszük a majdnem minden egyes részben ismétlődő hazugságot, annak mechanizmusát, illetve a központi alak, Zsenya átalakulását ennek tükrében.

Az *Életművésznők* összesen hat részből áll (sorrendben: *Diana*, *Jurocska*, *A történet vége*, *Természeti jelenség*, *Szerencsés eset*, *Életművészet*). A következőkben a narratológiai vizsgálat során a *Diana* című történet példáján keresztül szemléltetjük a narratív szintek viszonyát, amely viszony a mű minden egyes részében következetesen megfigyelhető, a motívumelemzés során pedig a *Diana* című résszel részletesen, a többi történettel áttekintő jelleggel fogunk foglalkozni, ezzel folyamatában szemléltetve az említett fejlődéstörténetet.

2. Narratológiai elemzés

A mű egyedi karakterét, amely az olvasóban elsődlegesen megteremti azt az érzetet, hogy különálló, egymástól független elbeszélésekkel találkozik a kötetben, az elbeszélői nézőpont dinamikus jellege adja. Az elmozdulás egy részen belül alapvetően nem változik, hanem az egyes részek mentén tagolódik, pozicionálja újra magát, ami az időbeli ugrásokkal együtt hozza létre ezt a hatást. A szöveg narratológiai elemzése során elsősorban két fontos elméleti szerzőre fogunk támaszkodni, Gérard Genette-re és Mieke Balra. A továbbiakban így az időbeliségre vonatkozó kijelentéseket elsősorban Genette,⁵ a nézőpontra vonatkozó megállapításokat pedig Bal⁶ terminológiáján keresztül fogjuk megfogalmazni.

⁵ GENETTE, Gérard (1983), *Narrative Discourse. An Essay in Method*. Ithaca, Cornell University Press.

⁶ BAL, Mieke (2009), *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*. Toronto, University of Toronto Press.

2.1 Általános megállapítások

Az összes részre vonatkozóan megállapíthatjuk, hogy az elbeszélő egyes szám harmadik személyű pozícióból láttatja az eseményeket, azaz amennyiben Viktor Sklovszkij terminológiáját használjuk, a fabulát.⁷ Így a fokalizáló pont kívül esik a fabulán, a narrátor nem részese az elbeszélt világnak, Genette elméletét követve az extradiegetikus szinten, a diegézisen kívül helyezkedik el, nem kap határozott alakot, végig anonim marad. Bal narratológiája alapján tehát első ránézésre a kötet egészében külső fokalizációról beszélhetünk, azonban ez csak az első szint, hiszen a narrátor minden esetben azonosul egy-egy szereplő látásmódjával, így annak részeként, második szinten megjelenik a szereplői, belső fokalizáció is. Az, hogy a külső narrátor képes az egyes szereplők belső nézőpontjával is azonosulni, megmutatja, hogy potenciálisan mindentudó elbeszélővel van dolgunk, azonban azt is meg kell jegyeznünk, hogy a szereplői fokalizáció az olvasó tudásának korlátozására is szolgál: sok esetben a narrátor nem ad az adott szereplő tudásán túli információt.

Az egyes részek közötti kapcsolatot megteremti egyrészt a központi szereplő, Zsenya állandóan jelenlévő alakja, másrészt a hazugság motívuma: életének azon epizódjait emeli ki a mű (az utolsó szakaszt leszámítva), mikor e jelenséggel találkozik, az arra való reakciói rajzolják ki az olvasó számára személyiségét és annak változását, fejlődését. A hazugság aktusa részről részre egyazon séma szerint strukturálódik: valaki hazudik valakinek, majd a hazugság a történet végére valamilyen módon lelepleződik. Vagyis, bár újabb és újabb konstellációban, más szereplőkkel és más helyzetben bemutatva, de az egyes részek struktúrája ugyanaz. A hazugság szüzséjének ciklikus ismétlődésével ugyanakkor együtt jár az ahhoz való hozzáállás változása, Zsenya jellemének lineáris ívű transzformációja, tehát a két látszólag különböző irányú mozgás egyszerre van jelen.

2.2 A narratív struktúra elemzése

A kötet első fejezete a *Diana* címet viseli, az elbeszélés fókuszában eleinte Zsenya és kislánya állnak, akiknek a helyszín nem a szokásos környezetük: ahogy az elbeszélés jelzi a napfelkeltehez kapcsolva, Zsenya minden hajnalban megnézi a „mindennap ismétlődő színházat, amelynek eddig a hírért sem hallotta”.⁸ Az első két hetük kettesben telik, ezt az elbeszélés egészen röviden, iteratív módon írja le.

⁷ SHKLOVSKY, Victor (1991), *Theory of prose*. Chicago, Dalkey Archive Press, 170.

⁸ ULICKAJA (2004), 6.

Ennek az állapotnak vet véget Irene társaságának érkezése, megzavarva idilli nyugalmaikat: „az egész kompánia betódult a kis udvarra, el is ment az étvágyuk”,⁹ az idegenség és az egzotikum jellemzi őket (angolul beszélnek, a hozzájuk tartozó tárgyak pedig szintén ismeretlenek, így a tolókoszi Zsenyának azonosíthatatlan, számára az egy „szerkezet, amivé az imént még lapos eszköz lett”¹⁰), egészében véve ellenszenves képet kapunk róluk. Láthatjuk, hogyan érvényesül a külső fokalizációba ágyazott belső látásmód: a többi szereplő percepciójára vonatkoztatva elsősorban Zsenya tudata dominál.

Alakjával teljes oppozícióba állítódik Irene, a kettejük közötti kapcsolat fő szervezőeleme a hierarchia, ami abból adódik, hogy Zsenya jelentéktelennek érzi magát Irene mellett. Az ellentét szintén érvényesül a házbeli helyükben (Irene megkapja azt a szobát, amire Zsenya csak vágyakozik), illetve a tulajdonosnő magatartásában (Irene-nel szívélyes, Zsenyával szinte ellenséges): Zsenya addigi saját környezetében hirtelen idegenné válik. Irene dominanciája külsejében is érvényesül, gyönyörű és magas, attribútumává válik „oroszlán-sörényszerű, vörös hajkoronája”,¹¹ ami mintegy metonimikusan reprezentálja egész alakját. Ezzel szemben Zsenya külsejére nem találunk utalást, ezzel is jelzi a szöveg, hogy az ő nézőpontjából, kifelé tekintünk. A narrátor Zsenyát elsősorban belső tulajdonságai alapján sünként,¹² Irene-t külseje alapján macskaként aposztrofálja,¹³ ezzel is megerősítve a kettejük közt fennálló ellentétet.

Zsenya kisebbségérzetének bemutatása fokozódik az *Anna Karenina* olvasásának leírásával, aminek célja, „hogy összevesse saját széthulló személyes-családi életének néhány eseményét egy igazi nő igazi drámájával”. Az Anna Karenina alakjához fűződő viszony a később Irene-nel kialakuló kapcsolatot vetíti előre, egy ponton Zsenya ki is jelenti, hogy Irene-nek vele ellentétben igazán „van élete”.¹⁴ A hasonlóságot megerősíti, hogy elsősorban Anna alakjának külső jegyeit emeli ki („hajtincsei fehér nyakába omlanak, akinek nőies válla és fodros peignoir-ja van, és aki hófehér kacsójában piros horgolt retikült tart...”).¹⁵

⁹ ULICKAJA (2004), 6.

¹⁰ ULICKAJA (2004), 6.

¹¹ ULICKAJA (2004), 6.

¹² „Persze, mindent figyelembe véve, az anyja is a sünök fajtájából való volt: meg sem érintette a gyereket, még csak a kezét sem nyújtotta neki a meredek ösvényen, amikor a strandról hazafelé tartottak.” (ULICKAJA [2004], 5.)

¹³ „Irene ismét a tenyerébe temette az állát. Elgondolkodott. Szeme, mint egy macskáé, eleven fényt árasztott... Meghittség, puhaság és finom izgalom...” (ULICKAJA [2004], 14.)

¹⁴ ULICKAJA (2004), 17.

¹⁵ ULICKAJA (2004), 7.

Az Irene-hez fűződő kapcsolat egy idő után túl is haladja elődjét: sorsa mellett Anna Karenina „ódivatú öngyilkossága elhalványult, és egy sületlen úriasszony ostoba szeszélyének tetszett: szeret, nem szeret, leköp, megcsókol...”¹⁶ Ugyanakkor a párhuzammal arra is rávilágít az elbeszélés, hogy akárcsak Anna, a Zsenya által elképzelt Irene is csak fikció, külsején kívül szinte semmi sem igaz abból, amit magáról elmond.

Az elbeszélés ideje Irene érkezése után lelassul, jelenetek és kivonatos elbeszélés (*summary*)¹⁷ váltakoznak, az iteratív elbeszélést egyszeri események leírása (*singulative narrative*)¹⁸ váltja fel. Irene történeteit hajnalig meséli, ezzel is felborítva Zsenya életének addig megszokott rendjét. Kettejük beszélgetései egyoldalúak, mivel Irene elbeszélése alapvetően monologikus, nem lép interakcióba Zsenya szövegemelével. Zsenya életéről egyébként is keveset tudunk meg, nem akar rágondolni, és mivel ő a belső fókusz, az elbeszélés nem is ad bővebb információt háttéréről. Irene a monologikus részekben másodlagos, és ahogy később kiderül, megbízhatatlan elbeszélő lesz, azonban Zsenya, történeteinek minden túlzó és csodaszerű eleme ellenére, az utolsó leleplező pillanatig nem kételkedik szavaiban, így az elbeszélő sem adja explicit jelét annak, hogy nem igazak állításai. Néhány utalás azért akad, például a már említett Anna Karenina-párhuzam, vagy olyan megjegyzések, hogy Zsenya a történetet szinte maga előtt látja, „mint a moziban”.¹⁹ A lelepleződés után Zsenya nem csatlakozik Irene-hez este, vagyis visszatér saját megszokott életrendjéhez. Fiával ezután rögtön új, ismeretlen helyre utaznak (nem vissza, a múlt helyszínére), maga a helység neve, Novij Szvjat, azaz új világ, is a továbblépésre utal, ugyanakkor azt is jelzi a szöveg, hogy Zsenya fájdalmas tapasztalattal gazdagodott. Az új helyszínen három hetet töltenek el, azonban ennek leírása rövid, az elbeszélés tempója megint felgyorsul és iteratív lesz, ezzel egyfajta keretes szerkezetet is adva a történetnek.

Az *Életművésznők* egyes részei sok szinten kapcsolódnak egymáshoz, így hozva létre a narratológiai szempontból dinamikusan változó, mégis egységes szöveget, ami az elbeszélésciklusnál szervezesebb szövegegységgé szerveződés szerkezeti alapja, egyik fő szervezőeleme. A belső nézőpont külső narrációba való ágyazása megteremtí az egységesség érzetét, ami a nagy kompozíciók létrejöttének egyik

¹⁶ ULICKAJA (2004), 29.

¹⁷ GENETTE (1983), 95–99.

¹⁸ GENETTE (1983), 113–127.

¹⁹ ULICKAJA (2004), 19.

alapvető feltétele.²⁰ A másik ilyen elem motivikus szinten érvényesül, az ismétlődő hazugság mentén, mellyel a továbbiakban foglalkozunk.

3. *A hazugság mint központi motívum*

Az *Életművésznők* központi, ismétlődő motívuma a hazugság, amely a narratív technikával párhuzamosan egységesíti a művet. Zsenya alakjának személyiségfejlődése ezen keresztül jelenik meg, felrajzolva egy ívet a teljes naivitástól a hazugságot könnyen feldolgozó, mindennapos jelenséggé kezelő hozzáállásig. A változás fokozatos, így annak minden egyes momentuma jelentőséggel bír, logikailag pedig meghatározó, hogy egy progresszív folyamatról beszélünk, tehát fontos, hogy az adott sorrendben szerepeljenek az egyes részek, tematikus szinten is alátámasztva azon megállapításunkat, hogy a művet értelmezhetjük „összetett regényként” is. A következőkben a hazugság társadalomtudományi és irodalomkritikai koncepcióinak segítségével feltárjuk, hogyan tematizálódik a hazugság központi motívumként a mű világában.

3.1 *A hazugság elméletei*

Az *Életművésznők* ábrázolásmódja alapvetően realizisztikus, tehát így – bár művészi szövegről, fikciós világról van szó –, a regényben ábrázolt belső folyamatok a „szövegen kívüli” valóságot hivatottak megjeleníteni. Ebből kifolyólag elemzésünk során az ábrázolt jelenségek vizsgálatakor nem csupán elméleti, hanem empirikus kutatásokra is támaszkodunk. A továbbiakban röviden áttekintünk néhány, a hazugság témájában született fontos, az értelmezés során hasznosítható szöveget, majd közelebbről is megvizsgáljuk, hogyan működik a jelenség a mű világában, az abban ábrázolt realitáson belül.

A hazugság vizsgálatának irodalma hosszú történetre tekint vissza. Alapvetően két megközelítéssel találkozunk: vallási és filozófiai szövegekkel, melyek a hazugság erkölcsi vonatkozásait tárják fel (ide sorolhatjuk Immanuel Kant²¹ a hazugság minden formáját helytelenítő álláspontját, valamint Szent Ágoston²² és Sissela Bok²³ árnyaltabb tipológiáit), illetve társadalomtudományi

²⁰ HAJDU Péter (2003), „A regény egységességéről” In: Józán Ildikó, Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály (szerk.), *Az elbeszélés módszerei. Narratíva és identitás*. Budapest, Osiris, 9–27.

²¹ KANT, Immanuel (1991), *Az erkölcsök metafizikája*. Budapest, Gondolat, 543–547.

²² SAINT AUGUSTINUS (2010), *Treatises on various subjects*. H.n., The Catholic University of America Press, 47–110.

²³ BOK, Sissela (1983), *A hazugság. Köz-és magánélet választásai*. Budapest, Gondolat.

és pszichológiai tanulmányokkal, melyek sokkal inkább magát a hazugság-mechanizmust és annak kulturális vonzatait tárgyalják.

A hazugság jelenségének társadalomtudományi megközelítése nem annak erkölcsi értékelésére, hanem elsősorban működésére és szereplőire fókuszál, gyakorlati szempontok miatt így a következőkben elsősorban ezt a megközelítést fogjuk használni az elemzés során. A magyar szerzők közül a témával behatóan Nábrády Mária pszichológus foglalkozott, aki annak különböző definícióit szintetizálta.²⁴ A hazugság szerinte az, amikor „valaki szándékosan, a másik megtévesztésére, mást közöl viselkedés, kijelentés vagy elhallgatás formájában, mint amit igaznak vél.” Ebben a definícióban a hazugság sok, számunkra a továbbiakban fontos aspektusa helyet kap: a szándékosság, vagyis a hazugság tudatos volta, az, hogy nem csupán az explicit, verbális kijelentéseket tekinthetjük hazugságnak, hanem az elhallgatást is, illetve a viselkedésben megnyilvánuló jelzéseket is.

A hazugság jelenségének empirikus kutatói közül kiemelhetjük Bella M. DePaulót és munkatársait, akik a hazugságot, több kutatásukban is vizsgálva, elsősorban a mindennapi interakciókban vették górcső alá, több, a továbbiak szempontjából fontos következtetésre jutva. Eredményeik felhívják a figyelmet arra, hogy a hazugság mindennapjaink szerves része, sokszor nem is tudatosan élünk azzal.²⁵ A kutatócsoport szintén vizsgálta a két fél, a hazugság elkövetője és annak fogadója közötti kapcsolatot, arra a következtetésre jutva, hogy inkább a tőlünk érzelmileg távol állóknak hazudunk.²⁶ A hazugságot az életkor alapján Feldman és társai vizsgálták, akik szerint az idősebb emberek nem csupán magabiztosabban hazudnak, hanem könnyebben is felismerik, mikor nekik hazudnak.²⁷ A megtévesztés jelenségét empirikus módszerekkel feltáró tanulmányok eredményeit, így DePaulo és Feldman kutatócsoportjainak munkáját is felhasználva, Claudine Biland alkotott összefoglaló igényű tipológiát.²⁸

A hazugság egy másik típusa, melyet meg kell említenünk, az öncsalás. A jelenségről szintén Nábrády Mária ír részletesen: ebben az esetben „a megtévesztő és a megtévesztett ugyanaz a személy”, ugyanakkor interakció során

²⁴ NÁBRÁDY Mária (2006), *A hazugság pszichológiája*. Budapest, Akadémiai.

²⁵ DEPAULO, Bella M., KASHY, Deborah A., KIRKENDOL, Susan A., WYER, Melissa M. (1996), „Lying in Everyday Life” *Journal of Personality and Social Psychology*. 70(5), 979–995.

²⁶ DEPAULO, Bella M., KASHY, Deborah A. (1998), „Everyday Lies in Close and Casual Relationships” *Journal of Personality and Social Psychology*. 74(1), 63–79.

²⁷ FELDMAN, Robert S., JENKINS, Larry, POPOOLA, Oladeji (1979), „Detection of Deception in Adults and Children via Facial Expressions” *Child Development*. 50(2), 350–355.

²⁸ BILAND, Claudine (2009), *A hazugság pszichológiája*. Budapest, Háttér.

is megmutatkozik, hiszen minél nagyobb mértékben hiszünk a hazugságban, annál biztosabban állítjuk azt igazsággként a másik félnek, bár ez sok esetben nyilvánvaló a válaszoló számára. A jelenség pszichológiai haszna a saját énképünk védelme, rossz érzéseink elhárítása, tehát védekező funkciója van.²⁹

Kommunikációelméleti szempontból fontos aspektusa a hazugság jelenségének, hogy az nem csupán egyirányú kommunikáció, hanem interakció keretében jön létre, így dinamikusan strukturálódik, ennek kutatásával részletesen David B. Buller és Judee K. Burgoon foglalkoztak.³⁰ Interperszonális megtévesztés-elméletük (*interpersonal deception theory*) szerint az ilyen interakciókban megtévesztő és válaszoló szerepköröket különíthetünk el, az adott szituáció alakulása pedig a másik verbális vagy nonverbális válaszátlól függ. A hazugságot leleplező jelek összességét kiszivárgásnak (*leak*) nevezik. Ezek a válaszolót gyanakvásra készíthetik, ugyanakkor a megtévesztő is megváltoztathatja kommunikációs stratégiáját, annak stílusát a másikéhoz igazítva, ezzel elháríthatja annak gyanakvását.

A hazugság motívumát mint műelemzési szempontot Deborah A. Martinsen emelte be elméletébe Dosztojevszkij regényeinek poétikája kapcsán. Szerinte a megtévesztés Dosztojevszkij hőseinek esetében mindig valamiféle szégyent leplez, aminek „ábrázolása áthágja a textuális kötöttségeket”, az olvasó érzelmi involvációját eredményezve: „Szégyent látni annyi, mint szégyent érezni. Dosztojevszkij kihasználja a szégyen eme tulajdonságát és narratív stratégia-ként használja.” Elmélete szerint a regények fontos kulminációs pontja a nyilvános lelepleződés, a botrányjelenet, ami „a személyes krízist a közsférába hozza”. Martinsen szerint Dosztojevszkij hősei – ellentétben az úgynevezett „hamisítókka” (*falsifiers*) –, „exhibicionista hazugok”, azaz a megtévesztés célja nem valamiféle gyakorlati, materiális nyereség, hanem „a hazugság mint védőlepel használata”, tehát a szégyen leplezése céljából egy alternatív én megalkotása és prezentálása a külvilág felé (*self-fashioning*). Az elmélet az exhibicionista hazugság három fajtáját különbözteti meg: a „hiperbolát”, a „süketelést” (*bullshitting*)³¹ és a „plagizálást”³² Az *Életművésznőkben* Martinsen elméletének dinamikájához hasonlóan a hazugságnak leplező funkciót tulajdoníthatunk, azonban a szöveget megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy Ulickaja félrevezetői

²⁹ NÁBRÁDY Mária (2014), *A megtévesztés művészete*. Budapest, Libri.

³⁰ BULLER, David B., BURGOON, Judee K. (1993), „Interpersonal Deception Theory” *Communication Theory*. 6(8), 203–242.

³¹ „Kijelentéseket tenni, azok igazságértékére való tekintet nélkül.” (MARTINSEN, 2003)

³² MARTINSEN, Deborah A. (2003), *Surprised by Shame. Dostoevsky's Liars and Narrative Exposure*. Colombus, Ohio State University Press.

nem szégyent kívánnak elfedni, hanem saját életük valamely alkotóelemének hiányát, ahelyett egy alternatív, vágyott életutat felvázolva fikcionalizálják a művön belüli valóságot.

3.2 Motívumelemzés

Az *Életművésznők* a hazugság aktusát mint központi motívumot használja fel, azt az utolsótól eltekintve minden egyes részben ciklikusan ismételve. Ugyanakkor az elbeszélés korántsem lesz ettől monoton, hiszen mindig újabb és újabb konstellációba állítja a jelenség szereplőit, fejezeteként különbözik a hazugság természete és az arra adott reakció, tehát a hazugság megítélése is. Elöljáróban meg kell jegyeznünk, hogy a belső fokalizáló minden egyes esetben a megtévesztett szerepébe kerül, és mivel alapvetően az ő tudása, valamint tudásának korlátoltsága határozza meg az olvasó tudását, soha nem kapunk belső képet a megtévesztő motivációiról. Az egyes részeket összefogó Zsenya alakja itt is kulcsszerepet játszik: minden részben valamilyen kapcsolatba kerül a hazugsággal, egyre jobban ismeri azt, minden egyes epizóddal egyre közelebb kerül mechanizmusának átlátásához, eljutva annak elfogadásáig, hogy a megtévesztés a mindennapi élet része. A lelepleződés sok esetben nem is történik meg, tehát itt nem a dosztojevszkiji „megtévesztő” hősöknél hangsúlyos nyilvános botrány, illetve a megtévesztő jellemében végbemenő, a leleplezés hatására létrejövő változás ábrázolása érvényesül. Éppen ellenkezőleg, az adott kérdéskörnek egy teljesen más szempontú megközelítésével sokkal inkább a hazugságnak a megtévesztett egyénre tett hatása kerül az elbeszélés fókuszába.

A fenti megállapítások választ adhatnak arra is, miért kapcsolódnak így, látszólag csupán érintőlegesen egymáshoz az egyes részek. Ugyan az elbeszélés sokszor a nem behatárolható ellipszisek, valamint a belső fokalizációból fakadó információhiány miatt, nem ad minden egyes kérdésünkre választ a szereplők sorsára vonatkozóan, első látásra nem tűnik koherensnek, mégis megjelennek azok a kulcsmomentumok, amelyeken keresztül megfigyelhető a tulajdonképpeni főszereplő, Zsenya progresszív személyiségfejlődése. Tehát a hazugság motívuma is a szöveg egységét támasztja alá, de míg a narratív technikák vizsgálata során az figyelhető meg, hogy a látszólagos változatosság valójában nagyon is egységes felépítést takar, addig a hazugság jelenségének részletes elemzésével feltárhatjuk, hogyan válnak az egyes részek sorrendjük tekintetében is elválaszthatatlanná egymástól, hogyan szerveződik tematikus szinten is „összetett regénnyé” az elbeszéléssorozat.

A *Diana* című részben, Buller és Burgoon kategóriáit használva, Irine a fél-revezető, Zsenya pedig a válaszoló szerepében jelenik meg. Ugyanakkor nem beszélhetünk a kettejük közötti igazi interakcióról, így a hazugság sem az interperszonális megtévesztés-elméletnek megfelelően strukturálódik, hiszen ahogy azt már korábban említettük, nem jön létre igazi kapcsolat a két szereplő szövege között. Irene tulajdonképpen monologizál, nem reagál a válaszoló reakcióira, ezzel is megakadályozva a gyanú kialakulását. Ennek ellenére érezhető, hogy az elmondott történet egyes részletei hihetetlenek, de azokat Zsenya és – belső fókuszációjának érvényesülése miatt – az elbeszélés sem kérdőjelezi meg. Ez két okra vezethető vissza: egyrészt mivel nem ismerik egymást (tehát DePauloékhoz visszakapcsolódva mondhatjuk, hogy érzelmileg távol állnak egymástól), ebben a szituációban Zsenya jóhiszeműen közeledik Irene-hez, feltételezve, hogy az utóbbi alapvetően igazat mond. Másrészt Zsenya hiszékenységére adódik a Biland által „holdudvarhatásnak” nevezett jelenségből is,³³ ami a két szereplő közötti erőviszonyból fakad: mivel Zsenya csodálja Irene-t, hajlik arra, hogy szavahihetőnek ítélje. Szintén segíti a hazugság érvényesülését a helyszín, hiszen mindketten saját környezetüktől messze, alapvetően elszigetelve töltik az első napokat, így Zsenya nem is támaszkodhat Irene-en kívül más információforrásra. A leleplező szerepkörét egy harmadik, a történetbe utólag bekapcsolódó szereplő, Irene régi barátnője tölti be, aki jelenlétével megszünteti az elszigeteltséget.

Irene igen összetetten vezet félre, nem csupán hazudik, hanem azt az igazsággal, életének valós elemeivel vegyíti, illetve a különböző megtévesztéseket bizonyítékokkal támasztja alá (ilyen például a heg, amely elmondása szerint egy tragikus karambol, valójában egy egyszerű korcsolyabaleset következménye), apró részletekkel kiegészítve, így alternatív magyarázatokat talál ki, tulajdonképpen egy alternatív életutat felvázolva Zsenyának. Martinsen tipológiája alapján Irene történetét a „süketelés” és a „hiperbola” kategóriáiba soroljuk, mivel egyrészt rengeteg hamis tényről szól saját élettörténetébe, másrészt az igaz részletek is sokkal drámaiabbá válnak előadásában. A lelepleződést nem követi konfrontáció, Zsenya inkább maga menekül el a nyaralóból, a hazugság utólag is valódi fájdalmat okoz neki: „Néha azonban Zsenya szívébe markolt: Irene! Miért ölte meg őket? Különösen Dianát...”³⁴ Bár, mivel exhibicionista hazugsággal állunk szemben, annak nincsenek gyakorlati következményei, azaz nincs tétje, ami

³³ BILAND (2009), 107–113.

³⁴ ULICKAJA (2004), 32.

Biland³⁵ tipológiája szerint növelné a hazugság súlyosságát, mégis a személyiség-fejlődés szempontjából jelentős, hiszen a kezdetben naiv és jóhiszemű Zsenya Irene hazugsága után egy fájdalmas tapasztalattal lesz gazdagabb.

Ugyanígy, a hazugság erkölcsi megítélése is igen súlyos, Kant álláspontjához hasonló: Zsenya szemében megbocsáthatatlan, amit Irene tett, kitalált gyermekei halálának történetét valódi gyilkosságként értékeli, a valóságot és a fikciót ezen a ponton még nem tudja elválasztani. Mivel a belső fókuszáló nincs tisztában a hazugság motivációjával, az alapvetően felderíthetetlen marad az olvasó számára is. Ugyanakkor azt megállapíthatjuk, hogy Irene elbeszélésével a valóságnál sokkal kalandosabb múltat fest önmagának, ami különlegességét bizonyítja, alátámasztva ezzel Zsenya első benyomását. Tehát, akárcsak Martinsen elméletében a szégyent, az *Életművésznők* első hazugságában a hiányt, a saját sorsban, a belső tartalomban megjelenő hiányt tarthatjuk a fő motiváló erőnek. Mivel a hazugságnak látszólag nincs igazi tétje, ezért a dosztojevszkiji hazudó hősokeket jellemző, a külvilág számára alkotott, valamiféle hiányt elleplező alternatív én kialakítását (*self-fashioning*) tarthatjuk a legfőbb motivációnak. Azt, hogy ez mennyire értékelhető öncsalásnak, azaz mennyire hisz Irene a saját történetének, egyrészt a belső fókuszáció, másrészt a konfrontáció hiánya miatt nem tudjuk meg. Zsenya alakjának szempontjából ez a rész kiindulási pontként és az abból való első kimozdulás ábrázolásaként értékelhetjük, vagyis a naiv és jóhiszemű, a hazugságot a másik részéről nem is feltételező jellem és a megtévesztés találkozásaként.

A *Jurocska* és a *Történet vége* című részekben Zsenya a válaszoló szerepét kapja, azonban a megtévesztők itt fiatal lányok (Nagya és Ljalja) lesznek, tehát az erőviszonyok a felnőtt-gyerek dinamikának köszönhetően átalakulnak. Ezekben a részekben Zsenya már gazdagodott a feltétel nélküli hiszékenységgel, a fájdalmas következményeivel, mindkét esetben eleve gyanúval fogadja a halottakat, az elbeszélés végig közvetít erkölcsi értékelést (egy helyen például „kiskorú szörnyetegnek”³⁶ nevezi Ljalját). Mindkét esetben megtörténik a konfrontáció, de itt nem a személyes megbántottság, hanem a megértés érvényesül, a hazugsággal való szembesítés igényét sokkal inkább a nevelő szándék váltja ki, Ljaljának például ezt mondja: „Valamiért nyilván fontos volt neked, hogy eljátszd előttem ezt a históriát, ami sohasem történt meg. Még minden előtted áll: szerelem, szex, festőművész...”³⁷

³⁵ BILAND (2009), 49.

³⁶ ULICKAJA (2004), 53.

³⁷ ULICKAJA (2004), 57.

A *Természeti jelenség* című rész az előzőekhez képest éles váltást jelent: Zsenya a leleplező szerepét kapja; a válaszoló egy fiatal lány, Masa lesz (aki egyben a belső fokalizáló is); a félrevezető pedig Anna Venyjaminova. Zsenya, bár sajnálja a lányt, sokkal megértőbb Anna Venyjaminovával szemben: „Lehetséges, hogy Anna Venyjaminovna életében legalább egyszer érezni akarta, mit élhet át akár a legnagyobb költő, akár a legdilettánsabb grafomán, amikor a verseit felolvassa a közönsége előtt, és érzékeli az odaadó és egyszerű lelkekből felé irányuló érzelmeket?”³⁸ Bár magában próbál magyarázatot keresni a történetekre, a mű ezen pontján már nem éli meg a hazugságot tragédiaként, nem mond felette erkölcsi ítéletet.

Az ötödik, *Szerencsés eset* című rész a kötet a hazugságot nyíltan utoljára tematizáló története. Itt a megtévesztés aktusa megint csak új struktúrában ábrázolódik: ugyanaz a saját sorsra vonatkozó hazugság több forrásból is megismétlődik, tehát több megtévesztővel van dolgunk. Csakúgy, mint a belső fokalizáló, a válaszoló is ismét Zsenya lesz, ugyanakkor ezen a ponton már akkora tapasztalattal bír a hazugság ismeretében, hogy ő maga lesz a leleplező, nem pedig egy külső, harmadik fél. Erkölcsi ítélet ebben az esetben már egyáltalán nincs, ahogyan a konfrontáció is elmarad. Bár az okokat Zsenya megpróbálja felderíteni, sokkal inkább analitikus igénnyel, nem is belső indítatásból, hanem a munkája miatt próbál valamiféle tipológiát felállítani, elemezve „átlátszó, együgyű és hazug meséiket”³⁹ Moszkvába, vagyis a realitás terébe visszatérve a történet „még ostobábbnak és fölöslegesebbnek”⁴⁰ hat, tehát itt már egyáltalán nincsenek hosszú távú következmények, amelyek Zsenyát érzelmileg megterhelnék.

A hatodik és egyben utolsó, *Életművészet* című rész már egyáltalán nem tartalmaz nyílt hazugságot. A szöveg nyíltan kimondja, hogy férjével „úgy ismerték egymást, mint önmagukat – már amennyire önmagunkat ismerhetjük –, egymás legtitkosabb gondolatait, amikor már nincs szükség semmiféle beszélgetésre, és már legfeljebb csak megszokásból ejtették ki a szavakat”⁴¹ tehát egy olyan típusú kapcsolatról beszélhetünk, amikor a hazugság már nem jelenhet meg. Ezek alapján az utolsó részt értelmezhetjük úgy, mint valamiféle összegzést, amely megmutatja, hogy az előzőekben ábrázolt élettapasztalatok után milyen lett Zsenya jelleme.

³⁸ ULICKAJA (2004), 71.

³⁹ ULICKAJA (2004), 91.

⁴⁰ ULICKAJA (2004), 98.

⁴¹ ULICKAJA (2004), 129–130.

4. Összegzés

Ahogy a fenti példákból is láthatjuk, Ljudmila Ulickaja *Életművésznők* című műve az olvasó első benyomásával ellentétben nem csupán egymástól független, lazán kapcsolódó elbeszélések ciklusaként, hanem több szinten is szerves egységet alkotó „összetett regényként” is értelmezhető. Bár látszólag az elbeszélés fókuszja folyamatosan változik – szereplői Zsenya alakjának kivételével pedig egyfolytában cserélődnek –, ami az elbeszélésekként való értelmezést erősítheti, a szöveg mélyebb struktúráját feltárva annak egységét fedezhetjük fel. A mű „összetett regényként” való értelmezése mellett érvelve az egyes részek közötti összefüggéseket két fő szervezőelemen, az elbeszéléstechnikán és a hazugság ismétlődő motívumán keresztül figyelhetjük meg.

Narratológiai szempontból a kapcsolat a fokalizáció szintjén jelenik meg, az elbeszélői nézőpont egységessé válik a belső fokalizáló külső narrációba való ágyazásával, amely minden részben következetesen végigvitt technikaként érvényesül. Tematikus szempontból a hazugság szűzsés ismétlése mint a központi alak, Zsenya személyiségfejlődésének mutatója jelenik meg, amely valódi pszichológiai és szociálpszichológiai jelenségeket is leképezve egységesíti a művet. Így megfigyelhetjük, hogyan jut el Zsenya a teljes naivitástól az egyes részek tapasztalatával felvértezett, az igazságot és hazugságot elválasztani képes alakká. Minden egyes rész közelebb viszi a megértéshez, a hazugság mechanizmusának átlátásához, így ábrázolódik a művészi szövegen keresztül a megismerési folyamat egy-egy állomása, annak progresszív ívet adva, indokolva az egyes részek meghatározott sorrendjét és egymástól való elválaszthatatlanságát, műfajpoétikai szempontból támasztva alá a mű „összetett regényként” való értelmezését.

Bibliográfia

- BAL, Mieke (2009), *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*. Toronto, University of Toronto Press.
- BEZECZKY Gábor (2003), „Az elbeszélésciklus poétikája” *Literatura*. (1.). 185–198.
- BILAND, Claudine (2009), *A hazugság pszichológiája*. Budapest, Háttér.
- BOK, Sissela (1983), *A hazugság. Köz- és magánélet válaszútjai*. Budapest, Gondolat.
- BULLER, David B., BURGOON, Judee K. (1993), „Interpersonal Deception Theory” *Communication Theory*. 6(8). 203–242.
- DEPAULO, Bella M., KASHY, Deborah A., KIRKENDOL, Susan A., WYER, Melissa M. (1996), „Lying in Everyday Life” *Journal of Personality and Social Psychology*. 70(5). 979–995.
- DEPAULO, Bella M., KASHY, Deborah A. (1998), „Everyday Lies in Close and Casual Relationships” *Journal of Personality and Social Psychology*. 74(1). 63–79.
- DUNN, Maggie, MORRIS, Ann (1995), *The Composite Novel. The Short Story Cycle in Transition*. New York, Twayne Publishers.
- FELDMAN, Robert S., JENKINS, Larry, POPOOLA, Oladeji (1979), „Detection of Deception in Adults and Children via Facial Expressions” *Child Development*. 50(2). 350–355.
- GENETTE, Gérard (1983), *Narrative Discourse. An Essay in Method*. Ithaca, Cornell University Press.
- HAJDU Péter (2003), „A regény egységességéről” In: Józán Ildikó, Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály (szerk.), *Az elbeszélés módzatai. Narratíva és identitás*. Budapest, Osiris. 9–27. KANT, Immanuel (1991), *Az erkölcsök metafizikája*. Budapest, Gondolat.
- MARTINSEN, Deborah A. (2003), *Surprised by Shame. Dostoevsky's Liars and Narrative Exposure*. Columbus, Ohio State University Press.
- NÁBRÁDY Mária (2006), *A hazugság pszichológiája*. Budapest, Akadémiai.
- NÁBRÁDY Mária (2014), *A megtévesztés művészete*. Budapest, Libri.
- SAINT AUGUSTINUS (2010), *Treatises on various subjects*. H.n., The Catholic University of America Press.
- SHKLOVSKY, Victor (1991), *Theory of prose*. Chicago, Dalkey Archive Press.
- ULICKAJA, Ljudmila (2004), *Életművésznők*. Budapest, Magvető.

Egyiptom-motívumok és referenciák az Augustus-kor irodalmában

Kiss Balázs

Az Augustus-kor nagy költőinek alkotásaiban rendre felbukkannak – ha nem is nagy számban – az Egyiptomra, illetve az egyiptomi kultúrára vonatkozó referenciák, melyeknek klasszika-filológiai szempontú felfogása és elemzése nem új keletű, különösen az actiumi csata vonatkozásában. Ezen részletek két nagy csoportra oszlanak, az úgynevezett „Actium-motívumokra” és a „Független Egyiptom-képekre”; míg az előbbi, Egyiptommal és kultúrájával szembeni magatartása a császári propaganda mozgatórugóitól vezérelve meglehetősen negatív, utóbbi esetében ez a fajta felhang már nem található meg. Jelen tanulmányban olyan latin költői szövegeket gyűjtök egybe, amelyek az általánosságokon túlmenően sokkalta konkrétabb Egyiptom-referenciákat tartalmaznak, így lehetőséget kínálnak egyrészt az említett részletek önmagukban való elemzésére kontextusuktól függetlenül, az egyiptomi kulturális háttér felfejtésével, másrészt kontextusukban való elemzésére, illetve arra, hogy világossá váljék, hogy egy-egy szó, kifejezés vagy kép milyen relációban áll a poétikai környezetében az eredeti jelentésével vagy szemantikájával. A tanulmány fő fókuszpontjait az *Aeneis* VIII. énekének 696–700. sorai és a *Metamorphoses* IX. könyvének 688–689. sorai képezik.

Érdemes külön megvizsgálni az *Aeneis* VIII. 696–700. sorait, ugyanis mind az Actium-motívumok képkalkotásához, mind a kortárs latin költészetben egyéb helyeken megjelenő Egyiptom-referenciákhoz mérten meglehetősen furcsa képzettársításokat tartalmaz. Ha a részletet azonban éppen ellenkezőleg, egyiptomi szemszögből vizsgáljuk, ezen négy sor koherenciája egészen meglepő, ugyanis motívumai értelmezhetőek az egyiptomi kultúra irányából, mivel mind rendelkeznek jól definiálható, világos egyiptomi paralelizmusokkal, amelyek együttes jelenléte adhat okot az effajta megközelítésre.

A „*regina in mediis [...] vocat agmina*” egy olyan alapvető képet idéz fel, melyben a fáraó, jelen esetben fáraónő seregei élén állva harcol az ellenséggel,

akik a káosz erőit testesítik meg.¹ Egyiptomban, akárcsak minden ókori társadalomban megvolt az alapvető földrajzi különbségtétel a „mienk” és az „övek” között (*tA* és *xAs.t*), Egyiptomban azonban önnön földrajzi viszonyai miatt jóval határozottabb kategóriák és jóval élesebb kontrasztok alakultak ki (*Km.t* és *DSr.t*).² Egyiptom önmagát különálló oikumenének tekintette, amelynek alkotóelmei, a kozmológiai kettős királyság a fáraó (*nb tA.wj*) uralma alatt egyesültek. Ezáltal az ország ideológiailag leválasztotta magát a tényleges oikumenéről.³ Ennek természetes velejárója volt, hogy az állami ideológia pozitív önképet gyártott opponálva a külföld negatív konnotációjával.⁴ Egyiptomban ennek egy különösen fejlett formáját alakították ki állandó terminológiával rendelkező etnikai sztereotípiák és megkülönböztetési hagyományok – toposzok (tér, származás, kultúra és nyelv alapján) – formájában, amelyeket az állam a médiumain keresztül tárt újra és újra a lakosság elé.⁵

A nacionalizmus és a xenofóbia ezen ötvözete⁶ hatott a háborúhoz és az ellenségekhez való viszonyulásra is. Egyiptom magát mint a prelimináris káoszban

¹ LIVERANI, Mario (1990), *Prestige and Interest: International Relations in the Near East ca. 1600–1100 B.C.*, Padova, Tipografia Poligrafica Moderna, 127., 177.; SPALINGER, Anthony John (2005), *War in Ancient Egypt: New Kingdom*, Oxford, Blackwell Publishing, 77.

² LIVERANI (1990), 35.; WARBURTON, David (2001), *Egypt and the Near East: Politics in the Bronze Age*, Neuchâtel – Paris, Recherches et Publications, 154.; SPALINGER (2005), 74. Ezzel ellentétben Mezopotámiában, ahol a földrajzi környezet több fizikai kontaktust tett lehetővé, sőt kényszerűvé, a szociális, gazdasági és a demográfiai demarkációs vonalak jóval mozgékonyabbak voltak. A Levante tranzithelyzetének következtében a népek és kultúrák keveredési helye volt (NA’AMAN, Nadav (1994), *The Hurrians at the End of the Middle Bronze Age in Palestine, Levant*, [26.], 181.).

³ LIVERANI (1990), 45., 67.; NISSEN, Hans J. (1995), *Ancient Western Asia before the Age of Empires*, in: SASSONS, Jack M. – BAINES, John – BECKMAN, Gary – RUBINSON, Karen S. (szerk., 1995) *Civilizations of the Ancient Near East. Volume II*. New York, Simon & Schuster Macmillan, 791. Egyiptom ténylegesen csak lazán kapcsolódott oikumenéhez a hellenisztikus kort megelőzően, és sosem vált annak szerves részévé.

⁴ SMITH, Stuart Tyson (2007), “Ethnicity and Culture” in: WILKINSON, Toby (szerk., 2007), *The Egyptian World*. London, Routledge, 218.

⁵ REDFORD, Donald B. (1992), *Egypt, Canaan and Israel in Ancient Times*, Princeton, Princeton University Press, 143.; REDFORD, Donald B. (2003), *The Wars in Syria and Palestine of Thutmose III, Culture and History of the Ancient Near East* 16., Leiden, Brill, 7.; SMITH (2007), 221. A három nagy „etnikum” a fekete bőrrrel ábrázolt núbiaiaké, a sárga bőrű elő-ázsiaiaké, és a szintén sárgás bőrű líbiai nomádoké.

⁶ AHLSTÖRM, Gösta W. (1993), *A History of Ancient Palestine*, Minneapolis, Augsburg Fortress, 218.; SPALINGER (2005), 73.; SPALINGER, Anthony John (2007), “The Army” in: WILKINSON, Toby (szerk., 2007), *The Egyptian World*. London, Routledge, 121.; SPALINGER, Anthony John (2010), *Military Institutions and Warfare: Pharaonic*, in: LLOYD, Alan B. (szerk., 2010), *A Companion to Ancient Egypt*, New York, Wiley-Blackwell, 437.

a *mAa.t* által uralt izolált egységet fogta fel,⁷ vagyis folyamatos veszélynek van kitéve,⁸ így a háború nem volt más, mint a *mAa.t* és az *jsf.t* harca.⁹ Az egyiptomi történelem során - különösen az Újbírodalomtól - keletkezett különböző képi ábrázolásokat és feliratokat erősen áthatja a király legfőbb katonai vezetőként és az ellenség legyőzőjeként való ábrázolása (pl. URK. IV. 808, 9, 12–13 *jnk kA nxt xoj mWAs.t* [...] *aHA Hr mSA=fDs=f r mAA tA.wj nn jw msj pw* „Én vagyok a Thébában felragyogó győzedelmes bika [...] aki maga harcol a serege élén, hogy lássa a két ország – túlzás nélkül való ez!”; URK. IV. 1229, 15 – 18 *njsw pw aHA wa.w nn aSA.wt HA jb=fAx sw [r] HH m mSa aSA n gmj tw n=f sn-nw aHA.wt.j pr-a Hr prj* „A király az, aki egymaga harcol, nem aggasztja a sokaság. Tökéletes Ő, tökéletesebb, mint a sereg számtalan katonája. Nincs hozzá hasonló, cselekvő harcos a csatatéren”).¹⁰ A harcos király étoszának kiemelése a XVII. dinasztia koráig visszanyúló jelenség, amikor kulcsfontosságúvá vált a monarchia aktív háborús szerepvállalása.¹¹ Az állami ideológiában a Feldherr-toposz a *mAa.t* és *jsf.t* állandó harcának talajába ágyazódott be.

⁷ GOEDICKE, Hans (1980), The Background of Thutmose III's Foreign Policy, in: *Society for the Study of Egyptian Antiquities*, [10.], 209.; LIVERANI (1990), 56.; 135.; SHAW, Garry J. (2012), *The Pharaoh – Life at Court and on Campaign*, London, Thames & Hudson, 116.; 119. A külföldet mint a káoszt hűen ábrázolja az URK. IV. 648, 2. sora (Redford rekonstrukciója alapján – REDFORD, Donald B. (1979), The Historical Retrospective at the Beginning of Thutmose III's Annals, in: GÖRG, M. – PUSCH, E. (szerk., 1979) *Festschrift Elmar Edel*. Bamberg, 338.; NA'AMAN (1994), 182.; GOEDICKE, Hans (2000), The Battle of Megiddo, Baltimore, Halgo, 13.; REDFORD (2003), 9.; MORRIS, Ellen Fowles (2005), The Architecture of Imperialism: Military Bases and the Evolution of Foreign Policy in Egypt's New Kingdom, in: *Probleme der Ägyptologie* 22, Leiden, Brill, 50.): *jst aHa nw aA m rnp.wt [jw rTnw wA-r] HaDA sA nb Hr [rwD] r sn.w=f* – „Sok ideje már, hogy a Levante káoszba süllyedt, és minden ember ellenséges az ő szomszédjával.”

⁸ REDFORD, Donald B. (2006), The Northern Wars of Thutmose III, in: CLINE, Eric H. – O'CONNOR, David (szerk., 2006) *Thutmose III: A New Biography*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 329.; SHAW (2012), 116.; SETHE, Kuhrt (1907), *Urkunden des Ägyptischen Altertums: IV. Historische-Biographie Urkunden der 18. Dynastie. Dritter Band*, Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung 758, 6–7 – *[Hr drj bSt.w Hr=j m] tA.w fnxw wn.w wA-r tkk.w tAS.w=j* ([...] leigáztattak a lázadóok Felsőegyptem által a Levante országaiban, akik megsejtették a határaitat.”)

⁹ LIVERANI (1990), 132.; AHLSTÖRM (1993), 218.; SPALINGER (2005), 77.; SMITH (2007), 223.

¹⁰ REDFORD (1992), 142.; SPALINGER (2005), 77.; SPALINGER (2007), 118.; SHAW (2008), 87., 88.; SHAW (2012), 119. Képi ábrázolásokon a király harci szekerén állva nyilazza a szervezetlen és strukturálatlan, ezáltal a káoszt megjelenítő ellenséget. Továbbra is használatban marad a Narmer-paletta óta élő képi hagyomány, az ellenségre lesújtó király (A motívum részletes kifejtését lásd: HALL, Emma Swan (1986), *The Pharaoh Smites his Enemies. A Comparative Study*, München *Ägyptologische Studien* 44, München).

¹¹ SPALINGER (2005), 74–75., 101.; SPALINGER (2007), 118.; SHAW (2012), 118. Az Egyiptom északi felén létrejövő és megszilárduló hükszós uralom egyet jelentett a monarchia csődjével a *mAa.t* fenntartásáért vívott harcban.

Az *Aeneis*ben meglehetősen plauzibilisen megjelenő képzet jelen van Horatiusnál és Propertiusnál is, habár kevésbé explicit értelemben: a motívum mind Horatius („contaminato cum grege turpium / morbo virorum quidlibet inpotens / sperare” – HOR. Carm. I. 37. 9–11); mind Propertius („et Tiberim Nili cogere ferre minas, / Romanamque tubam crepitanti pellere sistro, / bari-dos et contis rostra Liburna sequi” – III. 11. 42–44; „pilaque feminea turpiter acta manu” – IV. 6. 22) esetében homályosabb, és nem utal a sereg vezetésének konkrét aktusára.¹² Az „in mediis” jelen esetben egyszerre tudja részét képezni mind a motívumnak, mind pedig folytatni az ekphrasis láncolatát („haec inter” (671.); „in medio” (675.); „hinc” (678.; 685.); „parte alia” (682.) stb.).¹³

A „*patrio sistro*” – amely Vergilius hatására Propertiusnál is megjelenik: „Romanamque tubam crepitanti pellere sistro” PROP. III. 11. 43 – egyértelműen a jól ismert egyiptomi hangszerre és kultikus eszközre, a szisztrumra utal,¹⁴ amelynek eredendően Hathor, majd pedig Ízisz istennő kultuszában jutott fontos szerep.¹⁵ Itt érdemes megjegyezni, hogy a szisztrum, mint az Ízisz-kultusz eszköze az Augustus-korra már jól ismert volt Rómában, ez megfogható mind az epigráf anyagon, mind az irodalmon keresztül. Egy a Kr.e. II. század végére, vagy az I. század első felére datált, Puteoliban előkerült, az Ízisz-kultuszhoz kapcsolódó felirat említi a „sistrum argenteum inauratum”-ot (ILS 4423. 6. sor) a kultusztárgyak között;¹⁶ Ovidius rendeltetésének megfelelően (OVID. Met. IX. 776–778 „te, dea, te quondam tuaque haec insignia vidi / cunctaque cognovi, sonitum comitantiaque aera / sistrorum, memorique animo tua iussa nota-vi”;¹⁷ 783–784. „imitataque lunam / cornua fulserunt, crepuitque sonabile sist-rum”),¹⁸ Tibullus szintén eredeti funkciójában utal rá („Quid tua nunc Isis mihi,

¹² GURVAL, Robert Alan (1995), *Actium and Augustus: The Politics and Emotions of Civil War*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 195.

¹³ EDEN, P. T. (1975), *A Commentary on Virgil: Aeneid VIII*, Leiden, Brill, 178., 180.; PUTNAM, Michael J. C. (1998), *Virgil's Epic Designs. Ekphrasis in the Aeneid*, London, Yale University Press, 141., 145.

¹⁴ EDEN (1975), 185.; PUTNAM (1998), 145.

¹⁵ BLEEKER, C. J. (1973), *Hathor and Thoth: Two Key Figures of the Ancient Egyptian Religion*, Leiden, Brill, 60.

¹⁶ ORLIN, Eric M. (2008), Octavian and Egyptian Cults: Redrawing the Boundaries of Romaness, in: *The American Journal of Philology*, [129.], 236.

¹⁷ „Téged, istennő, téged ezután és a te jelvényeidet láttam és valamennyit megismertem, és a kíséreted és a bronzból való szisztrumok hangját, és megjegyeztem, emlékezve lelkemben a parancsaidra.”

¹⁸ „és holdhoz hasonlatosan ragyogtak a szarvai, és csörgött az éles hangú szisztrum.”

Delia, quid mihi prosunt / Illa tua totiens aera repulsa manu” – I. 3. 23–24)¹⁹. A szisztrum az *Aeneis*, illetve Propertius kontextusában markánsan a háborús képhez kapcsolódik, amelyben annak nem volt szerepe.²⁰ Az egyiptomi szisztrum jelnek,²¹ melynek eredetileg sss.t az olvasata, a Középbirodalomtól kezdve felveszi a *sxm* olvasatot is,²² amely mint igegyök az egyiptomi nyelvben annyit jelent, „erőt birtokolni”,²³ és egy jellegzetes egyiptomi szepterre, a *sxm*-jogarra utal, amelyet összekapcsoltak a király ellenségei felett való diadalmaskodásának potenciáljával.²⁴

Vergilius esetében kontamináció, vagy fogalom-összemosás történt, vagyis egy ismerősebb, könnyebben definiálható motívum keresése a nehezebben értelmezhető helyett: világossá teszi ezt Propertius egy megjegyzése („sceptra per Ionias fracta vehuntur aquas” – IV. 6. 58), amely teljesen egyértelműen a fáraói *paraphernalia* egyik, közelebből nem meghatározott elemére utal. Ezt még inkább aláhúzza a *patrius* melléknév alkalmazása, mivel annak szemantikai tere („atyai”, „öröklött”, „hazai”, „ősi”) nem a kultuszszerszökhöz funkcionál szisztrumra utal, ellentétben Tibullus, vagy Ovidius fent említett képalkotásaival, hanem Kleopátra uralkodói hatalmára a klasszikus antikvitásban már Homéros óta meglévő képzet által: „ἀνὰ δὲ κρείων Ἀγαμέμνων / ἔσθῃ σκῆπτρον ἔχων [...] αὐτὰρ ὁ αὐτὲ Θυέστ’ Ἀγαμέμνονι λείπε φορῆναι, / πολλῇσιν νήσοισι καὶ Ἄργεϊ παντὶ ἀνάσσειν” (Iliász II. 100–101, 107–108).²⁵ A szepter szisztrummal való felcserélésére adhat okot Kleopátra királynői volta, hiszen a lagida királynő legfontosabb önzonossága Íziszhez, illetve Hathorhoz kötődött,

¹⁹ MALTBY, Robert (2002), *Tibullus: Elegies: Text, Introduction and Commentary*, Cambridge, Francis Cairns, 191. „Mi nekem most a te Isised, Delia, mit használ nekem, azt a bronzot anyiszor ütötted a keziddel [...]”

²⁰ ZIEGLER, C. (1984), „Sistrum” in: HELCK, Wolfgang. – WESTENDORF, Wolfhart (szerk., 1984), *Lexikon der Ägyptologie* V., Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 959.

²¹ Gardiner jellistájában Y8 (Lásd: GARDINER, Alan H. (1957), *Egyptian Grammar. Being an Introduction to the Study of Hieroglyph*, Third Edition, Oxford, Cambridge University Press, 534.)

²² CHASSINAT, Émile (1978), *Le Temple de Dendara. Tome huitième*, Cairo, L’institut Français d’Archéologie Orientale, VIII. 109, 6; CHASSINAT, Émile (1929), *Le temple d’Edfou. Tome quatrième*, Cairo, L’institut Français d’Archéologie Orientale, IV. 144, 9; ERMAN, Adolf – GRAPOW, Hermann (1971), *Wörterbuch der Aegyptischen Sprache im Auftrage der Deutschen Akademien*, Band IV, Berlin, Akademie Verlag, 243. „Das Zeichen seit Mittelreich auch wie nebenstehend: vergliche auch *sxm* „Sistrum”.

²³ ERMAN – GRAPOW (1971), 249.

²⁴ CG. 20 539 I. b. 11. „*sxm-jrjj=f m jdb.wj n-tpj Km.t*”

²⁵ „Fent pedig Agamemnon, az uralkodó állt, sceptront tartva [...] Aztán Thyestes pedig Agamemnonra hagyta, hogy hordozza, és uralkodjék sok szigeten és egész Argos felett.”

amely leginkább a szobrászat formanyelvén keresztül figyelhető meg: a natív szobrászati produktumban a királynő meztelen, meglepően telt idomai pedig a két istennővel való szoros kapcsolatát artikulálják.²⁶

A „*necdum etiam geminos a tergo respicit anguis*” sor is átértelmezendő, ha a motívumhoz egyiptomi oldalról közelítünk, ugyanis a nyugati kultúrák kígyókoncepciójával szemben az egyiptomi pantheonban számos pozitív, hím- (Mehen, Neheb-kau) illetve nőnemű (Meretszege, Renenutet, Uadjet, Wepszet, Werethekau) kígyóistenség található.²⁷ A hagyományos olvasat szerint az itt megjelenő két kígyó egyszerre utal a királynő halálának jól ismert módjára, illetve determinálja a királynő pusztulását a két kígyó által, amely az Aeneis belső motívumrendszerében bűnhöz, katasztrófához kapcsolódik.²⁸ Mindazonáltal ha megfigyeljük az egyéb, Actium-motívumhoz kapcsolódó irodalmi szövegeket, ahol megjelenik a kígyó („*fortis et asperas / tractare serpentes, ut atrum / corpore combiberet venerum*” – HOR. Carm. I. 37. 26–28; „*brachia spectasti sacris admorsa colubris, / et trahere occultum membra soporis iter*” PROP. III. 11. 53–54), ott egyértelmű idő- és térbeli distinkció áll fenn a csata és a királynő halála között,²⁹ amelyhez mértén a kígyó egyértelműen az utóbbihoz kötődik; vagyis az Aeneisben a kígyó a csata kontextusában meglehetősen egyedi.

Ha a motívumot egyiptomi szemmel vizsgáljuk, mint a háborúhoz kapcsolódó képzetet, két lehetséges megoldás van: egyrészt, a két kígyó interpretálható Nehbetként és Uadzsetként, akik a korona és a két országrész (Felső- és Alsó-Egyiptom) úrnői és patrónusai.³⁰ Az ötelemű királyi epitheton egyik állandó eleme a „Két Úrnő”, amely az I. dinasztiabeli Szemerhet királytól kezdve egészen XII. Ptolemaiosz Neosz Dionüszosz koráig létezett, tehát mintegy 2800 éves, pulzáló hagyományról van szó.³¹ Másrészt, ha szigorúan a monarchia

²⁶ BOTHMER, V. Bernard – MEULENAERE, de Herman – MÜLLER, Hans Wolfgang (1960), *Egyptian Sculpture of the Late Period 700 B.C. to A.D. 100*, New York (ESLP), The Brooklyn Museum, 126.; STANWICK, Paul Edmund (2002), *Portraits of Ptolemies: Greek Kings as Egyptian Pharaohs*, Austin, University of Texas Press., 37.; ORLIN (2008), 238.

²⁷ WILKINSON, Richard H. (2003), *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, Cairo, Thames and Hudson, 223–228.

²⁸ II. 203–204 „*ecce autem gemini a Tenedo tranquilla per alta / (horresco referens) immensis orbibus angues*”; VII. 450 „*reppulit, et geminos erexit crinibus anguis*”; VIII. 289 „*monstra manu geminosque premens eliserit anguis*”.

²⁹ COMMAGER, Steele (1958), Horace „Carmina” 1.37, Phoenix, [12.], 49.

³⁰ WILKINSON (2003), 213–215.; 227–228.

³¹ „Zu den in der Frühzeit gebildeten Paaren von Gottheiten gehören auch die geigergestaltige Herrin von Elkab in Oberägypten – Nechet – und die Schlangengöttin Uto aus Buto im Delta. Ursprünglich sind sie von recht verschiedener Art. Während Nechet mit ausgebreitetem

háborús aspektusát tekintjük, az ureuszkígyó az, amelyik a fáraóval együtt harcol, és az ellenség vesztét okozza (URK. IV. 658, 14–16 *jw snD.t Hm=f [Hr] aq [n Ha.w=sn] a.wj=sn [bdS aHa-n] sxm n Ax.t=f jm=sn* „Az Ófelségétől való félelem átjárta tagjaikat, karjaik elgyengültek. Eztán Ófelsége ureuszos diadémja rettegést keltett köztük.”; RIK III. Plate 3, 19–20. col. *n nSnjj hh-m-sD.t r pHjj.w jw=sn aHA r tA nb dmD sk-n=s Hm=k n Mntw wsr.t tjtj xf.tj.w=f HD=k sqr-n=f XAk.wt=k aAm.wt Hr xAs.wt wA sHm-n Ax.t jm=sn* „A tüzes fuvallatod dühöng azokkal szemben mind, akik támadnak az országod ellen együtt. Pusztulás van számukra. Felséged Montu, / az erős, aki eltapossa az ő ellenségeit. A te buzogányod lesújtott az ázsiai ellenségeidre a távoli idegen országban. Az ureuszos diadémod rettegést keltett közöttük.”).³² A kettős kígyó lagida királynő-ikonográfia egy sajátos motívumát is felidézi, vagyis a kettős ureuszt, amely kifejezetten II. Arszinóé ábrázolásainak sajátja,³³ amely azonban nem kizáró erejű: megjelenik egy III. Kleopátrához kapcsolt szobron is.³⁴ Vagyis ebben az értelmezésben a kettős kígyó a királynő önreprezentációjának képezi részét, ami a vergiliusi motívumképzésben többletjelentéssel társul.

A „*latrator Anubis*” kiemelése az „omnigenum” istenek közül meglehetősen érdekes választás volt Vergilius részéről, ugyanis Anubisz a Túlvilággal, illetve a két világ közötti átjutással állt kapcsolatban, erre utalnak gyakori epithetonjai is: *Xntj-jmn.tj.w* („A nyugatiak élén álló”); *nb-tA-Dsr* („A szent föld ura”); *tpj-Dw=f* („Aki az ő hegyén van”); *jmj.wt pr-wab.t* („Aki a megtisztulás helyén van”), azonban nem rendelkezett a háborúhoz kapcsolható aspektussal.³⁵ Az *Aeneis*

Flügeln über dem Haupt des Königs schwebt, richtet sich die Kobra Uto als feuerspeiender Uräus an seiner Stirn auf.” (BECHERATH 1984. 11 – 12.) Nekhbet istennő alapvetően keselyűformájú, de Uadjet istennővel megjelenhet kígyó alakban is. Nekhbet hagyományos része a háborús ikonográfiának is: csatajelenetekben a király fele felett jelenik meg kiterjesztett szárnyakkal, az uralkodó patrónusaként, standard kísérőszövege pedig a következő: *Nxb.t dj=s anx Dd wAs mj Ra* – „Nekhbet, aki adja az életet, a stabilitást és az erőt, mit Ré” (THE EPIGRAPHIC SURVEY (1954), *Reliefs and Inscriptions at Karnak – Volume III: The Bubastite Portal*, in: Oriental Institute Publications 74, Chicago, University of Chicago Press, Plate 3; THE EPIGRAPHIC SURVEY (1986), *Reliefs and Inscriptions at Karnak – Volume IV: The Battle Reliefs of King Sety I*, in: Oriental Institute Publications 107, Chicago, University of Chicago Press, Plate 15A; THE EPIGRAPHIC SURVEY (1934), *Medinet Habu – Volume II: Later Historical Records of Ramses III*, in: Oriental Institute Publications 9, Chicago, University of Chicago Press, Plate 102)

³² MARTIN, Karl (1986) “Uräus” in: *Lexikon der Ägyptologie* VI., Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 866.; STANWICK (2002), 34.

³³ BOTHMER– MEULENAERE– MÜLLER (1960), no. 126.; EDEN (1975), 186.

³⁴ Alexandria Graeco-Roman Museum 18 370 (STANWICK (2002), 118.)

³⁵ ALTENMÜLLER, Brigitte (1975), Anubis, *Lexikon der Ägyptologie* I., Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 327–328.; WILKINSON (2003), 187–188.

motívumhasználatának megértéséhez itt is érdemes megvizsgálni, hogy Anubisz milyen konnotációban jelenik meg a kortárs latin kultúrában. Anubisz jelen van Vergilius hatására Propertiusnál (PROP. III. 11. 41–42),³⁶ ahol szerepe azonos az *Aeneis*ben találhatóéval: „ausa Iovi nostro latrantem opponere Anubim, / et Tiberim Nili cogere ferre minas”. Ovidiusnál két alkalommal bukkan fel („pompa comitata sacrorum [...] cum qua latrator Anubis” – *Met.* IX. 687, 690; „precor, per Anubidis ora verendi” – *Am.* II. 13. 11), azonban mindkétszer pozitív előjellel. Anubisz, habár szórványosan, de megjelenik az itáliai epigráf anyagban is egy ostiai (ILS 4369), egy római (ILS 4370), és egy aquileai (ILS 4371) feliraton, amelyekből természetesen nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, az azonban mindenképpen következik belőle, hogy a principátus kialakulása idején Anubis ismert volt Itáliában.³⁷ Az *Aeneis*ben az istenség funkciótlánítása és idegen környezetben való ábrázolása mindenképpen tudatos szerkesztés eredménye, ugyanis Anubis jól beazonosítható, viszonylagos ismertséget élvező, jellegzetesen zoomorf, vagy latin felfogásban *semigenum/semideus* isten, amelylyel a római gondolkodás hagyományosan szembehelyezkedett;³⁸ így Anubis megjelenítése és konkrét említése jó ellenpólust képezett a római pantheon képviselő, jellegzetesen antropomorf istenekkel a *theomachia* kontextusában. Azaz jól látszik, hogy Vergilius motívumhasználatát itt, Anubisz esetében is egészen sajátos, még a kortárs latin irodalom tekintetében is.

Az Augustus-kori irodalomban az Actium-motívumokon kívül is előfordulnak Egyiptom-képek, amelyek azonban jóval elszórtabban találhatók, vegyes kontextusokba ágyazva mind Tibullusnál, mind Propertiusnál, mind Vergiliusnál, mind Ovidiusnál, ennél fogva nem lehet őket koherensen kezelni. Mindazonáltal, ha a részletek összességét tekintjük, egy-egy vezérmotívum

³⁶ EDEN (1975), 187.

³⁷ Anubis isten többször megjelenik Josephus Flaviusnál egy Kr. u. 19-ben történt, az *Iseum Campense* lerombolásává eszkalálódó botrány során. A szöveg egy ponton így ír (Jos. Fl. *Ant. Iud.* 18. 73): „φράζει πρὸς τὸν ἄνδρα, δεῖπνὸν τε αὐτῇ καὶ εὐνήν τοῦ Ἀνουβιδος εἰσηγγέλθαι” – „Bejelentette férjének, hogy Anubis meghívta őt lakomára és ágyába.”

³⁸ EDEN (1975), 187.; ORLIN (2008), 234.; Cic. *De. Nat. D. I.* 101. „*Ipsi, qui iniridentur, Aegyptii nullam beluam nisi ob aliquam utilitatem, quam ex ea caperent, consecraverunt; velut ibes maximam vim serpentium conficiunt, cum sint aves excelsae cruribus rigidis, corneo proceroque rostro; avertunt pestem ab Aegypto, cum volucris anguis ex vastitate Libyae vento Africo invectas interficiunt atque consumunt, ex quo fit, ut illae nec morsu vivae noceant nec odore mortuae.*”; Luc. *Phars.* 8. 831-834 „*nos in templa tuam Romana accepimus Isim / semideosque canes et sistra iubentia luctus / et quem tu plangens hominem testaris Osirim; / tu nostros, Aegypte, tenes in pulvere manes*”; Cass. Dio 51. 16. 5. „*καὶ τῆς αὐτῆς ταύτης αἰτίας οὐδὲ τῷ Ἀπιδι ἐντυχεῖν ἠθέλησε, λέγων θεοὺς ἀλλ’ οὐχὶ βούς.*”

(Ízisz és a Nílus) mentén lehet őket két csoportra osztani; ezek alapján szerény elemzéssel lehet élni, a belőlük kiolvasható információ ezzel szemben precedens értékű, ha azokat az Actium-motívumokkal összevetjük.

Az Ízisz-motívumokat öt szöveghely képviseli: egy Tibullusnál (TIB. I. 3. 23–34), egy Propertiusnál (PROP. II. 33. 1–20) és három Ovidiusnál (*Met.* IX. 682–702; *Met.* IX. 773–786 és *Am.* II. 13). Az említett részletekből általánosan kiolvasható, hogy Ízisz, illetve hozzá kapcsolódóan a kultusz alapvetően pozitív színben tűnik fel; a Tibullusnál és Propertiusnál megjelenő, enyhén negatív felhang a szerelmi elégia sajátosságaival áll kapcsolatban.³⁹ Az ezekben megjelenő, meglehetősen kiterjedt referenciaanyagot három szempont szerint érdemes vizsgálni, ha a motívumokat egyiptomi szemszögből nézzük: I. ikonográfia és attribútumok; II. funkciók és kultusz; III. kapcsolat más istennel.

A *Metamorphoses*-részlet alapján érdemes kitérni Ízisz ikonográfiai megjelenítésére, ugyanis Ovidius leírása jól beazonosíthatóan követi az istennő hellenisztikus interpretációjának jegyeit. Mindezek előtt azonban szükséges kitérni arra, hogy Ízisz a hellenisztikus korban, már magában Egyiptomban is, ikonográfiai jellegzetességeiben és funkcióiban javarészt kontaminálódott egy másik pregnáns egyiptomi istennővel, Hathorral;⁴⁰ ezen leírásnak a tárgykultúrában megjelenő paralelizmusait a Kr. u. I–II. századi, úgynevezett Hathor-Aprodité, vagy Ízisz-Aphrodité szobrok képezik.⁴¹ Ovidius leírásában az „inerant lunaria fronti / cornua” (*Met.* IX. 688–689) egyértelműen Hathor istennő egyik alapvető attribútumára utal, vagyis a tehén-szarvakra, amelyek egy napkorongot zárnak közre. Az így képzett, egyiptomi értelemben vett „korona” eredeti kontextusában Hathor szoláris jellegére utal, illetve a Rével való többretegű kapcsolatára.⁴² A „cum spicis nitido flaventibus auro” (*Met.* IX. 689), vagyis az arany búzakalász eredetét tekintve Hathor istennő egy másik

³⁹ BURRIS, Eli Edward (1929), The Religious Life of Tibullus as Reflected in his Elegies, *The Classical Weekly*, [22.], 125.; MILLS, Donald H. (1974) Tibullus and Phaeacia: A Reinterpretation of I.3, *The Classical Journal*, [69.], 228.; MILLER, John F. (1982), Propertius' Tirade against Isis (2.33a), *The Classical Journal*, [77.], 104.; MALTBY (2002), 191. Propertius esetében az Ízisszel szembeni hozzáállást Cynthia szexuális önmegtartóztatása indokolja, aki mint Ízisz-hívó, annak ünnepe során köteles volt ennek eleget tenni.

⁴⁰ BLEEKER (1973), 60.; WILKINSON (2003), 148–149.

⁴¹ WILLIAMS, Ellen Reeder (1979), A Bronze Statuette of Isis-Aphrodite, in: *Journal of American Research Center in Egypt*, [16.], 93. Legjellegzetesebb példáikat lásd: MET. 26.7.1475; MET. 46.2.2.; Louvre Br. 4409; Louvre Br. 4415; Louvre Br. 4429

⁴² BLEEKER (1973), 49–51., 58.; WILKINSON (2003), 103. Hathor „Ré szeme”, a legfontosabb istennő azok közül, akiket az egyiptomi szövegek ezzel a névvel illetnek. Ré a Napszemistennőt küldte az emberek által ellene szőtt lázadás leverésére.

típusú ábrázolására vezethető vissza, amelyben az istennő tehén alakban tűnik fel: ez a fajta megjelenítés az egyiptomi magánszobrászatban Hathor protektív funkcióját hangsúlyozza, míg a királlyal kapcsolatban anyai mivolta és *lactans* szerepe kerülnek előtérbe, amelyek Ízisz legfontosabb funkciói a görög-római kultúrában.⁴³ Ha az egyiptomi ábrázolásokat, illetve a hellenisztikus szobrokat együtt vizsgáljuk, az arany búzakalászok eredetük szempontjából inkább tehénfüleknek tekintendők, erre utal a *Sw.tj* korona jelenléte, amely Hathor tehénalakú ábrázolásainak sajátos attribútuma.⁴⁴ A „regale decus” (*Met.* IX. 690), vagyis a királyi fejdísz mibenléte jóval homályosabb, viszont a Hathor-Aphrodité szobrok jellegzetességei alapján több eshetőség is fennáll: a mögöttes kép lehet egyrészt az úgynevezett „keselyű-fejdísz”, vagy „Nekhet-fejdísz”, amely általános attribútum az egyiptomi istennők körében és utal a termékenység funkcióra, illetve az anyai szerepre;⁴⁵ lehet továbbá a modius, vagy az ureusz, amelyek a Hathor-ikonográfiában a királysággal és a Hóruszal való többértékű kapcsolatban gyökereznek.⁴⁶ Azaz az Ovidius leírásában ábrázolt Ízisz magán viseli azokat a stílusjegyeket, amelyek fő funkcióit jelölik a görög-római kultúrában egy kompozit ikonográfián keresztül.⁴⁷

A fent nevezett részletek utalnak Ízisz istennő főbb funkcióira az antikvitás recepciójában, úgymint gyógyítóistennő (TIB. I. 3. 27. „nunc succurre mihi – nam posse mederi”); az anyák protektoristennője (OVID. *Met.* IX. 699–700 „dea sum auxiliaris opemque / exorata fero”; „fer, precor, ’inquit’ opem, nostroque medere timori!”), és mint szülést segítő istennő (OVID. *Am.* II. 13. 16 „nam vitam dominae tu dabis”).⁴⁸ Az Ízisz kíséretében megjelenő istenekre szintén érdemes kitérni, ugyanis jól párhuzamba állíthatóak Ízisz mind egyiptomi, mind görög-római mitológiai hovatartozásával: 1. „latrator Anubis” (OVID.

⁴³ BLEEKER (1973), 30–34.

⁴⁴ BLEEKER (1973), 58. A *Sw.tj* korona Min termékenységistentől átvett attribútuma ennek a fajta ábrázolásnak, ami a két teremtő princípium primordiális kapcsolatára utal.

⁴⁵ BLEEKER (1973), 58. Ebben egyfajta alliteráció rejlik, ugyanis az „anya” szó egyiptomi nyelven „*mw.t*”, amelyet szinte kizárólag keselyű jellel írnak le. Gardiner jellistájában G 14 (Lásd: GARDINER (1957), 469.

⁴⁶ BLEEKER (1973), 51–53. A fáraónak Hathor legtöbb esetben anyjaként, szülést-segítő isten-nőjeként, vagy szoptatós dajkájaként jelenik meg.

⁴⁷ WILLIAMS (1979), 93.

⁴⁸ BURRIS (1929), 125.; MILLS (1974), 228.; MORGAN, Kathleen (1991), Ovid „Amores 2.13.18”: A Solution, *The Classical World*, [85.], 97.; WHEELER, Stephen M. (1997), The Miracle of Iphis in Ovid “Metamorphoses” 9, *Phoenix* 51, (1997), 191., 197. Ízisz funkcióinak részletes leírásához lásd: WITT, R. E. (1971), *Isis in the Graeco-Roman world*, London, Thames and Hudson, 25–36.; 130–141.; 185–198.

Met. IX. 690; *OVID. Am.* II. 13. 11): Ozirisz és Nephthüsz fia, Ízisz adoptált gyermeke;⁴⁹ 2. „variisque coloribus Apis” (*OVID. Met.* IX. 691; *OVID. Am.* II. 13. 14): egyiptomi kontextusban Ptah manifesztációja vagy Ozirisz élő *ba*-ja, holtában pedig Ozirisszal azonosul;⁵⁰ 3. Ozirisz (*OVID. Met.* IX. 693; *OVID. Am.* II. 13. 12): Ízisz férje.⁵¹ Megállapítható tehát, hogy Tibullus és Ovidius is precízen reflektál az Ízisz-kultusz bizonyos jelenségeire, illetve mitológiai hátterére, alapvetően pozitív kontextusban használva azt.

Az Egyiptom-motívumok másik csoportja az Augustus-kori irodalomban a Nílus köré rendeződik. Fentebb említettem, hogy ezeknek egy része az Actium-motívumokban található meg (*Aen.* VIII. 711; *PROP.* II. 1. 31–32; *PROP.* III. 11. 51), felhangjuk tehát negatív. Ha megvizsgáljuk ezen részletek kontextusait, az látszik, hogy ezek rendre az actiumi csata leírása után következnek, vagy arra utalnak, tehát Kleopátra vereségével, menekülésével, illetve Egyiptom elfoglalásával állnak kapcsolatban; legvilágosabban ezt a „septem captivis aquis” (*PROP.* II. 1. 31–32) érzékelteti; tehát a Nílus negatív ábrázolása a vereség súlyának fokozására használt költői eszköz.⁵² Az egyéb, elszórta megjelenő Nílus-képek (*TIB.* I. 7. 21–36; *VERG. Georg.* IV. 287–294; *OVID. Met.* I. 422–433) pozitív hangvételűek.⁵³ A részletek egyrészt a Nílus ciklikus áradására reflektálnak („Festilis aestiva Nilus abundet aqua” – *TIB.* I. 7. 22; „effuso stagnantem flumine Nilum” – *VERG. Georg.* IV. 287–294; „Nilus et antiquo sua flumina reddidit alveo” – *OVID. Met.* I. 423); másrészt annak életadó termékenységére („Te nullos tua postulat imbres” – *TIB.* I. 7. 25; „et viridem Aegyptum nigra fecundat harena” – *VERG. Georg.* IV. 291; „plurima cultores [...] animalia [...] / inveniunt” – *OVID. Met.* I. 425–426), amely, mint képzet, Hérodotos óta erőteljesen él az antikvitás kultúrájában.⁵⁴

⁴⁹ PLUT. *Is. et. Os.* 14. (356f) „ἀγνοίαν ὡς ἑαυτῇ τὸν Ὀσίριν, καὶ τεκμήριον ἰδοῦσαν τὸν μελιλῳτῖνον ἵ στέφανον, ὃν ἐκείνος παρὰ τῇ Νέφθει κατέλιπε, τὸ παιδίον ζητεῖν ἐκθεῖναι ὃ γὰρ εὐθὺς τεκοῦσαν διὰ φόβον τοῦ Τυφῶνος εὐρέθεν δὲ ὃ χαλεπῶς καὶ μόγις, κινῶν ἐπαγόντων τὴν Ἴσιν, ἐκτραφεῖναι καὶ γενέσθαι φύλακα καὶ ὁπαδὸν αὐτῆς, Ἄνουβιν προσαγορευθέντα, καὶ λεγόμενον τοὺς θεοὺς φρουρεῖν, ὥσπερ οἱ κύνες τοὺς ἀνθρώπους” WILKINSON (2003), 187. Egyiptomi kontextusban általában Heszt vagy Básztet istennő, illetve Széth vagy Ré isten fiaként jelenik meg.

⁵⁰ WILKINSON (2003), 170–171.

⁵¹ WILKINSON (2003), 146.

⁵² PUTNAM (1998), 148.

⁵³ MALTBY (2002), 288.; VERSLUYS, M. J. (2002), *Aegyptiaca Romana: Nilotic Scenes and the Roman Views of Egypt*, Leiden, Brill. 430.

⁵⁴ BURRIS (1929), 125.; GAISSE, Julia H. (1971), Tibullus I. 7: A Tribute to Messalla, *Classical Philology*, [66.], 221–229.; 225. HERODOTUS II. 14., 19. Tibullus Nílussal kapcsolatos képalkotásaival való legközelebbi párhuzamot Kallimachos himnuszai képezik.

Ezen leírások paralelek a tárgykultúrában megjelenő, úgynevezett „Nilotikus-jelenetekkel”, amelyeknek általános jellemzője, hogy a kiáradt Nílus képi megjelenítései, annak flórájával, faunájával, illetve a lakosság tevékenységének ábrázolásával.⁵⁵ A Nilotikus-jelenetek a Kr. e. I. század legeleje óta követhetőek nyomon, jórészt Itáliában, azon belül Latiumban és Campaniában;⁵⁶ ezeknek egyik legelső és az egyik legjelentősebb képviselője a Kr. e. II. század végére datált, úgynevezett Praeneste-mozaik,⁵⁷ de az Augustus-korból is ismert több jelentős példa, mint a Priverno-mozaik, vagy az Aula Isiaca és a Casa di Livia falfestményei.⁵⁸ Összességében tehát elmondható, hogy az irodalom, és vele párhuzamosan a tárgyi kultúra hozzáállása pozitív a Nílushoz, illetve Egyiptom földjéhez, egyszerre szemlélve azt egy kissé idegenkedve és érdeklődően, az egzotikusra való kíváncsisággal.

A tanulmány fő hangsúlyát és tömegét tehát egy *Aeneis*- és egy *Metamorphoses*-részlet mélyrehatóbb elemzése és újszerűbb kommentárja képezi. Mint az látható, mindkét részlet esetében meglehetősen precíz megfeleltetések figyelhetők meg, amelyek az egyiptomi kultúra mélyében gyökereznek. Az *Aeneis*-részlet összességét tekintve kevésbé koherens az Ovidius-részlethez képest egyiptomi gyökereinek forrását tekintve, a motívumok közös metszetét a háborúval vagy a királyság ideológiájával való kapcsolatuk képezi, a latin szövegben egyként való manifesztálódásuk pedig a véletlenszerűség következménye; ezen túlmenően minden egyes motívum, amelyik itt megjelenik, két jelentésréteget hordoz – valamelyik hármat –, amelyek által képes illeszkedni mind az őt körülvevő ekphrasishoz, az *Aeneis* egészéhez és a császári propagandához. Ezzel szemben a *Metamorphoses*-részlet egy olyan egységes vallási és ikonográfiai koncepciót hordoz magában, amelyik az ezt követő két évszázadban testet is ölt a késő hellenizmus tárgykultúrájában.

⁵⁵ VERSLUYS (2002), 28.

⁵⁶ TAKÁCS, Sarolta A. (1995), *Alexandria in Rome*, Harvard Studies in: *Classical Philology*, [97.], 263–276., 268.; VERSLUYS (2002), 241–246.

⁵⁷ VERSLUYS (2002), 52.

⁵⁸ TAKÁCS (1995), 269.; VERSLUYS (2002), 55., 65., 69., 71.

Bibliográfia

- AHLSTÖRM, Gösta W. (1993), *A History of Ancient Palestine*, Minneapolis, Augsburg Fortress.
- ALTENMÜLLER, Brigitte (1975), "Anubis", in: HELCK, Wolfgang – WESTENDORF, Wolfhart (szerk., 1975) *Lexikon der Ägyptologie I.*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 327–337.
- BECHERATH, J. (1984) *Handbuch der Ägyptischen Königsnamen*, in: *Münchner Ägyptologische Studien* 49, Mainz, Verlag Philip von Zabern.
- BLEEKER, C. J. (1973), *Hathor and Thoth: Two Key Figures of the Ancient Egyptian Religion*, Leiden, Brill.
- BOTHMER, V. Bernard – MEULENAERE, de Herman – MÜLLER, Hans Wolfgang (1960), *Egyptian Sculpture of the Late Period 700 B.C. to A.D. 100*, New York (ESLP), The Brooklyn Museum.
- BURRIS, Eli Edward (1929), The Religious Life of Tibullus as Reflected in his Elegies, *The Classical Weekly*, [22.], 121–126.
- CHASSINAT, Émile (1929), *Le temple d'Edfou. Tome quatrième*, Cairo, L'institut Français d'Archéologie Orientale.
- CHASSINAT, Émile (1978), *Le Temple de Dendara. Tome huitième*, Cairo, L'institut Français d'Archéologie Orientale.
- COMMAGER, Steele (1958), Horace „Carmina” 1.37, *Phoenix*, [12.], 47–57.
- EDEN, P. T. (1975), *A Commentary on Virgil: Aeneid VIII*, Leiden, Brill.
- ERMAN, Adolf – GRAPOW, Hermann (1971), *Wörterbuch der Aegyptischen Sprache im Auftrage der Deutschen Akademien*, Berlin, Akademie Verlag.
- GAISSER, Julia H. (1971), Tibullus I. 7: A Tribute to Messalla, *Classical Philology*, [66.], 221–229.
- GARDINER, Alan H. (1957), *Egyptian Grammar. Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*, Third Edition, Oxford, Cambridge University Press.
- GOEDICKE, Hans (1980), *The Background of Thutmose III's Foreign Policy*, Society for the Study of Egyptian Antiquities, [10.], 201–213.
- GOEDICKE, Hans (2000), *The Battle of Megiddo*, Baltimore, Halgo.
- GURVAL, Robert Alan (1995), *Actium and Augustus: The Politics and Emotions of Civil War*. Ann Arbor, University of Michigan Press.
- HALL, Emma Swan (1986), The Pharaoh Smites his Enemies. A Comparative Study, *Münchner Ägyptologische Studien* 44, München.
- LIVERANI, Mario (1990), *Prestige and Interest: International Relations in the Near East ca. 1600–1100 B.C.*, Padova, Tipografia Poligrafica Moderna.

- MALTBY, Robert (2002), *Tibullus: Elegies: Text, Introduction and Commentary*, Cambridge, Francis Cairns.
- MARTIN, Karl (1986) "Uräus" in: HELCK, Wolfgang – WESTENDORF, Wolfhart (szerk.) *Lexikon der Ägyptologie VI.*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 864–868.
- MILLER, John F. (1982), Propertius' Tirade against Isis (2.33a), *The Classical Journal*, [77.], 104–111.
- MILLS, Donald H. (1974) Tibullus and Phaeacia: A Reinterpretation of 1.3, *The Classical Journal*, [69.], 226–233.
- MORGAN, Kathleen (1991), Ovid "Amores 2.13.18": A Solution, *The Classical World*, [85.], 95–100.
- MORRIS, Ellen Fowles (2005), The Architecture of Imperialism: Military Bases and the Evolution of Foreign Policy in Egypt's New Kingdom, in: *Probleme der Ägyptologie 22*, Leiden, Brill.
- NA'AMAN, Nadav (1994), The Hurrians at the End of the Middle Bronze Age in Palestine, *Levant*, [26.], 175–187.
- NISSEN, Hans J. (1995), Ancient Western Asia before the Age of Empires, in: SASSONS, Jack – M. – BAINES, John – BECKMAN, Gary – RUBINSON, Karen S. (szerk., 1995) *Civilizations of the Ancient Near East*. Volume II. New York, Simon & Schuster Macmillan, 791–806.
- ORLIN, Eric M. (2008), Octavian and Egyptian Cults: Redrawing the Boundaries of Romaness, in: *The American Journal of Philology*, [129.], 231–253.
- PUTNAM, Michael J. C. (1998), *Virgil's Epic Designs. Ekphrasis in the Aeneid*, London, Yale University Press.
- REDFORD, Donald B. (1979), The Historical Retrospective at the Beginning of Thutmose III's Annals, in: GÖRG, M. – PUSCH, E. (szerk., 1979) *Festschrift Elmar Edel*. Bamberg, 338–342.
- REDFORD, Donald B. (1992), *Egypt, Canaan and Israel in Ancient Times*, Princeton, Princeton University Press.
- REDFORD, Donald B. (2003), *The Wars in Syria and Palestine of Thutmose III*, Culture and History of the Ancient Near East 16., Leiden, Brill.
- REDFORD, Donald B. (2006), The Northern Wars of Thutmose III. In: CLINE, Eric H. – O'CONNOR, David (szerk., 2006) *Thutmose III: A New Biography*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 325–342.
- SETHE, Kuhrt (1907), *Urkunden des Ägyptischen Altertums: IV. Historische-Biographie Urkunden der 18. Dynastie*. Dritter Band, Leipzig, J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- SHAW, G. J. (2008), Royal Authority in Egypt's Eighteenth Dynasty, in: *British Archaeological Reports International Series*, 1822, Oxford.

- SHAW, Garry J. (2012), *The Pharaoh – Life at Court and on Campaign*, London, Thames & Hudson.
- SMITH, Stuart Tyson (2007), "Ethnicity and Culture" in: WILKINSON, Toby (szerk., 2007), *The Egyptian World*. London, Routledge, 218–241.
- SPALINGER, Anthony John (2005), *War in Ancient Egypt: New Kingdom*, Oxford, Blackwell Publishing.
- SPALINGER, Anthony John (2010), Military Institutions and Warfare: Pharaonic, In: LLOYD, Alan B. (szerk.), *A Companion to Ancient Egypt*, New York, Wiley-Blackwell, 425–446.
- SPLAINGER, Anthony John (2007), "The Army" In: WILKINSON, Toby (szerk.), *The Egyptian World*. London, Routledge, 118–128.
- STANWICK, Paul Edmund (2002), *Portraits of Ptolemies: Greek Kings as Egyptian Pharaohs*, Austin, University of Texas Press.
- TAKÁCS, Sarolta A. (1995), Alexandria in Rome, *Harvard Studies in Classical Philology*, [97.], 263–276.
- THE EPIGRAPHIC SURVEY (1934), Medinet Habu – Volume II: Later Historical Records of Ramses III, in: *Oriental Institute Publications* 9, Chicago, University of Chicago Press.
- THE EPIGRAPHIC SURVEY (1954), Reliefs and Inscriptions at Karnak – Volume III: The Bubastite Portal, in: *Oriental Institute Publications* 74, Chicago, University of Chicago Press.
- THE EPIGRAPHIC SURVEY (1986), Reliefs and Inscriptions at Karnak – Volume IV: The Battle Reliefs of King Sety I, in: *Oriental Institute Publications* 107, Chicago, University of Chicago Press.
- VERSLUYS, M. J. (2002), *Aegyptiaca Romana: Nilotic Scenes and the Roman Views of Egypt*, Leiden, Brill.
- WARBURTON, David (2001), *Egypt and the Near East: Politics in the Bronze Age*, Neuchatel – Paris, Recherches et Publications.
- WHEELER, Stephen M. (1997), The Miracle of Iphis in Ovid "Metamorphoses" 9, *Phoenix* 51, 190–202.
- WILKINSON, Richard H. (2003), *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, Cairo, Thames and Hudson.
- WILLIAMS, Ellen Reeder (1979), A Bronze Statuette of Isis-Aphrodite, *Journal of American Research Center in Egypt*, [16.], 93–101.
- WITT, R. E. (1971), *Isis in the Graeco-Roman World*, London, Thames and Hudson.
- ZIEGLER, C. (1984), "Sistrum" in: HELCK, Wolfgang – WESTENDORF, Wolfhart (szerk., 1984), *Lexikon der Ägyptologie* V., Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 959–963.

Mellékletek

A mellékletek jegyzéke

I. Az Augustus-kori latin irodalom Egyiptom-képeinek teljes jegyzéke

I. Actium-motívumok

- I. 1. VERGILIUS: Aeneis VIII. 671–728.
- I. 2. HORATIUS: Carmina I. 37. 6–32.
- I. 3. HORATIUS: Epodes 9. 11–32.
- I. 4. PROPERTIUS: Elegiae II. 1. 30–34.
- I. 5. PROPERTIUS: Elegiae II. 16. 37–42.
- I. 6. PROPERTIUS: Elegiae II. 34. 61–64.
- I. 7. PROPERTIUS: Elegiae III. 9. 53–56.
- I. 8. PROPERTIUS: Elegiae III. 11. 28–54.
- I. 9. PROPERTIUS: Elegiae IV. 6. 11–68.

II. Az Actium-motívumtól független Egyiptom-képek

1. Ízisz

- II. 1.1. TIBULLUS: Elegiae I. 3. 23–34.
- II. 1.2. OVIDIUS: Metamorphoses IX. 682–702.
- II. 1.3. OVIDIUS: Metamorphoses IX. 773–786.
- II. 1.4. OVIDIUS: Amores II. 13.
- II. 1.5. PROPERTIUS: Elegiae II. 33. 1–20.

2. Nílus

- II. 2.1. TIBULLUS: Elegiae I. 7. 21–36.
- II. 2.2. VERGILIUS: Georgica IV. 287–294.
- II. 2.3. OVIDIUS: Metamorphoses I. 422–423.

II. Hathor-Aphrodité bronzszobrok

1. kép: Louvre Br. 4429
– [http://cartelfr.louvre.fr/
cartelfr/visite?srv=car_not_
frame&idNotice=10037&langue=fr](http://cartelfr.louvre.fr/cartelfr/visite?srv=car_not_frame&idNotice=10037&langue=fr)

2. kép: Louvre Br. 4415
– [http://cartelfr.louvre.fr/
cartelfr/visite?srv=car_not_
frame&idNotice=10092&langue=fr](http://cartelfr.louvre.fr/cartelfr/visite?srv=car_not_frame&idNotice=10092&langue=fr)

3. kép: London, Bonhams
2015. IV. 16.129 –
[https://www.bonhams.com/
auctions/22739/lot/129/](https://www.bonhams.com/auctions/22739/lot/129/)

III. VERGILIUS: *Aeneis* VIII. 678–713.

hinc Augustus agens Italos in proelia Caesar
 cum patribus populoque, penatibus et magnis dis,
 stans celsa in puppi, geminas cui tempora flammās
 laeta vomunt patriumque aperitur vertice sidus.
 parte alia ventis et dis Agrippa secundis
 arduus agmen agens, cui, belli insigne superbum,
 tempora navali fulgent rostrata corona.
 hinc ope barbarica variisque Antonius armis,
 victor ab Aurorae populis et litore rubro,
 Aegyptum virisque Orientis et ultima secum
 Bactra vehit, sequiturque (nefas) Aegyptia coniunx.
 una omnes ruere ac totum spumare reductis
 convulsum remis rostrisque tridentibus aequor.
 alta petunt; pelago credas innare revulsas
 Cycladas aut montis concurrere montibus altos,
 tanta mole viri turritis puppibus instant.
 stuppea flamma manu telisque volatile ferrum
 spargitur, arva nova Neptunia caede rubescunt.
 regina in mediis patrio vocat agmina sistro,
 necdum etiam geminos a tergo respicit anguis.
 omnigenumque deum monstra et latrator Anubis
 contra Neptunum et Venerem contraque Minervam
 tela tenent. saevit medio in certamine Mavors
 caelatus ferro, tristesque ex aethere Dirae,
 et scissa gaudens vadit Discordia palla,
 quam cum sanguineo sequitur Bellona flagello.
 Actius haec cernens arcum intendebat Apollo
 desuper; omnis eo terrore Aegyptus et Indi,
 omnis Arabs, omnes vertebant terga Sabaei.
 ipsa videbatur ventis regina vocatis
 vela dare et laxos iam iamque immittere funis.
 illam inter caedes pallentem morte futura
 fecerat ignipotens undis et Iapyge ferri,
 contra autem magno maerentem corpore Nilum
 pandentemque sinus et tota veste vocantem
 caeruleum in gremium latebrosoque flumina victos.

Itt Augustus, a Caesar ütközetbe vezeti az itáliaiakat az atyákkal és a néppel, a penates-szel és a nagy istenekkel, megállva a hajó tetején, akinek derűs arca kettős lángot hány és atyai csillaga felülről láthatóvá lett. A másik oldalon a szelek és az istenek támogatásával Agrippa vezeti csapatát, harci kitüntetésektől büszkén, akinek fején villog a hajóorros koszorú. Itt Antonius barbár hatalmával és sokféle hadával, győztes a hajnal népei és a vörös part által, hozza magával Egyiptomot a Kelet férjjaival és a legtávolabb fekvő Bactriát, és követi őt a fertelem: az egyiptomi asszony. Mindannyian egyfelé özönlenek és az egész tengersík habzik a hármas hajóorroktól és a visszahúzott evezőktől felkavarva. A mélybe törnek, hihetnéd, hogy a tengeren a Cyclas-ok úsznak kitépve, vagy hegy csap össze magas heggel, a férfiak a tornyos hajók ekkora tömegével szorongatják egymást. vettetik a csóva és a kézről a fegyver vasa sebesen, a tenger színét új vérontással szüntelen vörösítik. Közöttük a királynő a csapatokat hívja öröklött *sistrum*-jával, és még nincs is tekintettel a kettős kígyóra a háta mögött. És mindennemű isteni rémség és az ugató Anubisz Neptunus és Venus és Minerva ellen fegyvert tartanak. Mavors dühöng a küzdelem közepén rávésva a vásra, a felvilágból a vészhozó dirák, és a Széthúzás jön örvendezve rongyos palliumban, akit véres korbáccsal Bellona követ. Ezt Action ormáról nézve iját feszíti Apolló; az ettől való félelemben minden egyiptomi és indus, minden arab, minden sabeus hátát fordít. A királynő a laza vitorlákat a szél felé fordítani és a kötelet megereszteni már-már ő maga látszik. Őt, a sápadtat a halál után a gyilkolás közepén készítette el a tűz ura a fegyverárral és a Iapyx-szal, szemben pedig a bús Nilus terjed ki hatalmas testével és hívja a folyófelszín a legyőzötteket kékesfekete oltalmára kebelének rejtekhelyekben bővelkedő öltözetével.

IV. OVIDIUS: *Metamorphoses* IX. 682–702.

sollicitat precibus, ne spem sibi ponat in arto.
 certa sua est Ligdo sententia. iamque ferendo
 vix erat illa gravem maturo pondere ventrem,
 cum medio noctis spatio sub imagine somni
 Inachis ante torum, pompa comitata sacrorum,
 aut stetit aut visa est. **inerant lunaria fronti
 cornua cum spicis nitido flaventibus auro
 et regale decus;** cum qua latrator Anubis,
 sanctaque Bubastis, variisque coloribus Apis,
 quique premit vocem digitoque silentia suadet;
 sistraque erant, numquamque satis quaesitus Osiris,
 plenaque somniferis serpens peregrina venenis.
 tum velut excussam somno et manifesta videntem
 sic adfata dea est: 'pars o Telethusa mearum,
 pone graves curas, mandataque falle mariti.
 nec dubita, cum te partu Lucina levarit,
 tollere quicquid erit. dea sum auxiliaris opemque
 exorata fero; nec te coluisse quereris
 ingratum numen.' monuit, thalamoque recessit.

Hanem mégis szüntelenül meddő környöregesekkel
 háborgatja hitvesét Telethusa, hogy a reményt ne helyezze
 neki szűk helyre. Határozott Ligdus ítélete, és ő már bajosan
 hordozta nehéz méhét érett terhével, amikor az éj közepén,
 álmokkében, Inachis az ágya felett, szentek sokaságának
 kíséretében, vagy állt vagy láthatóvá lett. **Félholdszerű
 szarvak voltak rajta, sárga búzakalászokkal fénylő aranyból
 és királyhoz méltó ékesség;** vele van az ugató Anubis és
 a szent Bubastis, és foltos színezetével Apis, és aki ujjával
 elnyomja a szót és csendet ajánl; sistrumok és a sohasem
 eléggé keresett Osiris, és álomhoz mérges nedvekkel telt
 vándor kígyó. Azután a mintegy álmából felvertet és tisztán
 látót az istennő így szólította meg: „Hívem, Telethusa,
 tedd félre a nehéz gondokat, hitvesed parancsait vedd el.
 Ne tétovázz, miután Lucina megkönnyebbíti a te szülésed,
 és bármi van, fel kell emelni. Én vagyok a segítőistennő és
 megindítva támogatást hozok neked; és ne siránkozz amiatt,
 hogy hálátlan istenséget tisztelsz.” – intett és eltávozott
 a szobából.

Egy (majdnem) elfelejtett XX. századi Homérosz-fordítás

Kovács Dominika

Mivel a görög, illetve a latin nyelvoktatás kiszorult a középiskolai oktatásból (előbbi teljesen, utóbbi majdnem teljesen eltűnt), az érdeklődő olvasók ma már többnyire nem tudják eredetiben tanulmányozni az ókori szerzőket, helyett – jobb híján – „csak” műfordítások segítségével ismerkedhetnek meg a klasszikus szövegekkel. A műfordítás mint irodalmi tevékenység megítélése szintén jelentős változáson ment át az utóbbi évtizedekben. Immár nem egy-egy jó (vagy kevésbé jó) költő tehetségtől vezetett keze munkáját látjuk a magyarított művekben, sokkal inkább már-már tudományos igénnyel megalapozott és következetesen alkalmazott fordítói elvek gyakorlatba ültetését várjuk el a természetesen szöveghű és „magyarul hangzó” végeredménytől. Más szóval nemcsak az irodalomnak általában, hanem a műfordításnak is van elmélete. Nem meglepő, hogy a műfordítás elméletét tárgyaló kutatók szívesen nyúlnak antik, klasszikus szövegek műfordításaihoz, melyek elemzése már jó néhány alkalommal szolgált önálló tanulmánykötetek tárgyául. Tanárszakos hallgatóként magam is egy ilyen szöveget, egy Homérosz-fordítás eddig kiadatlan változatát kívánom bemutatni a következőkben. A dolgozat tudományos újdonságát éppen utóbbi ténynek, vagyis a szöveg kiadatlanságának köszönheti.

A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának Kézirattára Nyelvtud. 4^c 112/1–5 jelzet alatt őrzi Ponori Thewrewk Emil nem közölt Iliász-fordításának (VII–XI. ének) kéziratát. Ezúton köszönöm Tóth Gábor tanár úrnak, a Kézirattár munkatársának az anyag tanulmányozásához nyújtott támogatását, valamint a hazai Homérosz-kutatás doyenjének, a fordítás kiadott részét (I–VI. ének) behatóan elemző Ritoók Zsigmond professzor úrnak a személyes konzultációk során nyújtott segítségét. A dolgozatban a függelékként saját átírásban csatolt szöveg fordítástechnikai elemzését kísérel meg bemutatni. Elsősorban azt vizsgálom, hogy miként alkalmazkodik Ponori Thewrewk kora esztétikai elvárásaihoz, mennyiben tér el munkája Devecseri Gábornak a közvélemény által mértékadónak tekintett fordítástól, és milyen pontokon haladja meg elődei fordításait.

A magyar Homérosz-fordítások

A homéroszi eposzok hazai fordítástörténetét sokan sokféleképpen ragadták meg és elemezték. Az első magyarországi Homérosz-fordító Janus Pannonius volt, aki az Iliászból két részletet fordított még latinra.¹ Hosszú idő elteltével Molnár János 1760-ban a *Régi jeles épületekről* című munkájában közölte az Odüsszeia két sorát magyarul, hexameterben (1, 346–347).² E vállalkozást számos magyar költő követte, és így a homéroszi eposzok hol teljes, hol töredékes magyar fordításai a mai napig számszerűen legalább nyolcvanegy alkalommal jelentek meg. Ebben vannak néhány soros töredékek, néhányan a teljes eposz fordításával próbálkoztak, de akadtak olyanok is, akik egy-egy tanulmányukhoz fordítottak le pár sort a költeményekből. Az első teljes magyar Iliász-fordítást Vályi Nagy Ferenc közölte 1821-ben, 1853-ban Szabó István, 1856-ban az első prózai fordításban Jancsó Lajos jelentette meg, majd 1858–1866-ig folyó beszédben publikálta Télyf Iván saját fordítását. Őt követte Kemenes (Kempf) József, aki 1885–1887 között az Iliásznak prózai, majd 1891-ben hexameteres fordítását jelentette meg, ugyanebben az évben Csengery János is kiadta saját Iliász-fordítását. 1896-ban Szarvas Gábor az Iliász első énekét prózában fordította le.³ A vers zengése ennek következtében elveszett, maga a fordítás is visszhangtalanul homályba merült. A XIX. században Homérosz műveit tehát kevesen próbálták hexameterben lefordítani. Nem meglepő, hogy maga Kölcsey is megküzdött az Iliász magyar nyelvre való átültetésével. Az 1823-as év mégis más szempontból vált fontossá. Kölcsey Szemerének Csekén írt levelében arról számol be, hogy Vályi Nagy Ferenc több sort vett át az ő Iliász-fordításából.⁴ Ezzel vette kezdetét a magyar irodalom első plágium-ügye, amelyet Iliász-pör néven szokás emlegetni.⁵ Dolgozatom a kérdést szorosabban nem érinti, így az állásfoglalástól tartózkodom.

Az eposznak a magyar fordításban megválasztott versmértéke a XX. század elején sem a hexameter dominálását mutatta, ugyanis Baksay Sándor Arany János elbeszélő költeményének, a Toldinak versformájában közölte a teljes Iliászt, amiről Babits így vélekedett: „Alakhű magyar Homérosz nincs teljes

¹ RITOÓK Zsigmond (2006), A magyar Homérosz-fordítások. XVIII – XIX. század, in: HAJDU Péter – POLGÁR Anikó (szerk., 2006): *Papírgaluska*. Budapest, Balassi, 21.

² PONORI THEWREWK Emil (ford., 1906) *Homerós: Iliás. Első kötet. I–VI. ének*. Budapest, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum in usum scholarum, 55.

³ PONORI THEWREWK, i. m., 68.

⁴ KÖLCSEY Ferenc (1960), *Összes művei I*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 455.

⁵ RITOÓK (2006), 35.

költői értékű. A hexameteres fordítások laposak, színtelenek. Különben is a magyar hexameter más, mint a görög. Ünnepelesebb, merevebb, csöppet sem népies. Ez vitte Baksay Sándort arra, hogy magyar alexandrinokban, a Toldi versformájában, fordítsa le az Ilias-t és az Odysseia felét. Munkája nagyon szép; de túlságosan is magyar népi – vagy inkább Arany János-i – ízt ad a hellén klasszikusoknak. Az egyetlen alakhű fordítás viszont, amely rangos magyar költőtől származik, a Kölcseyé, csak az Ilias legelejét adja, a nyelve és prozódiaja elég avult.⁶ A XX. század nagy kérdése tehát nem az volt, hogy lehet-e Homéroszt fordítani, hanem hogy hogyan kell. 1952-ben közölte először Devecseri Gábor saját, máig mértékadónak tekintett fordítását.⁷

A fentiekből jól látszik, hogy *teljes* magyar Homérosz-fordítás nem sok akad, annál több töredékes vállalkozás maradt ránk. Ezek közül figyelemreméltó Ponori Thewrewk Emilnek befejezetlenül maradt Iliász-fordítása, amely az 1906-os évszámmal ellentétben valójában 1907 április vége felé került a nagyközönség elé.⁸ A könyv előszavában a következőt írja: „Hogy e fordítás, mely már 1900 óta van kinyomva, csak most kerül a közönség színe elé, annak fő oka, hogy a Bevezetés megírása sok fáradságos kutatással járt s ekközben – minthogy már benne voltam a munkában – rendszeres pontossággal akartam végezni.”⁹ Ez a „pontosság” nem holmi mentegetőzés, amit mi sem bizonyít jobban, mint maga a gondosan megszerkesztett, hetvenegy oldalas, igen részletgazdag *Bevezetés*. Nem véletlenül tartott a munka ilyen hosszú ideig. Ponori Thewrewk nemcsak klasszika-filológus és műfordító volt, hanem nyelvész is. A fordítás elkészülte után, a bevezetés megírása során sok kérdés merült fel benne, aminek ő maga szeretett volna utánajárni.¹⁰ Úgy gondolta, hogy észrevételeit a későbbi fordítások kötetében fogja közölni, de a folytatás soha nem jelent meg. Naplójából kiderül, hogy nem folytatta volna a munkát, ha nem kapott volna jó kritikákat.

Szűkebb vizsgálatunk tárgyát először egy 1899. január 30-án kelt naplóbejegyzés említi: „Az Il. VII. énekét ma kezdtem fordítani”. Ám a munka meglehetősen hosszan szünetelt, hiszen 1907. június 16-án ismét ezt írja: „Belefogtam az Ilias VII. fordításába.”¹¹ A lelkesedés ezúttal kitartott, szeptember 15-én már

⁶ BABITS Mihály (1978), *Az európai irodalom olvasókönyve, Töredék és vázlat*, s. a. r. GÁL István, Budapest. Magvető, 5.

⁷ RITOÓK (2009), 99.

⁸ RITOÓK, i. m., 70.

⁹ PONORI THEWREWK (1906), 8.

¹⁰ RITOÓK (2009), 71.

¹¹ *Uo.* 71.

a XI. énekhez fogott hozzá. Ponori Thewrewk *Ilias*-fordítása 1907. szeptember 30-án a XI. ének 95. sorával lezárul. E torzóban maradt mű kiadásra nem került, de a VII–XI. ének fordításának kézírata öt különálló füzetben fennmaradt.¹²

A kiadott hat ének

Fontos megemlítenünk, hogy Ponori Thewrewk nemcsak magát a művet igyekezett a kornak megfelelő, szabatos magyar nyelvre átültetni, hanem ennek a fordításmódszertanát, a közben felmerült gondolatait, észrevételeit is feljegyezte. Az *Iliász*-pör erősen jelen volt még a köztudatban, így Thewrewk már feljegyzéseiben is körültekintően hivatkozik korábbi vagy kortárs fordítók műveire, mint például Vályi Nagy Ferenc, Szabó István, Kemenes (Kempf) József és kisebb számban Csengery István, valamint Kazinczy Ferenc.

Ahogy már fentebb említettem, a megjelenés idejének elhúzódását nem a fordítás el nem készülte, hanem a bevezetés igen alapos megszerkesztése okozta. Ponori Thewrewk az előszóban két oldalon keresztül kifejti munkája megszületésének okát, annak bírálatait. Hogy miért éppen Homérosz *Iliász*ának fordításába kezdett bele, arról így nyilatkozik: „Attól az időtől fogva sok mindenféle sürgős teendő okozta, hogy fordításom folytatását mindinkább elhalasztam, míg olyan figyelmeztetéseket nem hallottam, melyek gondolkodóba ejtettek s rábírtak arra, hogy irodalmi kötelességeim közül Homér-fordításomat tekintsem hátralevő életem főfeladatának”.¹³ Ezt követően Homéroszt és munkásságát dicséri, a műveket csillagokhoz hasonlíja. A bevezetés után a *Homérfordításról általában* című alfejezet következik. Ebben a részben egészen a rómaiaktól kezdődően sorra veszi a fontosabb egyetemes Homérosz-fordításokat. Ezt követően egy másik alfejezetben a vállalkozásnak magyar vonatkozását fejti ki. Áttekintését Dálnoki János 1569-es, trójai háborúról szóló munkájával kezdi, az elemzést pedig az *Iliász*-pör végével, majd a Kölcsy Szemerének

¹² A fordítás befejezetlenségére életrajzi okokat is találunk Ritoók Zsigmond monográfiájában. Ponori Thewrewk az 1890-es évektől kezdődően erőit az *Iliász* fordítására tartogatta, így klasszika-filológiai tárgyú dolgozatot nem írt ezekben az években. Az első hat ének kiadásának elhúzódása miatt a tudományos életből is kezdett kiszorulni, és az ezt követő hanyatlás időszakát Ritoók Zsigmond így jellemzi: Thewrewk fokozatos kiszorítása tudományos irányítói helyzetéből. A sok megaláztatás után talán az utolsó csepp a pohárban Heinrich Gusztáv levele volt. Heinrich megírta Thewrewknek, hogy megkaphatná az *Iliász* fordításáért a Marczibányi-díjat, de csak úgy, ha lemond a díj-odaítéló bizottságban viselt tagságáról. Le is mondott, ám a díjat nem kapta meg. Ugyanebben az évben, 1907-ben Festus munkájáról is „lemond”, felveszi Lindsay-vel a kapcsolatot, majd a kéziratot el is küldi. Bár a pontos okát nem tudjuk, de ezek is közrejátszhattak abban, hogy további fordítás nem került kiadásra.

¹³ PONORI THEWREWK (1906), 5.

írt levelében megnevezett Szentléleki Antal, Iliász első énekének parafrázálásával zárja. Ezt a bevezetőt Ponori Thewrewk nem csupán áttekintés céljából alkotta meg, hanem fő célja a következő volt: „Elégségesnek vélem, hogy a fordítóink főhibájára figyelmeztetem az olvasót s egy pár mutatóváltást szolgáló kritikai megjegyzés után a fordítások chronologiai sorrendjét ismertetem”.¹⁴ A kor fordítói munkáját így jellemezte: „Összes fordításaink – kevés kivétellel – sem a homerosi világ, sem a természet, sem a művészet tanulmányozására nem vallanak, pedig e nélkül az igazi műfordítás, amilyenre minden művelt nemzetnek törekednie kell, nem képzelhető. Az említett tehetség és említett tanulmány hiánya okozta azt a sok kellemetlen hibát, melyet Homérosz magyar ábrázolásában tapasztalunk.”¹⁵ A kritikai megjegyzéseket a *Bevezetés* végén egy *Könyvészet* nevet viselő összefoglalással fejezi be, melyben pontokba szedve kronologikusan felsorolja a magyar Homérosz-fordításokat, nemcsak az Iliász, hanem az Odüsszeia kapcsán is.

Az első hat ének fordításából számos szempont világossá válik. Ponori Thewrewk kifinomult ízlése tette lehetővé, hogy az eddig megjelent fordításokban használt anakronizmusokat ne alkalmazza. Mivel ő maga nyelvész is volt, tudta jól, hogy a nyelvfejlesztés eszköze a régi szavak felelevenítése és a tájszavaknak az irodalmi és köznyelvbe való beemelése.¹⁶ Ezen lehetőséggel előszeretettel élt, ugyanakkor ügyelve arra, hogy a fordításában használt szavak az olvasó számára még érthetőek legyenek, vagy legalábbis a szövegkörnyezetből kitalálhassa a jelentését. Ilyen például a *megimádkozni* (1, 457), mely jelentését tekintve az *imádságot elmondani* kifejezéssel azonos.¹⁷ Filológiai alaposága nem ment a fordítás formaiságának rovására, ám tartalmát tekintve olykor erőtlenebbre sikeredett az eredeti szöveghez képest.

A kézirat szövegének elemzése

A kiadatlan szöveg vizsgálata során több kérdés is felmerült a pontossággal, metrikai és szóképzéltani jellemzőkkel, nyelvtani és stilisztikai problémákkal kapcsolatban. Ponori Thewrewk Emilnek mind a kiadott, mind a kiadatlan Homérosz-fordításai hűen követik a rekonstrukció elvét. Alapvető fontosságúnak tartotta a versforma megtartását, a magyar irodalmi hagyományba való beilleszkedés pedig nem vonta magával a versforma elmagyarosítását.

¹⁴ Uo. 50.

¹⁵ Uo. 50.

¹⁶ RITÓÓK (2009), 73.

¹⁷ Uo. 73.

A formahűség mellett a megértésre is nagy hangsúlyt fektetett. Ő maga így indokolta: „Azt hiszem, amit a homerosi hexameter technikájában tapasztalunk, azt a magyarban is megragadhatjuk magunknak, még pedig annál is inkább, ha azt a magyarság javára fordíthatjuk.” Műfordító elvéből következik, hogy a lehető legpontosabb, már-már tükörfordítást igyekszik adni. Ez az irány nem Ponori Thewrewknél jelenik meg legelőször, hiszen már elődei is, gondolok itt például Vályi Nagy Ferencre, igyekeztek fordításukkal új kifejezéseket szolgáltatni a nyelv számára. Ez a reformkori örökség a fordítók számára már-már kötelezettségnek számított.

A kézirat öt különálló füzetből áll, a füzetek összterjedelme 210 oldal. A fordítás a VII. ének első sorával kezdődik 1907. június 16-án, és az ötödik füzet 32. oldalán ér véget a XI. ének 95. sorával 1907. szeptember 30-án. A kézirat címlapján a mű címén kívül a fordított ének száma és a fordítás kezdetének időpontja található. A kéziratban nagyon sok az áthúzás és a javítás, tehát egyáltalán nem tisztázott példányról van szó. Ponori Thewrewk a papírra hol ceruzával, hol pedig tintával írt, függetlenül attól, hogy a fordítást, vagy annak javítását írta-e le. Különböző módosításokat találunk a szövegben, amelyek grammatikai, metrikai, lexikai változtatásokra egyaránt kiterjednek. Ponori Thewrewk a nyelvtani vagy szóválasztásbeli problémákat magyarul hozzáfűzött megjegyzésekkel értékelte, módosította. A csupán fordításbelieket áthúzással, néhol kisatírozással jelölte. A lapokon jól látható, hogy egy-egy sor helyes magyar megfelelőjét akár fél oldalon keresztül is próbálta tökéletesre csiszolni. A megjegyzéseken kívül hivatkozásokat is találunk, melyekhez gyakran bírálat is társult. Az előbbire példa a VII. ének 69. sora: „ὄρκια μὲν Κρονίδες ὑψίζυγος οὐκ ἐτέλεσσαν”,¹⁸ Thewrewk fordításában: „Fenn ülő Kronides nem teljesítette frigyünket (Vályi is).” Utóbbira pedig ugyancsak a VII. ének, 91. sora: „ὥς ποτέ τις ἐρέει· τὸ δ' ἐμὸν κλέος οὐ ποτ' ὀλεῖται”, fordítása: „Némelyik így szól majd (soha) hírnevem el nem enyészik”, alatta pedig a következő megjegyzést olvashatjuk: „s hírem nevem Szabó Ist. nem egyre megy. Nálam a hangsúly egybeesik az ictussal, Szabónál ellenkezik vele”. Thewrewk precizitása nemcsak a teljes sorok esetében értelmezhető, hanem egyes szintagmák kapcsán is. Tisztában volt korábbi fordításaival, és rendre feljegyezte az azonos sorokat. Így például a VIII. ének 28. sorát: „ὥς ἔφαθ', οἱ δ' ἄρα πάντες ἀκὴν ἐγένοντο σιωπῇ”, Thewrewknél: „Mondás mindnyájan némán elcsendesédének = III.95, VII. 92”, majd tovább folytatva „28-30 = IX. 430-432, 693-694”.

¹⁸ Dolgozatomban a görög szöveget a következő szövegkiadásból idéztem: DINDORF, G. (szerk., 1928), *Homeri: Ilias*. Leipzig, Teubner.

Nyelvészként fontos volt számára a görög szavak pontos fordítása, de úgy, hogy azt a magyar közönség is megértse. Hogy az „ügyelmel” (VII. 36) ’üggyel’-t jelent, a „leverődtök” (VII. 70) ige pedig ’legyőzve lenni’-t, a „megütődtek a szón” (VIII. 29) kifejezés pedig azt jelenti, hogy ’fájdalmasan, szomorúan érezni, megilletődni a hallottakon’, akkor is értette a befogadó, ha nem szótárazott hozzá. Hasonló tájnyelvi szó a IX. ének 434. sorában lévő νόστος főnév „útracolás”-ként való fordítása, habár felette az *elmenetel* fordítási lehetőség is megjelenik. A VII. ének 73. sorában lévő Παναχαιοὺν fordításával Thewrewk is megküzdött, de végül következetesen használva, meghagyta a kifejezést görögös alakjában, és így lett „panachajok” a magyar fordításban. (További példák: VII. ének 159, 327, 386). Sikeres fordításai közé tartozik a IX. ének 200. sora, – „εἶσεν δ’ ἐν κλισμοῖσι τάπησί τε πορφυρέοισιν” – amelyben a következő megoldást javasolja: „és bíbortakarós székekre leülteti őket”, majd a következő megjegyzést fűzi hozzá: „szőnyeg-s székre a helyett hogy szőnyeges székre az eredetiben V. s-sel fordítja. Székre kínálta nekem is eszembe jutott, de furcsállottam. Csak később láttam, hogy Szabó csakugyan használja... szőnyegre kínálta le őket”. Devecseri Gábor fordítása első pillanatra talán szövegghűbbnek tűnhet: „s székre leültetvén s bíbor szőnyegre azonnal”, mégis hatásosabbnak gondolom Thewrewk szóválasztását, ugyanis a τάπης, -ητος, ő főnév jelentése szőnyeg, amelyet székekre és ágyakra terítettek. E magyar kifejezéssel – *bíbortakarós* – tudta visszaadni azt a jelentést, ami a homéroszi nyelvben felcsendül. Vannak kevésbé jól sikerült fordításrészletek is, mint például a VIII. ének 162. sorában az utolsó szó fordításával. A δεπάεσσιν (δέπας, -αος, τό) eredeti jelentése ’pohár, serleg, kehely’¹⁹, ezzel szemben a kéziratban a *billikomokkal* szóval találkozunk, amelyet Arany János használt *Buda halála* című művében. A szöveg nemcsak archaizmusokat, hanem neologizmusokat is tartalmaz. A VII. ének 360. sorában az „ἐξ ἄρα δὴ τοι ἔπειτα θεοὶ φρένας ὤλεσαν αὐτοί” fordítása: „úgy maguk az isteneink vették el a sütnivalódat”. A hozzáfűzött kommentár pedig a következő: „magyaros, a csípős beszédnek is megfelel, de nem felel meg Homérosznak”.

Például a VII. ének 34. sorában a ἐκάεργε fordítása *védő*, holott a ἐκάεργος melléknév jelentése „messzelövő”.²⁰ Jól látszik, mennyire fontos a pontos fordítás, ugyanis a *messzelövő* jelző nem lehet másé, mint Apollóné, szemben a védővel, ami bárkié lehetne. Mindezek mellett vannak eredményesebb

¹⁹ Uo. 72.

²⁰ ELISCHER József (1901), *Elischer-Fröhlich szótára Homeros két eposához: Iskolai használatra*, Budapest, 87.

próbálkozások is. A 355. sorban „Ελένης πόσις ἠυκόμοιο”, melyet „hajaszép Helené”-nak fordít le, és hozzá a következő megjegyzést fűzi: „Ily jelzők nem a közönséges beszéd, hanem az epikus vers számára készültek. „széphaju Leto”, „de” haja szép Helené”. Helené elé csakis anapestus vagy emelkedő spondeus állhat a hexameterben. Ez magyarázza az epikus költőnek ebéli eljárását.”

Ponori Thewrewk többször tartott az egyetemen is órát verstani nézeteiről, amelyben sokat és alaposan foglalkozott a zenével és a ritmikával.²¹ Fordítói elvéből következik, hogy igyekezett a homéroszi hexameter pontos visszaadására, de ahogy a fordítás, ez sem sikerült maradéktalanul. Számára elengedhetetlen volt az eposz hú magyarságra való átültetése, ezért kénytelen volt olykor a görög hexametert feláldozni a pontos fordítás érdekében. „Azt hiszem, amit homéroszi hexameter technikájában tapasztalunk, azt a magyarban is megragadhatjuk magunknak, még pedig annál is inkább, ha azt a magyarság javára fordíthatjuk”. Máshol így ír erről: „Nem a görög metrika, hanem a magyar rythmika hexameterben a döntő. Az én hexameteremet magyarosan kell olvasni”. Sőt a harmadik füzet 28. lapján kijelenti, hogy „a kétszer hat (így Sz. is) jobb, mint tíz s két ahogy Vályi”. Számos esetben rövidít önkényesen hangzókat, akár az *a* névelő, vagy a szóvégi magán- illetve mássalhangzó kiesések esetében (pl. 7, 334: „gályákho”; 8, 119: „elvétette biz”; 9, 537: „nagyba”). Nemcsak a szóvégi hangzókat vágja le, hanem olykor a ragokat is, amelyek akadályozzák a metrum gördülését: „Némely ragok a szót metrikailag hasznavehetetlenné teszik. Péld: Meleagroszra. Ha éppenséggel el nem kerülhetjük: v.ö. IX. 569. Persephonéhez, Persephoneához”. Az Agamemnón nevéhez tett ragok gyakran elmaradnak, de akad olyan eset is, amikor *Átreidésznek* helyett *Atridnak* kifejezés jelenik meg. Hasonló rövidítést alkalmaz Akhilleusz neve kapcsán is, szintén a VII. énekben. A sor fordítása így hangzik: „Túl Achillésen, az oroszláný szívü csatázón”. Ebben az esetben a görög névnek egy magyarosított latin változatát láthatjuk. A sor kapcsán érdemes egy pillantást vetnünk Akhilleusz jelzőjére is, amit Devecseri, sőt Kemenes is helyesen oroszzlánszívnék fordítanak, ám Ponori Thewrewknél a helyesírási hiba miatt a fordítás félrecsúszik. Egy hely kivételével görög istenneveket használ, ám a VIII. ének 202. sorában Héra istennő latin neve, a „Juno” neve jelenik meg („A danaok vesztén Juno búsul harmada lélek”), bár eredetileg a görög szövegben nem szerepel tulajdonnév.

²¹ Ponori Thewrewk Emil előadásai után HARSÁNYI Pál (1903), *Metrika*, Budapest, Könyomás, 16. „Több magyar rhythmus van a hexameterben, mint valamennyi iambicus verseinkben együttvéve. Már pedig senkinek sem jut eszébe a iambus ellen tilalomfát állítani. Ezt a verselési germanismust annyira megszoktuk, hogy fel sem tűnik”.

Ponori Thewrewk a cezúrárt is előszeretettel tartja be, ha attól a fordítás gördülékenyebb lesz. A IX. ének 189. sorának fordítása: „Véle mulatta magát (Arany J.!) zengén hadi tetteket ajkán”, a hozzá fűzött megjegyzés pedig a következő: „A penthamimeterben bátran használom a pausa segítségét, ha azzal a magyarságnak szolgállok. Édes hazám kevesebb positiót csinál, mint göndör haj”. Nincs következetesség a vonatkozó névmás és a határozó első tagjának hosszúsága tekintetében: van, hogy rövidnek, van, ahol hosszúnak veszi, és ezt így magyarázza: „a hex. végén nem jól hangzik a kit = akkit. A demonstrabis a egészen más, ezen van az accentus”. Érdekes, hogy a „h” hang sem képez mindig pozíciót, például Hektór nevének megjelenésekor sem (pl. VII, 46: „Állt Hektor mellé s szóval szólítja meg őket”; VIII, 493: „Amit a Zeuszkedvelt Hektor szólt, tartva kezében”). Él azzal a lehetőséggel, hogy egyes szavakat lehet mély vagy magas magánhangzóval írni, és erre példát is hoz: *tyndér: tündér = odább: odébb, tovább: tovébb, arrább: arrébb, hamarább: hamarébb*. A füzetek végén általános összefoglalást ad az észrevételeiről, legyen az metrikai, szókészletteni, vagy lexikai. Fontos kiemelni a következő megjegyzéseit: „Én figyelmeztettem a magyar philologusokat arra, hogy Homeros annyira tárgyilagos, hogy praesens historicumot soha nem használ. Egyik tanítványommal megírtam. Megrótt azért, hogy fordításomban praesens historicumot is használok. Nem vette észre, hogy nyelvinemünkéből nem mindig telik mult időre. Egyébiránt azt is tudnia kellett volna, hogy az ilyen praesens a magyar népnyelvben nagyon is közönséges. Péld: mennek, mendegélnek stb stb. ilyen a tudákosság”.

A századforduló fordításelméleti irányzatai

A nagy kérdés tehát nem az volt, hogy lehet-e Homéroszt fordítani, hanem hogy hogyan kell. Polgár Anikó *Catullus noster* című könyvében hosszan fejtegeti, hogy a XX. században négy különálló fordítói irányzat alakult ki: *rekonstrukció, domesztikáció, integráció és applikáció*.²² Jól látszik, hogy Ponori Thewrewk Emil a rekonstrukció elvét igyekszik követni.

Ponori Thewrewk felfogására rimel Csengery János gondolata is, aki 1894-ben arról ír, hogy a jó műfordítás két alappillére a fordító ismerete mind a forrás-, mind a célnyelvről, ám Csengery a továbbiakban Arany Jánosra hivatkozik, aki azt vallotta: „ha a hangulat megvan, nem baj, ha elvész néhány szó”.²³

²² POLGÁR Anikó (2003), *Catullus noster. Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben*. Kalligram. Pozsony, 29–38.

²³ CSENGERY [sic] János: *A műfordítás megítélésének kérdéséhez*. Egyetemes Philologiai Közlöny 18 (1894), 214–223.

Arany a XIX. század végére és a XX. század elejére fordítói elvével nagy hatást gyakorolt a magyar irodalmi életben. Jól látható, hogy a XIX. század végén még mindig Arany műfordítói-irodalmi ítéletei a meghatározók. Az 1840-es évektől kezdődően a műfordítás a mű lényegének újrafogalmazásában nyert teret, a nemzeti jelleg és a nemzeti szellem nagyobb hangsúlyt kapott, és az elméleti gondolkodásnak alapkérdése a versformák átültetése lett.²⁴ Heinrich Gusztáv már felismeri, hogy a forma és a tartalom szétválaszthatatlan („anyag és alak nemcsak elválaszthatatlan egésszé forrnak össze, hanem hogy az alak egyszersmind a stil egyik főoszlopa”), de a nyelv kérdését teljesen figyelmen kívül hagyja.²⁵ A XIX. század tehát a homéroszi nyelvben oly csodálatos állandó jelzőket inkább teherként, talán a szóbeliség hagyományából öröklött ismétlésnek ítélte meg. Mivel a fordító egyben anyanyelvének kifinomult virtuóza is, ezeket az újból megjelenő sorokat, jelzős szerkezeteket, elbeszélésmeneteket elvetendőnek tartotta. Ez a felfogás okozta azt, hogy Ponori Thewrewk alkotását inkább filológusi, nyelvészi munkának, mint költői bravúrnak tartották. Az 1930-as években Parry és Arend, majd Schadewaldt és Reinhardt felfedezései az ismétlődő kifejezésekről és elbeszélésmenetekről olyan áttörést hoztak a homéroszi eposzok fordításának mechanizmusában, amelynek segítségével Devecseri Gábor elkészíthette mértékadónak tekintett fordítását. Ponori Thewrewk nemcsak fordítói elve, hanem annak következetes megvalósítása miatt is Devecseri Gábor méltó elődjének tekinthető. Ahogy a fentebb bemutatott példákon látszik, helyenként még jobb megoldást is alkalmazott. Hogy miért nem Ponori Thewrewk Homérosz fordítása lett a magyar irodalom elismert Homérosza, annak okai feltehetően a következők.

Konklúzió, összegzés

Bár Ponori Thewrewk hangsúlyozta, hogy munkájának folytatására a hízelgő, kedves szavak bízatták, arról nem beszélt, hogy a korban akadtak olyanok is, akik ellenezték az ő módszereit, elveit. Baksay Sándor kifejezetten elítélte a hexameter versmérték alkalmazását, és erről így írt: „A hexameter, melyben eddig a klasszikai művek fordítottak, mindig idegen alak marad s kivált ma már, még oly tökéletességében is, mint Vörösmartynál mutatkozik, unalmas. Az örökös pattogás elvonja a figyelmet a belső szépségektől.”²⁶ Baksay abban

²⁴ JÓZAN Ildikó (2009), *Nemzet – hű – fordítás – kultusz. A hűség diskurzusai a XIX – XX. században*, in: *Uő: Mű, fordítás, történet. Elmélkedések*. Balassi Kiadó, Budapest, 68.

²⁵ *Uo.* 92.

²⁶ *A Kisfaludy Társaság Évtárája*, 18 (1882–1883), 78.

nyújt újat, hogy a célnyelv felől kezdi el megközelíteni az eposz fordítását. Thewrewk ezzel szemben még mindig a forrásnyelvet tartja elsődlegesnek. A különbség csupán az, hogy míg az elődök a magyar nyelvet célként aposztrofálták, addig Thewrewk anyanyelve segítségével próbálta megértetni és viszszaadni a homéroszi nyelvet. Számára már a népnyelvi szavak beemelése nem természetesen, hanem tudatosan történik. Ponori Thewrewk fordításának megítélésében nyilvánvalóan nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a teljes fordítás nem készült el.

A feledés legfőbb oka azonban talán másutt keresendő. Ponori Thewrewk saját korának esztétikai ízlése nem a forrásnyelvhez fűződő hűségben látta a hiteles műfordítás legfőbb követelményét. Ekkor már a célnyelv válik fontossá. Nem véletlenül szakít Baksay az eposz versmértékével és fordítja rimes alexandrinosukba, hasonlóképpen Csengery János is. Devecseri Gábor előtt csak Szabó Istvánnak (1853), Kemenes Józsefnek (1891) és Ponori Thewrewk Emilnek (1906) sikerült a szöveg hexameteres átültetése.²⁷ A nagy áttörést azonban Devecseri Gábor hozta meg, aki a maga korában, eleget téve az elvárásoknak egy olyan homéroszi nyelvet alkotott meg, amely részben még metrikájában is szakított elődei verselési hagyományával: az ő hexameterai jóval oldottabbra, és gördülékenyebbé sikeredtek. Ami Ponori Thewrewknél még kissé mesterkéltnek tűnik, az Devecserinél már nem az. Révay József azzal magyarázza Devecseri titkát, hogy hexameterai sok daktilust tartalmaznak, mely a régi fordításokat még nem jellemezte, s emiatt azok sok „lombikban kotyvasztott irodalmi nyelvhez” hasonlítottak.²⁸ A homéroszi jelzők sikerét pedig abban látja, hogy a szóról szóra fordítás során nem szabad, hogy elveszzen a forrásnyelv kulturális lényege, hanem annak eszmei és anyagbeli értéke a célnyelvben is ugyanazt a hangsúlyt kapja meg. Devecseri minden korábbi fordítónál precízebben és pontosabban fordított, és minden korábbi fordítónál következetesebb volt.²⁹

Összességében elmondhatjuk, hogy minden kor kicsit beleolvassa Homéroszba saját korát, és Homéroszból értelmezi saját magát. A költő, fordító akkor tud igazán fontosat mondani, ha a maga korának lényeges kérdéseire – hogyan lett, hogyan működik, mi a helyes alkotásmód – választ tud adni. Homérosz kutatásában azok voltak a kiemelkedő korszakok, ahol lényeges kérdéseket tudtak feltenni. 1906-ban, a XX. század egyik kimagasló fordítása

²⁷ *Magyar Nyelvőr* 77 (1953), 415.

²⁸ *Uo.* 415.

²⁹ RITOÓK (2009), 102.

méltánytalanul kevés figyelmet kapott. Ha Ponori Thewrewk befejezte volna az Iliász fordítását, és a kézirat tisztázásra került volna, valószínűleg nagyobb megbecsülésben lenne része a XXI. században. A kéziratban maradt megjegyzései alapján egyértelművé vált, hogy Thewrewk tanult a már kiadott első hat ének hibáiból. Munkájának színvonala a mindenki által méltán elfogadott Devecseri-féle fordításét ugyan nem haladja meg, de Devecseri sem így alkotta volna meg saját művét, ha nem olvassa Thewrewköt, és nem tanul a korábbi fordítások hibáiból.

Bibliográfia

- A Kisfaludy Társaság Évtapjai, 18 (1882–1883), 78.
- BABITS Mihály (1978), *Az európai irodalom olvasókönyve, Töredék és vázlat*, s. a. r. GÁL István, Budapest, Magvető.
- CSENGERI [sic] János (1894), A műfordítás megítélésének kérdéséhez. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 18, 214–223.
- DEVECSERI GÁBOR (ford., 1967) *Homérosz: Iliász*. Budapest, Bibliotheca Classica.
- DINDORF, G. (szerk., 1928), *Homeri: Ilias*. Leipzig, Teubner.
- ELISCHER József (1901), *Elischer-Fröhlich szótára Homeros két eposához: Iskolai használatra*, Budapest.
- HARSÁNYI Pál (1903), *Metrika*, Budapest, Könyvnyomás.
- JÓZAN Ildikó (2009), *Nemzet – hű – fordítás – kultusz. A hűség diskurzusai a XIX – XX. században*, in: *Mű, fordítás, történet. Elmélkedések*. Budapest, Balassi.
- KÖLCSEY Ferenc (1960), *Összes művei I*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Magyar Nyelvőr* 77, (1953)
- POLGÁR Anikó (2003), *Catullus noster. Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben*. Pozsony, Kalligram.
- PONORI THEWREWK Emil (ford., 1906), *Homeros: Ilias. Első kötet. I–VI. ének*. Budapest, Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum in usum scholarum.
- RITOÓK Zsigmond (2006), *A magyar Homérosz-fordítások. XVIII – XIX. század*, in: HAJDU Péter – POLGÁR Anikó (szerk., 2006) *Papírgaluska*. Budapest, Balassi, 20–90.
- RITOÓK Zsigmond (2009), *A magyar Homérosz-fordítások. XX. század*, in: HAJDU Péter – FERENCZI Attila (szerk., 2009) *A klasszikusok magyarul*, Budapest, Balassi, 104–105.

Egy országos kiállítás a nemzettudat szolgálatában. Az 1939-es Zürichi Országos Kiállítás háttérének elemzése

Lódi Csilla

A két világháború közötti időszak egy új korszak kezdetét jelentette, amely számos új kihívást tartogatott nemcsak Európa, hanem az egész világ számára. Az első világhéges utáni éveket az újjáépítés, újrakezdés és a konszolidáció jellemezte. A 1930-as évek elején megtörtént Hitler hatalomátvétele, melynek következményei csak később váltak érezhetővé. Az 1930-as évek végének közeldtével sokak számára láthatóvá váltak az Európa felett gyülekező viharfelhők. Az újabb háború elkerülhetetlen volt.

Svájc az első világháború idején semleges ország volt, amit a második világ-háború alatt is sikeresen megőrzött. Ennek ellenére az alpesi ország nem érezte magát teljesen biztonságban, hiszen Németország agresszívan terjeszkedett. 1940-re már a szomszédos Franciaország is német hatalom alá került, valamint Mussolini fasiszta Olaszországa is okot adott az aggodalomra.

A két világháború közötti időszakban lejátszódó események, majd a háború kitörése miatt Svájcban nemcsak a katonai felkészülés kezdődött meg, hanem egy úgynevezett szellemi megerősítés is, amely az 1939-es Zürichi Országos Kiállításban mutatkozott meg. A kiállítás érdekessége egyrészt jellegében és céljában rejtett, hiszen egy sokszínű ország egységes nemzettudatának megteremtésére törekedett. Továbbá a tárlat eltért az 1914-ben megrendezett Berni Országos Kiállítástól (többek között jellege és célja miatt, melyeket később bővebben kifejtek), valamint megnyitásának időpontja is figyelemfelkeltő, hiszen csak pár hónappal előzte meg a második világháború kitörésének dátumát.

Az 1939. május 6-án megnyílt Zürichi Országos Kiállítás egy alapvető és fontos kérdést vet fel: Svájc miért 1939-ben, a nemzetközi politika egy válságos pillanatában hozott létre egy ilyen jellegű kiállítást? Írásomban erre a kérdésre keresem a választ.

Tudományos munkám során megvizsgáltam a kiállítás létrejöttének folyamatát, Svájc belépését a Népszövetségbe, az akkori külügyminiszter, Giuseppe

Motta viszonyát a szövetséggel, valamint az 1930-as években megjelenő *frontok tavasza* elnevezésű folyamatot. Mindezek mellett elemeztem Svájc külpolitikai kapcsolatait szomszédaival, Németországgal és Olaszországgal, hiszen ezek a viszonyok, ha nem is közvetlenül, de hatással voltak a kiállításra. Írásom forrásbázisát Armin Meilinek, a kiállítás igazgatójának visszaemlékezése, Giuseppe Motta külügyminiszter emlékirata, valamint a Philipp Etter által írt országos szellemi védelem programjának IV. fejezete alkotja.

Az 1939-es Zürichi Országos Kiállítás

A zürichi országos kiállítás 1939. május 6-án nyílt meg, amit hosszú előkészítési munka előzött meg. A kiállítás szervezőbizottsága számos helyszínt vett górcső alá, és a legmegfelelőbb helyszíneként végül a Zürichi-tó két partját választották.¹ Zürich mint egy újabb² országos kiállítás helyszínének gondolata először 1925-ben merült fel, Ernst Tobler a zürichi város előljáró levelében, amelyet a zürichi városi tanácsnak címzett. A levélben a jövőbeni, 1933-as országos kiállítás helyszínéneként Zürichet ajánlotta, mivel kereken 50 évvel azelőtt, 1883-ban szintén Zürichben rendezték meg az országos kiállítást. Tobler ötlete túl korainak bizonyult, mivel levelére a válasz az volt, hogy nem tudnak nyolc évre előre tervezni. A javaslat benyújtása 1928-ban megismétlődött, melyhez konkrét terveket csatoltak. A fentebb vázolt tervet azonban számos ellenállásba ütközött. Akadályt jelentett, hogy 1935-re Bernben egy nemzetközi népművészeti kiállítást terveztek, így az országos kiállítást három évvel későbbre halasztották, azaz 1936-ra. A belügyminisztérium csak habozva támogatta az országos kiállítás ügyét, mivel egy szövetségi határozat 1938-ig semmilyen más kiállítást nem engedett megrendezni. Ez a szövetségi határozat egyébként elégedetlenséget váltott ki az agrártermelők körében, mivel valamikor 1933 és 1936 között lett volna esedékes a hagyományos mezőgazdasági kiállítás is. Ezért 1931-ben az agrárszektor képviselői és az országos kiállítás szervezőbizottsága megegyezett, hogy összevonva kerül majd megrendezésre a mezőgazdasági tárlat az országos kiállítással. E megegyezés után újabb, főként finanszírozási nehézségek kerültek felszínre. A Szövetségi Tanács (az állandó közös kormány)³ 1935-ben megadta a kiállítás megszervezéséhez szükséges engedélyt, egy feltétellel: az állami

¹ HERTER, H. (1936), Die Platzwahl für die Schweizerische Landesausstellung in Zürich, in: *Schweizerische Bauzeitung*. (6.) (2017. 01. 09.)

² Eddigi kutatásaim során nem találtam arra utaló jelet, hogy az 1914-es és 1939-es országos kiállítás szervezésekor kiállítás-sorozatban gondolkodtak volna.

³ NÉMETH István (2011), „Svájc” in: VADÁSZ Sándor (szerk., 2011), *19. századi egyetemes történelem 1789–1914*. Budapest, Osiris, 293.

támogatás összegének alacsonyabbnak kell lennie a korábbi országos kiállítások állami kiadásaihoz képest.⁴ Ezek után megkezdődhetett a kiállítás megszervezése. Még az igazgató megválasztása előtt, 1936. február 21-én egyöntetűen és véglegesen döntöttek a kiállítás megnyitásának és bezárásának a dátumáról, miszerint a kiállítás 1939. május 6-án nyílik meg és 1939. október 29-én bezárja kapuit.⁵

Már 1935-ben meghatározták a kiállítás szerkezeti felépítését, leírása a *Das Werk: Architektur und Kunst* című folyóiratban olvasható. A cikk szerzője szerint a korabeli látogató számára a kiállítandó tárgyakat egy rendszeren keresztül kell bemutatni úgy, hogy az egyes tárgyak egy meghatározott egységben kapjanak helyet.⁶ Idézem a cikk szerzőjét: „Ha az egyes tárgyakat egy egységbe szervezzük, értelmük és céljuk még tisztább lesz a látogató számára, hiszen ha pusztán egymás mellé sorakoztatjuk fel őket, értelmük elveszne sokaságuk tömegében.”⁷ Armin Meili, a kiállítás igazgatója, e célnak megfelelően a kiállítást 14 egységre osztotta fel: 1. haza és nép; 2. elektromosság; 3. svájci faipar; 4. Svájc mint a népek nyaralóparadicsoma; 5. mezőgazdaság; 6. vadászat és halászat; 7. kereskedelem, pénzügy, biztosítás, reklám; 8. gasztronómia; 9. ipar; 10. építészet és lakáskultúra; 11. divat; 12. közlekedés és szállítás; 13. orvostudomány; 14. tanulás, tudás, gondolkodás és költészet.⁸

A kiállítás két jól elkülöníthető részből állt: a tó bal oldalán egy modern, ipari Svájcot mutattak be, a tó jobb oldalán pedig egy hagyományosan berendezett falucska engedett betekintést a falusi életbe. A két helyszínt egy kötélpálya kötötte össze, melynek hossza 900 méter volt. A látogatók egy felvonó segítségével jutottak a 75 méter magas torony tetejére, ahonnan a libegővel a tó túlsó partjára utazhattak.⁹ A hagyományosan berendezett falucska nemcsak egyszerűen a tradicionális Svájc bemutatását szolgálta, sokkal nagyobb feladatot volt hivatott ellátni, mégpedig: hazaszeretetet kívánt sugározni az emberek számára. A kiállítás 700 méter hosszú bejáratí része felett az ország községeinek és kantonjainak összes zászlaja ki volt tűzve, ami szintén a svájci önazonosságot és összetartozást hirdette.¹⁰ Véleményem szerint a kiállítás falusi része lehetőséget

⁴ NAEF, Robert – HÜRLIMANN, Martin (1979), *Landi*. Zürich, Ringier, 17–21.

⁵ NAEF – HÜRLIMANN (1979), 17–25.

⁶ P. M. (1935), Die schweizerische Landesausstellung Zürich 1938, in: *Das Werk: Architektur und Kunst = L'oeuvre: architecture et art*. 1935. július, 255.

⁷ P. M. (1935), 255.

⁸ NAEF – HÜRLIMANN (1979), 24–25.

⁹ NAEF – HÜRLIMANN (1979), 40–43.

¹⁰ ARNOLD, Martin (2001), *Von der Landi zur Arteplage. Schweizer Landes- und Weltausstellungen. (19–21. Jh.) – Hintergründe und Erinnerungen*. Zürich, Orell Fuessli, 81–86.

adott a városi lakosság számára, hogy betekintést nyerjen egy falusi gazdaságba, valamint ez érvényes volt fordítva is, a falusi lakosság számára a kiállítás bal partja betekintést engedett olyan területekre, amelyekről a falusi lakos talán csak olvashatott (modern ipari üzem, lakásbelső stb.). A kiállításról 50 országból 1674 külföldi újság tudósított. A BBC még élő adást is közvetített a londoni City polgármesterének látogatása során.¹¹ A kiállításra 28 934 599 svájci frankot költöttek és 6 850 306 frank volt a bevétel.¹²

A kiállítást meghatározó fő irányvonalak

Miután Armin Meili elfoglalta a kiállítás igazgatói helyét, megkezdte munkáját: „Tüstént nekifogtam a munkámnak, és a világ számos kiállításának áttanulmányozásába kezdtem. A húsvéti időszak miatt úgy érzem, hogy valami új és nagy, ám merész dolog előtt állok.”¹³ Armin Meili nem csak a külföldi kiállításokat vizsgálta, hanem az 1914-es Berni Országos Kiállítás adminisztrációs beszámolóját is. Emil Locher, az 1914-es országos kiállítás igazgatója már 1914 végén azt javasolta, hogy a következő országos kiállításon a kiállítandó tárgyak ne kirakodóvásárszerűen legyenek bemutatva, térjenek el az egymás mellett felsorakozott asztalok mintájától. Meili ezt a javaslatot beépítette saját koncepciójába, és a későbbiekben a berni kiállítás adminisztrációs beszámolóját a tapasztalatok tárházaként már csak „berni bibliának” nevezte.¹⁴ A kiállításról alkotott új elképzelését alátámasztotta az is, hogy véleménye szerint „Az ember 1939-ben más, mint 1914-ben volt. A világháború nyomai és az azt követő albéke időszakának évei, valamint azok fordulatai, és a technika lélegzetelállító fejlődése összezsugorította a mai embert. Nem reagál a korábbi ingerekre, így figyelmét erősebb eszközökkel vagy kifinomultabb módszerekkel lehet felkelteni... A propaganda nélkülözhetetlen segédeszköz lett.”¹⁵ Meili valóban a propaganda eszközének tekintette a kiállítást, de nagyon fontos megjegyezni, hogy ezzel egyben Svájc, a haza, a nép, a közösség, az önmeghatározás propagálója

¹¹ ARNOLD (2001), 76.

¹² „Administrativer Bericht über die Schweizerische Landesausstellung 1939 Zürich.” (1942). Zürich, 131.

¹³ MEILI, Armin (1989), Ich will das schläfrige Schweizervolk wecken, in: ANGST, Kenneth – CATTANI, Alfred (szerk., 1989) *Die Landi. Vor 50 Jahren in Zürich. Erinnerungen – Dokumente – Betrachtungen*. Zürich, Stäfa, Rotenhäusler, 12.

¹⁴ NAEF – HÜRLIMANN (1979), 22.

¹⁵ NAEF – HÜRLIMANN (1979), 24.

is volt.¹⁶ Visszaemlékezése későbbi feljegyzéseiben is beszél a propaganda eszközének szükségességéről. 1938 márciusában ezt jegyzi fel: „Ma, március 12-én, a németek az osztrák haderő ellenállása nélkül bevonultak egy, a nyugati hatalmak és Olaszország által szavatolt függetlenségű országba. Ez a szörnyű esemény semmi jót nem jelentett hazánknak. Jómagam is éreztem, hogy mennyire hiányzik egy jó propagandaminisztérium. Szükségünk lenne egy ilyen intézményre. A közelgő kiállítással szeretném ennek a hiányát megszüntetni. Éjjel-nappal azon dolgozom, hogy egy erősnek mutakozó haza és nép összefogását hozzuk létre... Remélem, hogy kiállítással felelőbresztem az alvó svájci népet. Megvalósítható ez ilyen rövid időn belül?”¹⁷

Az igazgató visszaemlékezéseit tanulmányozva megállapítható, hogy három fő irányvonal érvényesült, amit végig követett a kiállítás megalkotása során: az első irányvonal az 1914-es kiállítás „tanulságából” adódó kollektív kiállítás létrehozásának célja, a második a kiállítást a propaganda eszközzé tenni, a legutolsó pedig az egyszerűség és letisztult stílus megvalósítása a tárlat során. Véleményem szerint Meilinak mindvégig sikerült is ezeket az irányelveket követnie a kiállítás megszervezése során, és az esemény végeredménye és emléke még a háború utáni időkből is tovább élt a látogatók körében.

Svájc semlegessége a Népszövetség keretein belül

Svájc 1920. május 16-án lépett be a Népszövetségbe,¹⁸ ám belépésének szükségességéről nem minden svájci lakos vélekedett egyöntetűen, amit a népszavazások eredményei is bizonyítanak. Semlegességének megtartása érdekében az ország különleges státuszt kért és kapott a Népszövetségtől. Svájc a Népszövetség szabályainak megsértői számára kiszabandó gazdasági szankciók megalkotásában részt vett, ám a katonai kérdések megtárgyalásában már nem. Amint a tárgyalandó problémák politikai színezetet kaptak, Svájc azonnal visszavonult, és kimaradt azok megvitatásából. Nem akart állandó helyet a Népszövetség tanácsában, viszont mindig részt vett a Népszövetség gyűlésein, és számos szakbizottság tevékenységben is. Összegezve, Svájc minden technikai kérdésben részt vett, viszont a politikai kérdések megvitatásától elhatárolódott.¹⁹

¹⁶ NAEF – HÜRLIMANN (1979), 24.

¹⁷ MEILI (1989), 13.

¹⁸ CERUTTI, Mauro (2010), „Motta, Giuseppe” in: *Historisches Lexikon der Schweiz*. <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D3524.php>. (2017. 01. 09.)

¹⁹ KREIS, Georg (2011), *Die Schweiz im Zweiten Weltkrieg*. Innsbruck–Wien, Haymon, 14–16.

Giuseppe Mottát 1911-ben választották be a Szövetségi Tanácsba, ahol a Pénzügyi és Vámügyi Minisztériumban dolgozott. 1920-ban megválasztották szövetségi elnöknek és a Külügyminisztérium vezetőjének,²⁰ majd két évtizedes hivatali idő után, 1940. január 23-án Bernben halt meg.²¹ Svájc Motta hivatali idejében lépett be a Népszövetségbe, így a korabeli külügyminiszter visszaemlékezése segítségként szolgálhat Svájc és a Népszövetség viszonyának vizsgálatakor. Motta mindent megtett, hogy növelje a Népszövetség morális tekintélyét. A Külügyminisztérium vezetője arra törekedett, hogy Svájc segítsen az államok közti jogi kapcsolatok kialakításában, hogy az államok elfogadják a döntőbíróóság határozatait, valamint a politikai tartalmú vitákat bíróság elé vigyék.²² Az 1925-ben tartott ülésen Motta így nyilatkozott: „A Népszövetségnek a jövőbeni feladatai közé ne a politikai viták megfékezése vagy lecsillapítása tartozzon, hanem olyan feltételek megteremtése, amelyek meggátolják az ilyen jellegű konfliktusok kialakulását.”²³ A nyugati hatalmak nem így vélekedtek a Népszövetség feladatáról. Ők a szövetséget részben eszközként használták, amelyen keresztül meg tudták valósítani és szilárdítani a háború utáni igényeiket. Motta célja egyértelmű volt és nem egyezett a nyugati hatalmak szándékaival: a nemzetközi kapcsolatokat úgy szerette volna megreformálni, hogy azokat ne a hatalom iránti vágy, ne hierarchikus viszonyok, hanem a jog szabályozhassa. A Külügyminisztérium vezetője teljes meggyőződésével hitt a Népszövetségben és annak szükségességében.²⁴ Szövetségbe vetett hite sem a locarnói konferencia látszólagos sikere után, sem a müncheni egyezmény után nem rendült meg. Motta optimizmusa sosem múlt el teljesen, még akkor sem, amikor Svájc 1938. május 14-én differenciális semlegességét integrálissá változtatta, azaz innentől már a gazdasági szankciók megalkotásában sem vett részt többé.²⁵ Idővel azonban, legkésőbb talán 1939. szeptember 1-jén kénytelen volt belátni, hogy a Népszövetség nem tudott feladatának eleget tenni. A Külügyminisztérium vezetője számára ez nagy csalódás volt, hiszen a szövetségbe vetett hite megbukott.²⁶

²⁰ Először 1920-ban választották meg szövetségi elnöknek, majd 1927-ben, 1932-ban és 1937-ben is. Lásd: CERUTTI (2010).

²¹ CERUTTI (2010).

²² WIDMER, Paul (2014), *Schweizer Aussenpolitik und Diplomatie: von Charles Pictet de Rochemont bis Edouard Brunner*. Zürich, Neue Zürcher Zeitung, 258.

²³ WIDMER (2014), 258.

²⁴ WIDMER (2014), 258.

²⁵ WIDMER (2014), 261–262.

²⁶ WIDMER (2014), 263.

A svájci semlegesség átalakulása az idő folyamán jól mutatja azt, hogy Svájc nem akart a katonai kérdések megvitatásában részt venni már a Népszövetségbe való belépéskor sem, ezáltal kerülve el az egyes államokkal való konfliktus kialakulásának lehetőségét. 1938-ban pedig teljesen izolálta magát a szövetségen belül, így már csak csendes megfigyelőként volt jelen. Svájc teljesen eltávolodott a nemzetközi politikától, visszavonulva figyelte az események alakulását és saját nemzettudatának építése felé fordult.

Svájc és Olaszország, valamint Svájc és Németország viszonya az 1920-as és 1930-as években

A következőkben Svájc Olaszországgal, valamint Németországgal való kapcsolatát szeretném bemutatni. Véleményem szerint e két állam valamilyen szinten veszélyt jelentett a semleges ország számára, tekintettel az ideológiai és egy esetleges katonai veszélyre. Svájc a nemzettudatának építésével és annak erőteljes propagálásával azt jelezte a külvilág és két szomszédja felé, hogy a jó viszony ellenére nem tartozik egyik totalitárius diktatúrát valló ország táborához sem, hanem egy önálló, semleges Svájc, amely saját identitással rendelkezik.

A Külügyminisztérium vezetője folyamatosan azon dolgozott, hogy megalapozza, elmélyítse és megszilárdítsa a svájci–olasz kapcsolatokat. A Szövetségi Tanács és az olasz kormány 1924-ben aláírt egy egyezségi és döntőbíróági szerződést, melynek időtartalma 10 évre szólt, és amit 1934-ben meghosszabbítottak további 5 évvel. A két ország közötti baráti viszony azonban nem volt mindig zökkenőmentes.²⁷ Ticino kantonban az első fasiszta sejtek már 1921-ben létrejöttek, melyeknek alapítói olasz emigránsok voltak. Mussolini az 1930-as évek közepétől nyíltan követelte az olasz állam határainak eltolását Svájc rovására, az Alpok középső vonulatai felé. Ticinóra és az olasz nyelvterületre eső olaszországi nyomás hatására 1931-től a svájci kormány feladatává vált az őshonos olasz nyelvterület kultúrájának és anyanyelvének a védelmezése.²⁸ Az olasz politikai menekültek svájci jelenléte olykor agitációkat eredményezett, főképp a ticinói szocialisták körében, ám összességében ezek a kisebb összetűzések és problémák marginálisak voltak az olasz–svájci viszonyban.²⁹

²⁷ DE MESTRAL, Aymon (1941), *Bundesrat Motta. Die Schweiz zwischen zwei Weltkriegen*. Bern, 236–240.

²⁸ ZALA, Sascha (2014), *Krisen, Konfrontation, Konsens (1914–1949)*, in: KREIS, Georg (szerk.) *Die Geschichte der Schweiz*. Basel, Schwabe, 502.

²⁹ DE MESTRAL (1941), 240–241.

Olaszország 1935. október 2-án lerohanta Etiópiát,³⁰ amellyel megsértette a Népszövetség egységokmányát. Ennek következtében a Népszövetség katonai és gazdasági szankciókat rótt ki Olaszországra. Az 1920-ban létrejött londoni deklarációban meghatározták, hogy Svájc általában nem vesz részt a katonai szankciók megvalósításában, így történt az olasz esetben is.³¹ Motta így vélekedett az eseményekről: „Genfben való tartózkodásom során sosem éreztem még ekkora felelősséget, mint miniszter (...) Bármilyen rossz mozdulat, rosszul értelmezhető szó, a tévedés pillanata (...) veszélyeztetheti az ország érdekeit.”³² Svájc hosszas vita után a négy szankció közül hármat jóváhagyott: elfogadta az Olaszországba szállítandó fegyverek embargóját, megtagadta Olaszország számára a hitel folyósítását, valamint megtagadta különböző, főleg a hadigazdaság számára fontos javak Olaszországba való szállítását. A negyedik gazdasági szankciót Svájc nem fogadta el, ami az Olaszországgal való teljes kereskedelem megszüntetését jelentette volna. Svájc számára fontos volt, hogy a gazdasági szankciók elutasításával Olaszország mégse érezze Svájc barátságtalan álláspontját.³³ Svájc már 1936-ban elismerte Olaszország etiópiai fennhatóságát, amit Mussolini a Svájcban működő irredenta olasz körök megkülönböztetésével hálált meg. 1937-ben Olaszország, Japán és Németország kilépett a Népszövetségből, ám ez nem vezetett változásokhoz Svájc és Olaszország kapcsolatában.³⁴

Az első világháború után Németország és Svájc viszonya kedvezően alakult, konfliktusok csak akkor jöttek létre, amikor pénzügyekről volt szó. Svájc a szomszédos országban több milliárd frankot helyezett letétbe igen magas kamattal, ám mikor Svájc visszakövetelte a letétbe helyezett összeget, szomszédja nem reagált, aminek következtében Svájc különböző bilaterális klíring szerződések hozott létre.³⁵ Giuseppe Motta számos alkalommal kiállt Németország népszövetségi csatlakozása mellett, hisz fontos volt számára, hogy a Népszövetség egyetemessé váljon, és Németország csatlakozása egy lépéssel közelebb vitte volna céljához. Motta német kapcsolatai mindig szívélyesek voltak, függetlenül a politikai álláspontoktól. A svájci külügyminisztérium vezetője 1927-ben

³⁰ ORMOS Mária (2003) Etiópia és az európai kapcsolatrendszer átalakulása in: ORMOS, Mária – MAJOROS, István: *Európa a nemzetközi küzdőtérén. Felemelkedés és hanyatlás. 1814–1945.* Budapest, Osiris, 374.

³¹ DE MESTRAL (1941), 241–242.

³² DE MESTRAL (1941), 242.

³³ DE MESTRAL (1941), 243–248.

³⁴ ZALA (2014), 509.

³⁵ DE MESTRAL (1941), 254.

így nyilatkozott a német–svájci viszonyról Dr. Adolf Müller német követnek:³⁶ „A német és svájci nép ősidők óta békésen él egymás mellett. Németország mindig vendégszeretően fogadta be a svájciakat; főiskolái mindig telve voltak tudósainkkal; számos művészünk és írónk Németországban jutott hírnévhez. Svájc ebből kifolyólag mindig nagy hálával tartozott Németországnak... Németország helyreállítása Európa helyreállításának az alapfeltétele. Mi ismerjük a német nép igyekezetét, rend- és munkaszeretetét és hősi önfeláldozását. Számunkra elégtételt jelent, hogy a korábbi háborús feleket a megbékülés szelleme kezdi áthatni.”³⁷ Hitler hatalomátvételével a svájci–német kapcsolatok egy új időszakba léptek.³⁸

Az 1933-ban bekövetkezett németországi nemzetiszocialista hatalomátvétel után Giuseppe Motta felismerte a helyzet veszélyét, 1933. június 19-én így nyilatkozott a Nemzeti Tanács előtt:³⁹ „Hiszek a külpolitika főszabályában, miszerint egy ország kormánya nem avatkozik bele más országok belpolitikai ügyeibe (...). Szomszédunkkal való viszonyunk a mai napig kiválóan minősíthető, függetlenül államaink alkotmányának és intézményeinek különbségeitől.”⁴⁰ Motta azonban fontosnak tartotta, hogy ez a jó viszony kölcsönös legyen, amit az 1933 szeptemberében lezajlott genfi találkozón finoman a német külügyminiszter, Freiherrn v. Neurath és Dr. Goebbels propagandáért felelős miniszter tudomására is hozott. A svájci külügyminiszter megemlítette a Németországban élő svájciakat ért atrocitásokat, erre a német küldöttség azt felelte,⁴¹ idézem: „A német birodalom dogmája és politikája nem Svájc ellen irányul, sőt éppen ellenkezőleg gondolják. Svájc szilárd és egészséges organizmus, amely a történelem folyamán harmonikusan fejlődött ki. Ma már nem tekinthetünk Európára nélküle... A német állam jellegéből és az ideológiából adódó különbségek ellenére a szövetségi svájci állammal tartós barátságot szeretne kialakítani.”⁴²

A fenti kijelentések ellenére 1935 márciusában egy beazonosíthatatlan autó Basel környékén elrabolta a nem árja származású, német emigráns újságíró, Berthold Jacobot, és elhurcolta Németországba.⁴³ Motta április 4-én a Nemzeti

³⁶ DE MESTRAL (1941), 254–255.

³⁷ DE MESTRAL (1941), 255–256.

³⁸ DE MESTRAL (1941), 256–257.

³⁹ DE MESTRAL (1941), 257.

⁴⁰ DE MESTRAL (1941), 257.

⁴¹ DE MESTRAL (1941), 259.

⁴² DE MESTRAL (1941), 259.

⁴³ DE MESTRAL (1941), 261.

Tanácsban így beszélt az eset kapcsán: „A kérdés lényege valójában a svájci területi szuverenitás megsértése.”⁴⁴ A nyomozások eredményeként kiderült, hogy az elrabolt Jacob Berlinben volt fogságban. A külügyminiszter arra hívta fel a német hatóságok figyelmét, hogy ha az ügy nem fog megoldódni, akkor az 1921. december 9-én megkötött svájci–német bíraskodási egyezményt⁴⁵ fogja életbe léptetni. Már az eljárás megkezdésének küszöbén álltak a svájciak, amikor a Német Birodalom mindenféle magyarázat nélkül visszaküldte Jacobot Svájcba. Szabadon bocsátása után a németek kijelentették, hogy azért rabolták el, mert félték, hogy politikai cselekvéseivel veszélyeztetni fogja Svájc és Németország viszonyát.⁴⁶

Frontok tavasza

Az 1930-as években játszódott le a *frontok tavasza* nevű folyamat Svájcban. A frontok alatt azok a politikai csoportosulások értendők,⁴⁷ melyek irányvonala megegyezett a fasizmus vagy a nemzetiszocializmus irányvonalával.

Az 1930-as években a svájci belpolitika terén változások sorozata kezdődött meg. A Parasztok, Iparosok és Polgárok Pártjai 1937-ben egy nemzeti párttá alakultak, nevük innentől kezdve Parasztok, Iparosok és Polgárok Pártja volt. A szociáldemokraták a városokban megerősödtek, sőt néhol politikai többséget képeztek, ennek következtében jelen voltak a kantoni és a községi kormányzótanácsban, valamint szövetségi szinten ők voltak a legerősebb párt. A Szabadelvű Demokrata Párt 1919 és 1939 között folyamatosan veszített szavazói számából. A Nemzeti Tanácsban 29%-ról 21%-ra csökkent képviselőinek száma, ennek ellenére a Szabadelvű Demokrata Párt a Liberálisokkal való együttműködésük során erős pártszövetség maradt. A Konzervatív Néppárt⁴⁸ továbbra is egy stabil szavazóaránnal rendelkező párt volt. 1920 és 1930 között 61% volt a választási részvételi arány az országban. A politikailag aktív lakosság magas aránya nem utolsósorban a politikai táborok radikalizálódásával köthető össze. Az 1920-as években formálódó jobboldali mozgalom az 1930-as

⁴⁴ DE MESTRAL (1941), 261–262.

⁴⁵ 1921-ben Svájc és Németország egy bíraskodási egyezményt írt alá. Az egyezmény a két ország között jogi kérdések eldöntésében felmerülő problémák megoldásának javaslatait tartalmazta. Lásd: <https://www.admin.ch/opc/de/classified-compilation/19210056/>.

⁴⁶ DE MESTRAL (1941), 263–265.

⁴⁷ WOLF, Walter (2006), „Frontenbewegung” in: *Historisches Lexikon der Schweiz*. <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D17405.php>. (2017. 01. 09.)

⁴⁸ 1912 óta hívják magukat Konzervatív Néppártnak, korábban Katolikus Néppártként működtek. Ld. ZALA (2014), 505.

években kiegészült a frontokkal.⁴⁹ A francia és olasz nyelvterületeken működő frontok az olasz fasiszmussal, a német nyelvterületeken tevékenykedő frontok pedig a nemzetiszocializmussal szimpatizáltak. 1933-ban számos ilyen jellegű csoport egyesült vagy önállósult. Ezt a folyamatot a svájci történetírás a frontok tavaszának nevezte el. Működésüket nehéz volt megfigyelni, mert hol felbukkantak, egyesültek, felbomlottak, majd ismét eltűntek. A német SA vagy az olasz feketeingesek mintájára ők is sokszor provokációkat kezdeményeztek, felvonulásokat szerveztek, megtámadtak különféle intézményeket és személyeket, amelyek, vagy akik számukra túl baloldali vagy nem eléggé svájci jellegűek voltak. A Nemzeti Tanács 1935-ös választása során a frontisták csupán kettő helyet szereztek meg, egyet Zürichben, egyet Genfben. Ezután megindult politikai hanyatlásuk, ám némely ideológiai elemük különböző jobboldali konzervatív körökben tovább élt. A frontok megjelenésével párhuzamosan megindult a politikai jobb- és a baloldal egymás felé közeledése. A németországi és olaszországi szociáldemokrata üldözések következtében a svájci szociáldemokraták és szakszervezetek közeledni kezdtek a polgári tábor felé, bár ez a folyamat nem volt súrlódásmentes. A Szociáldemokrata Párt munkaspártból átalakult néppárttá, ezután lehetőségük volt a polgári tábor felé közeledni. Polgári oldalon a liberálisok által hangoztatott nemzeti egyetértés, megértés indította meg a baloldal felé való közeledést.⁵⁰

A különböző frontok közvetlenül a svájci lakosság körében működtek, így a polgárok közelről megtapasztalhatták a nemzetiszocialista és fasiszta ideológiát, amely azonban nem talált túl sok követőre, kis idő után el is tűnt a svájci politika színteréről. Megjelenésük és az általuk okozott félelem azonban csak jobban megerősítette az országos kiállítás hivatásának szükségességét.

Philipp Etter által meghirdetett országos szellemi védelem

Philipp Etter 1934. március 28-án tagja lett a Szövetségi Tanácsnak, azon belül pedig a belügyminiszter tisztségét töltötte be.⁵¹ 25 éves hivatali ideje alatt mindvégig a belügyminisztériumot irányította. A második világháború előtti években Philipp Etter meghirdette az ország úgynevezett szellemi védelmét,⁵²

⁴⁹ ZALA (2014), 505.

⁵⁰ ZALA (2014), 505–508.

⁵¹ WIDMER, Josef (2015) „Philipp Etter” in: *Historisches Lexikon der Schweiz*. <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D4642.php>. (2017. 01. 09.)

⁵² HERTER (1936) <http://www.geschichtedersozialensicherheit.ch/akteure/politiker-und-politikerinnen/etter-philipp/>. (2017. 01. 09.)

amely hivatalos jelentését 1938. december 9-én kapta meg: ez egy kulturális küldetés volt.⁵³ Etter 1938. december 9-én benyújtotta a tanácsok elé az általa írt kézíratos tervet, amely magába foglalta a szellemi védelem jelentését, értelmezését és a szükségességét. 1939. április 5-én érkezett meg a szövetségi határozat, miszerint a svájci kultúrvédelem és kultúrpropaganda feladatainak ellátásával az e célra létrehozott Pro Helvetia⁵⁴ alapítvány fog törődni. Ennek a kulturális küldetésnek a magja a Philipp Etter által írt kézirat IV. fejezetében rejtett, ami a *Svájc küldetéstudata*⁵⁵ címet kapta.⁵⁶

A fentebb említett IV. fejezet a következővel kezdődik: „... Az államot a közösség szelleme és akarata hordozza, egy olyan eszme, ami mindentől elkülönül, melynek kifejezése az államban válik szervessé és ott tud természetes módon kiteljesülni. Ha ez az eszme elég erős és nagy, valamint jelen van a lakosság tudatában, akkor ez a nép képes minden erejével és önfeláldozásával megvédeni országát... Ha egy nép tudatában van a közössége és állama szellemi erejének, úgy nem lesz fogékony olyan eszmékre, amelyek számára idegenek. Ezen túl ez az eszme, amely az államot formálja és hordozza, egybevág egy küldetéssel is, amely egy nemzethez van rendelve, amit teljesített a múltban, teljesít a jelenben, és teljesíteni fog a jövőben.”⁵⁷ Az idézett mondatokból egyértelmű a belügyminiszter által értelmezett szellemi védelem. Feladata a svájci öntudat és nemzettudat felélesztése, az emberek államukba vetett hitének erősítése és svájci mivoltuk megerősítése volt, amihez a svájci kultúrvédelmet és kultúrpropagandát kellett mozgósítani.⁵⁸

Philipp Etter ezek után felvázolta a svájci állam sokszínűségét, amiből arra következtetésre jutott,⁵⁹ hogy „a svájci államot nem egy emberi faj, nem egyszerűen hús-vér emberek teremtették, hanem a szellem által született.”⁶⁰ A belügyminiszter szerint ez az egységes szellem nem azt eredményezi, hogy a négy

⁵³ HERTER (1936), <http://www.geschichtedersozialensicherheit.ch/akteure/politiker-und-politikerinnen/etter-philipp/>. (2017. 01. 09.)

⁵⁴ Az alapítvány feladata nem abból állt, hogy önmagából kiinduló nagy rendezvényeket, kulturális cselekvéseket rendezzen, hanem hogy a svájci szellemi műveket és vállalkozásokat ösztönözze. Az alapítvány sokszor csak segítette a különböző folyamatokat. Amint azok megtalálták intézményüket, amelyen belül meg tudtak valósulni a Pro Helvetia visszavonult. Ld. BRUNNER, Josef (1979), *Philipp Etter. Leben und Werk*. Zug, 26.

⁵⁵ Németül: Sinn und Sendung der Schweiz. Ld. BRUNNER (1979), 21.

⁵⁶ BRUNNER (1979), 20–21.

⁵⁷ BRUNNER (1979), 21.

⁵⁸ BRUNNER (1979), 21–22.

⁵⁹ BRUNNER (1979), 22.

⁶⁰ BRUNNER (1979), 22.

kultúra csupán egymás mellett létezik, hanem egymással, egymásért él, ami az ország szövetségi mivolta nélkül nem valósulhatna meg. Ez a szövetség határozza meg a svájci demokráciát, és azt a szellemi sajátosságot is, amely a legkisebb egységtől, a községtől egészen a kantonig, kantontól pedig a szövetségig áthatja és részévé válik. Etter szerint az emberi méltóság tisztelete eredményezte az országban a felekezeti sokszínűséget, valamint azt, hogy az anyanyelv használata sosem vált vitás kérdéssé. A belügyminiszter szerint a fentebb olvasható leírás a svájci szabadság és demokrácia, a svájci szellem és a svájci küldetés képe. Etter felhívta a különböző politikai pártok figyelmét is, hogy együttműködésükkel segítsék az ország szellemi védelmét.⁶¹

A belügyminiszter a szellemi védelemhez segítségül hívott számos svájci zeneszerzőt, író és költőt. Egymás kultúrájának megismerését és a négy nyelvterület összekapcsolását műfordítások megjelenésével segítette. Etter számára fontos volt a nyelvjárások támogatása, valamint a francia, német, olasz és rétoromán nyelvjárások tudományos tanulmányozása.⁶² Az országos szellemi védelem érdekében megindult a svájci nyelvjárások a szokásosnál erősebb ápolása, főleg a német nyelvterületeken, ami egyfajta elhatárolódás volt a németországi nyelvtől. 1938-ban a rétoromán az ország negyedik hivatalos nyelve lett, amely fontos szerepet játszott az olaszországi fasiszta egyesülési próbálkozások elhárításában és az ország szellemi védelmének érdekében.⁶³

Etter úgy vélte, hogy a valódi szellemi védelem csak akkor tud megvalósulni, ha nem csak belülről történik a megerősödés, hanem a külföld felé is megvalósul egy úgynevezett kultúrpropaganda. Ennek szolgálatába állította a rádiót, a svájci irodalmat és művészetet, kiállításokat és művészeti tárlatokat, amelyeken svájci művészek is megjelentek. Etter szerint „a svájci szellemet nem védekezéssel és tagadással kell megvédeni, hanem alkotó cselekvéssel.”⁶⁴

A belügyminiszter által hirdetett országos szellemi védelem gondolata ugyan később született meg, mint a zürichi kiállítás nemzettudatépítő küldetése, azonban feladatuk szinte teljesen egybecsengő volt, ezért tartottam fontosnak bemutatni az országos szellemi védelem célját is. A kiállítás és az országos szellemi védelem erősítették egymást, illetve alátámasztották egymás szükség-szerűségét egy olyan időszakban, amikor a nemzetiszocializmus és a fasiszmus ideológiája gyorsan terjedt és igen veszélyesnek bizonyult.

⁶¹ BRUNNER (1979), 22–25.

⁶² BRUNNER (1979), 25–26.

⁶³ ZALA (2014), 513–514.

⁶⁴ BRUNNER (1979), 22.

Összegzés

Svájc a második világháború idején nem volt közvetlen veszélyben, azonban a környezetében zajló események nemcsak a svájci katonaságot mozgósították, hanem az ország összlakosságát. A két világháború közötti időszakban Svájc teljes egészében elutasította a nemzetiszocialista és fasiszta ideológiát, és hogy elhatárolódjon ezektől, a svájci nemzettudat erőteljes propagálását hívta segítségül.

A kiállítás időpontja véletlenszerűen esett 1939. május 6-ra, az időpontok folyamatos kitolódásának oka a kor gazdasági helyzetében keresendő. A kiállítás jellegét az ország bel- és külpolitikai eseményei befolyásolták. E jelenségek sorozata készítette Armin Meilit arra, hogy a kiállítás egyben a svájci nemzettudat propagálásának eszközévé váljon. Az ország szellemi védelmének mozgalmát számos kritika érte a későbbi svájci történetírásban. A svájci történész Hans Ulrich Jost véleménye szerint a svájci nép nemzeti függetlensége felé való törekvés útján alkalmazkodott a nemzetiszocialista Németországhoz, és számos értékét átvette. A történész ezt svájci totalitarizmusnak nevezte. Ma már azonban úgy tűnik, hogy változás történt a szellemi mozgalom megítélésével kapcsolatban. A baseli történész Josef Mooser szerint a szellemi védelemben nem csak a svájci konzervatív jobboldal vett részt, hanem a liberálisok és szociáldemokraták is. Ezzel a megállapítással helytelennek bizonyul Hans Ulrich Jost kijelentése a svájci totalitarizmussal kapcsolatban. Helytelenségét még a belügyminiszter fentebb idézett mondata is alátámasztja, miszerint a svájci állam nem egy emberi faj által jött létre. Ezzel a kijelentésével Philipp Etter elutasította a nemzetiszocialista fajelméletet. A svájci demokrácia által létrejött svájci szellem egyfajta szembenállás volt a nemzetiszocialista Németországgal és a fasiszta Olaszországgal. Az országos szellemi védelemnek köszönhető, hogy Svájc a háború alatt ellenállt a szomszédos országokban uralkodó ideológiáknak, azonban tény, hogy előfordultak túlzások és hibák is, amelyeket sem titkolni, sem letagadni nem próbáltak.⁶⁵

A Népszövetség a maga korszakában sokak számára egyfajta békefenntartó rendszert jelentett, és Giuseppe Motta e szövetség elkötelezett híve volt. A külügyminisztérium vezetője sikeresen elismertette szomszédjaival a svájci függetlenség sérthetetlenségét, a szövetségbe vetett hitét azonban a válságos

⁶⁵ JORIO, Marco (1998), Die Schweiz und der Zweite Weltkrieg: die Geistige Landesverteidigung und Bundesrat Philipp Etter, in: ASMZ: *Sicherheit Schweiz: Allgemeine schweizerische Militärzeitschrift*. [164] (6.), 26. Online elérhetősége: <http://www.e-periodica.ch/digbib/view?pid=asm-004:1998:164::961#356> (2017. 01. 09.)

pillanatok sem tudták megingatni. Motta mindent megpróbált elkövetni, hogy a Népszövetség a valódi feladatát teljesítse, azonban a második világháború kitörése arra kényszerítette, hogy belássa, a szövetség képtelen a békét fenntartani. Svájc semlegességének átalakításával fokozatosan elhatárolódott a nemzetközi politikától, ezáltal is szemléltette külvilág felé azt a célját, hogy nem akar részt venni egy közelgő háborúban, helyette saját identitásának építésével próbálta az ország belső biztonságát megőrizni.

A Philipp Etter által kezdeményezett országos szellemi védelem meghirdetése azt bizonyította, hogy a korszakban létezett egy általános félelem, amely áthatotta Svájcot. Németország és Olaszország kiszámíthatatlan volt, ezért Svájc kénytelen volt az önvédelem útjára lépni. A katonaság mozgósításán és a hadgyakorlatokon kívül fontos volt egy belső megerősítés is, hisz az ország maga négy nyelvvel és a hozzájuk tartozó kultúrával, vallási sokszínűségével igen rétegesnek minősült. A belügyminiszter által hirdetett szellemi védelem azonban homogénné tette e sokszínű ország lakosságát. Fontos volt számára az egységes nemzettudat hirdetése, tudatosítása és megerősítése.

Meglátásom szerint a Philipp Etter által – a külvilággal szembeni védekezés eszközeként – meghirdetett országos szellemi védelem egybefonódott az általam bemutatott országos kiállítással és annak jellegével. A tény, hogy a kiállítás és Etter írása is az egységes nemzettudat hirdetésén alapult, azt bizonyítja, hogy Svájc nem érezte magát biztonságban szomszédjai mellett. Az 1933-ban megjelenő frontok a két, egymással szembenálló politikai tábor közeledését eredményezte a svájci belpolitikában, amit, meglátásom szerint, a totalitárius diktatúráktól való félelem indított meg. A frontok közvetlen jelenléte félelmet keltett a svájci lakosság körében, és megjelenésük csak erősíteni tudta az országos kiállítás szükségességét.

A korszak eseményei közvetett és közvetlen módon is meghatározták az országos kiállítás időpontját és jellegét. A Zürichi Országos Kiállításnak is köszönhető, hogy a svájci nép ellenállt a totalitárius ideológiáknak és semleges tudott maradni a második világháború fenyegető időszakában. Az országos kiállítás valódi sikere így csak a második világháború után volt igazán érezhető.⁶⁶

⁶⁶ JORIO (1998), 23.

Bibliográfia

- „Administrativer Bericht über die Schweizerische Landesausstellung 1939 Zürich.” (1942). Zürich.
- ARNOLD, Martin (2001), *Von der Landi zur Arteplage. Schweizer Landes- und Weltaustellungen. (19. - 21. Jh.) – Hintergründe und Erinnerungen.* Zürich, Orell Fuessli.
- BRUNNER, Josef (1979), *Philipp Etter. Leben und Werk.* Zug.
- CERUTTI, Mauro (2010), „Motta, Giuseppe” in: *Historisches Lexikon der Schweiz.* <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D3524.php>. (2017. 01. 09.)
- DE MESTRAL, Aymon (1941), *Bundesrat Motta. Die Schweiz zwischen zwei Weltkriegen.* Bern.
- HERTER, H. (1936), Die Platzwahl für die Schweizerische Landesausstellung in Zürich, in: *Schweizerische Bauzeitung.* (6.) (2017. 01. 09.) <http://www.geschichtedersozialensicherheit.ch/akteure/politiker-und-politikerinnen/etter-philipp/> (2017. 01. 09.)
- JORIO, Marco (1998), Die Schweiz und der Zweite Weltkrieg: die Geistige Landesverteidigung und Bundesrat Philipp Etter, in: *ASMZ: Sicherheit Schweiz: Allgemeine schweizerische Militärzeitschrift.* [164] (6.), 26. Online elérhetőség: <http://www.e-periodica.ch/digbib/view?pid=asm-004:1998:164::961#356> (2017. 01. 09.)
- KREIS, Georg (2011), *Die Schweiz im Zweiten Weltkrieg.* Innsbruck–Wien, Haymon.
- MEILI, Armin (1989), Ich will das schläfrige Schweizervolk wecken, in: ANGST, Kenneth – CATTANI, Alfred (szerk., 1989) *Die Landi. Vor 50 Jahren in Zürich. Erinnerungen – Dokumente – Betrachtungen.* Zürich, Stäfa, Rotenhäusler.
- NAEF, Robert – HÜRLIMANN, Martin (1979), *Landi.* Zürich, Ringier.
- NÉMETH István (2011), „Svájc” in: VADÁSZ Sándor (szerk., 2011), *19. századi egyetemes történelem 1789–1914.* Budapest, Osiris.
- ORMOS Mária (2003), Etiópia és az európai kapcsolatrendszer átalakulása, in: ORMOS, Mária – MAJOROS, István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás. 1814–1945.* Budapest, Osiris.
- P. M. (1935), Die schweizerische Landesausstellung Zürich 1938, in: *Das Werk: Architektur und Kuns = L'oeuvre: architecture et art.* 1935. július.
- WIDMER, Josef (2015), „Philipp Etter” in: *Historisches Lexikon der Schweiz.* Online elérhetőség: <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D4642.php> (2017. 01. 09.)
- WIDMER, Paul (2014), *Schweizer Aussenpolitik und Diplomatie: von Charles Pictet de Rochemont bis Edouard Brunner.* Zürich, Neue Zürcher Zeitung.

WOLF, Walter (2006), „Frontenbewegung” in: *Historisches Lexikon der Schweiz*. Online elérhetőség: <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D17405.php> (2017. 01. 09.)

ZALA, Sascha (2014), Krisen, Konfrontation, Konsens (1914–1949), in: KREIS, Georg (szerk.) *Die Geschichte der Schweiz*. Basel, Schwabe.

Létó gyermeke és Brutus végzetes sorsa

Marton Máté

Egy meg nem nevezett időpontban, de már Rómából való elűzése után Marcus Iunius Brutus egyik születésnapjára, az egészségére és a remélt győzelemre koccintó társainak – látszólag mindenféle indok nélkül – a következő sort idézte az Iliásból:

ἀλλά με μοῖρ' ὀλοὴ καὶ Λητοῦς ἔκτανεν υἱός;¹

A haldokló Patroklos szavait vette kölcsön, miután Hektór (Apollón segítségének köszönhetően) megsebezte és legyőzte az akháj hőst. Plutarchos azzal magyarázta a különös, egy születésnaphoz egyáltalán nem illő idézetet, hogy Brutus már ekkor érezte a Philippinél bekövetkező végzetét, ugyanis a görög történetíró értesülése szerint a *Liberator*² párt jelszava a csatában Apollo volt. Itt több szinten ütközzünk ellentmondásba: Brutust miért éppen saját égi támogatója öli meg, illetve hogyan tudta volna Brutus megjósolni eljövendő halálát? Plutarchos hiába próbálta meg úgy beilleszteni az esetet az életrajzba, hogy az következetes legyen, nem sikerült neki, következetlensége pedig azt tételezi fel, hogy már a *Brutus* írásakor is problémás volt ezen életrajzi adalék értelme és helye. A kutatás több megoldási lehetőséget is felhozott, az egyik legkézenfekvőbb, hogy a történetet fikciónak kell kezelnünk, amelynek a forrása

¹ HOMÉROS, *Iliás* 16.849.; PLUTARCHOS, *Brutus* 24.4–7; APPIANOS. *A római polgárháborúk*. 4.134.564; VALERIUS MAXIMUS 1.5.7. („Engem a vézes sors és Létó gyermeke ölt meg” Devecseri Gábor fordítása)

² A *Libertas*-ról a római vallásban ld. WISEMAN, Timothy P. (2000), „Liber: Myth, Drama and Ideology in Republican Rome.” In: BRUNN, C. (szerk.), *The Roman Middle Republic: Politics, Religion and Historiography c. 400 – 133BC*. Rome, Institutum Romanum Finlandiae. (különösen 286–299). A korszakra vonatkozóan: SYME, Roland (1939), *The Roman Revolution*. Oxford University Press, 152–161; illetve a témáról átfogóan: WIRSZUBSKI, Chaim (1950), *Libertas as a Political Idea at Rome During the Late Republic and Early Principate*. Cambridge, Cambridge University Press. Továbbá Brutus irányelveiről és a zsarnokgyilkosság politikai-filozófiai háttéréről: WISTRAND, Erik (1981), *The Policy of Brutus the Tyrannicide*. Göteborg, Kungl. Vetenskaps-och vitterhets-samhället.

feltehetőleg Caesar-párti propaganda volt;³ Octavianus és Antonius ezzel a történettel azt kívánhatta hangsúlyozni, hogy győzelmük Brutus felett jogos és istenek által elrendelt volt.⁴ A fenti értelmezés azt tételezi fel, hogy Brutus megjegyzése csupán a későbbi, akár az Augustushoz közel álló történetírás terméke. Túlságosan egyszerű lenne azonban elintézni ezt a különös esetet, anélkül, hogy alaposabban megvizsgálánánk elhangzásának szélesebb történeti környezetét, illetve az ezt megörökítő három forrást. Összességében a következő kérdésekre keresem a választ: valóban elhangozhatott-e ez a baljós Homéros-sor? Ha igen, mikor, hol és miért? Milyen dimenziói vannak Apollo és Brutus kapcsolatának? Ez az epizód – akár megtörtént, akár nem – hogyan járulhat hozzá a Caesar halála után keletkezett politikai úrben kialakult konfliktusok és a „propaganda”-háború megértéséhez?

A történeti kontextus

Brutus és társai szempontjából március idusát követően nem túl kedvezően alakultak az események.⁵ A köztársaság visszaállításán dolgozók társasága nem ért el teljes sikert, és kompromisszumra kényszerült az egykori diktátor – nem csekély számú – megmaradt híveivel. Caesart nem kiáltották ki zsarnoknak, rendeletei érvényben maradtak, és továbbra is egyik legközelebbi embere, M. Antonius foglalta el az egyik consuli széket. Habár Antonius kezdeti lépései kedvezőnek tűntek az összeesküvők számára, a consul megbízhatatlansága és a közhangulat aggodalmat keltett Brutusékban.⁶ Caesart március 20-án nyilvánosan eltemették, Antonius itt elmondott *laudatio funebris*-e szikraként hatott a gyászoló tömegre. A feldühödött *vulgus* a merénylők fejét követelte, egyes csoportok pedig fáklyákkal felfegyverkezve még az összeesküvésben résztvevők házait is megpróbálták felgyújtani.⁷ Ebben a helyzetben hagyja el Brutus

³ Ehhez az értelmezéshez ld. GURVAL, Robert A. (1998), *Actium and Augustus: the politics and emotions of civil war*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 98–99.

⁴ MOLES, John (1983), „Fate, Apollo, and M. Junius Brutus” *The American Journal of Philology*, 104 (3.), 250.

⁵ Ld. SYME, (1939), 97–100; GOTTER, Ulrich (1996), *Der Diktator ist tot! Politik in Rom zwischen den Iden des März und der Begründung des Zweiten Triumvirats*. Stuttgart, 21–51. A merénylet követő napokról és az azt megörökítő források helyes olvasatáról ld. WISEMAN, Timothy P. (2009), *Remembering the Roman People: Essays on Late-Republican Politics and Literature*. Oxford, Oxford University Press, 211–234.

⁶ CICERO, *Philippikák*. 1.9; *Ad Familiares*. 11.3; APPIANOS, *A római polgárháborúk*. 3.3.6

⁷ DAMASZKUSZI NIKOLAOSZ, (Frög. 130) 18.50, SÜETONIUS, *Divus Iulius*. 85, PLUTARCHOS, *Antonius* 14, *Brutus*. 20. APPIANOS, *A római polgárháborúk*. 3.2.2.

és Cassius Rómát, abban a hitben, hogy később – a hangulat lecsillapodása után – visszatérhetnek oda.⁸ Az elutazás szükségszerűségét és a tényleges fenyegetettséget jól jelzi az is, hogy habár Brutus éppen *praetor urbanus* tisztséget viselt, (ami azt jelentette, hogy tíz napnál tovább nem hagyhatta volna el a várost) április közepére már tartósan Róma körüli villákban időzött.⁹

A *praetor urbanus*ként azonban egy remek lehetőség is felkínálkozott a közéletből éppen kiszoruló Brutusnak. Július 6. és 13. között volt esedékes a *ludi Apollinares*, amelynek megszervezése ehhez a magistraturához tartozott.¹⁰ Brutus felismerte a több napon át tartó fényes játékokban rejlő önreprezentációs lehetőséget, és habár ekkor már Rómán kívül tartózkodott, saját neve alatt állt neki megszervezni.¹¹ A forrásokból egyértelműen kiolvasható, hogy hatalmas lendülettel vetette bele magát a játékok finanszírozásába és lebonyolításába.¹² Az Apollónak szentelt ünnep remek lehetőséggel szolgált Brutusnak arra, hogy megnyerje magának a *populus* támogatását. A római közéletben való reprezentációra számos lehetőség volt, viszont a legnagyobb volumenűnek a *ludik* számítottak. Egy ilyen ünnepen, amely a római társadalom és vallás egyik legfontosabb intézménye volt, rengeteg politikai üzenetet lehetett közvetíteni hozzákapcsolva azokat a rómaiak vallásosságához, identitásához és olyan hagyományos politikai értékekhez, mint az *auctoritas*, *dignitas*, *virtus* stb. Ezen felül minden egyes ünnepnek megvan a maga térben és időben elhelyezett kontextusa, amely által újabb értelmezésekkel és értékkel ruházható fel.¹³ Az i.e. 44-es év kétségtelenül olyan időszaka volt a római közéletnek,

⁸ APPIANOS, *A római polgárháborúk*. 3.6.21. Erről az időszakról ld. RAUBITSCHKE, A. E. (1957), „Brutus in Athens.” *Phoenix* (11/12.). 2.

⁹ CICERO, *Ad Atticum*. 14.7–8; *Philippikák*. 2.13.31.

¹⁰ A hagyomány szerint a játékokat i.e. 212-ben alapították, a második pun háború alatt a kívánt győzelem érdekében (LIVIVS, 25.12.15). Részletesen ld. SCULLARD, Howard H. (1981), *Festivals and Ceremonies of the Roman Republic*, London, Cornell University Press, 159–160.

¹¹ CICERO, *Ad Atticum*. 15.11: *Constituit igitur, ut ludi absente se fierent suo nomine*. Ld. még Uo. 10, 12; *Philippikák*. 10.7.12; APPIANOS, *A római polgárháborúk*. 3.23.87.

¹² SYME (1939), 117. Plutarchos annyit jegyez meg, hogy Brutus a neki nem kedvező közhangulat miatt távozni kényszerült Rómából. Nem vehetett részt az általa szervezett játékokon, viszont komoly összegekkel támogatta azt. Személyesen kereste és kérte fel a színészeket a játékokra, megparancsolta, hogy az összes vadállatot, amit a játékokra szánt, használják fel (*Brutus*. 21.4–6). Cicero egyik levele szerint Brutus még kölcsönt is vett fel Atticustól (*Ad Atticum* 15.18.2).

¹³ SUMI, Geoffrey S. (2005), *Ceremony and Power: Performing Politics in Rome Between Republic and Empire*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 11.: „In other words, any ceremony has a specific resonance within the political circumstances in which it is performed. There are then symbolic »variables« involved in any ceremony, or, to put it another way, a give ceremony has levels of meaning”.

amelyben a legapróbb megmozdulás is egyből politikai tartalommal töltődött meg. A *ludi Apollinares*, habár kevés adatunk van arról, hogy politikai színezettel bírt volna korábban,¹⁴ ebben az esetben többszörösen is aktualizálható eseménynek számított. Caesar, hiába volt zsarnok a régi senátusi arisztokrácia szemében, hatalmas népszerűségnek örvendett a nép körében. Brutus számára kulcskérdés volt, hogy az egykori *dictator* emléke miként él tovább: zsarnokként, a hagyományos rend megdöntőjeként, vagy reformerként és a nép embereként. A *ludi Apollinares* konkrétan összekapcsolható volt Caesar emlékével, ugyanis az egykori zsarnok születésnapja július 13-ra, a játékok utolsó napjára esett.¹⁵ Maga Iulius Caesar is határozottan támogatta Apollo ünnepségét, tudjuk például, hogy 45-ben saját költségén, bár akkor nem viselte a *praetor urbanus* tisztséget, rendeztette meg.¹⁶ Ezen egybeesés mindenképpen ösztönzőleg hatott Brutusra, nem szeretne volna, hogy az ő neve alatt tartott játékok ürügyén ismét megemlékezzenek Caesarról, hanem éppen ezzel szemben a helyreállított köztársaságot kívánta megünnepelni. Az Apollóhoz köthető játékok nagyon is alkalmasak voltak efféle üzenet közvetítésére. Rómában jól ismert történet volt, hogy az utolsó Tarquinius elűzése előtt Lucius Brutus, Róma mondabéli első *consulja* Delphoiban jóslatot kapott arról, hogy az lesz Róma következő ura, aki először csókolja meg az édesanyját. A jelenlévők közül egyedül Brutus értelmezte helyesen a jóslatot, igazi anyja helyett a földet csókolta meg, mert az mindennek a szülőanyja.¹⁷ Ebben az értelemben Apollo kulcsfigurája volt a királyok elűzésének és a köztársaság megalapításának. Legyen igaz vagy hamis a történet,¹⁸ a Tarquiniust elűző L. Brutus és a Caesar ellen merényletet elkövető M. Brutus között már az i.e. első században felállították az egyértelmű párhuzamokat.¹⁹ Azt, hogy Brutus mennyire játszott rá elődjének hagyatékára

¹⁴ SUMI (2005), 144.

¹⁵ CASSIUS DIO. 47.18.6

¹⁶ CASSIUS DIO. 43.48.3. A 45-ös *ludiról* ld.: WEINSTOCK, Stephan (1971), *Divus Julius*. Oxford, Oxford University Press, 13; RAMSEY, John T., LICHT, Lewis A. (1997), *The Comet of 44 B.C. and Caesar's Funeral Games*. Atlanta, Scholar Press, 32–36.

¹⁷ CICERO, *Brutus* 53; LIVIUS, 1.56.3; OVIDIUS, *Fasti*. 2.711; DIONYSIOS HALIKARNASSEUS. 4.69, VALERIUS MAXIMUS, 7.3.2.

¹⁸ Ld. Ogilvie kommentárját: OGILVIE, R. M. (1965), *A Commentary on Livy: Books I–V*. Oxford, Oxford University Press, 216–218.

¹⁹ CICERO, *Brutus*. 331, *Philippikák*. 2.113; CORNELIUS NEPOS, *Atticus*. 18.3, PLUTARCHOS, *Brutus*. 1.1. Caesar meggyilkolását megelőzően: APPIANOS, *A római polgárháborúk*. 2.112.469, PLUTARCHOS, *Brutus*. 9.6–7. Brutus már korábban is felhasználta felmenőjét politikai identitásának és Pompeiussal szembeni ellenvetésének kifejezésére. I.e. 54-ből ismerünk általa veretett érméket, amely L. Brutust, Libertast és Servius Ahalát ábrázolják (CRAWFORD, Michael H.

44-ben, jól szemlélteti, hogy a játékokon előadott darabok közé szerette volna felvenni a kor híres *fabula praetextá*ját, Accius *Brutus* című darabját.²⁰ Tehát a játékok célja nem lehetett más, mint elfeledtetni a pár hónappal korábban még uralkodó Caesart és újra az emberek emlékezetébe idézni saját – jelentésekben gazdag – nevét, nem utolsó sorban pedig megmutatni Rómának a zsarnokság alternatíváját, amelynek szószólója szintén nem fukar jutalmazni a *populust*. Ebben a szellemben került megrendezésre a *ludi Apollinares*, amelyről Brutus nem kevesebbet várt, mint hogy a nép vissza fogja őket hívni Rómába és helyreállíthatja elvesztett pozícióját a közéletben.²¹ Appianos értesülése szerint az egyik előadáson a tömeg el is kezdte követelni Brutus és Cassius azonnali visszatérését, de ezeket a hangokat hamar elnémította a Caesar-párt.²² Cicero többször beszámol a játékokon elért sikerekről és arról, hogy mennyire is vágyott a nép Brutusra annak ellenére, hogy ő személyesen nem tudott jelen lenni.²³ Ahogy Sumi is megjegyzi, minden bizonnyal az, hogy távol kényszerült maradni a saját maga által szervezett ünnepen, nagyban hozzájárult a *ludi Apollinares* propagandacélokra való felhasználásának sikertelenségéhez.²⁴ Brutus – bár folyamatosan bizakodott, hogy a játékok miatt visszatérhet

(1974), *Roman Republican Coinage*. Cambridge, Cambridge University Press. 433.1–2. sorszámu veretek (továbbiakban RRC.)

²⁰ Végül társai tekintettel a neki nem kedvező közhangulatra lebeszéltek erről a tervéről, végül Accius *Tereus*-át adták elő, ami szintén nagy sikert aratott (CICERO, *Ad Atticum*. 16.5.2, *Philippikák*. 1.15). A darab már korábban is szerepelt a *ludi Apollinares*-on (i.e. 57), ahol szintén erős aktuálpolitikai színezettel töltötték meg, ugyanis ekkorra esett Clodius tevékenysége és Cicero száműzetéséből való visszatérése. (CICERO, *Pro Sestio*. 116–125.) ld. SUMI (2005), 143–144. Accius *Brutus*-áról ld. FLOWER, Harriett I. (1995), „Fabulae Praetextae in Context: When Were Plays on Contemporary Subjects Performed in Republican Rome?” *The Classical Quarterly*, 45 (1.). 175–176. A 44-es előadáshoz kapcsolódóan: COULTER, Cornelia C. (1940), „Marcus Junius Brutus and the „Brutus” of Accius.” *The Classical Journal*, 35(8.), 468–469.

²¹ A játékokhoz fűzött reményekhez és előkészületekhez ld.: CICERO, *Ad Atticum*. 15.28, 15.29, 16.2.3, 16.4.1, APPIANOS, *A római polgárháborúk*. 3. 23.87, PLUTARCHOS, *Brutus*. 21.2.

²² APPIANOS, *A római polgárháborúk*. 3.24.90.

²³ CICERO, *Philippikák*. 1.36, 2.31. Kiemelném a tizedik Philippikában található, egyik legrészletesebb, de elfogult leírást: *qui ne Apollinaris quidem ludos pro sua populi que Romani dignitate apparatus praesens fecit, ne quam viam patefaceret sceleratissimorum hominum audaciae. Quamquam qui umquam aut ludi aut dies laetiores fuerunt quam cum in singulis versibus populus Romanus maximo clamore et plausu Bruti memoriam prosequeretur? Corpus aberat liberatoris, libertatis memoria aderat: in qua Bruti imago cerni videbatur. At hunc eis ipsis ludorum diebus videbam in insula clarissimi adulescentis, Cn. Luculli, propinqui sui nihil nisi de pace et concordia civium cogitantem.* (10.7.12.)

²⁴ SUMI (2005), 146.

Rómába²⁵ – maga is érezte, hogy nem elég drága, különleges vadakat és neves színészeket fogadni, személyesen is jelen kellett volna lennie.²⁶ Bármennyire is mozgatott meg nagyobb tömegeket, és ért el pillanatnyi feltűnést a hat napon át tartó Apollo-ünnep, egy olyan társadalomban, mint a római, ahol a közélet szerves részét képezte a vizualitás, és a társadalmi élet megkövetelte a fizikai jelenlétet, Brutus és a *ludi Apollinares* bukásra volt ítélve.²⁷

A kép azonban így nem teljes. Mint ahogyan feljebb már volt róla szó, a játékoknak volt hatása a *populusra* és tulajdonképpen, (ha hiszünk Cicero beszámolójának) sikeresnek volt mondható. Caesar emléke minden bizonnyal hamar elhalványult volna, és önmagában biztosan nem volt elegendő ahhoz, hogy megakadályozza egy neves családból származó köztársaságpárti politikus Róma falain belüli közszereplését. Szükség volt egy személyre, aki megtestesíti Caesar örökségét és tovább gondolja azt. Erre kezdetben Marcus Antonius tűnt a legalkalmasabbnak, mint Caesar egyik legközelebbi bizalmasa, de hamar kiderült, hogy Antonius egyáltalán nem akar leszámolni az összeesküvőkkel, egyedül pozíciója (ő volt 44-ben a *consul*) és saját jövője érdekelt (melyik provinciát fogja kapni, miután hivatali éve lejár).²⁸ A Caesar által kijelölt örökös, az ifjú Octavianus ellenben kész volt újdonsült mostohaapja nyomdokaiba lépni és felvállalni az ő politikában és társadalomban betöltött szerepét. Octavianus már nagyon korán nyilvánvalóvá tette, hogy elsődleges célja Caesar gyilkosainak megbüntetése.²⁹ Itáliába érkezve azt tapasztalta, hogy tömegével állnak

²⁵ Még a játékok megkezdése előtt elhatározta, hogy Ázsiába utazik, az Antoniussal megkötött ediktum szerint, viszont Cicero egy július 9-én keltezett levelében arra panaszkodik, hogy Brutus nem hajlandó útra kelni, és inkább a játékokra koncentrál: *Bruto cum saepe iniecissem de ὁμοπολοῖσι, non periude, atque ego putaram, arripere visus est. Existimabam μετεωροτορον esse, et hercule erat et maxime de ludis. At mihi, cum ad villam redissen, Cn. Lucceius, qui multum utitur Bruto, narravit illum valde morari, non tergiversantem, sed exspectantem, si qui forte casus.* (Ad Atticum. 16.5)

²⁶ Talán éppen ezért kérte meg korábban Brutus Cicerót, hogy vegyen részt az ünnepségen. Cicero ezt utazása és a dolog helytelensége miatt visszautasította (CICERO, *Ad Atticum*. 15.26). Egy olyan nagy tekintélyű politikus jelenléte, mint Ciceróé, biztosan segítette volna Brutus ügyét.

²⁷ A látni és látva lenni fontos elemei voltak a római mindennapoknak és nyilvános eseményeknek, ehhez ld.: FLOWER, Harriet I. (szerk., 2006), „Spectacle and Political Culture in the Roman Republic” In: *The Cambridge Companion to the Roman Republic*. Cambridge, Cambridge University Press, 324–326.

²⁸ SYME (1939), 98–111.

²⁹ DAMASZKUSZI NIKOLAOS, (Frg. 13018.53), APPIANOS, *A római polgárháborúk*. 3.11.37, CASSIUS DIO, 45.4.3, SUETONIUS, *Divus Augustus*. 10.1.

mögé Caesar veteránjai és volt hívei,³⁰ májusra pedig, mikor Rómába ér,³¹ már jelentős támogatottsággal bír. Egyik első dolga nyilvánosan és hivatalosan bejelenteni,³² hogy elfogadja Caesar hagyatékát és nevét.³³ Brutus ekkor már több mint egy hónapja távol volt a várostól, és tudta, hogy Octavianus megjelenésével az amúgy is rossz helyzete tovább fog romlani. Feltehetően reagálni kívánt Octavianus fórumon való fellépéseire azzal, hogy elküldte Cicerónak saját, még közreadatlan márciusi beszédét (*contio Capitolina*), hogy azt közzétéve legalább ilyen módon hallathassa a hangját.³⁴ A versengés megkezdődött Róma kegyeiért. Octavianus mindent megtesz azért, hogy fenntartsa Caesar emlékét, és hogy a közélet aktív szereplője legyen. *Contiókat* tart, továbbá az ő támogatásával zajlik le egy meg nem nevezett ünnep.³⁵ Ez idő alatt (május-június) Brutusról szinte csak pár információfoszlányunk van. Rómából való távozása után nem foglalkozik semmivel, sőt ellenkezőleg, pihenni és olvasni vágyik.³⁶ Végül nekifog júliusban a *ludi Apollinares* szervezésének, felismerve az abban rejlő reprezentációs lehetőséget. Appianos határozottan összeköti Brutusék távozását Itáliából és a *ludi Apollinares* sikertelenségét (3.23.88–89). Viszont Brutus és Cassius csak több mint egy hónappal később hajóznak el Ázsia irányába.³⁷ Egy még a játékok alatt, július 11-én írt Cicero-levél szerint Brutust

³⁰ Caesar meggyilkolásakor ugyanis Apollóniában, Macedonia provinciában, az Adriai-tenger partjánál lévő kisvárosban tartózkodott. Caesar küldte ide tanulni, később innen csatlakozott volna ahhoz a hadjáratához, amit Caesar tervezett a párthusok és a géták ellen (APPIANOS, *A római polgárháborúk*. 3.9.30; CASSIUS DIO, 45.3.1; SUTONIUS, *Divus Augustus*. 8.2) A fogadtatásáról, Lupiéből Rómába való utazásáról és a veteránok támogatásáról: APPIANOS, *A római polgárháborúk*. 3.10.35–12.42; PLUTARCHOS, *Brutus*. 22.3 Ld. hozzá SYME (1939), 113–114; ALFÖLDI András (1976), *Octavian Aufstieg zur Macht*. Bonn, 60–71; GOTTER (1996), 56–67; SUMI 2005, 125–128.

³¹ Octavianus feltehetően már április közepétől Rómában van, a pontos dátumról és a körülményekről ld. TOHER, Mark (2004), „Octavian’s Arrival in Rome, 44 B.C.” *The Classical Quarterly*, 54 (1.), 182–184.

³² Cicero levelezéséből tudjuk, hogy Octavianus már korábban, még Rómába való érkezése előtt megfontolta és eldöntötte, hogy elfogadja-e az adoptációt (*Ad Atticum*. 14.10.3).

³³ CICERO, *Ad Atticum*. 14. 12, 20, 21; APPIANOS, *A római polgárháborúk*. 3.14.49, CASSIUS DIO, 45.5.2

³⁴ CICERO, *Ad Atticum*. 15.1a.2

³⁵ Octavianus megpróbálja egy – Appianos által meg nem nevezett játékokon – közszemlére kihelyezni Caesar *selláját*, amelyet Critonius, az *aedilis* eltávolíttat (APPIANOS, *A római polgárháborúk* 3.28.105–6; vö. CICERO, *ad Atticum*.) Sumi véleménye szerint a *Ludi Cerialis*ről, a Ceresnek szentelt játékokról van szó: SUMI (2005), 131.

³⁶ CICERO, *Ad Atticum*. 14.18

³⁷ Az utolsó adatunk arról, hogy Brutus még Itáliában van, Ciceróé, aki azt írja, hogy augusztus 17-én még találkozott Brutusszal Veliában (CICERO, *Philippikák*, 10.7; *Ad Atticum*. 16.7).

Nesisben, a nápolyi öbölnél találjuk, egyébként ez a levél még örvendezik a *Tereus* bemutatásán elért sikerek miatt.³⁸ Tehát közel az ünnep végéhez még bizakodnak a köztársaságpártiak, július hátralevő részében azonban Brutusról semmit sem hallunk, sem hollétéről, sem tevékenységéről nem maradt ránk forrás. Majd egy augusztus 4-én írt, Antoniusnak címzett levélben Cassiusszal együtt hallat magáról. Ebben a levélben erősen kritizálják Antoniust, aki felháborodott azon, hogy Brutus és Cassius edictumot adtak ki.³⁹ Ezen felül Brutusék kifejtik, hogy nem keresik a konfliktust, inkább az egymás iránti kölcsönös tiszteleten alapuló együttműködésben kívánnak tovább tevékenykedni.⁴⁰ Velleius Paterculus értesülése szerint Brutusék a levélben említett edictumban azt is nyilvánvalóvá tették Antonius számára, hogy hajlandóak száműzésbe vonulni a béke megőrzésének érdekében.⁴¹ Ezzel szemben Cicero augusztus 19-én keltezett levelében arról tájékoztatja Atticust, hogy Brutusék és Antonius között a hónap elején lezajlott tárgyalásokon még az is felmerült, hogy visszatérhetnek Rómába.⁴² Végül, ahogy ismert, mégis elutaznak Itáliából, hogy átvegyék a jövő évtől kezdődő hivatalukat a kijelölt provinciájukban (Küréné és Kréta).⁴³

Mi történt ebben a bő egy hónapban, a *ludi Apollinares* és az augusztus végi távozásuk között? A bizonytalanságnak, ami Brutusékat ebben az időszakban jellemezte, nem lehetett más az okozója, mint az immár hivatalosan Caesar néven tevékenykedő Octavianus,⁴⁴ illetve az ő egyre sűrűsödő közszereplése,

³⁸ *Bruto tuae litterae gratae erant. Fui enim apud illum multas horas in Neside, cum paulo ante tuas litteras accepissem. Delectari mihi Tereo videbatur et habere maiorem Accio quam Antonio gratiam.* (CICERO, *Ad Atticum*. 16.2.)

³⁹ Valószínűleg Antonius azon háborodott fel, hogy Brutusék nem akarták elfogadni a még júniusban rájuk kényszerített megbízatást az ázsiai gabonaszállítmányok felügyeletéről. Ld. RAMSEY, John T. (2003), *Cicero. Philippics I-II. Cambridge Greek and Latin Classics*. Cambridge, Cambridge University Press, 102.

⁴⁰ CICERO, *Ad Familiares*. 11.3: *Nos si alia hortarentur, ut bellum civile suscitare vellemus, litterae tuae nihil proficerent. Nulla enim minantis auctoritas apud liberos est. Sed pulchre intellegis, non posse nos quoquam impelli; et fortassis ea re minaciter agis, ut indicium nostrum metus videatur. Nos in hac sententia sumus, ut te cupiamus in libera re publica magnum atque honestum esse, vocemus te ad nullas inimicitias, sed tamen pluris nostram libertatem, quam tuam amicitiam aestimemus.*

⁴¹ Vö. VELLIUS PATERCULUS, 2.63.3.

⁴² CICERO, *Ad Atticum*. 16.7: *Summam spem nuntiabant fore ut Antonius cederet, res conveniret, nostri Romam redirent.*

⁴³ APPIANOS, *A római polgárháborúk*. 3.8; CASSIUS DIO 47.21.1; PLUTARCHOS, *Brutus*. 19.3; CICERO, *Philippikák*. 2.97.

⁴⁴ CICERO, *Ad Atticum*. 14.12.

erősödő támogatottsága. Octavianus – mint láttuk – megtett mindent, hogy fenntartsa Caesar nevét és emlékét a közbeszédben. Brutust és az általa szervezett *ludi* ellensúlyozandó elkezdte szervezni július hónap második felére a *ludi Victoriae Caesaris*. A Caesar által i.e. 46-ban, védőistenének, Venusnak alapított ünnep eredetileg szeptemberben lett volna esedékes, viszont vélhetően éppen Octavianus hatására megváltoztatták a dátumot és előrehozták az ünnepséget július 20. és 28. közé, ezzel – a *ludi Apollinares* után – a hónap második legnagyobb *ludi*-ját létrehozva.⁴⁵ Két oka lehetett ennek a változtatásnak: egyrészt ez az ünnep jobban illett a Caesar születésnapja (július 13.) miatt Quintilistről Iuliusra átnevezett hónaphoz,⁴⁶ másrészt minden bizonnyal sürögősen ellensúlyozni kellett Brutus *ludi Apollinares*-ét. Octavianus egyértelműen állást foglalt Caesar emlékének megőrzése mellett, a 44-es ünnep értelmezhető úgy is, mint Caesar tiszteletére tartott *ludi funebres*, azaz Caesar temetkezési játékai.⁴⁷ Továbbá Octavianus a *gens Iulia* ünnepének szponzorálásával a még mindig kérdéses adaptációját kívánta megerősíteni.⁴⁸ Magáról a játékokról sajnos nagyon kevés információ áll rendelkezésre, mivel a legtöbb forrás csak egy dolgra koncentrál: július 23–25 között az égen feltűnt a ma C/-43 K1 jelzetű üstökös, amelyet a korszakban (Octavianus hatására) *sidus Iulium*nak neveztek el, és Iulius Caesar apoteózisának jeleként értelmeztek.⁴⁹ A csodás jel a játékokon résztvevő vallásos tömegre egyértelműen nagy hatással lehetett, és úgy is értelmezhetők, hogy az égi jellel immáron az istenek is kifejezték pártfogásukat a Caesar-párt, de főleg Octavianus mellett. Brutusnak tehát augusztusra be kellett látnia vereségét, és kénytelen volt Itáliából távozni; a nagyreményű *ludi Apollinares* több okból sem érte el célját, de a végső lökést Octavianus és a számára szerencsés kimenetelű *ludi Victoriae Caesaris* adta meg.⁵⁰

Az elemzésünk kiindulópontjaként szolgáló Homéros-idézetet ebben a történeti kontextusban kell értelmeznünk. Brutus szavai Itáliából való távozása után kellett, hogy elhangozzanak, viszont a pontos hely és időpont kérdéses.⁵¹ John Moles alapos cikket írt a homérosi idézet problémájáról: véleménye szerint nem a Caesar-párt propagandájának szüleménye a fent idézett sor, hanem

⁴⁵ SCULLARD (1981), 167; RAMSEY–LICH (1997), 52–54; SUMI (2005), 151.

⁴⁶ APPIANOS, *A római polgárháborúk*. 2.106.44; CASSIUS DIO 44.5.2.

⁴⁷ Erről részletesen ld. RAMSEY–LICH (1997), 48–50.

⁴⁸ SUMI (2005), 152.

⁴⁹ A *sidus*ról részletesen ld. RAMSEY–LICH (1997) monográfiáját, különösen: 61–94. Illetve SUMI (2005), 152–153.

⁵⁰ PLUTARCHOS, *Brutus*. 22–23.

⁵¹ MOLES (1983), 254.

egy valóban megtörtént eseményt rögzítettek a történetírók. Plutarchoson kívül Appianosnál és Valerius Maximusnál találhatjuk meg a különös esetet, Moles érvelése szerint mind a három szerző forrása a korszakról elsősorban Asinius Pollio elveszett történeti munkái lehettek.⁵² Ezek közül Plutarchos szövege a legrészletesebb, ő kimutathatóan nem csak abból a forrásból dolgozik, mint társai, hanem egy kevésbé ismert szerző művét is követi. Félig-meddig szerencsének mondhatjuk magunkat, mert Plutarchos meg is nevezi a forrását, Calpurnius Bibulust, akinek *Απομνημονεύματα Βρούτου* címen ezt az egyetlen munkáját ismerjük.⁵³ Pontosabban nem ismerjük, mivel sem a szerző kiléte, sem a mű tartalma nem ismert pontosan. Annyi bizonyos, hogy Bibulus elkíserte Brutust Ázsiai útjára és valószínűleg vendége lehetett annak a vacsorának, ahol a homérosi szavak elhangoztak. Plutarchos maga írja, hogy használta forrásnak Bibulus emlékiratait, tehát nincs okunk abban kételkedni, hogy a görög történetíró a Brutus-életrajz ezen epizódjában más szerzőt (is) követett volna.⁵⁴ Ráadásul Moles véleménye szerint a három különböző történetíró egymástól függetlenül vette át a Brutus homérosi szavait megörökítő történetet, a kulcsforrás mindhárom szerző esetében Bibulus mára elveszett munkája lehet. Plutarchos részletessége arra enged következtetni, hogy ő közvetlenül olvashatta és a lehető legnagyobb pontossággal emelte át az emlékiratok szövegét, tehát joggal feltételezhető, hogy a görög történetíró itt egy valóban megtörtént esetet rögzített. Ezek szerint ha Plutarchos (hiteles) narratíváját követjük, az esetet i.e. 44 decemberére, Brutus Athénban való tartózkodására datálhatjuk.⁵⁵

Brutus helyzete ebben az időben kilátástalannak tűnt, Itáliából távoznia kellett, Asia provincia javainak felhasználása és az ellenállás megszervezése pedig még nem kezdődött meg. Pár hónappal korábbi kudarca, a *ludi Apollinares*

⁵² Uo., 251sk.

⁵³ Bibulus személye kérdéses. Sokáig L. Calpurnius Bibulusszal azonosították, aki Brutus oldalán vett részt a philippi csatában, majd Antonius megkegyelmeztetjeként Siriában halt meg i.e. 31-ben. Viszont Syme bebizonyította, hogy téves ez az azonosítás. Valószínűleg M. Calpurnius Bibulus (cos. 59) egyik fia volt. Magáról a műről keveset tudunk, szerkezete és tartalma nem tiszta, valószínűleg Brutus mondásait és tetteit tárgyalta. Plutarchos az egyetlen, aki említést tesz róla. Ld. CORNELL, T. J. (2013) *The Fragments of the Roman Historians* 1. kötet, Oxford University Press, 407–409.

⁵⁴ PLUTARCHOS, *Brutus*.13.3, 23.9). CICERO, *Ad Atticum* 12.32.2. További irodalommal ld. MOLES (1983), 253.

⁵⁵ Az idézet elhangzásának időpontja is ezt az értelmezést erősíti. MOLES (1983), 254. 44 decemberét preferálja szemben az Appianos által felvetett 42-vel (APPIANOS, *A római polgárháborúk*. 4.134).

bukása és az ifjú Caesar sikere távozásának legfőbb okaiként nevezhetők meg. Brutusnak csalódnia kellett Apollóban, aki a pun háború óta biztosította a győzelmet a rómaiak számára, de az „*ultimus Romanorum*”-ot cserben hagyta.⁵⁶ A másik oldalon pedig Octavianus minden bizonnyal Brutus szerencsétlenségéből kovácsolt magának előnyt, mégpedig úgy, hogy a következőkben propagandacélokra használta fel Apollót, ebben a kontextusban kell a philippi csata jelszavának kérdését is vizsgálni.

Apollo és Philippi

A philippi csata alatt az egyik fél jelszava biztosan Apollo volt, de hogy melyiké, abban már ellentmondanak egymásnak a források. Plutarchos Brutusnak tulajdonítja,⁵⁷ ezzel szemben Valerius Maximus a Caesar-pártnak.⁵⁸ Cassius Dio tovább bonyolítja a problémát, és a *libertast* adja meg Brutusék csata-jelszavának, a másik félre vonatkozóan elegánsan hallgat.⁵⁹ Moles – és én is ezt a véleményt támogatom – Valerius Maximust tartja hitelesnek, aki nem csak Octavianushoz, hanem az egész Caesar-párthoz kapcsolja Apollót (*qui deus Philippensi acie a Caesare et Antonio signo datus...*). Először is Plutarchos tévedésének oka abban lehet, hogy a görög történetíró az istennek az egyik táborból a másikba való áthelyezésével próbálta meg elbeszélésének logikáját nem megbontani, és a homérosi idézet belső párhuzamát megteremteni a philippi csatával.⁶⁰ Ráadásul Valerius még egy cseppnyi, de fontos adattal toldja meg verzióját, befejezésül ezt írja: *in eum tela convertit*. Ez vagy azt tételezi fel, hogy valahogy a Caesar-párt fülébe eljutott Brutus megjegyzése (így ezt a „fegyvert” fordították ellene), vagy pedig 42 őszén Brutus és Apollo viszonya ismert volt (így pedig az istent fordították ellene azzal, hogy saját seregüknek tulajdonították támogatását). Természetesen jogos az a kritikai Valeriusszal szemben, hogy műve akkor íródott, amikor Rómában Apollóra már régóta mint az augustusi rendszer egyik alap elemére tekintettek.⁶¹ De ha figyelembe vesszük Dio információját, miszerint *Libertas* volt Cassius és Brutus jelszava, Valerius

⁵⁶ LIVIUS, 25.12.15.

⁵⁷ PLUTARCHOS, *Brutus*. 24.7

⁵⁸ VALERIUS MAXIMUS, 1.5.7

⁵⁹ CASSIUS DIO, 47.43.1

⁶⁰ Vö. *Brutus* 24.6–24.7. MOLES (1983), 251. Szemben ezzel GURVAL (1995), 98–99, amellet érvel, hogy pusztán a későbbi Actiumi Apollo kiemelt szerepe téveszti meg Valerius Maximust, így Apollót akaratlanul is a Caesar-párthoz sorolja.

⁶¹ Például: GRUVAL (1995), 98.

verziója megállja a helyét, különös tekintettel arra, hogy propagandájukban az istennő alakjának sokkal jelentősebb szerepe volt, mint Apollónak.⁶² Fontos megemlíteni azt is, hogy Philippinél kétszer ütköztek meg. Dio csak az első csatáról értekezik a jelszó tekintetében, tehát a *Liberator* párt katonái a második (döntő) összecsapásban már kiálthatták Apollo nevét. Végül előfordulhatott az a kombináció is, hogy mindkét fél használta Apollo nevét jelszóként.⁶³

Anne Gosling, rövid kiegészítésében Moles tanulmányához, hangsúlyozza Apollo fontosságát azok körében, akik igényt tartanak Rómában a legfőbb hatalomra.⁶⁴ Gosling itt főleg Sullára és Caesarra gondolt, akik egyfajta különös kapcsolatot áptak az istennel. Sulla mindig magánál hordott egy Apollo-szoborcskát,⁶⁵ Caesart pedig már a korábban is említett születésnap és *ludi Apollinares* egybeesésén kívül az kötötte még össze az istennel, hogy Apollo első templomát Rómában a *Iulia gens* egyik tagja avatta fel.⁶⁶ Gosling véleménye szerint elképzelhető, hogy Octavianus Brutusszal párhuzamosan kezdhette el használni Apollót, észrevéve az istenben rejlő propaganda- és legitimációs lehetőségeket. Brutus ugyan magához kapcsolta a *ludi* szervezésével az istent, de Octavianus (a philippi csatával beteljesülő) „*evocatio*”-t hajtott végre kisajátítva magának Apollót. Ez a lépés az ifjú Caesar részéről azért sem elképzelhetetlen, mert a későbbiekben hasonlóan cselekszik Sextus Pompeius védő istenével, Neptunusszal is.⁶⁷ Arra, hogy ez már 44-ben elkezdődött, talán éppen Brutus Iliásból való idézete szolgáltat információt.

A sor tágabb szöveggörnyezete a következő: Patroklos a földön fekszik halálos sebbel, miközben Hektór éppen dicsekszik, hogy így jár mindenki, aki Trójára tör. Erre válaszul Patroklos felhívja Hektór figyelmét arra, hogy csak Apollón (és Euphorbos) segítségével volt képes maga alá gyűrni, különben egymaga

⁶² CASSIUS DIO. 47.43.1, 47.38.3, 47.42.2–4.; APPIANOS, *A római polgárháborúk*. 4.90. Ld. még Brutus pénzverése: RRC 514–518.

⁶³ LANGE, Carsten H. (2009), *Res Publica Constituta: Actium, Apollo and the Accomplishment of the Triumviral Assignment*. Leiden-Boston, 43.

⁶⁴ GOSLING, Anne (1986), „A Note on Opportunist Propaganda.” *The American Journal of Philology*, 107 (4.), 586–589.

⁶⁵ PLUTARCHOSZ, Sulla 29.11–13.

⁶⁶ LIVIUS, 4.25

⁶⁷ GOSLING (1986), 588–89; POLLINI, John (1990), „Divine Assimilation and Imitation” In: Kurt, A. R., Toher, M. (szerk.): *Between Republic and Empire*, Berkeley-Los Angeles, 346–47. Érdekes, hogy ez az epizód Antonius és Dionysos viszonyában is felbukkan, miszerint mikor Octavianus Alexandriát ostromolta, egyik éjszaka az emberek hatalmas ünnepi multság hangjait hallották, amint a városból Octavianus tábora felé tartott. A kortársak úgy értelmezték, hogy Dionysos és társasága hagyta el a legyőzött Antoniust (PLUTARCHOSZ, *Antonius*. 75).

húsz Hektórral is elbánt volna.⁶⁸ A sors és főként Apollón azonban nem így gondolta, halálba taszítva ezáltal Patroklost. Brutus az idézetben keresztül arra utalhatott, hogy nem (egyedül) Octavianus volt az, aki Rómában való megjelenésével ellehetetlenítette a nép támogatásának visszaszerzését, hanem maga Apollo, aki a neki szentelt játékokon nem biztosított sikert Brutusnak. Ahogy Hektórt és a trójaiakat segítette az isten, úgy Octavianus személyében Caesar örökösének pártjára állt. Octavianus, ha politikai pályafutásának legelején nem is használta Apollót propagandisztikus célokra, Brutus sikertelensége a *ludi Apollinarense* ösztönözhetette, hogy kihasználja ezt. A *ludi Victoriae Caesaris* és az azon feltűnő *sidus Iulium* pedig azt sugallhatta az ifjú Caesarnak – legalábbis remek propaganda-alapanyagot adott –, hogy az istenek az ő oldalán állnak. Az istenek közül pedig ki is emelhetjük Apollót, aki különösen fontos volt mind Caesar emlékének, mind Brutus legitimációjának tekintetében.

Horatius esete Apollóval

A Brutus-Octavianus-Apollo kapcsolati háromszög megragadható Horatius korai költészetében is. A *sermones liber primus* költeményei a 40-es évek végén és a 30-as évek elején íródtak, az első tíz szatírárt egybegyűjtő könyvecske (*libellus*) i.e. 36/35 táján jelent meg.⁶⁹ A legtöbb költemény Maecenasnak van címezve, de mellette nagyon fontos szerep jut az egykoron Scipio körébe tartozó költői elődnek, Luciliusnak is: megidéződik alakja, témái, híres költeményei. A politika és a polgárháborúk látszólag nem képezik témáját a szatírák első könyvének (egy-két ritka és rövid kivétellel pl. 1.3.4: Octavianus Rómában, 1.5. 27–29: brundisiumi találkozó, 1.6.47–50: philippi csata), viszont a múlt évszázad második felében a kutatók körében nagyobb teret nyert a szatírák értelmezésében a politikai olvasat bevonása.⁷⁰ S ez logikus is, hiszen nem szabad elfeledkeznünk azokról, a versek születését megelőző (40-es évek vége: Philippi-re való készülődés és Philippi), valamint az írásukkal párhuzamosan zajló történeti eseményekről (szicíliai háború), melyeket a szatírák szerzője saját bőrén tapasztalt meg.⁷¹ Horatius Athénban töltötte tanuló éveit; amikor

⁶⁸ Homéros, *Iliás*. 16.801–867.

⁶⁹ DU QUESNAY (1984) „Horace and Maecenas: The Propaganda Value of *Sermones* I.” In: Woodman, Tony J., David West (szerk.), *Poetry and Politics in the Age of Augustus*. Cambridge, Cambridge University Press, 20 sk.: úgy tartja, hogy az összes költemény a Maecenassal kötött barátság után, 38–36/35 között íródhatott.

⁷⁰ DU QUESNAY (1984). További szakirodalom: MILLER (2009), 39 (n.83.).

⁷¹ MUECKE, Frances (2007), „The Satires” In: Harrison, Stephen (szerk.) *The Cambridge Companion to Horace*. Cambridge, Cambridge University Press, 115 sk.: „Viewed in this light, the satires

Brutus odaérkezett, a fiatal költőt hamar megragadta a köztársaság ügye és csatlakozott a *Liberator* párthoz (ld. Suet. *Vita Horati* vö. *Epist.* 2.2.45). *Tribunus militum*-ként megjárja a philippi csatát (*Carm.* 2.7.10), majd a bukás után kegyelmet nyerve Vergilius és Varius ajánlásával csatlakozik Maecenas (*Serm.* 1.6.54–55) és így Octavianus köréhez.⁷² Horatius kacsaringós és kalandos életútjára maga a költő is reagál, műveiből jól kirajzolódik előttünk a második triumvirátus idejének hangulata. Ahogy R. F. Thomas írja: „politika és poétika mindig is elválaszthatatlanul egybe volt és egybe is lesz fonódva.”⁷³ Tehát semmiképpen sem szabad Horatius korai költészetét elhanyagolni, mint kortárs történeti forrásanyagot. Ha viszont specifikusan Apollót akarjuk fellelni a korai művekben, akkor csak egy konkrét helyet fogunk találni: *sic me servavit Apollo*.⁷⁴ A már Maecenas társaságába tartozó Horatius⁷⁵ éppen a Sacra Vián sétált, mikor elkezdti zaklatni egy önjelölt, népszerűség-hajhász költő. A kínos beszélgetésből Horatiust egy pereskedő menti ki, aki elrángatja a bíróságra a beidézett kellemetlenkedőt, Horatius ekkor sóhajként jelenti ki a fent idézett sort.

Mit érthetett ez alatt Horatius? Már az ókori értelmezők felismerték, hogy a felsőhajtás egy kettős irodalmi utalást rejt. Egyrészt egy elveszett Luciliusz-öveghely van megidézve (*nil ut discrepet ac τὸν δ' ἐξήρπαξεν Ἀπόλλων fiat.*),⁷⁶ ami az Iliás 20.443. sorára utal: τὸν δ' ἐξήρπαξεν Ἀπόλλων.⁷⁷ A kutatás így

are seen to have a political dimension: to a certain extent some of the names deployed can be associated with negative attack on political targets, but, more importantly, Satires 1 constructs a positive image of Maecenas the young Caesar and the values they represent. This image is not just at the service of Horace's portrait of himself but is a calculated attempt to win over his readers to the new ruler.”

⁷² Életéről részletesen ld. FRAENKEL, Eduard (1954), *Horace*. Oxford, Oxford University Press, 9–17.

⁷³ THOMAS, Richard F. (2009), „Homeric masquerade: Politics and Poetics in Horace's Apollo” In: ATHANASSAKI, L., MARTIN, R. P., MILLER, J. F. (szerk.), *Apolline Politics and Poetics*. Thens. Athén, Hellenic Ministry of Culture; The European Cultural Centre of Delphi, 332.

⁷⁴ Horatius, 1.9.78.

⁷⁵ *Uo.*, 1.9.43–45.

⁷⁶ Kontextusa nem ismert, Horatius utalásával valószínűleg elődjét gúnyolja és javítja ki, aki hajlamos volt a latint és a görögöt költészetében keverni. (vö. *Sermones* 1.10.20–30). ld még: MILLER (2009), 40.

⁷⁷ A modern kutatás felhívta a figyelmet egy pár sorral később következő, Achilleus által tett kijelentés hasonlóságára is: νῦν αὐτὲ σ' ἐρύσατο Φοῖβος Ἀπόλλων. (20.450.) GOWERS, Emily (2012), *Horace: Satires Book I. Cambridge Greek and Latin Classics*. Cambridge-New York, Cambridge University Press., 303.

két értelmezési lehetőségre futatta ki Horatius kijelentését.⁷⁸ Egyrészt a közte és letámadója közti üres párbeszédet Horatius teletűzdeli olyan kifejezésekkel, amelyek inkább egy csatára, mint beszélgetésre emlékeztetnek. Az utolsó sor referenciája így pedig gúnyosan epikus szintre emeli az esetet, ahol csak isteni beavatkozásra sikerül legyőzni „erősebb” ellenfelét (*contedere durum est / cum victore*).⁷⁹ Másrészt Apollo a költőket támogató minőségében is értelmezhető, aki szemben a nemkívánatos *garrulusszal*, Horatius stílusát és az általa képviselt irányt testesíti meg.⁸⁰ Többen felfigyeltek arra, hogy Horatius soraiban tulajdonképpen a kallimachosi Apollo / költészeti képet lehet felfedezni. Apollóhoz írt himnuszában Kallimachos tisztán kifejtí véleményét és állást foglal egy letisztult és eredeti költészet mellett.⁸¹ Ezt a hagyományt nem csak Horatius, hanem Vergilius (legalábbis a korai műveiben)⁸² magáévá tette: a 6. eclogában Apollo figyelmezteti a költőt, hogy maradjon távol az epikus költészettől és más dalra koncentráljon (6.3–5). Horatius is, mint már a fenti Lucilius-allúzióban is érzékelhettük, egyértelműen állást foglal egy „eredeti”, „tisztá” költészet mellett (vö. *Serm.* 10.31–35). Így az 1.9-ben megjelenő Apollo nem csak egy kellemetlen szituációból mentette ki Horatiust, hanem egy olyanfajta költészeti irányt képviselő alak karjaiból is, aki szembemegy Horatius elveivel, a Maecenas körébe tartozó költő inkább a minőséget választja a mennyiség helyett. (vö. 1.9.23–24).

De létezik egy harmadik olvasata is a sornak, ami már közelebb visz minket Brutus „végzetes sorsához”. Miller, követve Thomast, tanulmányában a korábbi – általam részletesen tárgyalt – Brutus homérosi idézetével állítja párhuzamba az 1.9 záró sorát: ἀλλὰ με μοῖρ’ ὀλοῇ καὶ Ἀητοῦς ἔκταπεν υἱός – *sic me servavit Apollo*. Thomas óvatosan egymás mellé állítja a *sic me / ἀλλὰ με* szókapcsolatot és felhívja a figyelmet a két kifejezés hasonlóságára.⁸³ Ez persze nem tűnik egy

⁷⁸ Létezik egy harmadik álláspont is, mely szerint Horatius felszólalása egy vizuális inger következménye. Viszont az úton, amit a költő és nem kívánt társasága bejárt, jelenlegi topográfiai ismereteink szerint nem található Apollóhoz köthető építmény vagy szobor. A kutatás így hamar elvetette ezt a lehetőséget. (további szakirodalommal ld. ANDERSON, William S. (1956), „Horace, the Unwilling Warrior: Satire I, 9” *The American Journal of Philology* 77 (2.). 150–151; RUDD, Nail (1966), *The Satires of Horace*. Cambridge University Press. 81 (n.52); MILLER (2009), 41–42; GOWERS (2012), 303.

⁷⁹ ANDERSON (1956), 152–166; GOWERS (2012), 282. vö. BORZSÁK István (2002), *Horatius: Szatírák, Auctores Latini XVI*. Nemzeti Tankönyvkiadó, 144.

⁸⁰ HORATIUS, 1.9.33; MILLER (2009), 41.

⁸¹ KALLIMACHOS, *hy.* 2.107–12.

⁸² THOMAS (2009), 336.

⁸³ *Uo.*, 333.

erős filológiai érvnek, de ha egy kicsit jobban kibontjuk a lehetséges célzás rétegeit, máris nem tűnik elképzelhetetlennek Horatius játéka. Mint feljebb már bemutattam, az utolsó sor egyszerre több homérosi helyet idéz meg az olvasóban (*Iliás* 16.849, 20.445, 450). Mind a három Iliás-részben Apollón Hektór oldalán avatkozik be a harcba, megsebezi (tulajdonképpen megöli) Patroklost, majd a későbbiben ködbe burkolja és megmenti a trójai hőst Achilles haragjától. Esetünkben is egyértelmű: Horatius meg van mentve az isten által.

De hogyan kapcsolódhat ide Brutus? Semmi okunk kétségbe vonni azt az állítást, hogy Horatius ne lett volna jelen Athénban 44 telén, azon a bizonyos vacsorán, mikor Brutus ironikusan Patroklos szavai mellett emelte poharát a győzelemre. Az eset idején Horatius már régóta Athénban tanult, és tudjuk, hogy Brutus maga is nagy kedvelője volt a tudományoknak, megfordult az athéni akadémián is.⁸⁴ Az, hogy Horatius alacsony származása ellenére *tribunus militum*ként szolgált Brutus seregében, azt mutatja, hogy nagyon közeli kapcsolatban lehettek egymással.⁸⁵ Horatius egyáltalán nem szégyellte a múltját, sőt többször költeményeinek témájává tette.⁸⁶ Ha csak a Szatírák első könyvét nézzük meg, rengeteg utalást találhatunk benne olyan eseményekre, amikről egy Octavianus pártfogása alatt lévő költőnek hallgatnia illene (*Sermones* 1.6.57–52, legdurvábban az egész 1.7). A Brutus táborában eltöltött idő később is gyakran visszaköszön költészetében, a 2.7. *carmen*-ben is egy hasonló esetet ír le Horatius, ahol már nem Róma utcái, hanem a philippi csata emléke elevenedik meg: a harctól megijedt, pajzsát eldobó költőt Mercurius (és nem Apollo) fedi be köddel és menti ki a csatából.⁸⁷ Horatius szándékosan nem kerülte ezt a témát, ellenkezőleg, célja volt felhívni a figyelmet a pártváltásra és Brutussal való (korábbi) kapcsolatára. Az, hogy Horatius – egy alacsony származással és kényes politikai múlttal rendelkező költő – ilyen szabadon teheti témájává a polgárháborút, üzenet lehetett

⁸⁴ PLUTARCHOS, *Brutus* 2.2.

⁸⁵ Nem tudjuk, hogy hogyan szerzett ilyen magas rangot Horatius Brutus seregében. Nisbet magyarázata szerint idealizmusa és lelkesedése, szorgalma révén került kinevezésre. NISBET, Robin (2007), „Horace: life and chronology.” In: Harrison, Stephen (szerk.) *The Cambridge Companion to Horace*. Cambridge, Cambridge University Press, 8.

⁸⁶ HORATIUS, *Carmen* 2.7, 3.4, 3.14; *Epistulae* 2.7.

⁸⁷ 2.7.9–14: *tecum Philippos et celerem fugam / sensi relicta non bene parmula, / cum fracta virtus et minaces / turpe solum tetigere mento: / sed me per hostis Mercurius celer / denso paventem sustulit aere*. Vö. τὸν δ' ἐξήραξεν Ἀπόλλων / ρεία μάλ' ὥς τε θεός, ἐκάλυψε δ' ἄρ' ἡέρι πολλῇ (*Iliás* 20.443–44) ld. hozzá NISBET, Robin, HUBBARD, Margaret (1978), *A Commentary on Horace: Odes, Book II*. Oxford University Press, 115; IMRE Flóra (2011), „Mit hagyott Horatius Philippinél? Horatius, Odák II. 7 és III.” *Ókor* 10. évf. (1.). 36–38.

a hezitáló köztársaságpártiaknak, hogy nem kell aggódniuk, Maecenas (inkább Octavianus) hajlandó megbocsájtani és visszafogadni őket.⁸⁸ A 2.7.-ben Horatius a pajzs eldobásával nem megfutamodását akarja vizualizálni, hanem sokkal inkább egy szimbolikus aktust ír le.⁸⁹ Leteszi a fegyvert, felhagy a politizálással és idejét annak a költészeti irányvonalnak kívánja szentelni, amely mellett az 1.9.-es *serm*oban (és még több egyéb művében: pl. *Sermones* 1.4, 1.9, 2.5; *Epodes* 15) tesz tanúbizonyságot, a kallimachosi elveket kívánja követni.⁹⁰ Ennek beteljesítésében pedig éppen Maecenas lesz segítségére, akinek szárnyai alatt, anyagi támogatásával képes lesz szabadon alkotni. Ezt a felvetést látszik igazolni Miller remek észrevétele, ami segíthet az 1.9.-et és Patroklos / Brutus kijelentést még szorosabban összekötni. A 29. sorban ezt olvashatjuk: *confice; namque instat fatum mihi triste, Sabella...*⁹¹ a kutatás általánosan az Iliás $\nu\upsilon\nu\ \alpha\upsilon\tau\acute{\epsilon}\ \mu\epsilon\ \mu\omicron\iota\rho\alpha\ \kappa\iota\chi\acute{\alpha}\nu\epsilon\iota$ (22.303) sorával hozza párhuzamba.⁹² Miller ezzel szemben a már sokat emlegetett Brutus homérosi sorával (16.849) kapcsolja össze a sort, a *fatum mihi triste*, illetve a *confice* kifejezések jobban visszaadják a $\mu\epsilon\ \mu\omicron\iota\rho'\ \omicron\lambda\omicron\iota\eta$ és az $\epsilon\kappa\tau\alpha\epsilon\nu$ jelentését. Horatius gúnyosan megidézi és párhuzamba állítja beteljesülni látszó baljóslatú sorsát Patrokloséval és ezen keresztül Brutuséval, akik szintén megjósolják saját halálukat. Itt jön a képbe Apollo és a satíra utolsó sora. Az isten megmenti a költőt, ahogy tette azt (nem egyszer) Hektórral, viszont Brutust / Patroklost cserben hagyja / megsebezi. Ezáltal Horatius ennek az allúciónak a beszúrásával nem csak jó szerencséjét juttatja kifejezésre, hanem erősen különbséget tesz a maga (köztársasági múltja) és Brutus tábora között, továbbá szembeállítja vele új táborát, Maecenast és Octavianust.⁹³ Apollót, akinek támogatását Brutus hiába próbálta elnyerni, a Caesar-párt oldalán fedezhetjük fel. Tehát a *sic servavit me Apollo* mondattal Horatius egyszerre jelenti be költészeti programját, (aminek megvalósítását

⁸⁸ További irodalommal, ld. HEGYI W. György (2009), „Horatius, Lucilius, and Brutus”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 49, 426. (n. 24)

⁸⁹ Horatius ezzel a pár sorral több görög költőt is megidéz, akik magabiztosan hencegnek azzal, hogy elhagyták pajzsukat (a görög előzményekhez ld. NÉMETH György (2007), Az eldobott pajzs. *Ókor* 6. évf. (1–2.). A szakirodalom megegyezik abban, hogy nem valós eseményről van szó, hanem Horatius kitalációja, amellyel pont a görög elődök megidézése volt a célja. Ld. NISBET-HUBBARD (1978), 113; THOMAS (2009), 334.

⁹⁰ THOMAS (2009), 334–336.

⁹¹ Figyeljünk fel a *Sabella* és *Sibylla* szavak egybecsengésére is.

⁹² Ehhez az értelmezéshez ld. ANDERSON (1956), 158.

⁹³ MILLER (2009), 43.

pont az új rendszer biztosítja) és új politikai bázisát.⁹⁴ Talán az is sokatmondó egybeesés, hogy éppen akkoriban mutatkozik be első kötetével az ifjú költő a publikumnak, amikor újonnan választott pártja győzedelmeskedik Sextus Pompeius felett, és teljesen monopolizálja Apollo pártfogását, ti. i.e. 36-ban elkezdődik az Apollo Palatinus szentély építése.

Konklúzió

Marcus Iunius Brutus i.e. 44–42 között felhasználta Apollót a propagandájában. Erről nem csak a *ludi Apollinares* megszervezése és a philippi csata tanúskodik, hanem a *Liberator* párt pénzverése is. Ha megnézzük a ránk maradt érméket, akkor gyakran találkozhatunk Apollo-ábrázolásokkal és az isten attribútumaival. Például több érmén fordul elő babérkoszorúval a fején az isten, az érmék hátoldalain pedig hadizsákmány (*spolia*), trófea és foglyok látszódnak.⁹⁵ Míg a hátoldalon lévő szimbólumok a kívánt győzelmet testesítik meg, addig Apollo a győzelem által eljövendő új rendszer tisztaságát, az előző hatalom bűneitől való megszabadulást hivatott biztosítani (vö. 504.1 Apollo mellszobra, másik oldalon Victoria trófeát koronáz). Más esetekben az isten attribútumai, a babérkoszorú, a lant és a tripus *Libertas* alakjával együtt jelennek meg.⁹⁶ *Libertas* a szabadság jelképe, megszabadulás a zsarnok Caesartól és annak hagyatékától (vö. 508.3). Apollónak ezt a szabadságot kell biztosítania: a *tripus* a jóslás segédeszköze volt, mellette az egyéb szertartásnál használatos eszközök (*simpulum* és *lituus*) is a jóslatkérés folyamatát idézik meg. Tehát Apollo fontos üzenettel bírt a Caesar merényletét követő politikai és propaganda harcban, neve összecseng a megújulással és a megtépázott állam helyrehozásával. Később az Augustusszá lett Octavianus Apollót fogja megtenni védőistenének, és kiemelt szerepet szán neki a megújult római vallásban: többek között új palatinusi szentélye előtt fog játszódni a *ludi saeculares*, amellyel a *princeps* szimbolikusan lezárni kívánja a polgárháborúkkal teli bizonytalan múltat és beharangozni az aranykort. Érdekes, hogy nem csak az isten személye azonos: Brutusnak a köztársaság

⁹⁴ HENDERSON, John (1994), „On Getting Rid of Kings: Horace, Satire 1.7.” *The Classical Quarterly* 44, (1.). 152 sk. még egy jelentés tartalommal ruházza fel a kérdéses záró sort: Apollo az igazságosságot és a törvényt megtestesítő isten minőségében menti meg Horatiust. A költőt az idegcsillag szösztyártól egy felperes szabadítja meg, aki egy peres ügyben tanúnak idézte be Horatius támadóját. A polgárháború zavaros éveire képest Octavianus rendet és igazságot szolgáltatott, aminek jó példája a bíróságok rendeltetésszerű működése.

⁹⁵ CRAWFORD, Michael H. (1974), *Roman Republican Coinage*. Cambridge, Cambridge University Press, 503.1; 506.2 (továbbiakban RRC)

⁹⁶ RRC. 501, 501.1, 502.1, 502.2. A veretek i.e. 43–42-re datálhatók és feltűnnek: ld. 514–18.

és szabadság helyreállítása volt a fő politikai célja, de ezt hangsúlyozta a nyilvánosság számára Octavianus is, aki életrajzában ezt írja: *Annos undeviginti natus exercitum privato consilio et privata impensa comparavi, per quem rem publicam a dominatione factionis oppressam in libertatem vindicavi.*⁹⁷ Brutusnak is megvolt a lehetősége és a *potentia*-ja arra, hogy betöltse méltó helyét Róma történelmében, viszont Létó gyermeke, és főként Octavianus, közbeszólt.⁹⁸

⁹⁷ „Tizenkilenc éves koromban a magam költségén hadsereget szerveztem, melynek segítségével a párturalomtól szorongatott államot felszabadítottam.” *Res Gesta Divi Augusti* 1. (Borzák István fordítása)

⁹⁸ A játékot, hogy Létó gyermeke és Octavianus közé egyenlőségjelet tegyünk, érdekesebbé teszi, ha felidézünk egy Suetonius-helyet (*Divus Augustus* 94.), amely történet szerint Atia, Octavianus édesanyja Apollótól esett teherbe, és őt tartották Octavianus apjának. A mesés történet keletkezésének ideje nem ismert, valószínűleg később keletkezhetett, így felelőtlen-ség lenne párhuzamba állítani Brutus homérosi szavaival, de ha Augustus propagandája felől tekintünk rá, újabb értelmezési lehetőségek nyílnak meg előttünk.

Bibliográfia

- ALFÖLDI András (1976), *Oktavian Aufstieg zur Macht*. Bonn.
- ANDERSON, William S. (1956), „Horace, the Unwilling Warrior: Satire I, 9” *The American Journal of Philology* 77 (2.), 148–166.
- BORZSÁK István (2002), *Horatius: Szatírák – Auctores Latini XVI*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- COULTER, Cornelia C. (1940), „Marcus Junius Brutus and the „Brutus” of Accius.” *The Classical Journal*, 35(8.), 460–470.
- CRAWFORD, Michael H. (1974), *Roman Republican Coinage*. Cambridge, Cambridge University Press.
- DU QUESNAY (1984) „Horace and Maecenas: The Propaganda Value of Sermones I.” In: Woodman, Tony J., David West (szerk.) *Poetry and Politics in the Age of Augustus*. Cambridge, Cambridge University Press.
- FLOWER, Harriett I. (1995), „Fabulae Praetextae in Context: When Were Plays on Contemporary Subjects Performed in Republican Rome?” *The Classical Quarterly*, 45(1.), 170–190.
- FRAENKEL, Eduard (1954), *Horace*. Oxford, Oxford University Press.
- GOSLING, Anne (1986), „A Note on Opportunist Propaganda.” *The American Journal of Philology*, 107 (4.), 86–89.
- GOTTER, Ulrich (1996), *Der Diktator ist tot! : politik in Rom zwischen den Iden des März und der Begründung des Zweiten Triumvirats*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag.
- GOWERS, Emily (2012), *Horace: Satires Book I. Cambridge Greek and Latin Classics*. Cambridge-New York, Cambridge University Press, 330–353.
- GURVAL, Robert A. (1998), *Actium and Augustus: the politics and emotions of civil war*. Ann Arbor, University of Michigan Press, 98–99.
- HEGYI W. György (2009), Horatius, Lucilius, and Brutus, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 49, 421–432.
- HENDERSON, John (1994), „On Getting Rid of Kings: Horace, Satire 1.7.” *The Classical Quarterly* 44, (1.), 146–170.
- IMRE Flóra (2011), „Mit hagyott Horatius Philippinél? Horatius, Ódák II. 7 és III.” *Ókor* 10. évf. (1.), 34–41.
- LANGE, Carsten H. (2009), *Res Publica Constituta: Actium, Apollo and the Accomplishment of the Triumviral Assignment*. Leiden-Boston, Brill.
- MILLER, John F. (2009), *Apollo, Augustus, and the Poets*. Cambridge-New York, Cambridge University Press.

- MOLES, John (1983), „Fate, Apollo, and M. Junius Brutus.” *The American Journal of Philology*, 104 (3.), 249–256.
- MUECKE, Frances (2007), „The Satires” In: Harrison, Stephen (szerk.) *The Cambridge Companion to Horace*. Cambridge, Cambridge University Press.
- NISBET, Robin, HUBBARD, Margaret (1978), *A Commentary on Horace: Odes, Book II*. Oxford, Oxford University Press.
- POLLINI, John, „Divine Assimilation and Imitation” KURT, A. R. TOHER, M. (szerk.1990): *Between Republic and Empire*, Berkeley-Los Angeles, 346–347.
- RAMSEY, John T. (2003), *Cicero. Philippics I-II. Cambridge Greek and Latin Classics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- RAMSEY, John T., LICHT, Lewis A. (1997), *The Comet of 44 B.C. and Caesar's Funeral Games*. Atlanta, Scholar Press.
- RAUBITSCHKE, A. E. (1957), „Brutus in Athens.” *Phoenix* (11/12), 1–11.
- SCULLARD, Howard H (1981), *Festivals and Ceremonies of the Roman Republic*. London, Cornell University Press.
- SUMI, Geoffry S. (2005), *Ceremony and Power: Performing Politics in Rome Between Republic and Empire*. Ann Arbor, University of Michigan Press
- SYME, Roland (1939), *The Roman Revolution*. Oxford, Oxford University Press.
- THOMAS, Richard F. (2009), „Homeric masquerade: Politics and Poetics in Horace's Apollo” In: Athanassaki, L., Martin, R. P., Miller, J. F. (szerk.), *Apolline Politics and Poetics*. Thens. Athén, Hellenic Ministry of Culture; The European Cultural Centre of Delphi.
- TOHER, Mark (2004), „Octavian's Arrival in Rome, 44 B.C.” *The Classical Quarterly*, 54 (1.), 174–184.
- WEINSTOCK, Stephan (1971), *Divus Julius*. Oxford, Oxford University Press.
- WIRSZUBSKI, Chaim (1950), *Libertas as a Political Idea at Rome During the Late Republic and Early Principate*. Cambridge, Cambridge University Press.
- WISEMAN, Timothy P. (2000), „Liber: Myth, Drama and Ideology in Republican Rome.” In: BRUNN, C. (szerk.), *The Roman Middle Republic: Politics, Religion and Historiography c. 400 – 133BC*. Rome, Institutum Romanum Finlandiae.
- WISEMAN, Timothy P. (2009), *Remembering the Roman People: Essays on Late-Republican Politics and Literature*. Oxford, Oxford University Press.
- WISTRAND, Erik (1981), *The Policy of Brutus the Tyrannicide*. Göteborg, Kungl. Vetenskaps-och vitterhets-samhället.

A szeretet metaforái

Molnár Erik

Munkámban a metaforák kognitív nyelvészeti megközelítésének elméletét George Lakoff és Mark Johnson, illetve Kövecses Zoltán munkássága alapján mutatom be. Alapműnek tekintem az 1980-ban megjelent *Metaphors We Live By* című angol nyelvű munkát, melyben Lakoffék először mutatták be szisztematikusan magyarázva új megközelítésüket.¹ Emellett Kövecses *A metafora* című könyvét, amely ugyan nem tekinthető az előbbi fordításának, azonban az általuk bemutatott kognitív metaforaelmélet további húsz évének eredményeit összegzi magyar nyelven.²

Röviden bemutatom elméletüket, annak módszereit, majd Platón *A lakoma* című művére alkalmazom. Fontosnak tartom, hogy észrevegyük: a fogalmi metaforák mennyire élő és alakító tényezői nyelvünknek, milyen nagy hatást gyakorolnak gondolkodásunkra anélkül, hogy ennek tudatában lennénk.

Fontos, hogy a dolgozatom végén található orientációs metaforák szerinti csoportosítást azok diskurzusbeli szerepe alapján vizsgálom meg.

Bevezetés a kognitív metaforaelméletbe

A metaforák a közvélekedés és a legtöbb ember szerint a nyelv díszítő elemei. Irodalmi, esetleg retorikai szerepet töltenek be, funkciójuk az esztétikum hordozása, kifejezése a nyelvben, esetleg a figyelem felkeltése vagy megragadása. Hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy az intelligencia, a tehetség jele a kiforrott metaforahasználat. Minél jobb szónok, író vagy költő valaki, annál összetettebb és szebb szóképeket használ. Arisztotelész *Poétika* című művében az egyediségnek, a „tehetség jelének” nevezi az ügyes metaforahasználatot. Kövecses Zoltán a metaforáknak öt hagyományos, hétköznapi vélekedés szerinti tulajdonságát gyűjtötte össze. A metafora a szavak tulajdonsága, kizárólag nyelvi jelenség, amit művészi, esztétikai célból használunk, az összehasonlított

¹ LAKOFF, G., JOHNSON, M. (1980), *Metaphors We Live By*. Chicago, University of Chicago Press.

² KÖVECSES Zoltán. (2002), *A metafora*. Budapest, Typotex.

dolgok valamilyen hasonlóságán alapszik és tudatosan használjuk. Illetve ötödször, hogy a nyelv díszítésén kívül nincs más szerepük.

Ehhez képest a George Lakoff és Mark Johnson *Metaphors We Live by* című munkájában bemutatott elmélet megpróbál leszámolni a közvélekedéssel. Rávilágítanak, a metaforák elsősorban a fogalmak és nem a szavak jellemző tulajdonsága. Nélkülözhetetlen elemei a kommunikációnak, minden ember nap mint nap használja őket, még hozzá a legkisebb megerőltetés nélkül, ugyanis szerves részévé váltak nyelvünknek. Áthatják gondolkozásunkat, az absztrakt fogalmak megértése és kifejezése elképzelhetetlen metaforák nélkül. Jóval többek, mint nyelvi díszítőelemek. Sokszor pedig, mint azt ebben a dolgozatban is látni fogjuk, nem alapulnak hasonlóságon.^{3, 4}

A metaforák megértésre gyakorolt hatása

Rókaképű. Nyúl szívű. „Szagáról ismerem meg az állatember minden bűneit” (Vörösmarty Mihály: *Gondolatok a könyvtárban*)

Metaforák, melyek valami feltételezett hasonlóságon alapulnak. Egy profán fogalom, állat vagy tárgy tulajdonságaival ruháznak fel elvont fogalmakat, melyek megértése a vélt hasonlóság miatt így egyszerűbbé válik. Egy adott szó értelmezését egy teljesen más fogalmi tartományból vett példával magyarázzuk. Közkeletű módszer az állatvilágból hozott példákon keresztül szemléltetni emberi tulajdonságokat. (Id. állatmesék) A 'rókaképű' kifejezés ravasz emberre utal, a 'nyúl szívű' gyávára. Rövidített változatai a 'ravasz, mint a róka' és a 'gyáva, mint a nyúl' szólásoknak. A következő példákban elől jelölöm a forrástartományt melyből a céltartomány felé mutató nyíl fejezi ki, milyen példán keresztül konceptualizáljuk az adott fogalmat.

állatok → emberi tulajdonságok

eliszkolt, mint egy *nyúl*, amikor megijedt
mindig megvéd, ő az én *oroszlánom*
farkaséhes vagyok
elmacskásodtak a végtagjaim

Néhány szemléltető példa más forrástartományokra: *A hideg* és a *meleg* (forró csók, jeges pillantás), az *emberi test* (az apa a család feje, az én vállamat nyomja

³ KÖVECSES (2002), 13–18.

⁴ LAKOFF, George, JOHNSON, Mark (1980), *Metaphors We Live By*. Chicago, University of Chicago Press, 4.

a felelősség), *mozgás és irányok* (szárnyal a gazdaság, ellenőrizd a megoldást lépésről lépésre).⁵

Lakoff és Johnson egy későbbi munkájukban rámutatnak arra, hogy a metaforák testtudatunkból fakadnak.⁶ Az absztrakt fogalmak kifejezését és leképezését több ezer éve segítik azok a tapasztalásaink, melyekre testünkkel teszünk szert. A körülöttünk lévő világot fogjuk fel érzékszervekkel, így a gondolati síkon értelmezett dolgokat kénytelenek vagyunk valami anyagsággal felruházni. Tapintott, látott, szagolt, hallott, ízelt tárgyak, növények állatok stb. tulajdonságaival felruházni mindazt, melyek gondolkozásunk termékei és nem rendelkeznek ilyenekkel. Érezzük a szerelmet, de milyen szavakkal illessük? Testünk különböző érzeteket tapasztal, melyeket megfeleltetünk az érzés tulajdonságainak, így lesz például forró a szerelem. De, emellett, hogy rendelkezik hőmérséklettel, lehet egy fizikai hely, erő, tárgy vagy egy személy is.⁷

A fogalmi metaforák általánossága

Itt egy kitérőt kell tennem, ugyanis a metaforák univerzalitása fontos szempont, amikor *A lakoma* magyar fordításával foglalkozom. Mivel a mindennapok során is számtalan elvont fogalmat használunk, így a céltartományok száma nehezen összeszedhető, ahogy a forrástartományok is származhatnak az élet sok területéről. A leggyakoribb forrástartományokat összegyűjtve megtalálhatjuk a Cobuild-metaforaszótárban.⁸ Ezek vizsgálata után látjuk majd, hogy a legtöbb forrás- és céltartomány megfeleltetés, leképezés a magyar nyelvben is megjelenik, csakúgy, mint szinte bármelyik másikban. Egyre több kutatás próbálja bizonyítani, hogy a fogalmi metaforák a legtöbb esetben nem nyelv- és kultúraspecifikusak. Több kutatás és többek között a Cobuild-metaforaszótár is alátámasztja, hogy legalább az angol és a magyar nyelv legtöbb fogalmi metaforája megegyezik vagy hasonlóságot mutat. Emellett úgy tűnik, hogy vannak olyan metaforák, melyek egyszerűségüknél fogva univerzálisnak tekinthetők.

⁵ KÖVECSES (2002), 31–43.

⁶ LAKOFF, George, JOHNSON, Mark (1999), *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. Basic Books.

⁷ Fontos itt megjegyeznem, hogy a *szeretet és szerelem* szavak a magyar nyelv sajátosságai miatt nem hordozzák ugyanazt a jelentést. A következőkben problémás lehet a megkülönböztetésük, bizonyos helyzetekben értékítéletet is hordozhatnak, nehezhethet az értelmezést. Épp ezért a továbbiakban szinonimaként kezelem őket és az érthetőség kedvéért az angol *love* szó jelentése szerint értendők.

⁸ DEIGNAN, Alice (1995), *Collins COBUILD English guides. 7., metaphor*. London, Harper Collins.

Ilyen például a *BOLDOGSÁG FENT VAN*, vagy a *BOLDOGSÁG FÉNY*, esetleg a *BOLDOGSÁG EGY TARTÁLYBAN LÉVŐ FOLYADÉK*, melyekre Kövecses több példát is hoz a magyar, a kínai és az angol nyelvből. Egy ennél is általánosabbnak tetsző példa a *DÜH EGY TARTÁLYBAN FORRÓ FOLYADÉK* vagy inkább a *DÜHÖS EMBER EGY NYOMÁS ALATT LÉVŐ TARTÁLY*. A leképezések egyik nyelvben sem tesznek említést arról, hogy mekkora a tartály, esetleg milyen nyomás uralkodik benne, azonban tudjuk, mi történik, amikor az felrobban. A metafora innentől fogva válik kulturálisan megkülönböztethetővé. Azonban a „dühkitörés” előtti állapotra utaló, a dühre és a dühös emberre utaló fogalmi metaforák általánosnak tekinthetők. Ezt Kövecses kongruens metaforának hívja.⁹

Jelen helyzetben, mivel a vizsgált forrástartományok, ahogy látni fogjuk, igen általánosnak tűnnek és például a *szeretet* → *istenség* metafora egyértelműen a szöveg sajátosságaiból fakad, el kell fogadnunk, hogy az eredeti fogalmi leképezések sem térhetnek el ezektől. Valamint meg kell elégednünk az eddigi kutatások eredményeivel, amelyek alapján a *szeretet* → *fizikai erő*, *szeretet* → *utazás* és az *állapot* → *hely* metaforák univerzálisnak bizonyultak.

Az érzelmek metaforái

Ennek a munkának a tárgya a szeretet-céltartomány különböző forrástartományainak feltárása. Sok céltartomány létezik, az érzelmek az egyik legtöbbit használták, mivel nagyjából minden emberről elmondható, hogy vannak érzései és megpróbálja kifejezésre juttatni azokat. Azonban ezek teljesen elvont fogalmak, így az megnehezíti a gondolkodást és a nyelvi kifejezésüket, hogy nem feltétlenül rendelkeznek azonos hatással mindenre minden pillanatban. Kénytelenek vagyunk valamilyen módon uniformizálni, és olyan tulajdonságokkal felruházni őket, melyek akkor is könnyen érthetővé teszik kifejezésüket, amikor éppen nem éljük át az adott érzelmet. Mivel máshogyan érezzük magunkat, más a közérzetünk, ha szeretünk vagy éppen haragszunk, hajlamosak vagyunk azt mondani, hogy kiestünk az adott állapotból, nem vagyunk ott. Emiatt az érzelmekre utaló metaforák, jelen esetben a szeretet, legtöbbször helyekként konceptualizálódnak. Ennek alapja, hogy az ember, ha valamilyen érzelm hatására alá kerül, egy adott állapotban érzi magát. Nyilvánvalóan a haragot, a depressziót, az örömet csakúgy, mint a szeretet, a szeretés vagy szeretve levés állapotának nevezhetjük. Számos példát találunk rá a köznyelvből, hogy ezeket helyekként fejezzük ki a nyelvben.¹⁰

⁹ KÖVECSES, Z., BENCZES, R. (2010), *Kognitív nyelvészet*. Budapest, Akadémiai 97.

¹⁰ LAKOFF, JOHNSON (1999).

Szerelembe estem. Az örület határán vagyok. Túljutott a depresszió.

Szintén gyakori, hogy valamilyen fizikai erő fogalmán alapul. Mintha nem én cselekedtem volna az adott módon, valaminek a hatása alá kerülve kellett úgy tennem. Az érzelmek fejtik ki az erőt, vagy éppen ők maguk azok.¹¹

Megmozdult benne valami. Hullámszik az állapota. Szabadjára eresztette haragját.

Kitörő lelkesedéssel fogadta.

Látni fogjuk, hogy erre a két konvencionális mintára több példát is találhatunk majd *A Lakomában*.

Platón: A lakoma szeretet-metaforái

Az érzelmek, így a *szeretet*, egyik legkonvencionálisabb forrástartományai a fizikai erők.¹² Dőlt betűvel jelölöm a fizikai erő bemutatására utaló szót, szavakat.

szeretet → fizikai erő vagy cselekedet

erősz *alakítja* ki az emberekben¹³

Erősz mérséklettel, igazságossággal *munkálkodik*¹⁴

szerelem *feldúlja* őket¹⁵

a szerelem ... erényesebb cselekedetekre *sarkall*¹⁶

a szerelem: *szülés* és *nemzés*¹⁷

mértéktudó szerelemmel *vonzódnak* egymáshoz¹⁸

A szeretet tehát néha fizikai erőként nyilvánul meg a nyelvben. Azonban sokszor nem olyan egyértelmű, hogy az érzelem az maga a cselekedet, az erő, vagy éppen egy személy, akiből ered az erő. A következő példákkal azt szeretném megmutatni, hogy Platónnál a szeretet, vagyis Erősz ember. Ugyan ez sokszor

¹¹ KÖVECSES (2002).

¹² KÖVECSES (2002).

¹³ PLATÓN, *A lakoma*. 182^c.

¹⁴ PLATÓN, *A lakoma*. 188^d.

¹⁵ PLATÓN, *A lakoma*. 207^b.

¹⁶ PLATÓN, *A lakoma*. 210^e.

¹⁷ PLATÓN, *A lakoma*. 206^b.

¹⁸ PLATÓN, *A lakoma*. 188^a.

teljesen egyértelmű, hiszen Erósz a szerelem istene a görög hitvilágban és a mű kiinduló pontja is az, hogy hozzá intézzenek himnuszokat. Lényegében azonban az isten egy az érzellemmel, Erósz mint isten nem tesz olyat, ami ne foglaltatna benne önmaga lényegében, ha szerelmet érzünk, Erószt érezzük, egyik himnusz sem választja külön ezt a két dolgot. Ezek a korai példák pedig egyértelműen hatást gyakorolnak a ma használatos szeretet-metaforákra is. Sok esetben, amikor a *szeretet* → *fizikai erő* metaforát használjuk, hangsúlyosabbnak tűnik az ember mint forrástartomány. Vegyünk egy állandósult példát. „A szerelem mindent *legyőz*” avagy „*Omnia vincit amor*”. A szerelem cselekvésként jelenik meg, legyőz valamit, valakit, tekinthetjük a „győzést” egy mozgásra utaló igének, de a metafora lényege, hogy a *szerelem* → *istenség*, emberi tulajdonságokkal rendelkezik és képes olyan cselekedetekre, amikre az ember. A következőkben hasonló példákat mutatok a Lakomából.

szeretet → istenség

nehéz Erósz dolgait felismerni¹⁹

mértéktudó erőszak jár kedvében²⁰

mérséklettel és igazságossággal munkálkodik²¹

ő legigazibb barátja az embernek²²

mértéktudó szerelemmel ... ha viszont a féktelenség vezette Erósz

lesz úrrá²³

Látjuk, hogy sokszor fizikai erő kifejtésére utaló igékkel jár együtt (alakítja, munkálkodik, féktelenség vezette) azonban ezek megszemélyesítések, nem Erósz maga az erő, ő cselekszik. Sokszor nem egyértelmű a szövegben, hogy Erósz nevét valóban egy isten nevéként használják, vagy szinonimaként a szeretetre. Erüximakhosz beszédéből (186^a-188^c) derül ki egyértelműen, hogy Telegdi Zsigmond fordításában szinte kivétel nélkül minden esetben felcserélhető a két szó (Erósz és a szeretet), jelen dolgozat szempontjából legalábbis.

Korábban mutattam néhány példát a köznyelvből arra vonatkozólag, hogy az *állapotok* → *helyek*. Ez a legtöbb nyelvben az egyik legsűrűbben használt, legkonvencionálisabb metafora.²⁴ A következő példák annak bizonyítékai, hogy

¹⁹ PLATÓN, *A lakoma*. 187^c.

²⁰ PLATÓN, *A lakoma*. 188^c.

²¹ PLATÓN, *A lakoma*. 188^d.

²² PLATÓN, *A lakoma*. 189^d.

²³ PLATÓN, *A lakoma*. 188^a.

²⁴ LAKOFF, JOHNSON (1999).

a szeretet forrástartománya is lehet egy fizikai hely, hiszen az az ember, aki szeret, illetve szeretve van, egy másfajta állapotba kerül, mint azok, akik nem ilyen szerencsések, ez a más állapot pedig a térben egy másik fizikai hely, *előrébb* vagy *feljebb* található azokhoz képest, akik nincsenek a szeretet állapotában.

szeretet → *fizikai hely*

*elvitt a szerelem tudományában*²⁵
*szerelmi tudomány végcélja felé haladva*²⁶
*fiúszerelem által idelentről feljutott oda*²⁷
*ez a helyes út a szerelemhez*²⁸
*... (általa) magasabbra emelkedni*²⁹
*ha idáig eljutott az ember*³⁰

Az itt látható példák sokrétűek. Van köztük, amely arra utal: a szeretetet egy hely, amit el lehet érni egy úton, ez a végcél. (helyes út a szerelemhez, idáig eljutott). A szeretet egy nagyobb hely, amin belül is létezik mozgás, azaz többfajta szerelem létezhet, jobb-rosszabb, erősebb-gyengébb stb. (elvitt a szerelem tudományában, végcélja felé haladva). Vagy éppen a szeretet egy olyan hely, ami magasabban helyezkedik el, mint az átlagos emberek. (idelentről feljutott oda, magasabbra emelkedni)

A negyedik forrástartomány a fizikai tárgyaké. Ezek sem anyagra, sem formára, sem minőségileg nem körülhatárolható tárgyak. Mindössze abban lehetünk biztosak, hogy ez a dolog kézzel fogható, anyagisággal rendelkezik.

szeretet → *fizikai tárgy*

*micsoda Erősz? Valami a halandó és halhatatlan közt.*³¹
gondoljátok meg, hogy ezt (a szerelemet) kívánjátok-e és kielégít-e,
*ha ezt megkapjátok*³²

²⁵ PLATÓN, *A lakoma*. 210^a.

²⁶ PLATÓN, *A lakoma*. 210^a.

²⁷ PLATÓN, *A lakoma*. 211^b.

²⁸ PLATÓN, *A lakoma*. 211^c.

²⁹ PLATÓN, *A lakoma*. 211^c.

³⁰ PLATÓN, *A lakoma*. 211^d.

³¹ PLATÓN, *A lakoma*. 202^d.

³² PLATÓN, *A lakoma*. 192^c.

a rútságban nincsen (benne) Erósz³³
nem mérhető hozzá sem az arany, sem a ruhák³⁴

A szeretet fogalomköre nem tartalmazza a tárgyra használandó tulajdonságokat és minőségeket. A szerelem egy érzés. Azonban ahhoz, hogy beszélni tudjunk róla, fel kell ruházzuk a „valamiséggel”. Hogyan hasonlíthatnánk össze két érzést anélkül, hogy ne adjunk neki tárgyi tulajdonságokat? Hogy érthetnénk meg, hol is található ez az érzés, ha nem feltételeznénk, hogy van kiterjedése? Nem tudunk megfoghatatlan dolgokra referálni, nem tudunk véleményt formálni róla, de leginkább kifejezni nem tudjuk azt. El kell képzelni valamilyennek, és ezáltal felruházzuk a megfoghatósággal. Egy ember vagy tárgyszerű képződmény tulajdonságainak kifejezésére vannak szavaink, az érzelmekére nincsenek. Nincs olyan szókészlet, melyet kimondottan a szeretet témakörére használnánk, más területen használt kifejezésekkel vagyunk kénytelenek illetni, amelyek jelen esetben megegyeznek a tárgyra használt szavakkal. A szeretet egy tárgy, mely megtalálható két dolog között, esetleg megkapható, benne lehet egy másik tárgyban, hozzá mérhetünk dolgokat.

Különböző metaforák a különböző dialógusokban

Szembetűnő, hogy a *szeretet* → *istenség* metaforát Erüximakhosz alkalmazza leggyakrabban és a leginkább szembeötlő módon. Korábban Pauszaniász beszédében is találhatunk rá példát, de sokkal problémásabb, kevésbé egyértelmű. Ő még egyértelműen istenként szól Erószról, himnuszt intéz hozzá. Erüximakhosz inkább már a köznap értelemben vett *szerelem* szinonimájaként használja. Mindketten kétféle Erószról, kétféle szeretetről tesznek említést, egy magasabb rendűről és egy közönségesről „különbséget tesz a közönséges, a testet a lélek elébe helyező szerelem, meg az égi a lelket a test elébe helyező szerelem között”³⁵

A *szeretet* → *fizikai hely* leképezés, úgy tűnik, Szókratész beszédének sajátja. A Diotimától tanultakat meséli el és feloldja a kétféle szeretet, az égi és a köznap szeretet problematikáját ezzel. Nem tekinti istennek vagy embernek a szerelmet, sokkal inkább egy elérendő állapotnak, mely minden ember sajátja. Nem tesz különbséget a közemberek, a „hitványak és a bölcsek” szeretete között. Az elérendő célt, a szerelem érzését helyezi a mindennapi dolgok fölé. Azonban kiderül: nem beteljesült állapot, mert akkor meg is szűnne. Valamifajta transzcendentális ér-

³³ PLATÓN, *A lakoma*. 197^b.

³⁴ PLATÓN, *A lakoma*. 210^d.

³⁵ COMTE-SPONVILLE, André (2001), *Kis könyv a nagy erényekről*. Budapest, Osiris.

zés ez. „Se nem pusztuló, nem növekvő és nem fogyatkozó.”³⁶ De ahhoz, hogy idáig eljussunk, erre a *helyre*, mely egy végcél, az *utazás célja*, ha úgy tetszik, a szeretetről mint *helyről* vagy *utazásról* kell beszélnünk.

A mű két legfontosabb metaforája tehát ez a kettő, ezek válnak el egymástól oly módon, hogy két különböző szeretet értelmezéshez jussunk. Ennek oka nem véletlen és a mű sajátosságában rejlik. Erőszhoz mint Istenhez intéznek himnuszokat a jelenlévők, a szerelem istenéről beszélnek, de amíg istenként vagy emberként hivatkoznak rá, nem egy átélt érzésként, egy állapotként, amelyben különbözőképpen cselekszünk, és különböző hatással van az emberre, addig nem is érthető meg igazán a szerelem. Így hát Szókratész tudja feloldani a problémát, és ehhez szüksége van egy másfajta nyelvhasználatra, hiszen a szerelem nem lehet külső tényező. Megváltoztatja a szerelem fogalmi struktúráját, személyessé teszi, ha egy helyként konceptualizáljuk, amely a mi saját testünkkel elérhető és felfogható.

A másik két metafora a *szeretet* → *fizikai erő* és a *szeretet* → *fizikai tárgy* természetéből és konvencionalitásából adódóan végigkíséri a művet. Nem olyan markánsan jelentésváltoztató hatású, mint a *helyként* való leképezés az *ember*-forrástartományhoz képest. Egy érzés hatást gyakorol az emberre, megváltoztatja a viselkedést, így ezt a hatást kénytelenek vagyunk mindig valamilyen *erőre* utaló szóval kifejezni. Abból az egyszerű okból pedig, hogy beszélünk valamiről és érzékszervi tulajdonságokkal próbáljuk emiatt felruházni, kénytelenek vagyunk olykor *tárgyként* hivatkozni absztrakt fogalmakra. Ez az oka, hogy a Lakomában is megtalálható ez a két metafora, és hogy nincs konkrét jelentésváltoztató hatása.

Orientációs metaforák

Az eddigieken kívül fontosnak tartok megemlíteni még egy metafora-csoportosítási szempontot. Az orientációs vagy irányultsági metaforák térbeli irányokon alapulnak. Gyakran előfordul, mint jelen helyzetben, hogy a pozitívnak vélt helyzetek, tulajdonságok stb. felfelé irányultsággal, míg a kevésbé áhított, negatív előjelűnek vélték lefelé irányultsággal párosulnak. Legtöbbször a föl-le, ki-be, illetve középpont-kerület irányokat konceptualizáljuk. Általában a *fölfelé*, *elöl*, *befelé*, *középen* irányokat és az 'egészét' pozitívnak értékeljük, míg ezek ellenkezője negatív színezetet kap. Ezeknek a metaforáknak a kognitív funkciója az, hogy egy koherens rendszerbe rendezzék a fogalmakat.

a boldogság felfelé irányultság, a szomorúság lefelé irányultság

³⁶ PLATÓN, *A lakoma*. 211^a.

Fel vagyok dobva.
 Nagyon *le* voltam törve tegnap.
*Fel*csigázott a helyzet.
 Nagyon *le*lomboztál.

a jó egész, a rossz fél
 ez a gondolat végre kerek, egész
 csak fél ember vagyok
 félbehagytam a munkát³⁷

Látjuk, ezek a metaforák nem mutatnak konkrét forrástartományokra, mind-össze irányultságot tartalmaznak, valamelyik térbeli tengelyen, vagy egységre utalnak. A *fel*, *előre*, *egész* „jobb” dolgot jelöl, mint a *le*, *hátra*, *törött*. A *lakomá*-ban nem mindig jelennek meg egyértelműen ezek a metaforák, a teljes szövegrészletet látva azonban érzékeljük, hogy a különböző „minőségű szeretetek” különböző térbeli irányultsággal rendelkezhetnek.

Előfordulnak a mindennapi nyelvhasználatban is komplexebb esetek, amikor teljes képekben fejezzük ki gondolatainkat, olyan kognitív szóképeket alkalmazunk, amikben orientációs metaforák is megjelennek.

Kimásztam a depresszióból. Szárnyalok a boldogságtól. Az életem egy romhalmaz.
Meghasadt a szívem. Ez a gondolat nagyon egyben van. Fiúszerelem által idelentről feljutott oda.

Az alábbi példák mind tartalmaznak arra való utalást, hogy a pozitívnak ítélt eseményeket, cselekedeteket felfelé irányultsággal vagy az *egységre* utaló jelzővel fejezzük ki, míg a negatív előjelűekre az *egység* megbomlása és a lefelé irányultság jellemző.

Orientációs metaforák A lakomában

A *lakomá*ban Phaidrosz, Pauszaniász és Erüximakhosz beszédében figyelhetjük meg, hogy kétfajta szerelemről beszélnek. Phaidrosz ezt állítja: „Mert csakugyan úgy van, hogy az istenek azt az erényt becsülik leginkább, amelyet Erósz kelt. De még sokkal jobban csodálják, bámulják és jutalmaznak a fiúkedves szeretett szeretője iránt... A szerelmes férfi ugyanis közelebb áll az istenekhez, mint kedvese...”³⁸ Phaidrosz megkülönbözteti a férfiszerelemet a többitől és magasabb

³⁷ KÖVECSES (2002), 51–52.

³⁸ PLATÓN, A *lakoma*. 180^b.

rendűnek, istenekhez közelebbnek jelöli meg. Mivel az istenek az Olümposzon vagy az égből élnek, így, ha kimondva itt még nincs is, de ez is felfelé irányultságot feltételez. A két szeretet közti hierarchikus viszony egyben fizikai feletti állás is. Közelebb van a férfiszerelem, az áhított az égből lakozó istenekhez, mint a szerelem más fajtái, melyek földiek, földi emberekhez köthetők.

Ezt követően Pauszaniász már egyértelműbben fejti ki a szeretet kétosztatóságát. „A közönséges Aphroditéhez tartozó Erósz csakugyan közönséges és azt csinálja, ami éppen adódik: ez a szerelem, amellyel silány emberek szeretnek.”³⁹ „A másik Erósz viszont – a fiúszerelemé – az égi istennőhöz tartozik...”⁴⁰ A közönséges szeretet áll itt szemben az égivel, látjuk, hogy itt is a fiúszerelem az, amely a másik fölé kerekedik. A fiúszerelemtől „távol áll a féktelenség”, akik így szeretnek, „készek arra, hogy egész életüket leéljék kedvesükkkel”, „derék emberek”⁴¹ stb. Míg a közönségesen szeretők mindezen tulajdonságok ellenkezőjével bírnak, rútak, oktanok, hevesek és így tovább. Tehát a felfelé irányultság, az égi, isteni szeretet *kiemelkedik* a többi közül, jobb, magasabb, mint a hozzá képest lefelé irányultsággal bíró közönséges szeretet. Láthatjuk, hogy egyik példában sem jelenik meg a lefelé irányultságot kifejező szó, ez mindig csak viszonylagos, a másikhoz, a jobbhoz, az égihez képest „van lejjebb”. Ennek oka, hogy a szeretet, legyen az bármilyen is, már önmagában egy felfelé irányultságot tartalmazó állapot. Feljebb található, mint a „nem-szeretet”. Így, ha egy magasabban található fizikai helyként konceptualizáljuk az érzelmet, egy föld fölött lebegő többszintes teret találunk, melyben az emeletek a szeretet különböző minőségeit jelölik.

Ezt követi Erüximakhosz, aki ebből a szempontból alátámasztja az előtte szólókat. Szintén megkülönböztet kétfajta szeretetet, ugyan nem mondja ki egyértelműen, hogy a férfiszerelem az áhított, de ő is alátámasztja, hogy léteznek különböző minőségek a szerelemben. A hitványabbat a közönséges emberek produkálják. Az orvostudományból hoz először példákat, így ez a „beteg” szeretet, legalábbis a beteg ember szeretete. „Más szerelem lakozik tehát az egészségesben és más a betegben.”⁴² „...Ez a szép, az égi Erósz ... emberiben és isteniben egyaránt ügyelni kell, amennyire lehetséges, a kétféle Erószra, mert ott vannak ők mindenütt.”⁴³

³⁹ PLATÓN, *A lakoma*. 181^a.

⁴⁰ PLATÓN, *A lakoma*. 181^c.

⁴¹ PLATÓN, *A lakoma*. 181^{c-d}.

⁴² PLATÓN, *A lakoma*. 186^b.

⁴³ PLATÓN, *A lakoma*. 187^e.

Tehát a szeretet egyszer felfelé irányultság a „nem-szeretethez” képest. A diskurzusbeli szerepe szerint jobb, mint a „nem-szeretet”. Az én köröm, akikkel szeretünk, kiemelkedünk a szeretet által.

Másrészt a „hitvány” szeretet lefelé irányultság a „tisztességesebbhez” képest, ami égi, kiemelt, kiemelkedik a sokféle „alantasabb” szeretet közül. Megint csak *mi*, akikkel szól, egy más, „feljebb való” kategóriát képviselnek a szereteten belül.

A felfelé és lefelé irányultság egy másik, az *állapotok* → *helyek* metaforán belül jelenik meg ezekben a példákban. A szerelem, a szeretés állapota sokszor konceptualizálódik helyként, mind *A lakomában*, mind a hétköznapi nyelvhasználatban. Amikor az érzés hatásairól beszélünk, ezek az impulzusok *fizikai erőként* képeződnek le. Azonban, ha élményekről beszélünk, egy szituációról, milyen érzés, amikor szeretünk és egy hosszabb távú állapotként hivatkozunk rá, akkor a *fizikai helyek* forrástartományt használjuk. Ezen a tartományon belül találkozunk irányultsággal az alábbi példákban is.

állapotok → helyek (szerelem állapota → fizikai hely)

szerlemben *estem*

felhők felett járok

teljesen *máshol* jársz, szerelmes vagy?

ha veled vagyok, mintha nem is *ebben a világban lennék*

jó szerelem → felfelé irányultság

a másik Erósz, az égi istennőhöz tartozik⁴⁴

fiúszerelem a másik fölé kerekedik⁴⁵

ez a szép, az égi Erósz⁴⁶

Láthatjuk, hogy az irányultság egy másik metaforával együtt jelenik meg sokszor. A forrástartomány a *helyek* (ez a szép, az égi Erósz (187e) vagy a *fizikai erő* (másik fölé *kerekedik*). Azonban a teljes szövegrészletet tanulmányozva számomra egyértelműnek tűnik a felfelé irányultság, az égre utalás a szeretetben, az istenekhez való közelség. Minél közelebb van az istenekhez, annál távolabb található a földtől, ami viszont „hitványabb” és az isteneknek kevésbé tetsző, az itt a földön fejt ki hatását. Érzékletesen fejezi ki ezt Erüximakhosz

⁴⁴ PLATÓN, *A lakoma*. 181^c.

⁴⁵ PLATÓN, *A lakoma*. 181^c.

⁴⁶ PLATÓN, *A lakoma*. 187e.

természeti példája. (188^b) Tehát megállapíthatjuk, hogy a fő metafora a *szeretet* → *fizikai hely*, az irányultság egy másodlagos séma ezen a metaforán belül. Ám mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül. Ennek legfőbb oka, hogy a különböző szereteteket az orientációs metaforák mentén tudjuk elválasztani a mű első felében található dialógusokon belül.

A két irányultsági kategóriát egyesíti később Szókratész. Megszünteti a szereteten belüli irányultságot, ő legalábbis nem él megkülönböztetéssel. Egyedülként a szerelem állapota mely felfelé irányultságot tartalmaz, ahhoz képest, aki nem szeret. Így ő nem alkalmaz továbbra irányultságot tartalmazó metaforákat, amikor a szeretetről beszél, nem töri meg az egységet. Nincs „feljebb álló szeretet” vagy éppen „hitvány”. A *szeretet* → *fizikai hely* továbbra is, de nem tartalmaz különböző szinteket. „Azt gondolod-e vajon – mondta -, hogy hitvány lehet annak az élete, aki erre fordítja tekintetét, szüntelenül ezt szemléli és együtt van vele? Nem veszed-e észre, hogy csakis itt, csakis, ha úgy nézi a szépséget, ahogyan nézni kell, sikerülhet nem csupán képmásait szülni erénynek, hanem valódi erényeket, minthogy nem csupán képmásokkal érintkezik, hanem a valósággal? Aki pedig valódi erényt hoz világra és nevel fel, nem nyeri-e el az istenek szeretetét és – ha van ember, akinek ez lehetséges – a halhatatlanságot?” (212^a)

Összegzés és kitekintés

Bemutattam, hogyan segítik a megértést a fogalmi metaforák, mennyire elterjedt használatuk a köznyelvben és filozófiai szövegekben is. Elképzelhetetlen a kommunikáció nélkülük. Utalást tettem univerzalizálásukra, ám ennek bizonyítása természetesen egy külön kutatás kell legyen. Meggyőző bizonyítékokat találhatunk azonban Lakoffék és Kövecses két-két hivatkozott művében csakúgy, mint különböző metaforaszótárakban.

Ismertettem a szeretet legáltalánosabb forrástartományait, majd *A lakomában* is megvizsgáltam ezeket. A három konvencionális metaforán (*szeretet* → *utazás/fizikai hely*, *szeretet* → *fizikai erő*, *szeretet* → *fizikai tárgy*) kívül Platónnál a szöveg sajátosságaiból adódóan találtam egy új kategóriát is: *szeretet* → *istenség*. Ezek a kategóriák jelentésmódosító hatással is rendelkeznek különböző dialógusokban. Próbáltam meggyőző példákat hozni a különböző himnuszokban mennyire eltérő metaforákat használnak a beszélők különböző szeretetfelfogásaik ismertetése közben.

Egy másik metafora csoportosítási szempontot is felhoztam, és bemutattam az orientációs metaforákat, illetve ismertettem az *állapot* → *hely/szeretet* → *hely* és a *szeretet* → *fizikai erő* metaforákon belüli irányultsági sémákat.

A téma továbbra sincs kimerítve, fontosnak tartom a szöveg eredeti nyelven való vizsgálatát is, hogy ne maradjon kétely a metaforák univerzalitásával kapcsolatban. Emellett Jeffrey C. Alexander gondolatai nyomán az orientációs metaforák vizsgálata véleményem szerint érdekes eredményeket hozhat. Alkalmazhatjuk-e a metaforákat, van e jelentésmódosító hatásuk politikai szövegekben?

Bibliográfia

- ALEXANDER, J. C. (2003), *The meanings of social life*. Oxford, Oxford University Press.
- ALEXANDER, J. C. (2011), *Performative Revolution in Egypt: An Essay in Cultural Power*. Bloomsbury.
- ALEXANDER, J. C., JAWORSKY, B. N. (2014), *Obama Power*. Cambridge, Polity Press.
- COMTE-SPONVILLE, A. (2001), *Kis könyv a nagy erényekről*. Budapest, Osiris.
- DEIGNAN, Alice (1995), *Collins COBUILD English guides. 7., metaphor*. London, Harper Collins.
- ELIADE, M. (2014), *A Szent és a Profán*. Budapest, Helikon.
- KÖVECSES, Z. (1986), *Metaphors of Anger, Pride, and Love: A Lexical Approach to the Structure of Concepts*. John Benjamins Publishing Company.
- KÖVECSES, Z. (2002), *A metafora*. Budapest, Typotex.
- KÖVECSES, Z., BENCZES, R. (2010), *Kognitív nyelvészet*. Budapest, Akadémiai.
- LAKOFF, G., JOHNSON, M. (1980), *Metaphors We Live By*. Chicago, University of Chicago Press.
- LAKOFF, G., JOHNSON, M. (1999), *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. Basic Books.
- PLATÓN (2005), *A lakoma*, (ford.), Telegdi Zsigmond. Budapest, Atlantisz.

A francia nyelv etimológiaalapú tanítása magyar anyanyelvűeknek

Mosa Diána

Bevezetés

Kutatásom kiindulópontja, hogy a magyar anyanyelvű diákok, nyelvtanulók számára nehézséget okoz a főnévi nem elsajátítása. Emellett a magyarországi (állami) középiskolákban tanított idegen nyelvek, az angol kivételével, mind nemeket társítanak főneveikhez. A francia, az olasz és a spanyol két nemet (hím- és nőnemet), a német, a latin és az orosz pedig három (hím-, nő- és semlegesnemet) asszociál főneveihez. Az eltérő nyelvekben természetesen eltérő szinteken jelenik meg a főnévi nem: a deklináló nyelvekben (latin, német, orosz) a morfológiai és szintaktikai rendszert is mélyebben áthatja az adott főnév neme, míg a hazánkban tanult neolatin nyelvekben inkább a determinánsok, névmások és melléknevek egyeztetésekor kerül középpontba, a szintaktikai egységeket csak ritkább esetekben érintik.¹ A fentiekből következik, hogy a magyarországi nyelvtanításnak tartalmaznia kellene egy nyelvtudatosságra nevelő modult, melynek keretében segítenénk a diákoknak a főnévi nem konceptualizálását és alkalmazásba vételét.

Felvetésem relevanciáját az adja, hogy ma Magyarországon a középiskolákban a német után a francia a leggyakrabban választott második idegen nyelv, ennek ellenére az egyik legkardinálisabb jellemzője, a főnévi nem megtanulása és helyes használata komoly nehézségeket jelent a magyar anyanyelvű beszélőknek. Gyűjtéseim és felméréseim kifutása a nyelvtudatos szemlélet és a nemek tanításának egy könnyebben tanulható, a tanulók anyanyelvét segítségül hívó modul lesz.

A francia és a magyar nyelv közös antik jövevényszavai

Vizsgálódásom középpontjában jelenleg a francia nyelv főnévi nemei és azok középiskolai taníthatósága áll. Alapötletem lényege, hogy habár a magyar nem

¹ A francia esetben például csak az összetett múlt idő *être* segítségével képzett alakjai és az előrevetett nőnemű tárgy kívánja meg a befejezett melléknévi igenév (participe passé) egyeztetését.

indoeurópai nyelv, nem rendelkezik azokkal a nemekkel kapcsolatos grammatikai alapvetésekkel, mint a neolatin nyelvek, ezer éve a Kárpát-medencében élve számos olyan kulturális és nyelvi behatás érte, melyeknek köszönhetően segítségünkre tud lenni a főnévi nemek tanulásakor.

Az Európa kulturális és lingvisztikai bölcsőjét megalkotó két nagy antik nép – a görögök és a rómaiak – az épített környezeten kívül hatalmas szellemi örökséget is hagytak ránk, melyek között az egyik legelőbb a nyelv, ez az a két nyelv, mely így vagy úgy minden az európai kultúrkörben fejlődött és élő nyelvközösséget áthat. A franciák esetében a kelta szubsztrátumra rakódott latin szupersztrátum lett a meghatározó, ma ennek köszönhetően tartjuk a neolatin nyelvek között számon, nem véletlen tehát, ha a szókincs közel 80%-a latin eredetű.² Legalább ilyen meghatározó az ógörög hagyaték is szókészletükben, hiszen részben latin közvetítéssel, részben az egyes tudományágak szakszókincsén keresztül hatalmas számban épültek be a francia nyelvbe morfémáik. A latin és az ógörög esetében is fontos a jövevénymorféma kifejezés említése, hiszen nem csupán főszavak terén vannak jelen rendkívüli számban (mértékben helyett), de a francia prefixumok (jelentésmódosító előtagok) és suffixumok (jelentésmódosító utótagok) legnagyobb százaléka is e két antik nyelv egyikéből ered. Visszatérve a magyar nyelvre, kijelenthetjük, hogy a keresztény kultúrkörhöz csatlakozva önkéntelenül is bekapcsolódtunk az ógörög-latin nyelvi vonzáskörbe is, így anyanyelvünk számtalan antik jövevényszót tudhat magáénak. A nyugati műveltséget a latin közvetítette a magyarság felé, a XVII. századra pedig olyannyira elterjedt, hogy az iskolázott emberek második nyelve, *lingua paternája* lett.³ Ezek egy része kifejezetten szűkkörben használatos szakszó (egyházi, építészeti, orvosi műszók), ám nagy számban jelen vannak hétköznapi párbeszédeinkben is: az *aspektus*, a *kórus*, a *típus*, a *tumultus*, a *circusz* stb. Szerencsénkre számtalan latin és ógörög eredetű jövevényszavunk jelentős százaléka végződésőrző, tehát csupán hangtani magyarodáson esett át, ellentétben a franciával, ahol a vulgáris latintól az ófrancián keresztül a mai francia nyelvig vezető hosszú úton a szabályos antik nemjelölő végzések legnagyobb számban „lekoptak”.

Mind a francia, mind pedig a magyar nyelv esetében jelen van egy, ugyan a latinnál csekélyebb számú, de jelentékeny ógörög eredetű elő-, utótag- és főszóátvétel. Ezek nagyrészt latin közvetítéssel érkeztek.⁴ Ugyanúgy tehát,

² DELRIE, Anne-Marie – BOUFFARTIGUE, Jean (2008), *Trésors des racines latines*. Paris, Belin, 5.

³ BÁRCZI Géza (2013 [1958]), *A magyar szókincs eredete*. Budapest, Tinta, 102.

⁴ Ezt érzékelhetjük például az első deklinációs hímnemű latin főnevek csoportjánál, melyek

mint a latin esetében, azt tapasztaljuk, hogy a magyar tisztábban őrizte meg a főnévi nemmel kapcsolatban információt hordozó végződést.

Jelen kutatás, gyűjtés lépései, eredményei

A 2016–2017-es tanév során folytatott kutatási fázis feladata egyrészt a probléma (vagyis hogy a magyar anyanyelvű diákok nehezen tanulják a főnévi nemeket) feltérképezése, másrészt a szabályszerűségek összegyűjtése, harmadrészt pedig a középiskolai diákok anyanyelvi készségeinek felmérése (hogy tudniillik azok a latin és ógörög jövevényszavak, melyekre alapozni kívánok, valóban előhívódnak-e náluk) volt.

Kérdésfeltevéseim

1. Hogyan értethetjük meg a főnévi nem jelenségét a magyar anyanyelvű nyelvtanulókkal?
2. Milyen szabályos, a főnévi nemre utaló végződésekkel találkozunk a francia nyelvben?
3. Hogyan, mely szóalakokkal segíthet anyanyelvünk a szabályos francia nemjelölő végződések és az azokhoz tartozó kivételek elsajátításában?

Kérdéseimmel kapcsolatban fontos kiemelni, hogy a magyarországi szakirodalom egyiket sem tárgyalja érdemlegesen. A franciaországi és a kanadai nyelvészek többféle csoportosítást kíséreltek már meg a nemek megtanulásának egyszerűbbé tételének érdekében.⁵ Közülük többen és Corbett a nemekről szóló monográfiája⁶ is a fonetikaalapú osztályozást választja, azonban egy olyan nyelv esetében, mint a francia, ahol az egyes szavak írott és hangzó alakja között ilyen hatalmas eltérések tapasztalhatók, célravezetőbbnek érzem a diákoknak az írott végződéseken alapuló osztályozásokat továbbadni. Már csak azért is, mert évszázadok (évezredek!) távlatából megőrzökölt szóalakokkal

jellegzetesen férfiakat jelölő foglalkozásnevek: ezek az ógörög -της végződésű főnevekből lettek -ta végűekké, majd a franciában -ète, a magyarban -ta végződéssel állandósultak. Lásd például ποιητής → poëta, fr. poète, m. poeta. (lásd még a -μα-végű főneveket: diplomē – diploma, problēma – probléma, thème – téma).

⁵ Lásd például: PUTOX, Madame (1834), *Tableau des genres des noms*. (www.gallica.bnf.fr [2017-03-26]); VILLETTE, P (1869), *Nouvelle étude du genre de tous les noms français au nombre environ de 17 000 en 32 exercices*. Bayonne, Hachette.; SURRIDGE, Marie (1995), *Le ou La?, The Gender of French Nouns*. Bristol, Multilingual Matters.; ROSENTHAL, Saul H. (2004), *Les règles du genre des noms au masculin et au féminin : Pourquoi le bras est au masculin tandis que la jambe est au féminin, et autres mystères de la langue française*. Tucson, Arizona, Hats Off.

⁶ CORBETT, Greville (1991), *Gender*. Cambridge, Cambridge University Press.

van dolgunk, melyek ejtése eltérő volt a különböző korokban. Meg kell jegyeznünk a franciával kapcsolatban, hogy nemcsak, hogy eleinte átláthatatlannak és esetlegesnek tűnik a főnevek nemekhez való társítása, de mivel a két nem közel azonos arányban van jelen (a főnevek 58,4% hímnemű, 41,6% nőnemű),⁷ az sem tud megoldást kínálni, hogy csak az egyikhez tartozó szavakat tanuljuk meg. Szerencsénkre azonban a szabályos végződések segítségével a francia főnevek (a *Petit Larousse*-ban található, tehát a leggyakrabban használatos mintegy 32000 főnév) 84,5%-ának meg tudjuk állapítani a nemét.⁸ Ezek a szabályos végződések pedig egyrészt megtanulhatóak, megtaníthatóak különféle mnemotechnikai módszerekkel. (Például színkódos, kiejtéses hangerő-változtatásos, tapintásos stb. előhívó gyakorlatokkal.) Másrészt pedig rendelkezésünkre állnak az anyanyelvünkben is élő ógörög és latin eredetű jövevényszavak. Ezeknek a szabályos alakok memorizálásakor is hasznát vehetjük, leghasznosabbnak mégis akkor bizonyulnak, mikor kivételekkel vagy homonim alakokkal találkozunk. A végződések hosszas formálódása nyomán olykor eltérő nemű szavak is végződhetnek azonosan, illetőleg ennek egy sarkított esete, amikor pontosan ugyanazzal a hangalakkal bíró alakokat jelentésében az eltérő neműség különböztet meg. A példaszógyűjteményt lásd az alábbi táblázatban.

Homonimák és segítő magyar alakok	
le critique – kritikus	la critique – kritika
la faune – fauna	le faun – faun
le geste – gesztus	la geste – geszta
la mémoire – memória	le mémoire – szakdolgozat
le mode – mód(usz)	la mode – divat
la physique – fizika	le physique – fizikum
la poste – posta	le poste – pozíció, beosztás
la somme – pénzösszeg (Szép kis <i>summa</i> !)	le somme – alvás, szunyókálás

1. táblázat

Végződésörző magyar alakok, melyek segítik a francia homonim vagy közel homonim szavak nemének és jelentésének megjegyzését

⁷ ANDRIAMAMONJY, Pascale (2000), Le rôle du genre grammatical au cours de la reconnaissance de noms, *L'année psychologique*, Vol. 100, 420.

⁸ ANDRIAMAMONJY (2000), 424.

A nemek tanítása tankönyveinkben

A *France Euro Express* 1–4. alig foglalkozik a nemek tanításával, nemhogy nem kínálna a szabályszerűségeket elmélyítő feladatsorokat, de a legtöbb szabályszerűséget egyáltalán nem tárgyalja. Ezzel szemben a CLÉ International kiadó *Grammaire Progressive* sorozata mind a négy kötetében (kezdőtől professzionálisig) külön leckét és életszerű gyakorlófeladatsorokat kínál. Bár az első kötetben elsősorban a határozatlan névelők két nemben való használatát gyakoroltatja, a négy oldalas fejezet⁹ tartalmaz egy jellegzetes végződéseket kiemelő táblázatot is. Érdekessége, hogy vegyesen vannak jelen a suffixumalapú (-*ment* [m], -*eau* [m], -*teur* [m], -*age* [m], -*tion*/-*sion*[f], -*té* [f], -*ure* [f], -*ette* [f], -*encl*/-*ance* [f]) és az összetett szavak második feleként megjelenő tőszóalapú (-*phone* [m], -*scope* [m]) végzések. Ami pedig igazán megkülönbözteti a magyarországi gyakorlatban bevett nemekkel kapcsolatos sztereotípiáktól, az a figyelmeztetés az -*e* végű hímnemű szavakra (*système, problème, programme, modèle, groupe, sourire*). A 2. kötetben már két leckét szánunk a nemekkel kapcsolatos ismeretek elmélyítésére és az alkalmazásba vételre: az egyik a melléknévegyeztetés irányából tárgyalja a kérdést,¹⁰ a másik pedig a határozott és határozatlan névelők mentén gyakoroltat tovább és a prepozíciók nemektől való függését is bevezeti.¹¹ Az első könyv végződéseket tartalmazó listája a következőkkel egészül ki: -*isme* (m), -*ode*/-*ade*/-*ude* (f). A további két kötetet nem kívánom részletesen bemutatni, hiszen B2 szint fölé ritkán jutnak el a középiskolai gyakorlatban. Fontosnak tartottam azonban ezt a három leckét kiemelni, hiszen mindhárom a nyelvtudatos nevelés és a nyelvtanuló felnőttként kezelése irányába mutat. Nem misztifikálja a főnévi nem meglétét és nem hangsúlyozza túl az esetlegességet. Úgy vélem, ezt a gyakorlatot a magyarországi franciatanításba is integrálnunk kellene. Gyakorlófüzeteim pontosan ezt a célt szolgálják majd.

Kérdőíves felmérés

Kutatásom relevanciáját alátámasztandó és a nemek tanítását segítő füzetek szóállományát előkészítendő, kérdőíves felmérést végeztem 7 fővárosi gimnázium 9 tanulócsoportjával, összesen 124 középiskolás diákkal. A következőkben ezen

⁹ GRÉGOIRE, Maïa (2010), *Grammaire progressive du Français : Niveau débutant, avec 440 exercices*. Paris, CLÉ International, 30–34.

¹⁰ GRÉGOIRE, Maïa – THIEVENAZ, Odile (2013), *Grammaire progressive du français : Niveau intermédiaire*. Paris, CLÉ International, 12–17.

¹¹ GRÉGOIRE–THIEVENAZ (2013), 22–31.

kérdőív eredményeit, hozadékait részletezem. A kérdőívet lásd a *Függelékben: 1. Melléklet*.

A kérdőív elején (1–4. kérdés) a diákok anyanyelvéről, anyanyelveiről és eddigi nyelvtanulásairól kérdeztem. A 2–3. kérdésben kifejezetten a franciatanulás körülményeire voltam kíváncsi. Az anyanyelvekkel kapcsolatban azt tapasztaltam, hogy válaszadóim mindegyikének a magyar is anyanyelve, azonban ketten közülük a kínait, ketten pedig a román is anyanyelvüknek vallják, illetőleg 1-1 arab, spanyol, olasz és orosz anyanyelvű tanuló is a kérdőív kitöltői között volt. Mivel magyarul tehát mindenki anyanyelvi szinten tud, alapozhatunk a magyar szókészlet olyan szintű ismeretére, ami lehetőséget teremt az idegennyelv-tanulásban való segítségre.

1. diagram

Az adatszolgáltatók anyanyelvi összetétele

Az egyéb tanult idegen nyelvek terén úgy vélem, adatszolgáltatóim leképezik a magyarországi átlagot.¹² 122-en, azaz 98%-uk tanult angolul, 10-en németül (is) és mindössze egy-egy ember tanult spanyolul, latinul, kínaiul és egy meg nem nevezett egyéb nyelven. Minden esetben érdemes felmérni a beérkező franciát tanulók esetében a korábbi tanult nyelveket, hiszen míg az angol esetében pusztán a tömorfémák ismerete lehet a nyelvtanár és a nyelvtanuló

¹² Vö. A nemzeti idegennyelv-oktatás fejlesztésének stratégiája az általános iskolától a diplomáig. Fehér könyv 2012–2018, 2012, 9. (<http://nyelvtudasert.hu/cms/data/uploads/idegennyelv-oktatás-feher-könyv.pdf> [2017-11-08])

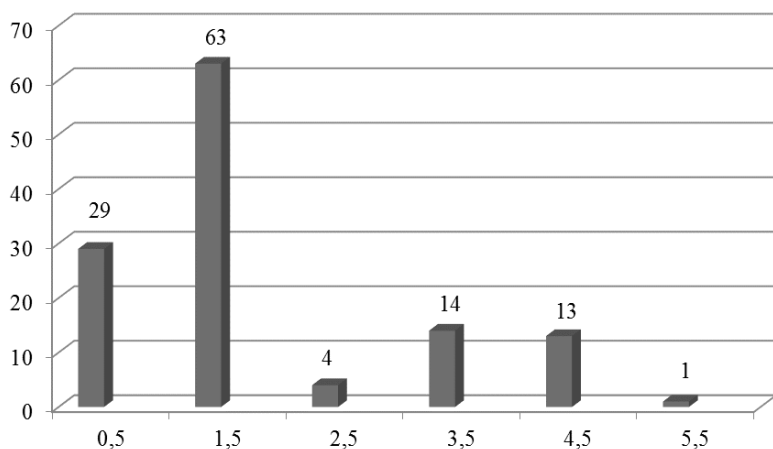
segítségére, addig a neolatin nyelvek esetében a végződések is segíthetnek (a spanyolban és az olaszban is tisztább kategóriák állnak rendelkezésünkre a nemek megkülönböztetése terén, a főnevek egy igen jelentős százaléka a hímnem *-o*-végződés, nőnem *-a*-végződés sémán alapul). Az egyéb tanult idegen nyelvek pedig, mint a német, megkönnyítik a nemekhez való viszonyulást, hiszen a német három nemmel és négy esettel dolgozó főnévi rendszere után a franciát már könnyedén átlátják a tanulók.

2. diagram

Az adatszolgáltatók egyéb tanult idegen nyelvei

Adatközlőim fele 1,5 éve tanul franciául, ez előnyös a példaszavakkal kapcsolatos feladatok esetében, hiszen biztosan nem tudják még fejből az összes példaszó nemét, ugyanakkor már találkoztak elég főnévvel ahhoz, hogy valamiféle ösztönük kialakulhasson a nemek eldöntésére. (Az alábbi diagram a kitöltők eloszlását mutatja a franciatanulás idejét tekintve.)

3. diagram

*Az adatszolgáltatók franciatanulásának időtartama
(az adatfelvétel pillanatában: 2016. december – 2017. január)*

Másik fontos szempont a franciaórák heti óraszámja. E tekintetben adatközlőim kétharmada heti három órában tanulja második idegen nyelvét. Eloszlásukat lásd az alábbi táblázatban.

heti 2 óra	heti 3 óra	heti 4 óra	heti 5 óra	heti 6 óra	nem válaszolt
3	79	8	20	13	1

2. táblázat

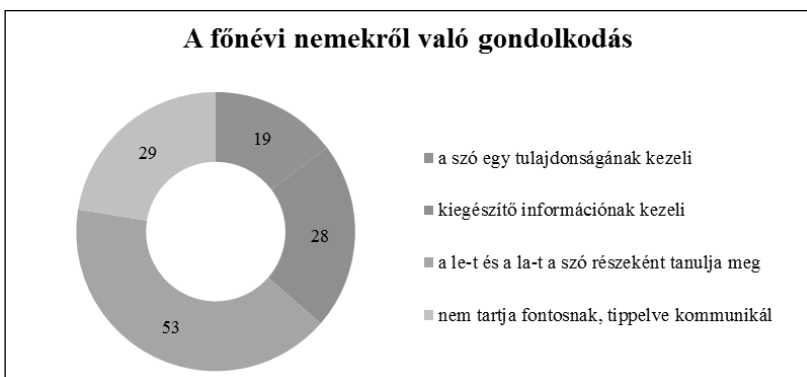
*Az adatszolgáltatók heti óraszámja francia mint második idegen nyelvből
(az adatszolgáltatás tanévében: 2016/2017)*

A következő három kérdésben (5–7.) a nemek tanulásával és a nemekhez való hozzáállásukról kérdeztem adatközlőimet. Különösen érdekes az itt kapott válaszokat az ezt követő szabályos végződésekét kérő táblázat üresen hagyásával és az egyes szavak nemét kérő feladat tévesztéseivel összevetni. Kitöltőim 85%-a (106-an) arról számolt be, hogy tanáruk a franciatanulás első hetében tudatosította bennük a két főnévi nem létezését, 4-en jöttek rá a tankönyv segítségével, 12-en pedig az első órák kommunikációközpontúságát és a nemek későbbi tárgyalását jelelték meg. Mindössze 2 adatközlő állította azt, hogy

nem került szóba sem az órán, sem a tankönyvben, így később szembesült vele. (Utóbbi állítás valóságtartalmát megkérdőjelezi az a tény, hogy nem volt 2 fős kitöltői csoportom, a legkisebb létszámú csoport is 8 fős volt, tehát az adott két tanuló figyelmetlenségéből fakadhat a válasz, nem pedig tanára inkompetenciájából.)

A nemek tanulásainak módszereiről kérdezve nagyobb szórást tapasztaltam, mint a korábbi kérdéseknél. 54 válasz érkezett „A *le-t* és a *la-t* a szó részeként tanulom meg.” válaszlehetőségre. Az egyik csoport tanárával konzultálva ez nem is csoda, hiszen ez az egyik bevett módszer, hogy a nemek mélyebb nyelvtörténeti magyarázata helyett egyszerűen azt mondják: „a franciában minden szó *l*-lel kezdődik, azzal együtt kell megtanulni”. Habár a nyelvtudatos nevelés mozzanata hiányzik a fenti stratégiából, mnemotechnikailag teljesen megállja a helyét, hiszen a grafémák szintjén a *le* és a *la* nem különböznek egymástól jelentős mértékben, kiejtve teret biztosítanak a hangzás rögzülése nyomán való megtanulásra és felidézésre. (Itt megjegyzendő, hogy nehezítik a helyzetünket a magánhangzóval kezdődő főnevek, hiszen azok előtt neutralizálódnak a determinánsok – *l*, *mon*.¹³) Közel egyenlően 28-an, illetve 29-en jelölték az „Egy kiegészítő információnak kezelem, amit főleg a névelők kapcsán szoktam végiggondolni.” és a „Nem tartom őket fontosnak, ha írnom vagy mondanom kell valamit, ahol foglalkoznom kellene velük, tippelve.” válaszokat. Előbbi esetben problémát okozhatnak az egyéb egyeztetési helyzetek, utóbbi hátulütőit pedig talán nem kell kifejtennem. „A szó egy tulajdonságának kezelem, amit mindig szem előtt tartok.” választ mindössze 18-an jelölték be, pedig ez lenne az ideális állapot. Ha a szó inherensen jelenlevő tulajdonságaként tanítjuk a nemeket, biztosak lehetünk benne, hogy a determinánsok, névmások és melléknévek egyeztetésekor a tanulók is nagyobb figyelmet fognak szentelni a helyes alak megtalálására. (Az itt adott válaszok számait összeadva eltérő összeget kapunk, mint az összes kitöltő száma [124], mert 3 tanuló többet is megjelölt.)

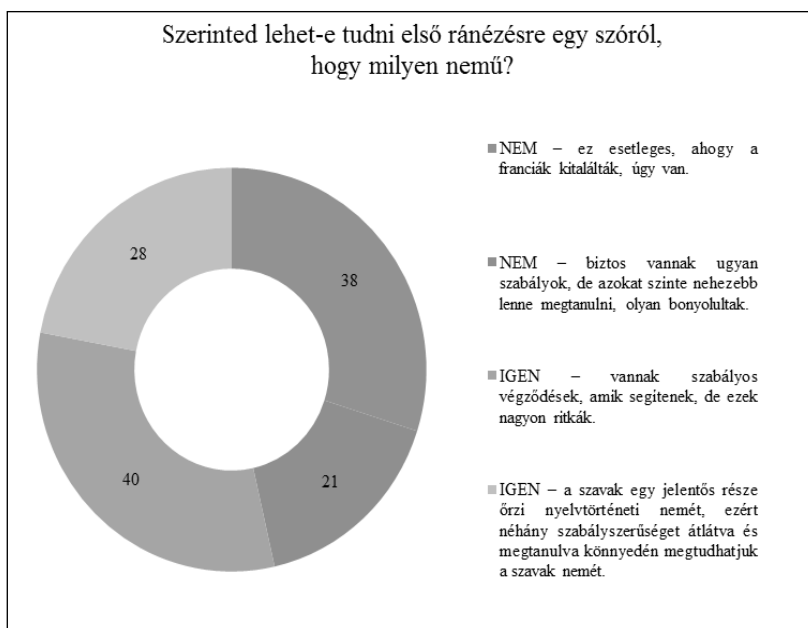
¹³ ANDRIAMAMONJY (2000), 429–430.

4. diagram

Az adatszolgáltatók megoszlása a főnévi nemekről való gondolkodásuk szerint

Az ezt követő „Szerinted lehet-e tudni első ránézésre egy szóról, hogy milyen nemű?” a kutatásom tulajdonképpeni lelke. Szerencsére, a tanulók 22%-a (28 fő) tisztában van a szavak történeti beágyazottságával és a végződések segítő szerepével, 32%-uk (40 fő) pedig tud a szabályos végződések meglétéről (még ha nem is bízik bennük). Azonban, sajnos, az esetlegességről és a bonyolultságról bevett nézetek a diákság körében is uralkodóak: 59-en nem hisznek a francia főnevek nemének megtanulhatóságában. (4-en jelöltek több válaszlehetőséget.)

5. diagram

Az adatszolgáltatók megoszlása a francia főnévi nemek eldönthetőségéről (hímneműségük vagy nőneműségük láthatóságáról) alkotott véleményük szerint

A 9. kérdésre bekarikázott válaszok is alátámasztották a sztereotípiák meglétét (b, f). Azonban számos ponton igazolták kutatásom szükségességét és megalapozottságát is (c, e, h). A válaszok eloszlását lásd az alábbi táblázatban, a betűjeleket feloldó válaszokat pedig az 1. Mellékletben.

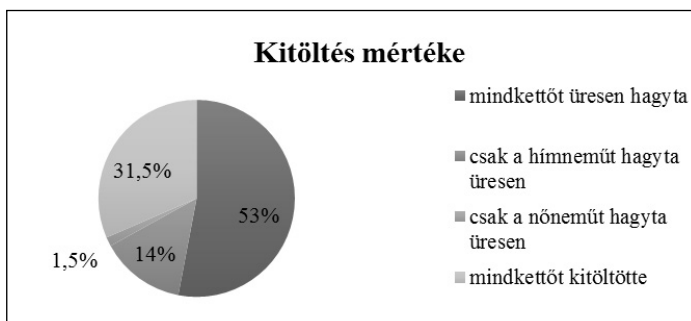
a	b	c	d	e	f	g	h	i	j
24	88	49	7	80	50	16	19	34	19

3. táblázat

Az adatszolgáltatók válaszai a kérdőív 9. kérdésére

A fenti válaszok tükrében a szabályos végződések megadását kérő táblázat kitöltésének (és ki nem töltésének) mértéke nem meglepő. Csupán az adatközlők egy harmada írt mindkét oszlopba valamit. Akik pedig csak az egyiket hagyták üresen, jellemzőbben nőnemű végződésekkel vélték ismerni és hímneműeket

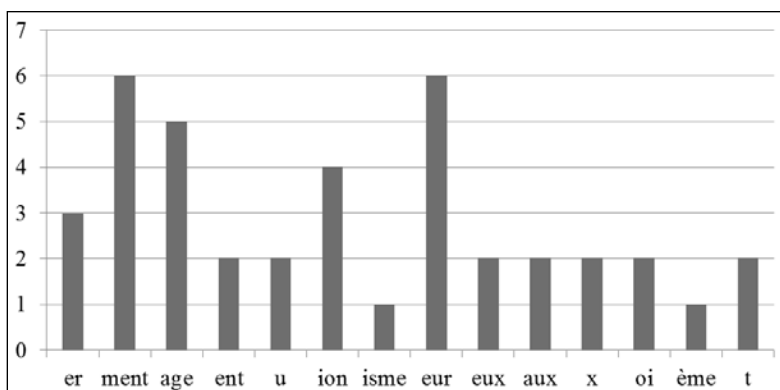
nem. Jól reprezentálja ez a kérdés az -e végződéssel kapcsolatos bevételt nőneműséget, ami ismét aláhúzza az etimológialapú ellenőrzés szükségességét.

6. diagram

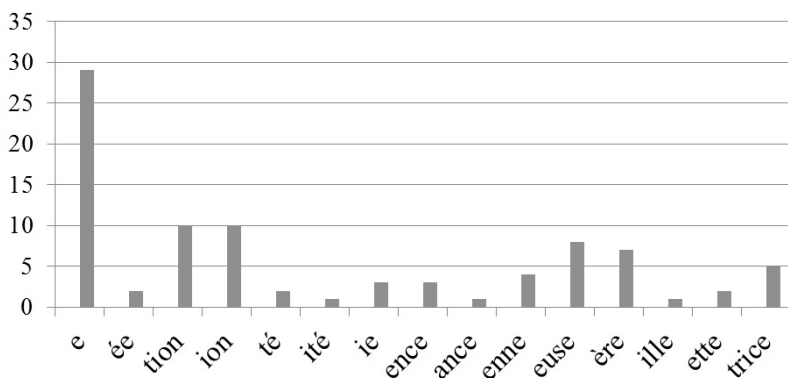
A 8., az ismert hímnemű- és nőnemű végződésekre rákérdező kérdés kitöltésének mértéke

A helyes válaszok a következő jellegzetes hímnemű és nőnemű végződések tartalmazzák. Habár jelen feladatnál alacsony a tényleges adatközlők száma, a kitöltők válaszaik igazolják, hogy a franciatanárok vagy a tankönyv mégis közvetítette ezeket az információkat. (A táblázatot kitöltők nem mind egy iskolából valók voltak.) Általános tapasztalat egyébként, hogy nem érzik a szótő és a végződés határokat, így több ponton a szabályt előhívó példaszavak tövének utolsó betűi is megjelentek a táblázatban.

7. diagram

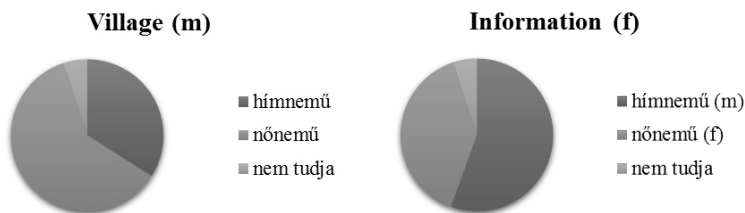
A 8. kérdés válaszaiban megjelenő hímnemű végződések

8. diagram

A 8. kérdés válaszaiban megjelenő nőnemű végződések

Az adott szavak nemének megadásakor hatalmas bizonytalanságokkal és tévedésekkel találkoztam. Például két jellegzetes végződés, az *-age* és a *-tion* esetében is többségében rosszul döntöttek a nemválasztás során (lásd az alábbi két diagramot a *village* és az *information* példaszavakkal). Az alábbi táblázatban fehérén hagytam a többség által helyesen osztályozott szavakat, szürkével jelöltem a hibásakat és átlós szürke csíkozással jelöltem a *mode* és a *physique* szavak rovatát, ahol mindkét nemben létezik a szóalak. A *mode* esetében mindössze 2-en jelölték ezt a lehetőséget, a *physique* esetében nem volt példa rá. Ki kell emelni azonban azt a kérdőív azon hibáját, hogy a feladat instrukciójában erre vonatkozó tanács nem volt, így előfordulhat, hogy nem is gondoltak erre az eshetőségre.

9-10. diagram

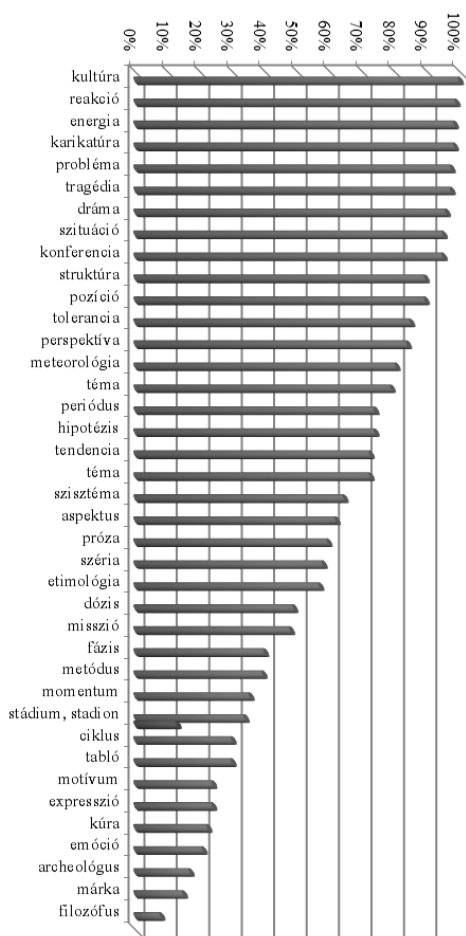
A 10. kérdés két egyértelműen hímnemű vagy nőnemű, ráadásul gyakori szava kapcsán adott látványosan helytelen válaszok (tippek?)

A következő táblázat rövidítései a következőképpen értendők: m = masculin = hímnemű, f = féminin = nőnemű, ü = üresen hagyott.

<i>village</i> m : 42 f : 76 ü : 6	<i>information</i> m : 68 f : 48 ü : 8	<i>renseignement</i> m : 68 f : 18 ü : 38	<i>fermeture</i> m : 27 f : 66 ü : 31
<i>véhémence</i> m : 22 f : 66 ü : 36	<i>temps</i> m : 101 f : 12 ü : 11	<i>photo</i> m : 63 f : 58 ü : 3	<i>tolérance</i> m : 28 f : 81 ü : 15
<i>drame</i> m : 24 f : 80 ü : 20	<i>fruit</i> m : 75 f : 43 ü : 6	<i>période</i> m : 31 f : 78 ü : 15	<i>mode</i> m : 32 f : 83 ü : 9
<i>acte</i> m : 40 f : 59 ü : 25	<i>évidence</i> m : 26 f : 75 ü : 23	<i>problème</i> m : 49 f : 70 ü : 5	<i>fleur</i> m : 59 f : 54 ü : 11
<i>trône</i> m : 45 f : 46 ü : 33	<i>programme</i> m : 48 f : 68 ü : 23	<i>marque</i> m : 43 f : 53 ü : 28	<i>physique</i> m : 35 f : 83 ü : 6 m&f : 2
<i>image</i> m : 48 f : 71 ü : 5	<i>égalité</i> m : 43 f : 58 ü : 23	<i>télé</i> m : 40 f : 79 ü : 5	<i>doigt</i> m : 85 f : 15 ü : 24

4. táblázat

A 10. kérdésre adott válaszok

11. diagram

A 11. kérdésben az egyes francia szavakhoz asszociálendő magyar alakokat helyesen megadók aránya

A kérdőív tehát egyrészt igazolta azon előfeltevésemet, hogy a francia főnévi nemek elsajátítása és alkalmazásba vétele nehézséget jelent az azt második idegen nyelvként és csak gimnáziumban megkezdő nyelvtanulók számára. (A kéttannyelvű általános iskolák vagy középiskolák helyzete ettől eltérő lehet, hiszen

Az utolsó feladatnál francia szavakhoz kellett magyar alakokat asszociálniuk. Itt néhányan jelentésanilag értelmezték a feladatot, azonban a többség alakot, szempontból közelített és (helyesen) az azonos tövű magyar alakot írta be. Itt azt tapasztaltam, hogy az előhívandó szavak nagy része részét képezi anyanyelvi szókinszüknek, így lehet rájuk alapozni egy etimológiaalapú oktatási modul esetén. Azonban többeknek gondot okozott a *-logue*, *-logie* végződések magyarra fordítása *-lógus* és *-lógia* alakokra. Ezekre tervezek külön gyakorlófeladatokat írni, hiszen helyes átfordításuk segíthet a nemekhez kapcsolásban. (Ugyanígy fontos elmélyíteni a különbséget a *-crate* – *-cratie*: *-krata* – *-krácia*, a *-graphie* – *-graphie*: *-gráfus* – *-gráfia* stb. végződésekénél.)

előbbi esetében az anyanyelvi nyelvtani tudatossággal párhuzamosan találkozunk a francia nyelvtani sajátosságokkal is, utóbbi esetében pedig a begyakorlás, a nyelvi integráció mértéke segíthet.) Másrészt rávilágított arra, hogy a diákok kíváncsisága és a nyelvtanuláshoz való hozzáállása megfelelő terepet teremtené a vállalkozó szellemű nyelvtanároknak, akik a megszokottól (a Magyarországon használt tankönyvekben bevett gyakorlattól) eltérő, nyelvtudatos és az anyanyelvi kompetenciákra alapozó módon fognának a nemek megtanításához.

A nyelvtudatosságra és az anyanyelvi kompetenciákra alapozó etimológialapú franciatanítás egyszerre segíthet a szabályos végződések elmélyítésében (lásd 2. *Melléklet*) és a főként *-e*-végű „kivételek” rögzítésében (lásd 3. *Melléklet*). Mindkettőt meg kell azonban előznie egy szabályos latin és ógörög végződések és azok magyarosított verzióját tárgyaló tanórának, tanórasorozatnak. Úgy vélem, hogy egy ilyen modul megfelelően felkészítené a franciát tanuló diákokat a főnévi nemek helyes elsajátítására és használatba vételére. Javaslom tehát egy körülbelül 10 tanórát igénybevevő előkészítést a nemeknek és a jellegzetes végződéseknek, majd a 4-6 éves tanulási folyamat során ezek rendszeres felidézését, gyakoroltatását, hiszen vannak olyan egyeztetési helyzetek (determinánsok, névmások, előrevetett tárgy [complément objet direct antéposé] a *passé composé*nál), melyeket csak a nyelvtanulás későbbi lépései során ismernek meg.

Fontos azonban kiemelni, hogy a jelenlegi hazánkban folyó franciatanár-képzés csekély mértékben tartalmaz latin nyelvtanulási modult, közismereti szinten foglalkozik a nyelvtörténettel és egyáltalán nem tartalmaz ógörögöt.¹⁴ Tehát a középiskolai etimológialapú tanítási folyamatot meg kellene előznie maguknak a nyelvtanároknak a felkészítése. Erre egyrészt külön tanfolyamok keretében lenne lehetőség, másrészt a nyelvtanár-képzésbe való integrálás útján. Remélem, hogy a jövőben valamilyen módon lehetőség lesz erre, hiszen a franciát tanuló diákok felfedezései és a már meglevő nyelvi kompetenciákra támaszkodó tanítása az egyébként gondot okozó főnévi nemek izgalmas és hatékony elsajátítására adna módot.¹⁵

¹⁴ Lásd például: <http://tkk.tanterv.elte.hu/> (Francia nyelv és kultúra tanára, 11 vagy 12 féléves képzés) vagy <https://bt.kpke.hu/oktatas/osztatlan-tanarkepzes/mintatantervek/a-2016-2017-es-tanevben-osztatlan-tanarkepzesre-felvett-hallgatok-szama> (Francia nyelv és kultúra tanára, 12 féléves képzés) (2017-11-10)

¹⁵ A kutatás az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-16-1 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

Függelék

1. melléklet: Kérdőív magyar anyanyelvű, magyar tanítási nyelvű közoktatási intézményben a franciát második idegen nyelvként tanuló diákok számára

A következő néhány kérdés megválaszolásával és a franciával kapcsolatos gondolataid megosztásával Mosa Diána ELTE BTK tanári mesterszakos hallgató ÚNKP-ösztöndíj keretében megvalósuló módszertani kutatását segíted. A kérdőív anonim és csak a fent megjelölt célra lesz felhasználva. Az anonimitás jegyében válaszaidnak semmiféle következménye nem lesz; viszont kérlek, hogy kutatásom eredményessége érdekében minél őszintébben töltsd ki! Válaszaidat, kérlek, egyértelműen jelöld és lehetőleg a megadott vonalakra írd!

1. Csak a magyar az anyanyelved?

IGEN

NEM – ha nem, mi még? _____

2. Hány éve tanulsz franciául? _____

3. Heti hány órában tanulsz franciául? _____

4. Mi(k) az első idegen nyelve(i)d?

5. Nyelvtanulásod legeleje óta tudod, hogy a francia főneveknek van neme?

- a) IGEN – a tanárom az első héten tudatosította bennem.
- b) IGEN – a tankönyvben olvastam az első héten.
- c) NEM – az első órák kommunikációközpontúak voltak, csak később szóltak róla.
- d) NEM – sem az órákon, sem a tankönyvben nem jött föl az elején, csak később jöttem rá.

6. Amikortól tudsz a nemekről, hogyan viszonyulsz hozzájuk?

- a) A szó egy tulajdonságának kezelem, amit mindig szem előtt tartok.
- b) Egy kiegészítő információnak kezelem, amit főleg a névelők kapcsán szoktam végiggondolni.
- c) A *le*-t és a *la*-t a szó részeként tanulom meg.
- d) Nem tartom őket fontosak, ha írnom vagy mondanom kell valamit, ahol foglalkoznom kellene velük, tippelek.

7. Szerinted lehet-e tudni első ránézésre egy szóról, hogy milyen nemű? (Tekintsünk el azoktól a szavaktól, ahol a biológiai nem miatt tudjuk, e.g.: la mère, le frère!)

- a) NEM – ez esetleges, ahogy a franciák kitalálták, úgy van.
- b) NEM – biztos vannak ugyan szabályok, de azokat szinte nehezebb lenne megtanulni, olyan bonyolultak.
- c) IGEN – vannak szabályos végződések, amik segítenek, de ezek nagyon ritkák.
- d) IGEN – a szavak egy jelentős része őrzi nyelvtörténeti nemét, ezért néhány szabályszerűséget átlátva és megtanulva könnyedén megtudhatjuk a szavak nemét.

8. Ismersz olyan szabályos végződéseket, amik majdnem mindig hímneműek vagy majdnem mindig nőneműek? Ha igen, kérlek, írd ilyeneket a megfelelő oszlopba, ha nem, hagyd üresen!

hímnemű	nőnemű

9. Kérlek, karikázd be az alábbi állítások közül a rád IGAZak betűjelét!

- a) A magánhangzóra végződő szavakat sokszor nőneműnek érzem.
- b) Az *e*-re végződő szavakat sokszor nőneműnek érzem.

- c) Sokszor fedezek fel összefüggéseket magyar és francia szavak között.
- d) Úgy érzem, az ismert nemekkel kapcsolatos szabályok csak a művelt és bonyolult szavakra jók.
- e) Örülnék, ha több szabályt ismernék a francia főnevek nemét illetően, talán megkönnyítenék számomra a nyelvtanulást.
- f) Megnehezíti a mindennapi francia kommunikációt, hogy bizonytalan vagyok a nemekkel kapcsolatban.
- g) Könnyedén tanulom a nemeket különösebb szabályszerűségek nélkül is, ritkán tévesztetem el őket.
- h) Feleslegesnek találom a szavak eredetét tudni, nem szívesen bajlódnék ezzel, még akkor se, ha hosszú távon megkönnyítené a franciatanulásomat.
- i) Sokszor szívesen franciásítanék angolból ismert szavakat, de nem találok megfelelő nemet hozzájuk.
- j) Szeretem, hogy vannak a franciában nemek és kifejezetten szeretek egyeztetni, amikor szükséges. Úgy érzem, egy nemes nyelvet tanulok.

10. Kérlek, add meg az alábbi szavak nemét!

A következő betűket használd: hímnemű – M, nőnemű – F!

Kérlek, csillagozással (*) jelöld az ismeretlen szavakat!

village ____	information ____	renseignement ____	fermeture ____
véhémence ____	temps ____	photo ____	tolérance ____
drame ____	fruit ____	période ____	mode ____
acte ____	évidence ____	problème ____	fleur ____
trône ____	programme ____	marque ____	physique ____
image ____	égalité ____	télé ____	doigt ____

11. Kérlek, írd az alábbi francia szavak mellé az általuk felidézett magyar szavakat! Ha valamire nem találsz megfelelőt, kihúzással jelöld (---)!

structure	
caricature	
culture	
aspect	
tendance	
conférence	
tableau	
moment	
série	
énergie	
émotion	
perspective	
réaction	
position	
situation	
motif	
problème	
thème	
drame	
système	
thème	

dose	
hypothèse	
phase	
cure	
stade	
étymologie	
mission	
expression	
marque	
tolérance	
tragédie	
période	
méthode	
cycle	
philosophe	
archéologue	
météorologie	
prose	

2. melléklet: Szabályos végződések és segítő magyar alakok

Hímnemű végződések¹⁶

végződés	példaszók	kivételek	szabályt előhívó segéd szó
-al	cheval, journal, canal		
-(V)il	travail, détail, soleil, conseil		
-au	tuyau, étau		
-eau	bureau, tableau, rideau	peau, eau	tabló
-cide	pesticide, régicide		patricídium, regicídium
-ent	talent, agent, argent	dent	tálentum, ágens
-ment	ciment, gouvernement, virement, changement	jument	
-sme	microcosme, fantasme (!)		fantazma, mikrokozmosz
-isme	impressionisme, christianisme, euphémisme		impresszionizmus, eufemizmus
-ice (mais pas -trice)	service, caprice, indice	justice, malice, police	
-oir	couloir, miroir, trottoir		laboratórium, konzervatórium, refektórium
-oire	accessoire, conservatoire, laboratoire, répertoire, territoire	mémoire	
-ée	lycée, musée, scarabée, trophée	Gyűjtőnévképzőként nőnemet eredményez, lásd nőnemű végződések táblázat.	líceum, múzeum, szkarabeusz
- (i)er	charpentier, plombier, châtaignier, calendrier, escalier		kalendárium

¹⁶ Vö. CLÉMENTS 2016: 15–17.

végződés	példaszók	kivételek	szabályt előhívó segédszó
-ien	chirurgien, électricien, musicien		muzsikus
-able	imperméable, cartable, comptable, contribuable	table, étable	
-cle	obstacle, habitacle, spectacle, socle, article, cycle, siècle	boucle, débâcle	ciklus
-age	voyage, paysage, barrage, village, partage, courage	cage, image, page, plage, rage	
-aire	horaire, itinéraire, locataire, destinataire	grammaire, aire	
-et	ballet, cabinet, furet, archet, projet, objet	forêt	objektum
-eur (sens concret)	facteur, ingénieur, nageur, moteur, tracteur	Elvont jelentésben többnyire nőneműek, lásd nőnemű végzódések táblázat.	
-ard	lézard, canard, léopard, brouillard		
-um	rhum, album, opium, aquarium		album, akvárium
-en	abdomen, spécimen, pollen, cyclamen		
-us	bus, sinus, stratus, typhus, lapsus, papyrus, eucalyptus		
-ège	manège, collège, liège, piège, cortège, privilège, solfège		kollégium, privilegium

Nőnemű végződések¹⁷

-(V)ille	ferraille, limaille, abeille, bouteille, feuille, ville		
-tion	ration, attention, précaution		ráció
-sion	occasion, collision, fusion, passion, scission		passió, passzió, fúzió
-cion	suspicion, succion		
-ie	maladie, folie, inertie, partie, académie, chimie	incendie, génie	akadémia, kémia
-rie	boulangerie, épicerie, mairie, épicerie		
-ille	filles, famille, charmille		família
-ance	naissance, croissance, distance		kompetencia, evidencia
-ence	prudence, compétence, évidence		
-ure	brûlure, blessure	mercure, sulfure, murmure, parjure	kultúra, karikatúra, tortúra
-ture	culture, caricature, nature, torture, aventure		
-tude	habitude, attitude, solitude		
-ine	vitamine, aspirine, margarine, insuline	platine, magazine	
-oire	passoire, nageoire, foire, balançoire, écumoire	conservatoire	
-ise	chemise, valise, crise, bêtise, franchise		krízis
-ée	année, soirée, nichée, fessée, poignée	Nem gyűjtőnévképzős, antik eredetű szavak, lásd hímnemű végződések táblázata.	

¹⁷ Vö. CLÉMENTS (2016), 18–20.

-aie	haie, raie, plaie, chénaie, oliveraie		
-té	clairté, santé, liberté, pauvreté, vérité, priorité	comité	
-tié	pitié, amitié, moitié		
-elle	ombrelle, demoiselle, rondelle, passerelle, prédelle	violoncelle, vermicelle	predella
-ole	école, casserole, alvéole, luciole, carriole	pétrole	iskola
-ette	pipette, camionette, recette, dette, alouette		pipetta
-eur (sens abstrait)	longeur, odeur, erreur, chaleur	malheur, bonheur, honneur	
-euse	brodeuse, danseuse, coiffeuse (nőnemű foglalkozásnevek), tondeuse, cireuse		
-trice	actrice, directrice, institutrice, impératrice		
-esse	tigresse, princesse, duchesse (nőneműsítő), jeunesse, vitesse (főnévképző)		
-ade	limonade, colonnade, cascade, grenade, ambassade	camarade, grade, stade, jade	
-ière	lumière, rivière, frontière, manière	cimitière	
-te	fuite, perte, vente, carte, tente, teinte	conte, compte, comte	
-che	vache, niche, cloche, tache, bouche	panache, coche	

-que	tique, marque, remorque, banque, brique, barque	chèque, manque, cirque, moustique, tropicque	márka, bárka
-gne	vigne, campagne, montagne, ligne	peigne, pagne, signe, cygne	

3. melléklet: Kivételek és segítő magyar alakok

albâtre (m) – alabástrom

angle, triangle (m) – triangulum

asthme (f) – asztma

auditoire (m) – auditórium

bacille (m) – bacilus

Bosphore (m) – Boszporusz

baptistère (m) – baptisztérium

Caire (m) – Kairó

centre (m) – centrum

catalogue (m) – katalógus

chœur (m) – kórus

cirque (m) – cirkusz

colosse (m) – kolosszus

cosmétique (m) – kozmetikum

culte (m) – kultusz

cycle (m) – ciklus

Danube (m) – Danubius(z)

dialecte (m) – dialektus

dialogue (m) – dialógus

- diplôme (m) – diploma
dogme (m) – dogma
drame (m) – dráma
emblème (m) – embléma
Évangile (m) – Evangélium
furoncle (m) – furunkulus
génie (m) – génius
globe (m) – glóbusz, golyóbis
idiôme (m) – idióma
intervalle (m) – intervallum
laboratoire (m) – laboratórium
logarithme (m) – logaritmus
luxe (m) – luxus
Mexique (m) – Mexikó
monopole (m) – monopólium
Neptune (m) – Neptunusz
nimbe (m) – nimbusz
observatoire (m) – obszervatórium
oratoire (m) – oratórium
pacte (m) – paktum
paradoxe (m) – paradoxon
paragraphe (m) – paragrafus
Parnasse (m) – Parnasszus
participe (m) – participium
pétrole (m) – petróleum
poème (m) – poéma

préambule (m) – preambulum

prisme (f) – prizma

privilège (m) – privilégium

problème (m) – probléma

prologue (m) – prológus

purgatoire (m) – purgatórium

presbytère (m) – presbitérium

quadrige (f) – quadriga

risque (m) – rizikó

sarcasme (m) – szarkazmus

scrupule (m) – skrupulus

signe (m) – szignó

style (m) – stílus

symbole (m) – szimbólum

symptôme (f) – szimptóma

système (m) – szisztéma

séminaire (m) – szeminárium

tabernacle (m) – tabernákulum

texte (m) – textus

théâtre (m) – teátrum

trône (m) – trónus

tumulte(m) – tumultus

type (m) – típus

territoire (m) – territórium

zodiaque (m) – zodiákus

Bibliográfia

- ANDRIAMAMONJY, Pascale (2000), Le rôle du genre grammatical au cours de la reconnaissance de noms, *L'année psychologique*, Vol. 100, 419–442.
- BÁRCZI Géza (2013 [1958]), *A magyar szókincs eredete*. Budapest, Tinta.
- BENKŐ Loránd (főszerk., 1967–1976), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- CLÉMENS, Paul (2016), *Le genre des noms en français*. Paris, L'Harmattan.
- CORBETT, Greville (1991), *Gender*. Cambridge, Cambridge University Press.
- DELRIE, Anne-Marie – BOUFFARTIGUE, Jean (2008), *Trésors des racines latines*. Paris, Belin.
- DUBOIS, Jean – MITTERAND, Henri – DAUZAT, Alber (2011), *Dictionnaire étymologique et historique du français*. Paris, Larousse.
- GRÉGOIRE, Maïa (2010), *Grammaire progressive du Français: Niveau débutant, avec 440 exercices*. Paris, CLÉ International.
- GRÉGOIRE, Maïa – THIEVENAZ, Odile (2013), *Grammaire progressive du français: Niveau intermédiaire*. Paris, CLÉ International.
- PUTOY, Madame (1834), *Tableau des genres des noms*. (www.gallica.bnf.fr [2017-03-26])
- ROSENTHAL, Saul H. (2004), *Les règles du genre des noms au masculin et au féminin : Pourquoi le bras est au masculin tandis que la jambe est au féminin, et autres mystères de la langue française*. Tucson, Arizona, Hats Off.
- SURRIDGE, Marie (1995), *Le ou La?, The Gender of French Nouns*. Bristol, Multilingual Matters.
- VILLETTE, P (1869), *Nouvelle étude du genre de tous les noms français au nombre environ de 17 000 en 32 exercices*. Bayonne, Hachette.

Euripidész – *Médeia*. Pier Paolo Pasolini – *Médea*

Németh Anna

Közel kétezer évnyi különbség, eltérő hordozóanyag, ugyanakkor egy közös forrás, a Médeia-mítosz. A kérdés egyszerű: miért? Mi foghat meg Olaszországban, 1969-ben egy rendezőt, hogy vászonra vigyen egy ókori mítoszon alapuló tragédiát? Mivel lehet aktuálissá tenni a történetet, hogy a mozinézők tetszését is elnyerje? Ráadásul éppen egy olyan világban és évben hódít teret magának, ahol a western (pl. *Butch Cassidy és a Sundance Kölyök*,¹ *A félszemű sheriff*²), Woody Allen³ vagy éppen a Dennis Hopper rendezte *Szelíd motorosok*⁴ vonz több millió nézőt a moziba. Úgy tűnik, mégis lehet helye Médeiának. Az ő alakja, erőteljes karaktere, sorsának drámaisága megalapozza azt, hogy két évezred múltán is méltó vetélytársa legyen egy 20. században született regény- vagy filmhősnek. Pier Paolo Pasolini rátalálása Médeiára a rendezőnek abból a törekvéséből fakad, hogy ráleljen a mítosz eredetére, megtalálja azt az archetípust, ami örök és időtlen az antik drámában. Ezen a nyomvonalon indulok el én is, s dolgozatomban – a klasszika-filológia kereteit a filmművészetten át kitágítva – Euripidész *Médeia*⁵ című tragédiájának és az abból készült Pasolini-filmnek az összehasonlításával arra keresek választ, hogyan teremődik meg egy új, modern nőalak, miközben megőrzi az antikvítás jegyeit is. Hogyan segít megérteni a XX. századi női sorsot kétezer év távlatából Médeia alakja? Miért van szüksége egy modern filmesnek arra, hogy visszamerüljön az antik mitológiába, s közben hogyan változik a mitológikus gondolkodással szembesülve az ő nézetrendszere is?

Feldolgozások

Médeia alakja számos feldolgozást megért már, legyenek ezek akár zenei, akár irodalmi, akár képzőművészeti, akár filmes vonatkozásúak. A teljesség

¹ *Butch Cassidy and the Sundance Kid* (1969), rendezte: HILL, George Roy. Twentieth Century Fox Film Corporation.

² *True Grit* (1969), rendezte: HATHAWAY, Henry. Paramount Pictures.

³ *Take the money and run* (1969), rendezte: ALLEN, Woody. ABC Films.

⁴ *Easy Rider* (1969), rendezte: HOPPER, Dennis. Raybert Productions, Pando Company Inc.

⁵ EURIPIDÉSZ „Médeia” in: KERÉNYI Grácia (ford., 1961), *Euripidész válogatott drámái*. Helikon, Budapest, 57–109.

igénye nélkül említsük meg Ljudmila Ulickaja *Médea és gyermekei*⁶ című regényét, amely teljesen elvonatkoztatva a mitológiától profanizálja a mítoszt. A képzőművészetben Delacroix-tól kezdve William Turner és John William Waterhouse is festett Médeia-mítoszt feldolgozó képeket. A zenében talán a legismertebb feldolgozás Luigi Cherubini 1797-ben bemutatott háromfelvonalas operája. A film világából Lars von Trier *Medea*⁷ című alkotását, illetve Pier Paolo Pasolini szintén *Médea*⁸ címet viselő filmjét lehet említeni. Ebből is kitűnik, hogy sokan és sokféleképpen feldolgozták már ezt a történetet. A szerzőket, alkotókat izgatja ennek a nőnek a története, és meg is akarják mutatni a nagyközönségnek.

A Médea keletkezésének műfaji és filmtechnikai háttere

Az 1958 utáni időszakot a filmtörténetben az új hullámok korszakaként jelölhetjük meg. Nagy változás áll be a művészfilmek világában: egyrészt az idősebb rendezőket (François Truffaut, Fritz Lang, Jean Renoir) a modernizálás vágya hajtja, másrészt jó néhány fiatal rendező ekkor válik a filmtörténet következő korszakának meghatározó egyéniségévé, gondoljunk csak Jean-Luc Godard-ra, Roman Polanskira vagy Jiří Menzelre, Miloš Formanra. Olaszországban már túl vagyunk a neorealizmus zenitjén, de a fiatal olasz filmesek tudása mögött ott van ennek a jellegzetesen olasz irányzatnak minden tapasztalata.

A neorealista jegyek Pasolini filmjein is érződnek, bár ő maga elutasította ezt a szemléletmódot, amely túlságosan kötődik az ellenállás politikájához, ugyanis az olasz neorealizmus társadalomkritikai oldalát főként baloldali rendezők képviselték. Pasoliniról tudni kell, hogy marxista, ugyanakkor katolicizmussal mélyen áthatott személyiség, aki nyíltan vállalta homoszexuális irányultságát, így munkássága nagy feltűnést keltett Olaszországban. Bár elutasította a neorealizmust mint szemléletmódot, ám a stílus általános jegyei és a vele járó technikai újítások rá is hatással voltak. Maga is asszisztensként bábáskodott az olasz neorealista filmek megszületésénél, így számára sem idegen, hogy filmjeiben – így a *Médeában* is – szívesen alkalmazzon amatőr (natúr) szereplőket. Bár Pasolinit nehéz lenne valamely új hullámos filmes irányzathoz sorolni, az nem tagadható, hogy az új hullámnak az a sajátossága, miszerint alkotói nagymértékben nyitottak a társművészetek irányába,

⁶ ULICKAJA, Ljudmila (2015), *Médea és gyermekei*. Magvető, Budapest.

⁷ *Medea* (1988), rendezte: TRIER, Lars von. Danmarks Radio.

⁸ *Medea* (1969), rendezte: PASOLINI, Pier Paolo. San Marco, Les Films Number One, Janus Film und Fernsehen.

s szívesen kísérleteznek különleges filmműfajok létrehozásával, rá is érvényes. Pasoliniról elmondható, hogy például az *Oidipusz király*⁹ vagy a *Médea* című filmjeivel újraértelmezi a mitológiai történeteket, s nem csupán továbbgondolja azokat, hanem a filmkép és a filmhang sajátos vegyítésével megteremti a filozofikus hangolását „mítoszfilmet”.¹⁰

Euripidész és Pasolini

A történet nagyon szerteágazó, és a feldolgozás módja mindkét alkotónál más. Egyikük mindössze az utolsó nap eseményeire koncentrál, másikuk ezt alapul véve kibővíti, és egy nagyobb, egészebb történetet hoz létre. Hogyan lesz a tragédiából film? Egy műfaji keretváltásnak lehetünk szemtanúi. Bár a két feldolgozás eltérő, ettől eltekintve egyik szerves része a másiknak. A film nem funkcionál drámaiság, tragédia nélkül, a dráma pedig eljátszásra kerül a színpadon vagy a befogadó képzeletében, vagyis megelevenedik. Mintha egy kráter oldalán lévő kép hirtelen életre kelne. A megvalósítás módja az adaptáció. De milyen is a jó adaptáció? Ami hűen másolja az irodalmi alapanyagot? Vagy amelyik teljesen elrugaszkodik tőle, és merőben újat alkot? Esetleg az, ami ötvözi a kettőt? De ennyi kritériumnak nehéz megfelelni, és talán nem is kell. Azonban néhány szükségszerű változtatást mindenképpen végre kellett hajtani ahhoz, hogy filmen is „jól mutasson” a mitikus történet.

Euripidész *Médeiája* egyhelyszínes, kevés szereplőt mozgó mű, ráadásul a kar szerepét nehéz egy más formanyelvet alkalmazó műfajba átültetni. Ebből a statikusságból kell kimozdítani, és még dramatizáltabbá tenni. A nehézséget az okozza, hogy a mű keletkezési idejének befogadói már rendelkeztek közös előismerettel, a mítosz teljeskörű ismeretével. A film közönsége viszont nem feltétlenül ennyire jártas a görög mitológiában így számukra egy olyan vizuális és dramaturgiailag megszerkesztett élményt kell nyújtani, ami bár mindenféle előismeret nélkül is értelmezhető, a háttér tudatában viszont másodlagos vagy harmadlagos jelentésszinteket is előhív. Hogyan valósul ez meg a filmen? Először vizsgáljuk meg a tragédia nyitányát. Médeia korinthuszi háza előtt vagyunk, és a dajka monológját halljuk:

⁹ *Edipo re* (1967), rendezte: PASOLINI, Pier Paolo. Arco Film, Somafis.

¹⁰ Ld. THOMPSON, Kristin – BORDWELL, David (2007), *A film története*. Palatinus, Budapest. 467–504.

„Bárcsak sosem kelt volna át Argó hajó
 Kolkhisz földére kék Szümplégadesz között,
 s bárcsak sosem dőlt volna földre Pélion
 ormán kivágott szál fenyő, s hős férfiak
 evezve véle bár ne hozták volna el
 a színarany gyapjút Peliásznak! Asszonyom
 Médeia sem hajózott volna akkor át
 Iólkosz tornyos városába, vágyra gyúlt
 szívvel követve Iaszónt;... ”¹¹ (Kerényi Grácia fordítása)

A monológ eleje azért is fontos, mivel kijelöli a múltat, egy rövid összegzést ad, hogy hogyan is jutottunk el a történetben eddig a pontig. Pasolini pedig ezt az összefoglalást komolyan veszi, és a történetet ezzel az eseménysorozattal ki is bővíti, ám egy kicsit csavar is a történeten. A filmen nem azonnal az események közepébe csöppenünk, hanem egy részletes kerettörténet bontakozik ki Iaszónnal és az őt nevelő kentaurral a főszerepben. Idilli, természeti környezet. Filozófiai jellegű „igehirdetés” zajlik, – a szentség mindent átható és ambivalens jellegéről, a természethez fűződő viszonyáról – belerejtve Iaszón és az aranygyapjú történetét,¹² és megfogalmazva a célt, hogy azt meg kell szerezni. A Pasolini-film kerettörténete tehát felidézi, hogy milyen mitológiai környezetbe kell elhelyeznünk a történetet.

Ez elvezet bennünket az adaptációs beavatkozás egy másik sarkalatos pontjához: a rendezői koncepció alapján milyen változtatásokat kell végrehajtani a történeten. A legfontosabb változás az, hogy egy keretet, pontosabban szólva hármastagolódást kap a film. Az elválasztást Iaszón és az őt nevelő egyszeri kentaur, egyszer emberi alakban megjelenő tanító beszélgetése jelenti. Ez a motívum kétszer jelenik meg a filmben, mindig olyan pillanatban, amelyet követően Iaszón életében hatalmas változás áll be. A kentaur-motívummal először a nyitányt követően találkozunk, amikor addigi lagúnabeli lakhelyét, nyugodt életvitelét feladva megkapja küldetését, miszerint meg kell szereznie az aranygyapjút, és vissza kell vennie nagybátyjától, Peliásztól az őt megillető trónt. A kentaur-ember másodszor Korinthoszban jelenik meg, amelyet követően Iaszón élete egy csapásra tönkremegy Médeia bosszúja által.

¹¹ EURIPIDÉSZ, *Médeia* 1–9.

¹² Vö. APOLLONIOS RHODIOS (1997), *The Argonautika. The story of Jason and the quest of the Golden Fleece*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.

Másik fontos változtatás, hogy Pasolini Médeáját eredeti környezetében látjuk először, papnőként, varázslónőként, egy primitív, archaikus társadalom élén, ahol éppen földműves rítus zajlik, a jó termés érdekében emberáldozatot mutatnak be. Ennek a későbbiekben a gyermekgyilkosság, a feláldozás ismeretében lesz fontos szerepe: Médea számára az áldozat és az emberáldozat is természetes rituális cselekedet, vallásának velejárója, amellyel kedvezőre fordíthatja a közösség vagy önnön életét: jelen esetben jó termést nyerhet a törzs, később pedig diadalmaskodhat Iaszón felett.

Ha a motívumok szintjén vizsgálódunk a Pasolini-filmben, rögtön feltűnnek a duplázások. Iaszónnak két nevelője van, ezek hol egyszerre, hol pedig külön-külön jelennek meg. A gyermeket egy kentaur neveli fel, felnőtté válván azonban már nem a kentaur, hanem az ember neveli. Viszont Korinthosban mind a két alak egyszerre jelenik meg. Erre a kettőzésre, s a jelenetekben elhangzó filozófiai szövegekre a későbbiekben még visszatérek.

Az emberáldozatok is kettősek. Megjelenik ez a cselekményelem a film elején egy törzsi rítus keretében, illetve a film végén – ennek párhuzamaként – a gyermekek feláldozásának mozzanatában. Ehhez kapcsolódik az a különös momentum is, hogy Glauké (Iaszón új asszonya, aki miatt elhagyja Médeát) kétszer is megkapja Médeától az ajándékot, és kétszer is hal meg. Mintha Médea először csupán vizualizálná az elkövetkezendő eseményeket, mintegy bebiztosítva, hogy valóban így történjék meg. Akárcsak a barlangrajzok esetében, ahol az ősember az ábrázolás, a képpé alkotás varázsserejével biztosítja be a mamut elejtését. Mi sem állna közelebb egy varázslónő alakjához.

A rendezői koncepcióból eredő harmadik legfontosabb változtatás a szöveg (dialógus) és a kép arányában rejlik. Megtehetette volna Pasolini azt, hogy az euripidészi szöveg minden mondatát egy az egyben felhasználja, hiszen a filmen Euripidész van megjelölve forgatókönyvírónak. A rendező azonban megfordította a szöveg–kép arányt, s az alapvetően dialógusra épülő tragédiát képpé alakította. Azzal, hogy a történetet jóval korábbról indítja, számos helyen meg kellett volna toldania az euripidészi dialógokat, azonban ehelyett minimális szöveget használ, és elsősorban a képekre, gesztusokra, tekintetekre épít. Ha megnézzük a film hosszát, ami 105 perc, akkor azt tapasztaljuk, hogy bőven a filmidő felének lefolyása után, a 68. perctől kezdődnek azok az események, amelyek az euripidészi tragédia cselekményében is helyet kapnak. Vagyis a film több mint felében Pasolini saját Médea-történetével szembesülünk.

Mi ennek a rendkívül szembeötlő, lényegesnek tűnő változásnak az oka? Nico Naldini, aki Pasolini unokaöccse, így az egyik legautentikusabb forrásnak

tekinthető a Pasolini-témakörben, a rendezőről írt életrajzi regényében úgy fogalmaz, hogy Pasolini a többi „történelmi” filmjével szemben itt „nem arra törekszik, hogy életre keltse, ami elmúlt, hanem inkább a múlthoz hasonló jelent szeretné ábrázolni.”¹³

Meggondolandó ezzel kapcsolatban Nemes Nagy Ágnesnek az *Oidipusz király* című filmről írt kritikája, amelyben a mítoszhoz való visszanyúlásról értekezik. Ezt a gondolatát a Médeára is ráérthetjük. „Mindenki azt csinál a mítosszal, amit akar. Már a görögök is – természetesen – azt csinálták vele, ami nekik tetszett. Elkészített, megformált, célra irányított, mélyen aktualizált mítosz volt nemcsak Szophoklész vagy Aiszkülosz drámája, hanem, jó okkal föltehetőleg, már a megelőző művek sora is, Homérosz bizonyosan. A görög dráma nem rege, hanem feldolgozás, nem anyag, hanem mű – amit egyébként senki sem vett figyelembe 2500 év alatt, ha mitikus motívumokat keresett, minden zavar nélkül tekintve remekműnek, utánzandó alaplíniának és ugyanakkor nyersanyagának az antik alkotást.”¹⁴ Pasolini is azt csinált a mítosszal, amit akart, ám egészen újfajta viszonyt alakított ki vele. A *Médea* című filmjéről úgy nyilatkozott, hogy benne van az eddigi összes filmje. Felhasználta ugyan az Euripidész-féle drámát, de a film elkészítéséhez elméleti és vallástörténeti alapokhoz nyúlt vissza.¹⁵ Bár követi az antik eseménysort, de teljesen új alapra helyezi, a réginel is régebbre nyúlik vissza, akár azt is mondhatjuk, hogy Euripidész elé.

A Médea képi világa

Ezen a területen két sikot lehet megkülönböztetni. Az egyik a jelennek a múltba való visszahelyezése (fontos hangsúlyoznunk, hogy nem egy valamikori világkép rekonstrukciójáról van szó), míg a másik egy vele párhuzamosan működő dokumentarista sík. Az egyik képi sík fikciós abban az értelemben, hogy egy dramatizált történet bemutatására szolgál, s vele szemben a másik síkon dokumentumfilmes elemek állnak. Két eltérő világlátás ütközik, ahogy a történet is kétfajta világot állít egymással szembe: Iaszón és Médea világát. A dokumentarista epizódok nagyon is emlékeztetnek egy kultúrantropológus felvételére (1. kép). Mintha az ő kameráján keresztül látnánk az eseményeket, amelyek bemutatására látszólag megszerkesztetlen kameramozgások és sok totálkép használata jellemző. A közeli felvételeken az alakok gyakran vagy profilból látszanak, vagy kimoizognak a képkivágatból. A beszéd szintjén csak

¹³ NALDINI, Nico (2010), *Pasolini*. Európa, Budapest. 379.

¹⁴ NEMES NAGY Ágnes (1980), Anti-antik, Pasolini Oidipusz királya, in: *Filmvilág* (3.) 20–21.

¹⁵ Vö. NALDINI (2010), 379–385.

egyetlen mondat hangzik el Médea szájából: „Adj életet a magnak, és szüless újjá a maggal.”¹⁶ A 15 perc hosszúságú jelenet csak mozgásra és gesztusokra épül. Ahogy az antropológus, jelen esetben a néző is kívülről figyeli az eseményeket, nem ő a mozgatója. A tárgyalt jelenet egy emberáldozat bemutatása. Médea mint a közösség varázslónője/papnője az, aki felügyeli a rituális cselekvést. Az antropológus szemszögéből a legfontosabb kulcsszavaknak az alábbiakat tekinthetjük: rítus, primitív népek, archaikus emberek, emberáldozat, szakralitás. És ez az, amit Pasolini fel is használ a filmhez. Szellemi elődjének tartja Eliadét, Frazert, Jungot és Lévy-Bruhlt.

De hogyan emeli be és kapcsolja össze az ő gondolataikat a *Médeiával*? Talán a legfontosabb a már említett két világ ütköztetése. Médea a varázslónő, Iaszón a civilizált ember. Kettejük találkozásakor elementáris erő csap össze és feszül egymásnak, érezhető, hogy a végkimenetel nem békés egymásba olvadással fog végződni. Pasolini Médeára a barbár szót használja, annak teljesen pozitív értelmében. A rendező a 'barbár' szót a kedvenc kifejezésének tartja, mivel ők, a barbárok alkották a mi civilizációnkat kellő érzékkel, gondoskodással és jövőbelátással, szellemi és fizikai elődei a mai világunknak.¹⁷ Ezzel szemben Iaszón képviseli a modern, civilizált embert, aki hódítóként tér vissza a primitív törzsekhez. A filmben az Argonautákkal együtt Kolkhisz és az aranygyapjú felé közeledve kifosztják az útjukba kerülő falvakat, a velük szemben érkező szekereket, az utazók portékáit, kincseit elveszik. Iaszón alakjában felfedezhetjük a XV. századi konkvisztádort, aki szántszándékkal és kegyetlenül terjeszti a civilizációt.

De milyen is az a világ, ahová ők megérkeznek? Pasolini – mint említettem – közel 15 percet szentel ennek a világnak a bemutatására. Egy emberáldozat keretében ismerjük meg a kolkhisziakat. Maga a rituális szertartás rendkívül véres, és még mai szemmel nézve is kegyetlen. A feláldozott fiatalember testét először kifeszítik, majd eltörlik a nyakát, testét feldarabolják. A darabokat a falu lakói a vetésben, különböző helyeken elássák, így biztosítva a jó termést. Majd a csontokat máglyán elégetik. Médeia az áldozatbemutatást követően imádkozni indul a szentélybe. Mielőtt viszont bemenne, tűzbe veti magát, azon keresztülmenve léphet csak be a megszentelt helyre. Erre azért is van szükség, hogy a tűz által megtisztuljon az emberáldozattól. Érdemes figyelni erre a motívumra, hiszen mind a tragédia, mind a film zárójelenetében Médeia

¹⁶ LUKÁCSI Margit (ford., 2010), *Pier Paolo Pasolini: Forgatókönyvek I.* Kalligram, Pozsony, 407.

¹⁷ Ld. PASOLINI, Pier Paolo (1983), *Il sogno del centauro*. Riuniti, Roma. 76–82.

egy tüzes (sárkány)fogatról intézi szavait Iaszónhoz. A tűz rituális szerepe hasonló a korábbi közösségi áldozati szertartásban betöltött funkciójához: megszabadít, megtisztít a bűntől, amelyet most személyes életében a gyermekei feláldozásával követett el.

A tárgyak és helyek mitikus hatalma

Fordítsuk figyelmünket most a szentélyre: itt őrzik az Iaszón vágját jelentő aranygyapjút, amely tárgyi mivoltában mitikus elemként jelenik meg. Eliade mondja, hogy egy tárgy bizonyos külső erők gyűjtőhelye, és emiatt különbözik a környezetétől, ettől telítődik meg többlettértékkel tartalommal, hatalommal.¹⁸ Az aranygyapjú a szentélyen belül a világfán helyezkedik el (2. kép). Rögtön két fontos elemet is összekapcsol Pasolini. A világfa – vagy más néven *axis mundi*¹⁹ – a szférákat köti össze központi elemként. A világ, vagyis a befogadók, jelen esetben a kolkhisziak világának közepén áll, rajta egy szakrális tárggyal, az aranygyapjúval. Az *axis mundi* más szövegekben más képekkel fejeződik ki, legyen az akár inda, égisz, égisz fa, oszlop, létra vagy a föld köldöke, de ha a mindennapokhoz közelebb álló példát hozunk, lehet ez akár a templomi oltár is. És a templom mint megszentelt, szakrális hely különül el a profán terektől. Egy ilyen kapocsnak az égi és földi szférák közt mindenképpen kell lennie. (A későbbiekben látni fogjuk, hogy milyen kiemelt szerepe van Médea életében az őt mint papnőt a túlvilági szférákkal összekapcsoló pontnak.)

Médea tehát a szentélyben imádkozik, amikor megjelenik Iaszón. Szavak nélkül zajlik a jelenet, csak a két fiatal tekintete találkozik. Médea szinte transzba esik, ájultan terül el a földön. Mondhatni szerelem volt részéről első látásra. Ettől kezdve az eseményeket ez az állapot fogja befolyásolni.

Ami szintén jelzi, hogy valamilyen változás történik, az a jelenteget kísérő zene. Amíg a falut látjuk, addig a szertartás és az áldozatbemutató alatt a törzs éneke, illetve valamiféle – nevezzük a funkciójából fakadóan így – „szakrális” zene hallható. Ez mindaddig megfigyelhető a jelenetek alatt, amíg Médea a papnő szerepében jelenik meg. A változást a rendező a zenei eszköztárral is érzékeltetni tudja: amint Médea a földre zuhan, az addig hallható, ismert zenei motívum megszűnik. Amint magához tér, tudja mit kell tennie, meg kell szereznie az aranygyapjút. Fontos elem, hogy ahogy közeledik a gyapjúhoz, lábbal odébb rúgja a szertartás elvégzéséhez szükséges edényeket. Érezhető tehát, hogy Médea más lett. Elvesztette eddigi szentségét, deszakralizálódott.

¹⁸ Ld. ELIADE, Mircea (2006), *Az örök visszatérés mítosza*. Európa, Budapest. 13–78.

¹⁹ Ld. ELIADE, Mircea (1987), *A szent és a profán*. Európa, Budapest. 15–60.

Ugyan ez történik meg az aranygyapjúval is. Azáltal, hogy Médeia a testvére, Apszürtosz segítségével leemeli a világfárról, az is elveszti kitüntetett szerepét, és nem több egy rongydarabnál.

Iaszón tehát teljesítette a tervét, megvan az aranygyapjú, s hozzá még asszonyt is szerzett magának. Hogy a menekülést segítse, Médeia az úton megöli testvérét, hasonlóan hidegvérűen, mint ahogy az emberáldozat bemutatását hajtott végre. Egérutat nyerve a szerelmesek elmenekülnek. Iaszón küldetése szerencsés végkifejlettel zárult. Azonban mit hagyott maga után? A kollektív életnek eddig mindenük megvolt: világfájuk, aranygyapjújuk – vagyis mindaz, amire a fennmaradáshoz szükségük volt. Iaszón „pusztítása” után viszont a szent tárgy már nincs a birtokukban, ezzel a világfa is elvesztette a szentségét, ráadásul a varázslónőjüket is elvitték, romba döntve ezzel a törzs eddigi életét.

A további eseményekben is egyértelmű az eliade-i utalás a tárgyak és helyek mitikus hatalmára: a menekülés után amint kikötnek, az Argonauták rögtön sátrat vernek, esznek, isznak, mulatnak, Médeia azonban elszörnyed ezen. Számára az elsődlegesen fontos dolog, hogy a helynek, ahol letelepednek, legyen középpontja. Ezt Iaszón és társai figyelmen kívül hagyják. Médeia elindul tehát a pusztában az égiekhez fohászkodva: *„Ez a hely elsüllyed, mert nincs alapja! Jaj! Nem kéritek Istent, hogy áldja meg sátraitokat! Nem ismértitek meg Isten első cselekedetét... Nem keresitek a középpontot...”*²⁰ Mi tehát a legfontosabb? *„A világot meg kell alapítanunk, hogy élhessünk benne.”*²¹ A középpont megtalálása egyenlő azzal az aktussal, hogy a kaósból létrejön a kozmosz, egy határokkal rendelkező, szabályok szerint működő világrend – a kozmológiai alapítás keretében.

Médeia azonban elvesztette szentségét, így nem tud centrumot alapítani. Miben fogja megtalálni ennek a helyettes aktusát? Iaszón este kimegy a pusztában heverő Médeához, és visszakíséri a sátrába. Médeia az Iaszón iránt érzett szerelmén és a vele folytatott szexuális aktuson mint rítuson keresztül teljes mértéken odaadja magát Iaszónnak, elfogadja urának, s birtoktárggyá fokozza le magát. Ezen a köteléken keresztül próbál alkalmazkodni és betagozódni az új világba, ahová Iaszón hozta.²² Vagyis Médeia számára az új eligazodási pont, az

²⁰ PASOLINI (2010), 410. További idézet a film 57. jelenetéből, Médeia monológjából: *„Ó, jaj! Szólj hozzám, Föld, hadd halljam a hangod! Elfelejtettem a hangod! Szólj hozzám Nap! Hol az a pont, ahol meghallhatom hangod? Szólj hozzám Föld, szólj hozzám Nap! Eltűntök talán, hogy sose térjete vissza többé? Nem hallom már, amit mondtok!”*

²¹ ELIADE (1987), 16.

²² RYAN, Colleen Mary (1999) Salvaging the Sacred: Female Subjectivity in Pasolini's Medea, in: *Italica* [76] (2) 193–204.

axis mundi nem más lesz, mint Iaszón és az ő teste. Ezért is értjük meg a későbbiekben igazán, miért jelent akkora veszteséget Médea számára az, hogy Iaszón egy másik nőt akar feleségül venni. A szeretkezésük után, éjjel Médea felkel, és tekintetével végigsimítja Iaszón meztelen testét. Tekintete hasonló, mint amikor Kolkhiszban az emberáldozatok során figyelte az eseményeket. Ezzel a sajátos rítussal kijelöli Iaszón testét, mint a világának középpontját, amelyhez – ahogy korábban az aranygyapjúhoz és a világfához – áldozásra kell járulni, így felkelti Iaszónt, hogy újra szeretkezzenek, ezáltal ő egyesülhet annak szentségével, ahogy korábban az áldozatbemutatók és imádságok során.²³ Némi remény csillan fel Médea előtt, hogy elhagyva otthonát, szentségét most újra teljes életet élhet, pótolhatja eddigi veszteségeit.

Médeia/Médea – a megbántott és bosszúvágyó nő típusa

Azt a *Médeia* című euripidészi tragédiából is ismerjük, hogy Médeia megpróbált alkalmazkodni a civilizált, számára nagyon is más értékeken alapuló világhoz. Hogyan ment végbe ez az alkalmazkodás? Amint már említettem, egyrészt új középpontot talált magának Iaszón személyében. Másrészt azáltal, hogy eddig egy zárt közösségben élte az életét, közösségi lényként, fontos közösségi szerep birtokosaként határozta meg magát, most egy teljesen új szerep nyílik meg előtte. Előtérbe kerül az individuuma, a nőisége, a személyisége, új tartalmakkal töltődik a világcentrum, amelyhez viszonyítja magát. Tragédiájának súlya éppen ebben rejlik: másodszor is elveszti az *axis mundi* szerepét betöltő értéket, ráadásul ez a második veszteség totálissá teszi Médeia megsemmisülését, hiszen miután kikerül közösségi meghatározottságának védelmező köréből, a személyes, egyedi létben leli fel a biztonságot. Iaszón árulása folytán azonban „elfogy a levegő” körülötte, sem a szakrális, sem a profán világ nem adja meg számára az otthonosság érzetét. Női mivoltában is megbántva érzi magát, és ez előhívja belőle a személyes bosszúvágyat, amely a gyermekek megölésében teljeseedik ki. Egyik legnagyobb tragédiája, hogy az, amit ő most szentnek hitt, abban kell csalódnia, és rájönnie, hogy Iaszón nem nevezhető szent tárgynak. Iaszónt nem érdekli Médeia spiritualitása és vallásos nézete. A későbbiekben sem a személyes életében, sem a házasságában nem veszi figyelembe, nem tiszteli és nem is akar vágyni erre a metafizikai dimenzióra,

²³ Ld. RYAN-SCHEUTZ, Collen (2007), *Sex, the self and the sacred: women in the cinema of Pier Paolo Pasolini*. University of Toronto Press, Toronto. 67– 75., illetve Vö. SYRIMIS, Michael (2012), Pasolini's Erotic Gaze from »Medea« to »Saló«, in: *Italica* [89] (4) 510–531.

amelyen a papnő korábbi élete alapult.²⁴ Amint Médeia ráeszmél arra, hogy valójában ki is ő, lehetősége nyílik újra megtapasztalni a régen hátrahagyott szakralitást. Ezen a ponton lép be a Pasolini-film a tragédia cselekményébe. Feloldozás Médeia számára, hogy újra varázslónői funkciójában tündökölhessen. A filmben felhasznált motívumok is ezt a változást erősítik. A korábban megismert szakrális zene újra hallható, s a Médeia papnői mivoltához illő ruhaviselet is újra szerepet kap. Amikor Médeia papnői funkciójában szerepel, mindig egy sötét színű, sok ékszerrel díszített ruhát visel. Ez látható az áldozati jelenetben, illetve amikor imádkozni indul még a gyapjú elrablása előtt. Amint Korinthoszba érkeznek, ezt a viseletét elveszik, és egy világos, az előzőhöz képest modern, csinos, „civilizált” viseletet kap. Viszont mikor újra felébred benne a természetfelettihez fűződő kapcsolata, megint egy sötét, sok ékszeres ruhában látjuk. Ezt az önazonosságot jelzi a ráeszmélés pillanatában elhangzó mondata is: „... Talán igazad van. Ugyanaz maradtam, aki voltam. Idegen tudományokkal teli edény.”²⁵ Ezt követi a terv kihirdetése, amely rituáliszerűen zajlik a filmen: Médeia mint varázslónő jelenik meg, a szolgálók pedig mintha a kart alakítanák, föl-le járkálva a szobában, magukban mormolják a szertartás verbális részét. Médeia céltudatosan valósítja meg tervét: Iaszónnak bűnhődnie kell, és hol máshol érhetné őt a legnagyobb fájdalom, mint a családja körében. A büntetés megvalósításáról, mivel szorosan kapcsolódik az úgynevezett duplázásokhoz a filmben.

A film nyitányában az ötéves Iaszónt látjuk, aki nevetve, mosolyogva hallgatja a kentaur meséjét. Ahogy kihallatszik, a mese nem más, mint a gyermek Iaszón származásának története, a mitológia felelevenítése: „...minden egy kosnak a bőrével kezdődött.”²⁶ A vágás nélküli hosszú jelenetben szinte összefolyik a szemünk előtt a tér- és időugrás, és a kis Iaszón máris 13 éves. A lagúna partján, a természet dolgaival, növényekkel, állatokkal játszadózva hallgatja annak mondandóját (3. kép). Az eddigi mitologikus történetet felváltja egy természetről értekező, filozófiai gondolatmenet.²⁷ Újabb életkorváltás, és

²⁴ Ld. RYAN-SCHUTZ (2007), 70–71.

²⁵ PASOLINI (2010), 413.

²⁶ PASOLINI (2010), 404.

²⁷ Uo. 404–405. Részlet a kentaur filozofálásából: „Minden szent, minden szent, minden szent. Nincs semmi természetes a természetben, fiam, ezt jól jegyezd meg. ha majd a természet természetesnek tűnik a számodra, mindennek vége lesz – és elkezdődik valami más... Mondd csak, van ebben akár egy szemernyi természetes, ami nem valamelyik Istené?... Mindenütt, ahová tekinteted elvetődik, egy Isten rejtőzik! ... Ő igen, minden szent, de a szentség egyben átok is. Az Istenek, akik szeretnek, ugyanakkor gyűlölnék is.”

már a felnőtt férfi ül a sátorban, és hallgat egy szintén férfit, a kentaur eltűnt. A filozófiai szövegek is más irányba térnek. A régi ember és a mítoszok kapcsolatát elevenítik fel: „*a régi ember számára a mítoszok és szertartások konkrét tapasztalatok, amelyek hozzátartoznak a mindennapi, testi létezéshez.*”²⁸ A férfi beszédében összehasonlítást tesz a modern emberrel. Mintha a rendező már a film elején támpontot adna az értelmezéshez., kiemelve a két kulcsszót: régi és modern ember.

Vajon Pasolini Iaszónja fogékony erre a filozofálgatásra? Vagy figyelembe veszi, hogy mit is akar neki mondani a tanítója? Egyáltalán nem. Már a nyitó jelenetben is elkalandozik a figyelme, mással játszik, miközben a mestere beszél hozzá. És nem is kérdez. Holott az utolsó megszólalásban egyértelműsíti a tanítója, hogy ő bizony hibát fog elkövetni. Ugyanez a nemtörődömség figyelhető meg Médea személyére vonatkozóan. Ott is figyelmen kívül hagyja az asszony szakralitását, például amikor sátrat vernek a tengerparton. Kezdetben a gyermek Iaszón egy mesés állatnak látta a kentaurt, amely később gondolkodó lénné vált, olyanná, mint Iaszón. A két kentaur átfedi egymást, de nem oltja ki egyik a másikat. A haladás csak illúzió, semmi sem veszik el.²⁹

Ez a kettősség akkor jelenik meg ismét, amikor Iaszón Korinthoszban találkozik újra régi nevelőivel. Az egész jelenet egy álomszerű vízió, látomás. Először csak korábbi nevelőjét, a kentaurt veszi észre, utána pillantja meg az ember alakú tanítót is (4. kép). A kentaur mindössze mosolyog, az ember képes csak beszélni. Pasolini korábbi kijelentése, hogy semmi sem vész el, most beigazolódik. Bár az egyik alak meghaladta a másikat, mégis mind a kettő jelen van a világ körforgásában.³⁰ Ugyanígy mind a ketten hatással vannak Iaszón gondolkodására. Miközben egy civilizált, új világ részese lett, még mindig magában hordozza az archaikus látásmódot, így láthatja viszont a régi kentaurt is. A rétegek tehát nem pusztulnak el, hanem egymásra rakódnak. A tanítók feltűnése figyelmeztetés is Iaszón számára, hiszen, ha megtagadja Médeát, aki maga is az archaikusságot hordozza, saját magának egy részét is megtagadja.³¹

²⁸ Uo. 406. A beszéd folytatása: „*A régi ember számára a valóság olyannyira tökéletes egység, hogy az érzés, amelyet például egy csöndes nyári égboltot szemlélve érez, mindenben egyenértékű a modern ember legbelsőbb személyes tapasztalatával.*”

²⁹ NALDINI (2010), 379–385.

³⁰ PASOLINI (2010), 411–412. Kentaur: „*De a szent megmarad a megszenteltelenített alakja mellett is... Természetesen ő nem beszél, hiszen a miénktől eltérő logika vezérli, nem értenénk. De én beszélhetek helyette.*”

³¹ SAPHIRO, Susan O. (2013), Pasolini's *Medea*: A Twentieth-Century Tragedy, in: NIKOLOUTSOS, Konstantinos P. (szerk., 2013), *Ancient Greek Women in Film*. Oxford University Press, Oxford. 95–116.

Ez a figyelmeztetés pedig a történetek tudatában nagyon is hangsúlyos. Ahogy a mitikus kentaur is jelen van az új világrendben, úgy az archaikus Médeának is van hely a civilizált Korinthoszbán. Iaszón viszont minden olyan dologtól szabadulni akar, ami bárhogyan is, de a mitikus múlthoz köti.

A másik duplázás Glaukéhoz kapcsolódik. Miután Médea kitervelte, hogyan fogja az Iaszón okozta sérelmét megtorolni, különös dolgok veszik kezdetüket a filmen. Azt látjuk, hogy Glauké megkapja az ajándékot, felveszi a ruhát. Eddig a film cselekménye követi az adaptált művet, Glauké bőrét az ajándékba kapott peplosz szétmarja, ahogy Euripidész is leírja, és a ruhája lángra lobban, úgy menekül ki a városból, és vele ég el az apja, Kreón is, amikor próbálja megmenteni. Pasolini meg is jegyzi a forgatókönyv vázlatában, hogy létezik egy Euripidészen kívüli mítoszvariáns is, ahol Glauké lángba borulva rohan ki a palotából, és Médeia háza előtt ég az apjával együtt halálra.³² A jelenet után Médeia álomból ébred, majd az egész történet újra megismétlődik. Hol látta az álmot Médea? Éppen Iaszónnal töltött el egy szerelmes éjszakát, és eközben álmodta meg a bosszú jelenetét. A gyökereihez való visszatérés szemtanúi vagyunk.³³ Ahogy Médeiat egy áldozatbemutatáson ismertük meg a filmen, úgy szinten áldozatölés közben lép ki a filmből. Karaktere így egy ívet rajzol meg, amely, az origóból kiindulva, oda is tér vissza. Az emberáldozat-látomás az, ami tette ösztönzi, hogy fiait megölje, és a bosszút véghez vigye. A vízió olyan, mint egy sejtelen, egy előérzet, akár déjà vu-nek is nevezhetnénk, hiszen Médeia idejében, a mitikus Kolkhiszban ezek az események megtörténtek. A valós idejű történés pedig nem más, mint egy élő, aktuális dolog.³⁴ Vagyis a mitikus múlt továbbra is itt van a jelenben, bennünk él, nem tudunk tőle szabadulni.

Összegzés

Egyre inkább meggyőződés, hogy az új-mitológia születésének folyamatában éppen az újonnan születő „hetedik művészet”, a film lesz az az eszköz, amely alkalmas közegként szolgál az új világmagyarázatok és világrendteremtés idején. Úgy gondoljuk, hogy ennek a különös mítoszeremtő folyamatnak egészen kivételes alakja Pier Paolo Pasolini, aki a maga író-költő-filmrendező-filozófus

³² PASOLINI (2010), 393. A mitikus történetért Ld. HORVÁTH Judit (ford., 1977), *Apollodórosz: Mitológia*, Európa, Budapest. 31–36. Apollodórosznál Glauké a perzselő tűz martaléka lett az apjával együtt.

³³ NALDINI (2010), 379–385.

³⁴ MYRSIADES, Kostas (1978), *Classical and Christian Myth in the Cinema of Pasolini*, in: *College Literature*. [5] (3) 213–218.

mivoltában letéteményese annak a szinkretikus látásmódnak, amely a mítosz-teremtés velejárója.

Dolgozatomban Pasolini *Médea* című filmjének és Euripidész *Médeia* című tragédiájának párhuzamait és eltéréseit vizsgálva kísérletet tettem arra, hogy felismerjem az archaikus kor és Pasolini századának mítoszteremtő törekvéseiben rejlő azonosságokat és különbségeket, valamint rámutassak a Pasolini-film olyan sajátosságaira, amelyek az Euripidészt jóval megelőző ősmítosz irányába mutatnak. A felé a mítosz felé, amely – jungi értelemben – mindig valami lényegit mutat fel, amely egyúttal jelen idejű létezés is. Példát ad, nembeli szintre emeli az egyszeri emberi létezést. Felmutat valamit, a fénybe hoz, megéreztet és érthetővé tesz. Benne van minden: művészet, tudomány, kép és gondolat, költészet és filozófia. Szétszálazhatatlanul, örök egységben.

Képmelléklet

1. kép

forrás: <http://www.grreporter.info/en/sites/default/files/medea.JPG>

2. kép

forrás: <http://pulse.rs/wp-content/uploads/2014/06/medeja-pasolini.jpg>

3. kép

forrás: http://24.media.tumblr.com/tumblr_mdcl1it4UA1qhgogbo1_500.jpg

4. kép

forrás: http://2.bp.blogspot.com/_9a0RABrhICU/RxpdyyqqXEMI/AAAAAAAAAEE/mAlArVsIXuM/s1600/medeia.jpg

Bibliográfia

- APOLLONIOS RHODIOS (1997), *The Argonautika. The story of Jason and the quest of the Golden Fleece*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- ELIADE, Mircea (1987), *A szent és a profán*. Európa, Budapest.
- ELIADE, Mircea (2006), *Az örök visszatérés mítosza*. Európa, Budapest.
- EURIPIDÉSZ „Médeia” in: KERÉNYI Grácia (ford., 1961), *Euripidész válogatott drámái*. Helikon, Budapest, 57–109.
- HORVÁTH Judit (ford., 1977), *Apollo-dórosz: Mitológia*. Európa, Budapest.
- LUKÁCSI Margit (ford., 2010) *Pier Paolo Pasolini: Forgatókönyvek I.* Kalligram, Pozsony.
- MYRSIADES, Kostas (1978), Classical and Christian Myth in the Cinema of Pasolini, in *College Literature*. [5] (3) 213–218.
- NALDINI, Nico (2010), *Pasolini*. Európa, Budapest.
- NEMES NAGY Ágnes (1980), Anti-antik, Pasolini Oidipusz királya, in: *Filmvilág* (3.) 20–21.
- PASOLINI, Pier Paolo (1983), *Il sogno del centauro*. Riuniti, Roma.
- RYAN, Colleen Mary (1999) Salvaging the Sacred: Female Subjectivity in Pasolini's Medea, in: *Italica* [76] (2) 193–204.
- RYAN-SCHEUTZ, Collen (2007), *Sex, the self and the sacred: women in the cinema of Pier Paolo Pasolini*. University of Toronto Press, Toronto.
- SAPHIRO, Susan O. (2013), Pasolini's *Medea*: A Twentieth-Century Tragedy, in: NIKOLOURSOS, Konstantinos P. (szerk., 2013), *Ancient Greek Women in Film*. Oxford University Press, Oxford. 95–116.
- SYRIMIS, Michael (2012), Pasolini's Erotic Gaze from "»Medea«" to "»Saló«, in: *Italica* [89] (4) 510–531.
- THOMPSON, Kristin, BORDWELL, David (2007), *A film története*. Palatinus, Budapest.
- ULICKAJA, Ljudmila (2015), *Médea és gyermekei*. Magvető, Budapest.

Hivatkozott filmek

Butch Cassidy and the Sundance Kid (1969), rendezte: HILL, George Roy. Twentieth Century Fox Film Corporation.

Easy Rider (1969), rendezte: HOPPER, Dennis. Raybert Productions, Pando Company Inc.

Edipo re (1967), rendezte: PASOLINI, Pier Paolo. Arco Film, Somafis.

Medea (1969), rendezte: PASOLINI, Pier Paolo. San Marco, Les Films Number One, Janus Film und Fernsehen.

Medea (1988), rendezte: TRIER, Lars von. Danmarks Radio.

Take the money and run (1969), rendezte: ALLEN, Woody. ABC Films.

True Grit (1969), rendezte: HATHAWAY, Henry. Paramount Pictures.

A kopt ikonok állatszimbolikája

Szűcs Bernadett

Bevezetés

A „kopt” szó az ókori Egyiptom egyik néhai fővárosának, Memphisnek az óegyiptomi nevéből, a *ḥwt-k3-Pth*ből (‘Ptah lelkének¹ a háza’) származtatható. A város óegyiptomi elnevezése a görög nyelvbe is átkerült *aigüptiosz*, azaz ‘egyiptomi’ jelentéssel, melynek az arab nyelv egy rövidített alakját, a *qibt/qipt*-et kezdte el használni a 641-es arab hódítást követően az egyiptomi keresztény őslakosságra. A „kopt” szóra tehát egyrészt adható egy földrajzi, egy vallási és egy etnikai meghatározás. Van azonban egy negyedik definiálási lehetőség, mégpedig nyelvi szempontból. A kopt ugyanis egy nyelv is, az óegyiptomi nyelv utolsó nyelvfázisa, mely az időszámításunk szerinti 3. századtól a 10–11. századig volt használatban, majd az arab fokozatosan kiszorította. A kopt nyelv a 17. századtól kezdve számít holt nyelvnek, bár az egyházi liturgiában mégis tovább él, mivel egyik dialektusával, a bohairival mind a mai napig találkozhatunk az istentiszteletek során, jóllehet az esetek többségében már a liturgia nyelve is az arab.

Művészettörténeti szempontból ismét érdemes pontosítani, hogy mit értünk „kopt művészet” alatt: Egyiptom késő antik (Kr.u. 3. század közepétől az 5. századig); kora-bizánci (5. század – 7. század, az arab hódításig, 639–642) művészete, valamint az arab hódítás utáni egyiptomi keresztény művészet az i. sz. 3. századtól kezdve beszélhetünk.² A kopt művészet számos művészeti ágban képviselteti magát, például a textilművészetben, a kő-, fa- és csontfaragványok készítésében, a kerámia- és fémművészetben,³ valamint természetesen

¹ A *k3*-t léleként szokás fordítani, ám itt valójában egy szellemi kópiáról van szó, ami tartalmazza az ember vagy isten külső és belső tulajdonságait is.

² Török László (2005), *Egypt after the Pharaohs. Treasures of Coptic Art from Egyptian Collections*. Budapest, Museum of Fine Arts, 11.

³ BECHTOLD Eszter (2005), *A kopt művészet*. Budapest, Szépművészeti Múzeum. (Hyperion-szócikk: <http://www2.szepmuveszeti.hu/hyperion/lexikon.php?id=231> 2017.11.05.)

a festészetben,⁴ melynek egyik legkiemelkedőbb vonalát az ikonfestészet képezi. A kopt ikonok megjelenése a kora-bizánci korra tehető, a 4. század környékére, jóllehet az istenek, császárok és emberek fatáblára festett portréi már az i. e. 1. századtól kezdve adatoltak, melyek mind a kopt ikonok előzményeinek tekinthetők ikonográfiai és technikai jellemzőiket figyelembe véve.⁵

A kopt művészet felfedezése és tanulmányozása csak a 19. század második felében vette kezdetét,⁶ amelyből kifolyólag számos lehetőséget rejt magában az ez irányban történő kutatás. A tanulmány megírását is ez a tény inspirálta, pontosabban, hogy még nem született egyetlen átfogó jellegű munka sem a kopt ikonok állatszimbolikájának kutatásával kapcsolatban. A tanulmány azonban nem a teljesség igényével készült, mivel a kutatás ezúttal csak az ikonokon leggyakrabban előforduló állatokra és legendás lényekre – nevezetesen a galambra, a halakra, az oroszlánra, a hollóra, a bárányra és a sárkányra – korlátozódik, és ezeket igyekszik a lehető legpontosabban körüljárni.

Mivel az állatábrázolások a kopt ikonok esetében mindig vagy bibliai történetekkel, vagy a kopt szent atyák és remeték élettörténetével állnak kapcsolatban, így a tanulmányban ezeket is ismertetni fogom, kiegészítve a *Physiologus* vonatkozó leírásaival, mely minden bestiáriumi kutatómunkának alapvető eleme. Az említett mű azért is bír rendkívüli fontossággal, mivel a mű összeállítója, aki a *Physiologus* ('a természet ismerője') névvel illeti magát, minden valószínűség szerint Alexandriában tevékenykedett valamikor az i. e. 4. és az i. sz. 5. század közötti időszakban, és az egyes állatleírásoknak ismertek kopt nyelven írott töredékei is.

A kutatáshoz felhasználtam a Magyar Szépművészeti Múzeum 2005-ös kopt kiállításának katalógusát, a kairói Kopt Múzeum ikonjainak katalógusát és a berlini állami múzeumok korakeresztény és bizánci gyűjteményének vendégkiállításából összeállított és a Szépművészeti Múzeum által kiadott katalógusát, mely művek mind közölnek és néhány esetben elemeznek is kopt ikonokat. A tanulmány alapvetően ikonológiai szempontokat követ, tehát a formai elemek tartalmával és jelentésével foglalkozik, ám természetesen ahhoz, hogy ezt vizsgálhassuk, elengedhetetlen az ikonográfia figyelembevétele.

⁴ BECHTOLD (2005)

⁵ HONDELINK, Hans. – LANGEN, Linda (1991), „Icons, Coptic” in: ATIYA, Aziz Suryal (szerk.) *The Coptic Encyclopedia. Vol. IV.* New York, Macmillan Publishing, 1276; LEHNERT, Franz Rudolf – LANDROCK, Heinrich Ernst, (1998), *Coptic Icons I.* Cairo, Lehnert-Landrock, 6.

⁶ EFFENBERGER, Arne (1980), *Kopt művészet.* Budapest, Szépművészeti Múzeum, 5.

A kopt ikonok kialakulása és jellemzői

Az ikon a görög *eikón*, vagyis kép vagy képmás szóból ered, mely egyaránt jelent anyagi, tehát megfogható képet, illetve nem anyagi, vagyis szellemi képet.⁷ Az ikonok olyan, fatáblára festett képek, melyek Krisztust, az Istenszülőt, a szenteket, az angyalokat és egyes bibliai történeteket hivatottak ábrázolni.⁸ Bár az ikonok elsősorban a keleti keresztény egyházakban használatosak, a nyugatiakban is találkozhatunk velük; számos ikon ismert például Itália területéről, ahol az ikonkultusz sokáig fennmaradt.⁹ Az ikon teológiai vonatkozásban kapcsolatot teremt az evilági és a túlvilági szféra, tehát a látható és a láthatatlan dolgok között és egyúttal bevonja a hívőt ebbe a láthatatlan világba.¹⁰ Az ikonról továbbá elmondható az is, hogy a rajtuk megjelenő alakok manifesztálódnak a képekben és magának az ikonnak köszönhetően válnak láthatóvá a hívő számára.¹¹

Ami az ikonok történetét illeti, Florenszkij az 1994-ben magyarra is lefordított és megjelent *Az ikonosztáz* című könyvében így ír az ikonok kialakulásáról: „Az ikon történetileg Egyiptommal áll a legszorosabb kapcsolatban, gyakorlatilag itt keletkezik, mint ahogy itt jönnek létre az alapvető ikonfestészeti formák is.”¹² Ezt az állítást több tényező is alátámasztja, ugyanis az ikonok technikai értelemben vett előzményeinek tekinthetők egyrészt a múmiaportrék,¹³ melyek téglalap alakúra vágott, simára csiszolt fapanelek voltak, amiket enkausztkus¹⁴ vagy tempera¹⁵

⁷ RUZSA György (2012), *Az ikon. Teológia, esztétika, ikonográfia, ikonológia, technika*. Budapest, Russica Pannoniaca, 7.

⁸ ERDŐ Vadim Béla (2007), Az igaz képmás, in: *A gondolat vándorútján*. (13.), 118.

⁹ RUZSA (2012), 8.

¹⁰ Ezt a tényt az is alátámasztja, hogy a templomokban az ikonosztáz – más néven oltárfal – mint építészeti szekció voltaképpen a két világot elválasztó és összekötő liminális, azaz határhelyzeti egység. Az ikonosztáz tehát szeparálja a szentélyt a templomhajótól – itt tartózkodnak a hívők –, tehát áttételesen szentet a profántól. A kopt templomok ikonosztázisairól lásd bővebben: GROSSMAN, Peter (1991), „Architectural Elements of Churches: Iconostasis” in: АТІУА, Азиз Сурьял. (szerk.) *The Coptic Encyclopedia. Vol. I*. New York, Macmillan Publishing, 211–212.

¹¹ FLORENSZKIJ, Pavel (2005), *Az ikonosztáz*. Budapest, Typotex, 46; 54.

¹² FLORENSZKIJ (1994), 173.

¹³ A múmiaportrék előzményei a halotti maszkok voltak, melyek kezdetben a halott idealizált arcát mintázták, majd később egyre realisztikusabbá váltak, míg végül a múmiaportrék esetében tényleges portrékról van szó, melyeket még a halál előtt készítettek az elhunytól. Erről lásd bővebben: LEHNERT, Franz Rudolf – LANDROCK, Heinrich Ernst, (1998°), *Coptic Icons II*. Cairo, Lehnert-Landrock, 79–93.

¹⁴ Az enkausztkus technika lényege, hogy a pigmenteket hordozó anyag, a méhviasz csak olvasztás útján vihető fel a felületre.

¹⁵ A temperával készült múmiaportrék esetében a pigmentet leggyakrabban tojásban vagy olajos

technikával festettek meg.¹⁶ Mielőtt a festékanyag felkerült a felületre, sok esetben egy alapozó réteget is felvittek a fatáblára, hogy az ne dobja le magáról a festéket, mely a levkas ('fehér anyag') korai formájának tekinthető.¹⁷ A kopt ikonok előzményeinek tekinthetők továbbá az istenek – elsősorban Ízisz és Szerapisz –, császárok és híres ókori auktorok és tudósok¹⁸ – Platón, Arisztotelész, Püthagorasz stb. – festett, fából készült paneli, melyek az i. sz. 2–3. századból származnak.¹⁹

A kopt ikonművészetre ikonográfiai szempontból is nagy hatással volt az óegyiptomi művészet, mely számos motívum továbbélését biztosította. Az első és legfontosabb példa, hogy az óegyiptomi 'nh ('élet') jelből (3. kép) alakult ki a *crux ansata* (4. kép), vagyis a kopt kereszt.²⁰ A motívumátvétel azért is volt lehetséges, mert mindkét szimbólum az örök élet elnyerésével kapcsolatos.²¹ A következő példa a szentek feje körül megjelenő *aureola*, azaz fénygyűrű, mely az egyes egyiptomi istenek ikonográfiájában megjelenő napkorongra vezethető vissza, amit szintén az istenek feje körül, illetve a mögött jelenítettek meg.²²

A további két klasszikus motívum közül az egyik, ami több kutató véleménye szerint átvételre került a kopt művészetben, a *Maria lactans* (2. kép), vagyis a szoptató Mária alakja, mely a szoptató Ízisz (1. kép) számos ábrázolásának folytatása, amit az a tény is bizonyít, hogy mindkét esetben a gyermek Hórusz vagy Krisztus mindig Ízisz, illetve Mária jobb emlőjét szopva látható.²³ A másik példa a lovagló Hórusz ábrázolása – ez a típus a római korban terjedt el Egyiptom területén –, aki egy krokodilt²⁴ szúr át lándzsájával, szimbolikusan győzelmet aratva a Gonosz felett és helyreállítva a kozmosz rendjét. Ez az ábrázolásmód a krisztianizáció megjelenésével összeolvadt a kopt lovasszentek (Szent György, Szent Mercurius, Szent Theodor) ikonográfiájával.²⁵

vízben oszlatják el és viszik fel a felületre.

¹⁶ HONDELINK – LANGEN (1991), 1276.

¹⁷ FLORENSZKIJ (1994), 174.

¹⁸ Ezeket egy bizonyos gnosztikus szekta, a karpokratianusok tisztelték.

¹⁹ HONDELINK – LANGEN (1991), 1276–1277.

²⁰ CANNUYER, Christian (2001), *Coptic Egypt. The Christians of the Nile*. London, Thames & Hudson, 11.

²¹ EFFENBERGER (1980), 8.

²² LEHNERT – LANDROCK (1998), 133.

²³ EFFENBERGER (1980), 8–9; LEHNERT – LANDROCK (1998), 136.

²⁴ A krokodil Hórusz nagybátyjának, Széthnek az egyik szimbolikus állata, ez az ikonográfiai típus tehát az Ozirisz-mítoszra reflektál, amely végén Hórusz legyőzi Széthet, bosszút állva apja, Ozirisz meggyilkolásáért.

²⁵ EFFENBERGER (1980), 9.

Egy kevésbé ismert példával Ibrahim el-Nasikh ikonfestő egyik alkotásán találkozunk, mely Szent Mercurius²⁶ két követőjét ábrázolja (5. kép). A két alak kutyaálarcban jelenik meg, melyeket a szent által vezetett háborúk során viseltek, hogy maszkjukkal félelmet keltsenek az ellenséges seregekben és elijesszék őket a csatától. A maszk viselését az Anubisz-kultusz elengedhetetlen kellékére, az ún. Anubisz-maszkra (6. kép) szokás visszavezetni, amelyet az egyiptomi papok a balzsamozás rítusa során öltöttek magukra, és aminek segítségével azonosultak az istennel.²⁷ A maszk viselésének mindig többértű jelentése van: egyrészt a viselő így kívánja elrejtetni személyazonosságát, hogy ne érhesse semmilyen atrocitás, másrészt, hogy a maszk által azonosulni tudjon a rajta szereplő alakkal, harmadrészt pedig a maszknak lehet profilaktikus, azaz bajelhárító funkciója.²⁸ Úgy vélem, az utóbbi ponton állítható leginkább párhuzamba az óegyiptomi Anubisz-maszk és az ikonon szereplő két alak kutyaálarcának viselése, mivel alapvetően bajelhárításról beszélhetünk mindkét esetben, vallási-kulturális kontextustól függetlenül.

Mivel Egyiptom a Bizánci Birodalom része volt, a kopt ikonfestészetre is hatással volt a bizánci minta, és természetesen sokban merített a görög-római-egyiptomi kultúrára jellemző elemekből is. Mindezen előzmények és kulturális egymásra hatás eredményeképpen a közös és az unikális jegyekkel kialakult egy jellegzetes kopt ikonfestészet. A szír ikonokhoz hasonlóan gazdag, élénk színkészlet jellemzi ezeket a szent képeket, továbbá a sötét kontúrokat részesítik előnyben. A legjellemzőbb óegyiptomi örökség, hogy a fej, a szemek és a fülek sok esetben aránytalanul nagyok a test többi részéhez képest, továbbá a szájak meglehetősen keskenyek.

Egy további jellegzetesség, mely az ikonokon is felfedezhető, az *orans*, azaz az imádkozó, könyörgő kéztartásban megjelenített női vagy férfialak, mely alapvetően a halotti művészethez (szarkofágokhoz, halotti sztélékhez stb.) köthető ikonográfiai elem. Bár Effenberger²⁹ és Vanyó³⁰ is római eredetet tulajdonít az *orans* kéztartásnak, úgy gondolom, hogy ez is inkább egy egyiptomi

²⁶ Szent Mercurius egy kappadókiai születésű keresztény szent és mártír.

²⁷ LEHNERT – LANDROCK (1998), 137; CANNUYER (2001), 89.

²⁸ Gondoljunk csak a szintén egyiptomi Bész-maszkokra, melyeket vagy a ház bejáratához közel, vagy a hálószoba egyik falára helyeztek fel, azért, hogy a liminális helyeken, illetve a liminális aktusok – mint amilyen a szexuális kapcsolat létesítése is – során védelmet nyújtson az egyén számára az ilyenkor könnyebben elszabaduló ártó démonokkal szemben.

²⁹ EFFENBERGER (1980), 9.

³⁰ VANYÓ László (1988), *Az ókeresztény művészet szimbólumai*. Budapest, Szent István Társulat, 188–190.

motívumra vezethető vissza, mégpedig a korábban már említett k3 szimbólumra, mely a hieroglif írásban egy szintén frontálisan megjelenített, széttárt és az égbe emelt karpárt ábrázol. Ezt a szimbólumot szokás ölelésként, a k3 által nyújtott védelemként – mely körbeveszi a tulajdonosát – értelmezni, továbbá hálaadó, istentiszteleti formaként is, mely az *orans* kéztartással is összefüggésbe hozható. Ilyen kéztartást láthatunk például az 1777-ben, a Mercurius Abu Sefeinnek szentelt kolostorból előkerülő, Szent Antalt és thébai Szent Pált ábrázoló ikonon³¹ (13. kép) Pál esetében.

További egyedi vonása ezeknek az ikonoknak, hogy a kifejezetten erőszakos és kegyetlen jelenetek egyáltalán nem jellemzőek, hogy a rajtuk megjelenő alakok tekintete is mindig békés, barátságos, már-már naiv, gyermekszerű.³²

A kopt ikonok datálásánál figyelembe kell vennünk egy fontos tényezőt, mégpedig, hogy a kopt időszámítás kezdőpontja i. sz. 284: ebben az évben lett Diocletianus császár, aki később óriási mértékű keresztényüldözést vitt végbe. Az évszámítás innentől számított kezdetével az ebben az időszakban meghalt mártírokra emlékeznek,³³ ezért is nevezik ezt Mártír Érának. Egyes ikonokat azonban mégsem a kopt, hanem a muszlim évszámítás szerint datálnak, ez attól függ, hogy az ikonfestő melyiket preferálja. Van olyan ikonfestő, mint például Anastasi al-Rumi, aki mindkét évszámítás szerint datálta az ikonjait.

Ami az ikonokon található feliratokat illeti, az arab hódítás előtti ikonok kopt, míg az ezt követően készült ikonok jellemzően arab szöveget viselnek magukon, ám ez legfőképpen a 11. századtól kezdve igaz, ami összefüggésben áll azzal a ténnyel, hogy az arab ekkortól kezdi kiszorítani a kopt nyelvet az élet minden területén.³⁴

A kopt ikonok állatszimbolikája

A kopt ikonok állatszimbolikájáról megállapítható, hogy az állatok legtöbbször olyan témájú ikonoknál jelennek meg, ahol szerves elemét képezik egy szent életéhez fűződő vagy bibliai történetnek. A tanulmányban szereplő állatok leggyakrabban az alábbi ikonokon fordulnak elő: a Szent Pált és Szent Antalt ábrázoló ikonok állandó szereplője a holló és több darabon Pál lábánál oroszlánok is megjelennek, míg a Szent György ikonok – beleértve

³¹ TÖRÖK (2005), 259. Ezen az ikontípuson Pál az esetek többségében ilyen kéztartással jelenik meg; további példákért lásd: LEHNERT – LANDROCK (1998) 48–49; 50; 57; 59.

³² A kopt ikonok tulajdonságairól bővebben lásd: LEHNERT – LANDROCK (1998), 70.

³³ CANNUYER (2001), 26–27.

³⁴ HASZNOS Andrea (2007), Koptság, in: *A gondolat vándorútján.* (13.), 99.

más lovasszenteket is – elengedhetetlen eleme a sárkány. A hal és a bárány jellemzően a Krisztus megkeresztelését bemutató szent képeken jelenik meg. A leggyakrabban előforduló állat a galamb, ami az Angyali Üdvözlés ikonok népszerű eleme, továbbá szerves részét képezi a Krisztus megkeresztelését bemutató festett fatábláknak is.

A galamb

A galamb a Krisztus megkeresztelésének (7. kép) emléket állító ikonok és az Angyali Üdvözlés ikonok (8. kép) állandó eleme. A zsidó vallás szerint a galamb rituálisan tiszta állatnak számít, éppen ezért az ókorban alkalmasnak tartották arra, hogy áldozati állatként funkcionáljon. Erre látunk példát a Lev 12:6-ban, mely versben arról olvashatunk, hogy miután a nőnek letelt a szülés utáni, rituális értelemben vett tisztulási ideje, a megnyilatkozás sátorában szolgáló papnak egy galambot vagy gerlét kellett bűnért való áldozatként átnyújtania. A galamb vagy gerle más áldozattípusként nem volt felajánlható, csak és kizárólag bűnért való áldozatként szerepel az Ószövetségben.³⁵

Ami a kopt ikonok szempontjából releváns bibliai verseket illeti, ezeket természetesen az Újszövetségben érdemes keresnünk. „És Jézus megkeresztelkedvén, azonnal kijöve a vízből: és ímé az egek megnyilatkoznak néki, és ő látá az Istennek Lelkét alájőni mintegy galambot és ő reá szállani.”³⁶ „Láttam az egeket megnyilatkozni és a Szentlelket galambként a mennyekből alájőni és őreá szállani, és egy égi hang ezt mondta vala: Ez az én szerelmes fiam, akiben én gyönyörködöm.”³⁷ Arra, hogy az Isten lelke galambként jelenik meg, már a Talmudban látunk példát: „Az Isten lelke a víz arcai fölött lebegett, mint egy galamb, mely anélkül lebeg kicsinyei fölött, hogy hozzájuk érne.”³⁸ Mivel a galambot az ókori világban a jámborsága, a szelídsége és az ártatlansága miatt kedvelték,³⁹ ezért válhatott olyan istennők szimbólumává, mint a mezopotámiai Astarte, a görög Aphrodité, vagy a római Vénusz továbbá ezért tartották a zsidók Isten kedvelt madarának, és emiatt vált lehetségessé, hogy egy ilyen tiszta lény reprezentálhassa Isten lelkét.

³⁵ Az erre vonatkozó szöveghelyeket lásd: Revideált Károli-Biblia (1963) Budapest, Bibliatársaság, Lev 12:8; Lev 14:22; Lev 15:29. A galamb, mint bűnért való áldozat az Újszövetségben (Lk 2:21–24) is megjelenik, utalva a Lev 12:1–6-ra, tehát arra, hogy a nőnek mi a teendője azután, hogy gyermeket szült.

³⁶ Mt 3:16.

³⁷ Lk 9:28–35.

³⁸ HERSHON, Paul Isaac – SPENCE-JONES, Henry Donald Maurice (1883), *The Pentateuch According to the Talmud. Genesis: With a Talmudical Commentary*. London, Samuel Bagster and Sons, 14.

³⁹ WIMMER, Otto (1995), *Szentek szimbólumai*. Budapest, JEL Könyvkiadó, 46.

A *Physiologus* gerléről szóló leírásában párhuzamot von az állat jellemzői és Krisztus, valamint a hívők tulajdonságai között. „A *Physiologus* szerint a gerle egyszer választ párt magának, és nagyon visszahúzódo természetű: a pusztaságban lakik, nem kedveli a sokadalmat. A mi Üdvözítőnk is így időzött az Olajfák hegyén, mert maga mellé vette Pétert, Jakabot és Jánost, és felmentek a hegyre és megjelent nekik Mózes és Illés, és szózat lőn az égből, mondván: „Ez az én szerelmes Fiam, akiben én gyönyörködöm, őt hallgassátok. A gerle a visszavonultságot szereti: Krisztus legderekabb hordozói is a visszavonultságot szeressék. A *Physiologus* szerint a gerle igen ékes szavú madár. Ha párja meghal, a reá való emlékezésbe belepusztul ő is, nem keres magának másik társat. Krisztushoz hasonlíthatóak ezek a madarak: a mi ékes szavú szellemi gerlénk, a valóban szépen szóló madár, akinek hangja az evangélium hirdetésével bejárt minden földet az ég alatt.”⁴⁰

A Szentlélek megjelenését Krisztus megkeresztelkedésekor galamb alakjában mutatja be Máté és Lukács evangéliuma, így művészetben, különösképpen az ikonművészetben is, a harmadik isteni személyt mindig így módon ábrázolják,⁴¹ amire jó példát szolgáltatnak az Angyali Üdvözlés ikonok, amiken a Szentlélek szintén galamb képében jelenik meg Máriának, akár csak Krisztus megkeresztelkedésekor az égből alászállva.

A hal

A hal görögül *ichthys* (ἰχθύς), ami egyben Krisztus-monogram is, melynek betűi a keresztény hitvallás akrosztikonja, vagyis névrejtése is: I(észousz) Kh(risztosz) Th(eou) Hü(iosz) Sz(ótér), azaz Jézus Krisztus, Isten Fia, Megváltó.⁴² A hal szimbolikája természetesen szorosan kapcsolódik a vízhez, következésképpen a keresztséghez, éppen ezért a Krisztus megkeresztelését ábrázoló ikonok állandó eleme (9. kép). A zsidó emlékeken a vizet mindig halakban gazdagnak ábrázolták; ugyanezt láthatjuk a kopt ikonokon is, ami egyrészt utal arra, hogy a halak a teremtés jelképei, másrészt a termékenységre, hiszen a halban gazdag folyó mindig a bőséget szimbolizálja.⁴³ A hal továbbá a vízben a megkeresztelt emberre is utal, tehát a keresztények

⁴⁰ KÁDÁR Zoltán (1986), *Physiologus. A Zsámboki Kódex állatábrázolásaival*. Budapest, Helikon, 50–51.

⁴¹ WIMMER (1995), 46.

⁴² VANYÓ (1988), 133.

⁴³ VANYÓ (1988), 133. Ez az óegyiptomi ábrázolásokra is igaz.

szimbolizálására is alkalmas,⁴⁴ ami egybevág azzal, hogy Jézus az apostolait emberhalászokká akarta tenni.⁴⁵

Az ókori Egyiptomban a legtöbb hal tisztátalannak számított, különösen az *oxyrynchos* hal, ami az Ozirisz-mítosz szerint az isten feldarabolása után elnyelte Ozirisz falloszát. Ugyanakkor volt néhány hálnak, pontosabban halistennek kultusza: ilyen volt például *Hatmehit*, egy alsó-egyiptomi halisten-nő, akinek Mendész északkeleti részén volt kultusza.⁴⁶ Egy további fontos hal az *Abtu*-hal, akiről ennél a ponton meg kell emlékezni, mivel a Napisten, Ré kíséretében jelenik meg, egészen pontosan vele utazik a Napbárkán minden egyes nap, ez a hal tehát párhuzamba állítható az újjászületéssel, keresztény kontextusban a feltámadással.⁴⁷

A hal egy további tulajdonsága is igen jelentős, amikor a hal szimbolikáját vizsgáljuk, mégpedig, hogy a hal szeme mindig nyitva van, sosem pislog és nem is alszik. A halszemnek ez a tulajdonsága alkalmas volt arra, hogy kapcsolatba hozzák az örök élettel, mivel az ókori ember számára az alvás, pontosabban a szem lecsukása a halál képe volt.⁴⁸ A halszemek a kopt ikonokon is mindig nyitva vannak, ezért volt fontos erről is említést tenni.

A bárány

A 4. századi ókeresztény ábrázolásoktól kezdve egyre gyakoribb a bárány Krisztus-szimbólumként való megjelenése,⁴⁹ hiszen az Újszövetségben számos alkalommal felbukkan az arra való utalás, hogy Krisztus maga volt a húsvéti bárány, mint például az alábbi két versben: „*Krisztus húsvéti bárányunk feláldoztatott.*”⁵⁰ és „*Íme az Isten Báránya, aki elveszi a világ bűneit!*”⁵¹ A húsvéti bárány lett legkorábban Krisztus-szimbólum a kereszténységben.⁵² A bárány olyan Krisztus-szimbólum, amely kizárólag keresztény gyökerekkel rendelkezik,

⁴⁴ VANYÓ (1988), 134.

⁴⁵ Lk 5:10.

⁴⁶ HART, George (2005), *The Routledge Dictionary of Ancient Egyptian Gods and Goddesses*. London, Taylor & Francis, 66.

⁴⁷ MURRAY, Margaret (1913) *Ancient Egyptian Legends*. New York, E. P. Dutton and Company, 117; VANYÓ (1988), 134.

⁴⁸ VANYÓ (1988), 135–136.

⁴⁹ VANYÓ (1988), 202.

⁵⁰ 1 Kor 5:7.

⁵¹ Jn 1:29

⁵² VANYÓ (1988), 204.

nem azonosítható a más képábrázolásokon látható juhokkal.⁵³ A bárány azért is válhatott Krisztus-szimbólummá, mert akárcsak a galamb, olyan tulajdonságokkal rendelkezik, mint az ártatlanság, a szelídség és a büntelenség, tehát sokban hasonlít Krisztus természetére.

A bárányt általában harcosként, szarvakkal ábrázolták, mint a győztes Krisztus jelképe, lévén, hogy a szarv az erő és a hatalom jelképe. Az ábrázolásokon továbbá fejét rendszerint hátra fordítja, hogy visszanézzon követőire: profilból ritkán ábrázolják.⁵⁴ Ezzel szemben a kopt ikonok esetében azt látjuk, hogy a bárány mindig Krisztus felé fordul és profilból ábrázolják, továbbá néhány ikonon azt is láthatjuk, hogy Krisztus lenéz a bárányra. A kopt ikonokon továbbá a bárány mindig szarv nélkül kerül ábrázolásra, ezzel is alátámasztva, hogy ezek a szent képek elzárkóznak az erőszak bármely megnyilvánulásától. A kopt ikonokon a bárány állandó szereplője a Krisztus megkeresztelését bemutató ikonoknak, és jellemzően a szent kép bal alsó sarkában kap helyet, Keresztelő Szent János lábánál (10. és 11. kép).

A holló és az oroszlán

A holló és az oroszlán a kopt ikonok esetében mindig együttesen⁵⁵ jelenik meg (12–14. kép), ezért tartom célszerűnek egy alfejezetben tárgyalni őket. A történet, melyben mindkét állat megjelenik, Szent Antal⁵⁶ és thébai Szent Pál alakjához kötődik, a vonatkozó elbeszélés pedig Szent Jeromos *Vita Sancti Pauli primi eremitae* című művében maradt fenn, aki Pál életének teljes történetét lejegyezte latin nyelven a 4. században.

A történet szerint Pál volt az első sivatagi remete, akit egy álom hatására látogatott meg Szent Antal. Pált minden nap egy holló táplálta fél cipóval,⁵⁷

⁵³ VANYÓ (1988), 207.

⁵⁴ VANYÓ (1988), 207.

⁵⁵ Az oroszlán Szent Márkot szimbolizáló állatként, valamint a tetramorphon, azaz az Ezékiel próféta látomásában megjelenő négy lelkes állat egyikeként is szerepelhet a szent képeken. A holló viszont kizárólag Szent Antal és thébai Szent Pál – illetve amennyiben Pál egyedül jelenik meg – ikonjain kerül ábrázolásra.

⁵⁶ Szent Antalt minden remeték atyjának tartja a legenda, mivel ő volt a keresztény szerzetesség alapítója.

⁵⁷ Ez az aktus két bibliai történettel is párhuzamba állítható. Egyrészt a zsidók táplálásával sivatagi vándorlásuk során, amikor manna hullott naponta egyszer az égből, (Ex 16:31–35) másrészt pedig az 1Kir 17:4 és 17:6-ban, ahol Illés prófétáról derül ki, hogy szintén hollók táplálják: „És a patakból lesz néked itald, a hollóknak pedig megparancsoltam, hogy tápláljanak téged ott.” „És a hollók hoztak neki kenyeret és húst reggel és este és a patakból ivott.”

ám miután Antal rátalált, egy egész cipót hozott, hogy mindkét szentnek jusson belőle. Miután eszmét cseréltek, Antal elindult vissza a közösségéhez, majd mikor legközelebb kereste fel thébai Szent Pált a sivatagban, ő már halott volt. Miután Antal rálelt Pál holttestére, vászonnal betekerte a holttestet, majd azon kezdett merengeni, hogy mitévő legyen: nem volt nála semmilyen eszköz, amivel gödröt áshatott volna, ugyanakkor négy napba telt volna a sivatagon keresztül, mire visszajutott volna a kolostorba. Miközben gondolkozott, a sivatagból két oroszlán bukkant fel, akik miután odaértek Pálhoz, lekuporodtak a lábához, hozzádörgölöztek, majd hangosan morogni kezdtek, mintha gyászolnák a szentet. Ezt követően kerestek egy megfelelő helyet, és Pál holttestének és egy gödröt ástak a sivatag homokjába, majd dolguk végeztével Antalhoz mentek, lehajtott fejjel és hegyezték a füleiket: ezzel arra buzdították Antalt, hogy áldást mondjon, aki ezt meg is tette.⁵⁸

A történetben tehát mindkét állat pozitív szereplőként tűnik fel. A holló többször is felbukkan a Bibliában, elsőként a Ter 8:6–8-ban, ahol Noé először a hollót küldi ki, miután megfeneklenek az Ararát hegyén, de az visszaszáll a bárkára, mivel a Földet még víz borítja. A madárról Mózes harmadik könyvében is olvashatunk, melyből az derül ki, hogy a holló tisztátalan állatnak számított a zsidó hagyományban, mert dögökkel táplálkozik,⁵⁹ azonban ennek ellenére is csak pozitív szerepekben jelenik meg a bibliai történetekben, valamint a szentek életéhez kötődő legendákban, mint például a római katolikus szent, Meinard remete két gyilkosát is két holló leplezi le.⁶⁰

Az oroszlánról a *Physiologus* is csupa olyan tulajdonságot jegyez le, melyeket párhuzamba tud állítani Krisztus természetével, például hogy a nőstény oroszlán holtan hozza világra kölykeit, majd harmadnap az apa oroszlán odamegy kölykeihez és életet lehel beléjük: ezt a *Physiologus* párhuzamba állítja Krisztus feltámadásával, mely az Úrnak köszönhetően mehetett végbe.⁶¹ Az oroszlán egy további érdekes tulajdonságára is felhívja a figyelmet, mégpedig arra, hogy a halhoz hasonlóan sosem csukja le szemeit, még akkor sem, ha alszik.⁶² Az állat mint egy szent védelmezője és barátja számos kopt atya legendájában megtalálható, mint például Szent Geraszimusznál, aki magához vesz és felnevel egy oroszlánkölyköt, aki egész életében hűséges marad hozzá,

⁵⁸ REGNAULT, Lucien (1999), *The Day to Day Life of the Desert Fathers in Fourth-Century Egypt*. Massachusetts, St. Bede's Publications, 201; TÖRÖK (2005), 258.

⁵⁹ Lev. 11:15

⁶⁰ WIMMER (1995), 57.

⁶¹ KÁDÁR (1986), 5–6.

⁶² KÁDÁR (1986), 5.

és a szent halálakor ő is vele hal, illetve sokszor segít a sivatagban meghalt atyák eltemetésében.⁶³

Az oroszlán legyőzése, illetve megszelídítése már az ókori civilizációkban is óriási tetteknek számított, nem véletlenül rendeztek Asszíriában és Egyiptomban is oroszlánvadászatokat, hiszen ezeken a rendezvényeken az uralkodó az oroszlán legyőzésével szimbolikusan győzelmet aratott a káosz felett és helyreállította a világ rendjét. A Bibliában Sámson történetében találkozunk hasonló motívummal, aki pusztá kezével győzte le és szakította ketté egy oroszlán testét, tanúbizonyságot téve Istentől kapott erejére.⁶⁴

A Szent Antalt és Szent Pált ábrázoló ikonokon mindkét állat Pál közelében helyezkedik el: a holló Pál feje fölött, az oroszlánok pedig a legendának megfelelően, a lábánál kapnak helyet. Az ikonokon a hosszú fehér szakállal és hajjal ábrázolt Pál pálmalevelekből készített tunikát visel, míg Antal egy apát díszes öltözkékében látható, ahogy az Pál életének leírásában is szerepel.⁶⁵ Számos ikon készült a két szent ábrázolásával, de az egyik legkiemelkedőbb a Yohanna al-Armani által 1777-ben készített szent kép.⁶⁶

A sárkány

A sárkány a Szent György ikonok (16. kép) alapvető lény, a hagiográfiában úgy tűnik fel, mint egy krokodiltestű lény, aminek szárnyai vannak és mérgező a lehelete.⁶⁷ Bár Szent György nem egyiptomi születésű szent, mégis az egyik legkedveltebb alakja a kopt egyháznak.⁶⁸

Szent György Kappadókiában született a 3. században, és apja halála után át akarta venni annak pozícióját kormányzóként, ám amikor az udvarba ért, szembesült Diocletianus császár kegyetlen keresztényüldözésével, és annak szentelte az életét, hogy Krisztus katonájaként védelmezze a keresztényeket.⁶⁹ Számos ütközetben vett részt, végül azonban elfogták és lefejezték.⁷⁰

⁶³ REGNAULT (1999), 205; 237.

⁶⁴ Bír 14: 5–6.

⁶⁵ TÖRÖK (2005), 258.

⁶⁶ TÖRÖK (2005), 258.

⁶⁷ DE VORAGINE, Jacobus (2012) *The Golden Legend: Readings on Saints*. Oxfordshire, Princeton University Press, 238.

⁶⁸ MEGALLY, Fuad (1991), „George, Saint” In: ATIYA, Aziz Suryal. (szerk.) *The Coptic Encyclopedia*. Vol. I. New York, Macmillan Publishing, 1140.

⁶⁹ MEGALLY (1991), 1139.

⁷⁰ MEGALLY (1991), 1140.

Életéhez számos történet fűződik, mely sok változatban maradt fenn, ám kétségkívül az egyik legismertebb a sárkánnyal való küzdelme, mely Jacobus de Voragine, egy 13. században élt domonkos rendi szerzetes *Legenda Aurea* című művében őrződött meg.

A történet szerint a sárkány egy Salone nevű líbiai várost tart rettegésben, ahol sok falubélit megölt, és úgy próbálják megfékezni, hogy minden nap két bárányt küldenek neki áldozatként. Egy napon azonban, amikor az utolsó bárányt is feláldozták, úgy döntöttek, hogy ezek után egy-egy gyermeket fognak a sárkánynak adni. Az egyik napon a király lányára esett a választás, ám mielőtt feláldozhatták volna, a szent a településre érkezett, és elszörnyedve a látottakon úgy döntött, hogy megöli a sárkányt. Krisztushoz fohászkodott a csata előtt, majd az imából merített erő segítségével legyőzte a szörnyet. A falubéliek Szent György győzelme után áttértek a kereszténységre.⁷¹

A történet alapjául feltehetően egy krokodil legyőzése szolgált, ám szóba jöhet még egy elképzelés, mégpedig egy egyiptomi motívum továbbélése a szent legendájában. Ez a motívum pedig nem más, mint Hórusz győzelme nagybátyja és egyben apja gyilkosa, Széth fölött, akinek kedvelt megjelenési formája volt a krokodil. A római korban elterjedt volt a *Horus Imperator* szobortípus (15. kép), mely Hóruszt római hadvezérként vagy császárként ábrázolja, számos esetben lovon ülve.⁷² Erre látunk példát ma a Louvre-ban található, a 4. századból származó szobron, mely Hóruszt római katonának öltözve, lovon ülve ábrázolja, amint üldözi, majd egy lándzsával megsebesíti a krokodil képét felöltő Széthet. Ez az ábrázolásmód vált a kopt lovasszentek – így Szent György – kedvelt és széles körben elterjedt prototípusává.⁷³

⁷¹ A teljes történetet lásd: DE VORAGINE (2012), 238–242.

⁷² FAZZINI, Richard (1988), *Cleopatra's Egypt. Age of the Pharaohs*. New York, The Brooklyn Museum, 245–246.

⁷³ EFFENBERGER (1980), 9.

Bibliográfia

- BECHTOLD Eszter (2005), *A kopt művészet*. Budapest, Szépművészeti Múzeum.
(Hyperion-szócikk: <http://www2.szepmuveszeti.hu/hyperion/lexikon.php?id=231>
2017.11.05.)
- CANNUYER, Christian (2001), *Coptic Egypt. The Christians of the Nile*. London, Thames & Hudson.
- DE VORAGINE, Jacobus (2012) *The Golden Legend: Readings on Saints*. Oxfordshire, Princeton University Press.
- EFFENBERGER, Arne (1980), *Kopt művészet*. Budapest, Szépművészeti Múzeum.
- ERDŐ Vadim Béla (2007), Az igaz képmás, in: *A gondolat vándorútján*. (13.)
- FAZZINI, Richard (1988), *Cleopatra's Egypt. Age of the Pharaohs*. New York, The Brooklyn Museum.
- FLORENSZKIJ, Pavel (2005), *Az ikonosztáz*. Budapest, Typotex.
- GROSSMAN, Peter (1991), „Architectural Elements of Churches: Iconostasis” in: ATIYA, Aziz Suryal. (szerk.) *The Coptic Encyclopedia*. Vol. I. New York, Macmillan Publishing.
- HART, George (2005), *The Routledge Dictionary of Ancient Egyptian Gods and Goddesses*. London, Taylor & Francis.
- HASZNOS Andrea (2007), Koptság, in: *A gondolat vándorútján*. (13.)
- HERSHON, Paul Isaac – SPENCE-JONES, Henry Donald Maurice (1883), *The Pentateuch According to the Talmud. Genesis: With a Talmudical Commentary*. London, Samuel Bagster and Sons.
- HONDELINK, Hans. – LANGEN, Linda (1991), „Icons, Coptic” in: ATIYA, Aziz Suryal (szerk.) *The Coptic Encyclopedia*. Vol. IV. New York, Macmillan Publishing.
- KÁDÁR Zoltán (1986), *Physiologus. A Zsámboki Kódex állatábrázolásai*. Budapest, Helikon.
- LEHNERT, Franz Rudolf – LANDROCK, Heinrich. Ernst, (1998), *Coptic Icons I*. Cairo, Lehnert-Landrock.
- LEHNERT, Franz Rudolf – LANDROCK, Heinrich Ernst, (1998^b), *Coptic Icons II*. Cairo, Lehnert-Landrock.
- MEGALLY, Fuad (1991), „George, Saint” In: ATIYA, Aziz Suryal. (szerk.) *The Coptic Encyclopedia*. Vol. I. New York, Macmillan Publishing.
- MURRAY, Margaret (1913) *Ancient Egyptian Legends*. New York, E. P. Dutton and Company.
- REGNAULT, Lucien (1999), *The Day to Day Life of the Desert Fathers in Fourth-Century Egypt*. Massachusetts, St. Bede's Publications.

Revideált Károli-Biblia (1963), Budapest, Bibliatársaság.

RUZZA György (2012), *Az ikon. Teológia, esztétika, ikonográfia, ikonológia, technika.* Budapest, Russica Pannoniaca.

TÖRÖK László (2005), *Egypt after the Pharaohs. Treasures of Coptic Art from Egyptian Collections.* Budapest, Museum of Fine Arts.

VANYÓ László (1988), *Az ókeresztény művészet szimbólumai.* Budapest, Szent István Társulat.

WIMMER, Otto (1995), *Szentek szimbólumai.* Budapest, JEL Könyvkiadó.

Képek

1. kép

Isis lactans

<https://seeinggodinart.files.wordpress.com/2015/10/isis-suckling-horus.jpg> (utolsó letöltés: 2017.09.21.)

2. kép

Maria lactans

LEHNERT, Franz Rudolf – LANDROCK, Heinrich Ernst, (1998b). *Coptic Icons II*. Cairo, Lehnert-Landrock, 35. (utolsó letöltés: 2017.09.21.)

3. kép

Az óegyiptomi 'nh jel, melynek jelentése főnévként élet
[https://en.wikipedia.org/wiki/Ankh#/media/File:Ankh_\(SVG\)_01.svg](https://en.wikipedia.org/wiki/Ankh#/media/File:Ankh_(SVG)_01.svg)
(utolsó letöltés: 2017.09.21.)

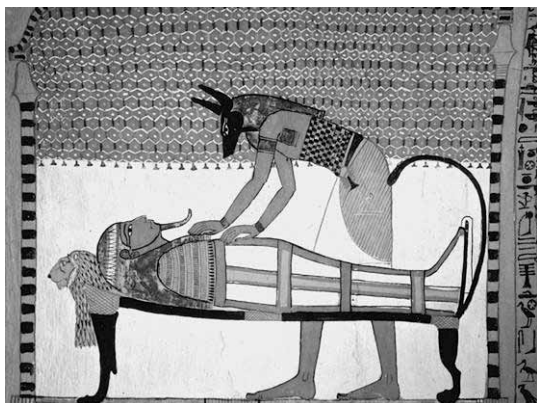
4. kép

A kopt kereszt, a *crux ansata*
<https://hu.pinterest.com/pin/457748749604250944/>
(utolsó letöltés: 2017.09.21.)

5. kép

*Szent Mercurius kísérői, akik
kutya-maszkot viselnek
az ellenség megijesztésének céljából*
(LEHNERT, Franz Rudolf –
LANDROCK, Heinrich Ernst,
(1998). Coptic Icons I. Cairo,
Lehnert-Landrock, 137.

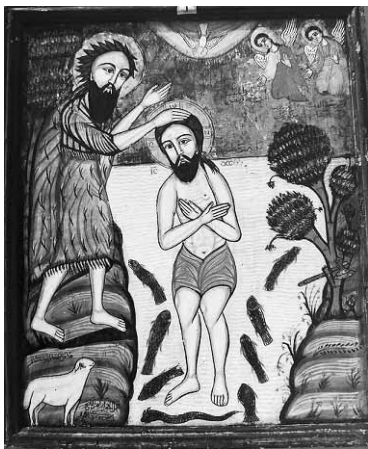
6. kép

*Anubisz maszkot viselő bal-
zsamozó pap Szennedzsem
TT1-es sírjának egyik
ábrázolásán*
([https://en.wikipedia.
org/wiki/Anubis#/media/
File:Anubis_attending_the_
mummy_of_Sennedjem.jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/Anubis#/media/File:Anubis_attending_the_mummy_of_Sennedjem.jpg)
(utolsó letöltés: 2017.09.21.)

7. kép

Krisztus megkeresztelkedésének ábrázolása, melyen a Szent Lélek galamb képében jelenik meg
LEHNERT, Franz Rudolf – LANDROCK, Heinrich Ernst, (1998), Coptic Icons I. Cairo, Lehnert-Landrock, 30.

9. kép

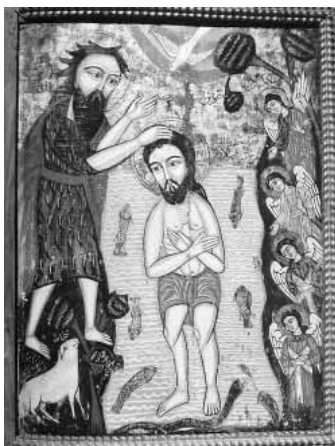
A Krisztus megkeresztelkedését ábrázoló ikonon a folyó halban gazdagnak bizonyul, továbbá a halak szeme nyitva van
LEHNERT, Franz Rudolf – LANDROCK, Heinrich Ernst, (1998), Coptic Icons I. Cairo, Lehnert-Landrock, 31.

8. kép

Angyali Üdvözlés, melyen a Szent Lélek galamb képében van jelen

LEHNERT, Franz Rudolf – LANDROCK, Heinrich Ernst, (1998), Coptic Icons I. Cairo, Lehnert-Landrock, 75.

10. kép

Krisztus megkeresztelkedését bemutató ikon, melyen Keresztelő Szent János lábánál jelenik meg a bárány
LEHNERT, Franz Rudolf – LANDROCK, Heinrich Ernst, (1998), Coptic Icons I. Cairo, Lehnert-Landrock, 101.

11. kép

Máriát, a kis Jézust és Keresztelő Szent Jánost ábrázoló ikon, ahol a szent lábánál szintén megjelenik a bárány

LEHNERT, Franz Rudolf – LANDROCK, Heinrich Ernst, (1998^b), *Coptic Icons II*. Cairo, Lehnert-Landrock, 12.

Szent Antalt és thébai Szent Pált ábrázoló ikonok (balról jobbra:

12. kép: Szent Pált ábrázoló trip-tichon részlet; 13. kép: Yohanna al-Armani 1777-ben festett ikonja; 14. kép: Ibrahim el-Nasikh ikon-festő a két szentet ábrázoló ikonja)

LEHNERT, Franz Rudolf – LANDROCK, Heinrich Ernst, (1998). *Coptic Icons I*. Cairo, Lehnert-Landrock, 50.; Török László (2005), *Egypt after the Pharaohs. Treasures of Coptic Art from Egyptian Collections*. Budapest, Museum of Fine Arts, 259.; LEHNERT, Franz Rudolf – LANDROCK, Heinrich Ernst, (1998). *Coptic Icons I*. Cairo, Lehnert-Landrock, 112.

15. kép

A Louvre-ban található,

4. századból származó Horus

Imperator szobor

http://www.louvre.fr/sites/default/files/imagecache/940x768/medias/medias_images/images/louvre-horus-cavalier.jpg (utolsó letöltés: 2017.09.21.)

16. kép

Szent Györgyöt és a sárkányt
ábrázoló kopt ikon

LEHNERT, Franz Rudolf – LANDROCK,
Heinrich Ernst, (1998). *Coptic Icons I*.
Cairo, Lehnert-Landrock, 105.

Egy gyűrű datálási módszertana a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményében

Ternovácza Adél

1. A gyűrű leírása

Az 53.62-es leltárszámú gyűrű karneol kőből készült. A törzse ellipszoid-szelet, a közepét fúró segítségével átlyukasztották (1. kép). Mérete 25×20 mm. A gyűrű lapja ovális, átmérője 21×16 mm (2. kép).

A gyűrű lapján egy Gorgó látható térdfutásban. A lábait profilból, a csípőjétől felfelé pedig frontálisan vésték. A test súlya az elülső lábára nehezedik, és a következő lépésre készen meghajlik. A hátsó lába szintén hajlott, és elemelkedik a talajtól. A Gorgó bal karját előrenyújtja, a jobbját pedig a test jobb oldalán a mellkasával egy vonalban begömbölyíti. Két szárnya van, amelyek a hátából indulnak ki, és a feje fölött érnek véget. Egy rövid, ujj nélküli, combközépig érő *khitón*t visel. A ruháját deréktájon vastag öv szorítja le, kiemelve alakjának karcsúságát, amely egy emberi test arányaihoz mérten is rendkívül vékony. Ruhájának alsó szegélyét minta díszíti, két-két sáv, amelyekbe hullámmintát vésték. Az öve felett három vízszintes vonal húzódik közöttük pontsoros díszítéssel. Ugyanez a minta található két vésett vonal között melltájékon. A fejet egyenes nyakig érő haj keretezi. Az orr egy széles ovális bemélyítéssel készült, a szemeket egy-egy apró, kerek bevésés érzékelteti. A Gorgó szája tátva van, fogai mikroszkóp alatt látszódnak (3. kép).

A törzs oldalán, az átfúrt lyuk fölé görög feliratot vésték: ΠΑΝΔΑΡΟΣ (1. kép). A leltári karton szerint a tárgy Élisről származik, és az i. e. 6. században készült. A darab közöletlen. A továbbiakban a gyűrűt három szempontból elemzem: az ikonográfiája, a gyűrűformája és a rávésett felirat alapján.

2. A Gorgó ikonográfiai ábrázolásának eredete

A *gorgoneion*t, vagyis a test nélküli Gorgó-fejet már az i. e. 7. század elején ábrázolták, míg az egész alakos Gorgó leképezése néhány évtizeddel később

jelent meg.¹ A legkorábbi *gorgoneion* egy női fejet mutatott be állati jellegű szájjal, kiálló szemfogakkal, nyújtott nyelvvel és kitágított szemekkel. A legkorábbi teljes alakú Gorgókat térdfutásban ábrázolták.²

A Gorgó-ábrázolások eredetével számos kutató foglalkozott. P. Wolters az oroszán külsejét találta a legösztönzőbbnek a figura külalakjának létrejöttében,³ T. Zell viszont a majmok vagy gorillák adaptációját látta a korai reprezentációkban.⁴ Továbbá a kutatók nagy része, mint például J. Boardman⁵ vagy M. J. Padget⁶ egyetért abban, hogy a Gorgó-illusztrációk keverednek közel-keleti, egyiptomi és olyan isten-ábrázolások elemeivel, mint amilyen Humbabáé, Hathoré, Pazuzué vagy Lamastué.

3. A gyűrű ikonográfiájának elemzése

3.1. A Gorgó-ábrázolások kronológiai áttekintése

Számtalan Gorgó-ábrázolás típus létezik, nemcsak korszakok múlásának köszönhetően, de egy-egy időközön belül is eltéréseket mutathatnak kisebb területi egységek. Ennek ellenére vannak olyan tulajdonságok, amelyeket a lokális típusoktól függetlenül a legtöbb archaikus, klasszikus vagy hellénisztikus Gorgó magán visel. Tehát a legjellegzetesebb ábrázolási elemeket figyelembe véve az archaikus kortól kezdve nyomon követhető a Gorgók ikonográfiájának változása az egyes korszakokéval. Ennek megfelelően foglalom össze a továbbiakban e három korszak Gorgó-ábrázolásainak általánosabb jellemzőit, amelyhez a *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* szócikke⁷ nyújtotta a legtöbb segítséget.

¹ KRAUSKOPF, Ingrid (1988), "Gorgo, Gorgones" in: ACKERMANN, Hans Cristoph (szerk., 1988), *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae. IV. I.* Zürich – München, Artemis-Verlag.

² FELDMAN, Thomas (1965), Gorgo and the Origins of Fear, in: *Journal of Humanities and the Classics* (3), 488.

³ WOLTERS, Paul (1909), Ein Apotropaion aus Baden im Aargau, in: *Bonner Jahrbücher* (118), 270.

⁴ ZELL, Theodor (1911), *Riesen der Tierwelt. Jagdebenteuer und Lebensbilder*. Berlin, Ullstein & Co 193.

⁵ BOARDMAN, John (1968), *Archaic Greek Gems*. London, Northwestern University Press, 137–138.

⁶ PADGET, J. Michael (2003), *The Centaur's Smile. The Human Animal in Early Greek Art*. New Haven – London, Princeton University Art Museum, 85.

⁷ KRAUSKOPF (1988), 285–330.

3.1.1. Az archaikus kori Gorgó-ábrázolások főbb jellemzői

Mind a futó Gorgó, mind a *gorgoneion* különösen népszerű téma volt a korai görög művészetben, és bár a *gorgoneion* korábbi az egész alakos Gorgó megjelenítésénél, mind a kettő teret hódított már az i.e. 7. században.⁸

A Gorgó fejének első típusábrázolása Korinthusban alakult ki a protokorinthuszi vázafestészetben. Az archaikus Gorgók arcának leghangsúlyosabb része a tágra nyitott állatias száj volt, amely közszemlére tette az éles fogakat és a kinyújtott nyelvet.⁹ Az archaikus Gorgó lényegében mindig emberi arc maradt jellegzetesebb vagy kevésbé meghatározó állati vonásokkal. A korai lakóniai típusokon például az állati elemek voltak többségben, előfordult, hogy a már általánossá váló oroszlánszaj és fogak mellé oroszlánhoz tartozó orr is társult.¹⁰

A Gorgók testének ikonográfiai fejlődése jóval egyszerűbb a fejükénél. A legtöbb esetben női testtel láthatók. Hosszú lábukat középhosszú ruha (általában *peplos* vagy *khitón*) takarta. A legrégebbi egész alakos Gorgók nem rendelkeztek szárnyakkal. A szárnyak az i.e. 7. század közepén jelentek meg, és szintén a század során társultak hozzájuk a szárnyas cipők is, ezek viszont nem nélkülözhetetlen elemei egy archaikus Gorgónak. A hosszúról rövid ruhára való váltás összefügg a térdfutás megjelenésével, amelynek illusztrálása a hosszú ruhával nem volt lehetséges.¹¹ A térdfutás ábrázolási *szkhémája* az i.e. 7. század végén vagy a 6. század elején alakult ki. A Gorgó ekkor az esetek többségében teljes alakban, futó pozícióban jelent meg. A futó Gorgót általában csípőtől felfelé frontálisan, lábait profilból ábrázolták. Hátukon sok esetben voltak szárnyak, általában kettő vagy keleti mintára négy. Már az i. e. 7. század második felében megjelentek kígyók a Gorgó-ábrázolásokon. Jelenlétük az i. e. 6. századra általánossá vált, bár kígyó nélküli ábrázolások is előfordultak.¹²

Fontos kiemelni, hogy a térdfutás az archaikus korban általános jelenség volt, a klasszikus korra viszont szinte teljesen eltűnt.¹³ A térdfutást mutatja be például a korai, i. e. 590 – i. e. 580 körül készült korfui teljes alakos Gorgó az Artemis-templom oromzatán, mely ma a kerkyrai Régészeti Múzeumban található (4. kép). Az arc az archaikus Gorgó-ábrázolások jellemzőit mutatja. Rövid *khitont* visel, az övén két kígyó fonódik össze.

⁸ PADGET (2003), 84.

⁹ KRAUSKOPF (1988), 317.

¹⁰ KRAUSKOPF (1988), 318.

¹¹ KRAUSKOPF (1988), 318.

¹² BOARDMAN (1968), 137.

¹³ PADGET (2003), 89.

3.1.2. A klasszikus kori Gorgó-ábrázolások fő jellemzői

Az archaikustól a hellénisztikus korig a Gorgók legfontosabb ikonográfiai változásai úgy foglalhatók össze, hogy az állatias, veszélyt sugalló, rettegést keltő Gorgó az idő múlásával egyre inkább emberi formát öltött,¹⁴ mígnem néhány évszázaddal később a torz külső helyett szép nőalakká változott.¹⁵ A torz külső jegyek elvesztése az i. e. 6. század utolsó negyedében kezdődött Athénban.¹⁶ A kora-klasszikus korban a fej ugyan továbbra is szélesebb volt egy emberénél, a száj már ritkábban volt tátva, illetve ha mégis, akkor is csak kivételes esetekben volt kinyújtva a nyelve. A klasszikus kori Gorgókra jellemző, hogy hajuk középen volt elválasztva, arcuk sokkal kevésbé volt torz. Nagy fordulatot jelentett az orr alakjának változása, amely a széles állati alakjából a klasszikus korra hosszú, arányos emberi formát öltött. Egy, az i. e. 4. század második felében készült, és a bostoni Szépművészeti Múzeumban őrzött érme jól szemlélteti a klasszikus kor sajátosságait: az orr hosszú, a száj kicsi és csukott. (5. kép) Kevés teljes alakú Gorgó maradt fenn a klasszikus korból, ezek jórészt vázafestményeken szerepelnek. A rövid, általában combközépig érő viseletét i.e. 500 után felváltotta a hosszú, akár földig érő ruha, általában *peplos*, mely tovább fokozta a Gorgó nőiességét. A térdfutás *szkhémája* megszűnt. A kígyók jelenléte a klasszikus korban általánossá vált, vagy kígyókoszorúként helyettesítették a haját, vagy a hajtól elálló tincseket helyettesítették. A két szárny jelenléte a Gorgó hátán általánossá vált.¹⁷

3.1.3. A hellénisztikus kori Gorgó-ábrázolások fő jellemző

A hellénisztikus korban a legfontosabb ikonográfiai újítás az i. e. 4. század végén megjelenő két szárny volt a fej tetején. A hellénisztikus Gorgó minden esetben egyértelműen női arcot jelenített meg, és a korra jellemző realisztikus stílusban ábrázolták, vagy egy szép, vagy pedig egy eltorzult, patetikus női arcot reprezentált. Az arca nélkülözte az állatias vonásokat, a fej és a test emberi méretekhez mérten arányos. Hosszúkás, szabályos orral, kicsiny szájjal és kiálló, nagy fogak nélkül illusztrálták. Gyakori volt az egész alakos megjelenítése, mégis a pajzsok *aegisén* feltűnő *gorgoneion* volt a legnépszerűbb. A kígyókoszorú a fej körül a hellénisztikus korban általános jelenség volt.¹⁸ Egy i. e. 1. századi érme jól érzékelteti a hellénizmus Gorgó ábrázolásának főbb jellegzetességeit.

¹⁴ KRAUSKOPF (1988), 323.

¹⁵ KRAUSKOPF (1988), 328–329.

¹⁶ KRAUSKOPF (1988), 323.

¹⁷ KRAUSKOPF (1988), 325–327.

¹⁸ KRAUSKOPF (1988), 328–329.

Az érmén a Gorgó feje látható, arca egy női arcot jelenít meg, hajában kígyók tekeregnek és feje tetején két szárny található. Az arcvonások a klasszikushoz viszonyítva lágyabbak, kifejezőbbek. (6. kép)

3.2. A Gorgó-ábrázolások kronológiai áttekintéséből levont következtetések

A gyűrű Gorgó-ábrázolásán számos archaikus elem található. A térdfutás, amely a kor sajátossága, egyértelműen arra utal, hogy egy archaikus korból származó Gorgóról van szó. Ezt a feltételezést erősíti továbbá az állatias száj és orr, a rövid *khitón* és esetleg a háton lévő szárnypár is. Az i. e. 7. század második felében a már megjelent szárnyas cipők és a fej körül, illetve az övön tekergő kígyók nem szerepelnek a gyűrű ikonográfiáján. Ez még nem zárja ki azt, hogy az ábrázolás archaikus, ugyanis a jelen lévő elemek többsége erre az időszakra utal. Közelebbről vizsgálva azonban számos olyan elem található rajta, amelyek nem illenek bele az i. e. 7. – i. e. 6. század Gorgó-ábrázolásaiba.

3.2.1. A fej elemzése

A fej elemzése előtt figyelembe kell venni azt, hogy mivel gemmavésésről van szó, az arc pontos vonásait a vésnök nem tudta azzal az aprólékossággal kiemelni, mint amilyen részletes kidolgozást a vázafestmények, szobrok tükröznek. Az viszont szembetűnő, hogy a fej kicsiny alakja teljes mértékben arányos a testhez képest. Ezzel szemben az archaikus Gorgó-fejek minden esetben aránytalanul szélesek voltak a testhez képest. A Gorgók emberi formába való átalakulása a késő archaikus korral kezdődött meg, ekkor a száj kisebb lett, az arc kevesebb groteszk vonást tartalmazott,¹⁹ de a fejforma még a klasszikus korban is megőrizte aránytalan szélességét a testhez képest.²⁰

A vésnök nem helyezett hangsúlyt a haj kidolgozására. A gyűrű készítője egyenes, rövid és kígyó nélküli haját vésett a Gorgónak. Az archaikus Gorgók haját gyakran díszítették különböző minták, és bár ekkor még nem volt elterjedt, nem is volt példátlan a kígyók jelenléte a haj körül. A hajban tekergő kígyók a késő-archaikus korban váltak népszerűvé. A klasszikus korban a közepén elválasztott haj volt általános, amelyben gyakran tekeregtek kígyók.²¹ A hellénisztikus kor dús kígyókkal keveredő hullámos hajviselete meg sem közelíti a gyűrű ábrázolását, annak ellenére sem, hogy ebből a korból is van

¹⁹ KRAUSKOPF (1988), 323.

²⁰ KRAUSKOPF (1988), 325.

²¹ KRAUSKOPF (1988), 325.

példa kígyó nélküli ábrázolásokra.²² A gyűrű Gorgójának hajviseletében nem található archaikus elem.

A fej apró méretét figyelembe véve a mester nem tudta részletesen kidolgozni az arc részeit, a Gorgó orrát és száját viszont kihangsúlyozta. Az orrát egyetlen ovális bemélyítéssel készítette el, ami arra utal, hogy az archaikus Gorgó-képnek megfelelően széles orrot szeretett volna alkotni, ugyanis ha emberit szándékozott volna, akkor egy hosszúkás és kevésbé széles orral látta volna el a Gorgó arcát. A széles orr az archaikus kor jellegzetessége, illetve ritkábban előfordult a klasszikus Gorgó-ábrázolásokon is.²³

Az arcon a legnagyobb hangsúly a tágra nyílt szájra került. Az archaikus Gorgó-képnek megfelelően a száj aránytalanul nagy az archoz képest, tátva van és – a gyűrű miniatűr mérete ellenére is – mikroszkóp alatt látszanak a fogai (3. kép). A tárgy igen kicsiny mérete miatt elnézhető az, hogy a szemfogak nincsenek kiemelve, mely bár igen elterjedt volt, nem hangsúlyozták minden archaikus kori Gorgón. Viszont a vésnök kihagyott egy nagyon fontos elemet, amely minden archaikus Gorgóra jellemző: a kinyújtott nyelvet.²⁴ A Gorgó kinyújtott nyelvének ábrázolása csak a klasszikus korban vesztítette el állandó jelenlétét, bár még abban az időben is előfordultak kinyújtott nyelvű Gorgók.²⁵

3.2.2. A test elemzése

A térdfutás az archaikus figurák egyik legnépszerűbb pozíciója volt, amelyet nem csak Gorgók esetében ábrázoltak.²⁶ Továbbá, ahogy az előzőekben szó volt róla, már az i. e. 7. század második felében megjelent az egész alakos Gorgók testéhez hozzáadott két szárny. A gyűrűre vésett Gorgón rövid *khitón* látható, amely szintén archaikus sajátosság. A fej elemzésénél már volt szó a test és a fej arányáról. A fej kicsiny, és hozzá egy vékony emberi alkathoz viszonyítva is túl karcsú test társul. A Gorgók alakja az archaikus korban minden esetben groteszk, és a legtöbb esetben túlzóan aránytalan volt az emberi testhez képest. A fejük ovális volt és széles, a testük pedig zömök.²⁷ Az archaikus korban a Gorgót ilyen testalkatban nem ábrázolták.

²² KRAUSKOPF (1988), 328.

²³ KRAUSKOPF (1988), 325.

²⁴ KRAUSKOPF (1988), 318.

²⁵ KRAUSKOPF (1988), 325.

²⁶ THOMSEN, Arne (2011), *Die Wirkung der Götter. Bilder mit Flügelfiguren auf Griechischen Vasen de 6. und 5. Jahrhunderts v. Chr.* Berlin, De Gruyter 39.

²⁷ KRAUSKOPF (1988), 317–319.

A Gorgók leképezése térdfutásban nagyon gyakori jelenség volt ebben az időszakban, mely *szkhémát* azonban csak apró mozdulatok eltéréseivel variálták, mely a kezek és a lábak pozícióját érinthette. A lábak állására két típus létezett: az egyik esetben az alak térdel, az elülső láb derékszögben hajlik meg, a hátsó térd pedig a földön van. A második típusnál a figura fut, ekkor az elülső láb bár be van hajlítva, nem éri el a derékszöveget, és a jobb térd sem érinti a földet, csak futásra készen van behajlítva. A gyűrűre vésott Gorgó a második típusba tartozik.

A kezek tartására sokkalta több variáció létezik, amit a lábak esetében láthatunk. Az egyik talán legnépszerűbb kéztartás az életszerű, futás közbeni állapot, melynél a hátsó kéz lefelé hajlított, az elülső pedig felfelé. A gyűrűn látható Gorgó esetében a hátsó kéz lefelé hajlított, az elülső kéz pedig kiegyenesítve nyúl előre. Habár ez a fajta beállítás igen ritka, nem egyedüli eset. Ilyen például az athéni Nemzeti Régészeti Múzeumban található Nessos-festő által készített *amphora* az i. e. 7. század második feléből (7. kép). Az *amphorára* festett Gorgó megjelenítése azonban a nyújtott bal kezet leszámítva sokkalta merevebb hatást kelt, mint a gyűrűre vésott Gorgó. A hátsó keze szinte derékszögben hajlik lefelé, lábai térdfutást láttatnak. Összességében igen természetellenes hatást kelt. A Gorgó-festő *dinosán* látható, Perseus üldözését bemutató jeleneten a Gorgók testtartása párhuzamba vonható a gyűrűre vésott Gorgóéval, leszámítva a festett Gorgók kéztartását. Ugyanis a festett Gorgók elülső keze bár előrenyúl, nincs teljesen kiegyenesítve, hátsó kezük pedig nincs olyan mértékben meghajlítva, mint a vésott Gorgónak (8. kép). A lábak tartása szinte megegyező, természetesebb hatást keltenek, mint a Nessos-festő által festett Gorgók. Az elülső láb hajlított, de nem olyan mélyen, hogy a másik láb érintse a földet, hanem előkészíti a következő futólépést. Különbség viszont, hogy a gyűrűn látható Gorgó nem visel szárnyas cipőt.

Bár számos elem utal arra, hogy a gyűrű ikonográfiája archaikus – a térdfutás, a szárnyak, a nagy, széles állatias szabású kitárt száj és a hozzá illő széles orr – a test vékony alakja és az apró fej, valamint a kinyújtott nyelv hiánya mérvadók az archaikus korra való datálás ellen. A gyűrű ikonográfiája tehát nem archaikus, hanem archaizáló.

4. A gyűrűforma elemzése

Az 53.62-es leltárszámú gyűrű karneolból készült. A törzse ellipszoidszelet, és a közepét fúró segítségével lyukasztották át. A gyűrű lapja ovális. Mivel hasonló alakú formák gyakran megtalálhatók fémből készült gyűrűknél is,

ezért az elemzés kezdetén abból indultam ki, hogy a gyűrű formáját először a fémgyűrűk alakjai között kell keresni.

4.1. A fémgyűrűk kronológiai áttekintése

4.1.1. Az archaikus kori gyűrűformák

A bronzkor végén a figurális gemmakészítés eltűnt, viszont a teljes fémből készült gyűrűformák a geometrikus-kor alatt is tovább éltek. Az i. e. 7. század végétől a görög területeken újra elkezdődött az intaglio technikával készített, figurális díszítésekkel ellátott gyűrűk gyártása, melyek véséséhez fűröt nem használtak.²⁸ Az archaikus kori gyűrűk alakja nagyon változatos volt, és egymástól jól elkülöníthetően fordultak elő. Mind az archaikus, mind a klasszikus kori fémgyűrű-tipológiát J. Boardman dolgozta ki 1967-ben. Összesen tizenhét archaikus gyűrűtípust határozott meg.²⁹ Népszerű volt a cartouche-gyűrű hosszúkás ovális foglalattal. Ez az Egyiptomból származó típus az i. e. 600-as évek körül jelent meg és Kelet-Görögországban, illetve Cipruson volt a legelterjedtebb, melyet a görög mesterek szögletes gyűrűlappal készítettek. I. e. 600 körül jelent meg. Görög vívmánynak tekinthető az a cartouche-forma, melynek hosszanti oldalai befelé vannak nyomva, és az i. e. 6. század második felében jelent meg. A szögletes, szabályos téglalap alakú gyűrűlappra bár van példa Görögországból és Ciprusról, nagyobb mennyiségben Etruriából került elő az i. e. 5. századból. A téglalap alakú gyűrűlappnak egy változata is ismert, melynél a téglalap két szélén egy-egy bemélyített vonal található. A 6. századra jellemző volt a gyémántalakú gyűrűlap készítése, amelynek a formája szabadon alakítható volt: szélesebb-keskenyebb, kerekesebb-szögletesebb formában egyaránt előfordult. Különleges típust képezett a boiótiai pajzs formájú gyűrűlap és a szintén Boardman által elnevezett oroszlán-típusú gyűrű. Mind a két típus az i. e. 6. században jelent meg. A gyűrűlapokra jellemző továbbá a levél formájú, kisméretű ovális alak, melyek a kései archaikus korban készültek. A levél formájú gyűrűlap egy változata a lapos és hosszú levélforma, melynek a karikája az összes többi archaikus típustól eltér, ugyanis az kengyelalakú. Az archaikus típusok karikái vagy teljesen kereksek, vagy pedig (két esetben, a boiótiai pajzs- és a levélforma alakú gyűrűlap első típusánál) körszeletek. A kengyel alakú karika az archaikus kor végén jelent meg, és formája végigkíséri a teljes klasszikus kort. Az ovális gyűrűlap széles, kerek változata Boardman

²⁸ BOARDMAN, John (2001), *Greek Gems and Finger Rings*. London, Thames and Hudson, 153.

²⁹ BOARDMAN (1968), 4.

tipológiája alapján az archaikus korban még nem volt jelen.³⁰ Boardman archaikus gyűrű-tipológiáját széles körben elfogadták, például 1992-ben J. Spier az általa szerkesztett J. Paul Getty Museum katalógusában e tipológia alapján sorolja be a tárgyakat.³¹ F. H. Marshall Boardman tipológiájának létrejötte után egy évvel a British Museumban található görög, etruszk és római gyűrűkből készített katalógusában, a múzeum gyűjteményére szűkítve hét fő típust különít el a múzeumban található gyűrűkre vonatkozóan, mely összeegyeztethető Boardman tipológiájával, új archaikus gyűrűtípust azonban nem állapít meg. G. M. A. Richter Boardman tipológiájának megjelenése előtt, 1956-ban a Metropolitan Museum gemmagyűjteményéből készített katalógusában a gyűrűket együtt tárgyalja a fémre, - általában aranyra felfűzött - skarabeusokkal és skaraboidokkal, különös figyelmet szentelve az ikonográfiájuknak. Annak ellenére, hogy ez a katalógus előbb készült Boardman tipológiájánál, összeegyeztethető a kettő, mivel nem szerepel olyan forma benne, amely a tipológiában nincs jelen. A Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményében található, tanulmányomban tárgyalt gyűrű alakjára vonatkozóan mindebből az a következtetés, hogy sem Boardman tipológiájában, sem pedig más katalógusban nem szerepel olyan archaikus gyűrűforma, amely nagyméretű ovális gyűrűlappal rendelkezik.³²

4.1.2. A klasszikus kori gyűrűformák

Az i. e. 5. – i. e. 4. század a teljes-fémgyűrűk formája terén kevesebb jól elkülöníthető típust kínál, mint az archaikus időszak, inkább a formák tovább fejlődéséről lehet beszélni. A klasszikus kor gyűrűformái a legtömörebben úgy foglalhatók össze, hogy míg a kora-klasszikus időkben a nyújtott ovális, illetve a levélforma jellemző, később a foglalat szélesebb ovális alakú, majd az i. e. 4. századra egészen nagyméretű, kerek formájú lett.³³ Az általános kora-klasszikus karikaforma kengyel-alakú volt és vékony, a negyedik század végén viszont a karika formája kerekébbé, súlya nehezebbé vált. Körülbelül egy évszázad alatt a levél formájú gyűrűlap általalakult széles, kerek formájúvá, a karika pedig a vékony és

³⁰ MARSHALL, Frederick Henry (1968) *Catalogue of the Finger Rings. Greek, Etruscan, and Roman in the Departments of Antiquities. British Museum.* Oxford, Oxford University Press Warhouse, 39–40.

³¹ SPIER, Jeffrey (1992), *Ancient Gems and Finger Rings. Catalogue of the Collections.* Malibu-California, The J. Paul Getty Museum, 24–34.

³² RICHTER, Gisella (1956), *Catalogue of Engraved Gems. Greek, Etruscan, and Roman.* Roma, L'Erma di Bretschneider 7–17.

³³ FURTWÄGLER, Adolf (1900), *Die Antike Gemmen. Geschichte der Steinschneidekunst.* Berlin – Leipzig, Giesecke & Devrient 131.

könnyű voltából vastagabbá és nehezebbé vált. A technikában is változás történt: az archaikus korban nem használtak fűröt, viszont a klasszikus időszakban a használatával mélyebben tudtak vájni az anyagban, amely részletesebb kidolgozást eredményezett.³⁴ Boardman összesen tizenhét klasszikus, teljes fémből álló gyűrűtípust különböztetett meg, és a tipológiáját egészen az i. e. 3. századig tolta ki.³⁵ Az I számú típus nagyon hasonlít ahhoz a késő-archaikus formához, melynek a karikája kengyelalakú, a gyűrűlapja pedig levél formájú, a különbség viszont az, hogy ennek a kora-klasszikus formának a gyűrűlapja inkább gyémántalakú. Az i. e. 5. század közepéig ez volt a legáltalánosabb forma. A II számú típus is hasonló, a gyűrűlap levél formájú és a kengyel alakú karika kissé kerekesebb, jobban illeszkedik az ujjra, és az i. e. 5. század közepétől annak végéig tartják számon. Az ezt követő formák igen hasonlóak egymáshoz. A következő négy forma jól szemlélteti, hogy a gyűrűlap ovális alakja folyamatosan nőtt és vált kerekesebbé az i. e. 4. századig. A karikák formái változatosabbak, a kengyel-alak mellett előfordul kör alakú, és olyan is, melynek körszelet alakja van. Három típusnál, a IX, X, XII-es számú formáknál a gyűrűlap eléri a teljesen kerek formát. Ezek az i. e. 4. század második felére, és az azt követő időkre datálhatók. A karikájuk alakja viszont eltér, a IX-nek kengyel-, a XI-nek kerek, a XII-nek széles-kengyel formája van. A X, XIV, XV számú típusok a nagy ovális és kerek gyűrűlapokkal szemben kisméretűekkel rendelkeznek, illetve az utolsó két típus kőberakással rendelkezik. Ezek az i. e. 4. század utánra datálhatók. Ezekon kívül a XIII-as számú típust fontos kiemelni, mert ez az első típus, amelynek a karikája nem vékony, hanem a gyűrű sínjétől kezdve a vállig folyamatosan vastagodik. A gyűrűlap ennél a típusnál nem csak kicsi és ovális, de egyenlő oldalú, gyémántalakú is lehet. Ez a forma az i. e. 4. század végén jelent meg, és folytatódott tovább. A karika alakja vastag, akárcsak az Antik Gyűjtemény gyűrűjének esetében, közelebbi kapcsolatba azonban nem hozható vele, mivel a gyűrűlap mérete nem közelíti meg az elemzett gyűrűt. A többi típus esetében, ha van is hasonlóság a tipológiában szereplő gyűrűk és az elemzett gyűrű között, az csupán a gyűrűlap alakjára és méretére vonatkozik, a karikák teljes mértékben eltérők.³⁶

4.1.3. Hellénisztikus kori gyűrűformák

Gyakran nehéz elkülöníteni egymástól a hellénisztikus gyűrűket a császárkori gyűrűktől. A hellénisztikus kori, gemma nélküli fémgyűrűkre az jellemző, hogy a karika válla a gyűrűlap felé szélesedik, alkalmazkodva annak konvex és

³⁴ BOARDMAN (2001), 212.

³⁵ BOARDMAN, John (2001), 213.

³⁶ BOARDMAN (2001), 212–214.

nagyméretű alakjához. A gyűrűk ezen formája kitart egészen a császárkorig.³⁷ Az 1988-ban H. Guiraud által Gallia területére felállított tipológiában a gyűrűk formáit az i.e. 4. századtól i. sz. 4. századig taglalja. Ebben az időszakban már nem teljes fémgyűrűkről van szó, általánossá válnak a kőberakások. H. Guiraud kronológiai sorrendben négy szakaszt határoz meg, mindegyikhez több forma tartozik. Az első típusnál, amely az i. e. 4. – i. e. 1. századig tart, három formát különít el, mind a háromnál *paralelopipedon* alakú foglalat magasodik a karika fölé, és a gyűrű hossza mindig nagyobb, mint a szélessége. A második szakasznál, mely az i. e. 1. – i. sz. 3. századig tart, hat formát különít el. Ezekből a formákból a D és E típus abban különbözik a többi alaktól, és hozható kapcsolatban az alakja a Szépművészeti Múzeum gyűrűjével, hogy a karika vonala a foglalat kerek alakjához alkalmazkodva fokozatosan kiszélesedik, és a karika sínje a váll legfelső pontjáig fokozatosan vastagodik. A következő két szakasznak, amelyek az i. u. 3 – 4. századra keltezhetők, minden formáját a karika körvonalának tagoltsága jellemzi. A gyűrűk szögletesebbé válnak, több részből tevődnek össze, így nem hozhatók kapcsolatba a Szépművészeti Múzeumban található gyűrű alakjával.³⁸ A hellénisztikus korban népszerűek voltak az elemzett gyűrű formájával megegyező gyűrűlapok, ahogyan a vastag karika is. Fontos különbség viszont, hogy a hellénisztikus fémgyűrűk karikájának válla kifelé szélesedik, az 53.62-es számú gyűrű válla viszont befelé hajlik.

4.1.4. A fémgyűrű formák elemzéséből levont következtetés

Az archaikus kor végén megjelennek a kisméretű ovális gyűrűlapok, amelyek a kora klasszikus korban egyre népszerűbbé váltak, egyre szélesebbek lettek. A hellénisztikus korban a nagy, ovális gyűrűlapok mellett megjelennek a nagy, kerek gyűrűlapok is. A római-korban elterjedtek a kőberakások. H. Guiraud hellénisztikus és római kori gyűrűtipológiájában nem is említ kőfoglalat nélküli gyűrűket. A gyűrűkarikák az archaikus és klasszikus korban vékonyak és könnyűek voltak, a klasszikus kor végén jelentek meg a vastagabb karikák, amelyek a hellénisztikus korban tettek szert népszerűsége, viszont olyan forma, mint amilyen az 53.62-es gyűrű rendelkezik, a hellénisztikus korban sem található. Összességben elmondható, hogy egyáltalán nincs olyan fémgyűrű forma, amely kapcsolatba hozható az elemzett gyűrűvel.

4.1.5. A százánida gyűrűformák

³⁷ FURTWÄNGLER (1900), 149.

³⁸ GUIRAUD, Hélène (1988), *Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule (Territoire français)*. Paris, C.N.R.S. Editions, 78–81.

A Szépművészeti Múzeumban található gyűrű formájával rokon példányok a szászánida pecsétgyűrűk között keresendők. Az újperzsa glyptika a Szasszanida Birodalom létrejöttével keletkezett, ami i. u. 226. körül jött létre, és a Közel- és Közép-Kelet legerősebb birodalma volt egészen 642-ig, amikor is az arab törzsek megdöntötték a birodalmat, és elfoglalták a területét.³⁹ Bár a glyptikájuk őrzi az achaimenida, graeco-perzsa és parthus hagyományokat, a nyugatról szomszédos Római Birodalomban széles körben elterjedt gemmahasználat is nagy hatást gyakorolt rájuk. A gyűrűk formája a helyi hagyományt követve többnyire félgömb, gömbszelet vagy ellipszoid alakú. Oldaluk át vannak fúrva, hogy felfűzhetők legyenek. Véséstechnikájukra a római császárkor tömegtermelésének leegyszerűsített formaadása jellemző: nagyobb gömbfelületekbe rövid vonalakkal vésik az alakok részleteit. Funkciójuk szerint pecsétkövek voltak, amelyek a szászánida társadalomban jogi és kereskedelmi szerepet töltöttek be.⁴⁰ A kövek leggyakoribb anyaga achát, kalcedon, karneol, jaspis, hematit, márvány, lazurit, topáz, hegyi kristály és hyazinth volt. A szászánida gyűrűk formáinak megalapozó tipológiáját R. Göbl készítette el. A lapított törzzsel és ovális lappal rendelkező formát a tipológiához P. Zazzofig hozza. Ennek köszönhetően megkülönböztetünk: kerek lappal és díszítetlen törzzsel rendelkező gyűrűket, melyeknek a törzse vagy gömb-, vagy ellipszoid szelet. Ritkán előforduló gyűrűtörzs a kerek lappal rendelkező gyűrűknél még a kúp alak. A második típushoz tartoznak az ovális lappal rendelkező gyűrűk, amelyeknél a törzs egyaránt lehet díszített és díszítetlen, alakjuk pedig vagy lapított gömb-, vagy lapított ellipszoid-szelet alakú. Az utóbbi egy változata a tojás alakú ellipszoid-szelet. A harmadik típushoz a gyűrűkövek tartoznak, amelyeket fémgyűrűkbe tettek foglalatként.

A szászánida pecsételő gyűrűk keltezése a birodalom fennállása idejének pontos ismeretében is igen nehéz. A. D. H. Bivar 1969-ben a gyűrűk törzsének formájára alapozva felállította a szászánida gyűrűk kronológiáját.⁴¹ A kronológiát bár széles körben elfogadták, pont azért, mivel egyszerű logikát követ, pontossága sok esetben megkérdőjelezhető. A gyűrűkövek készítését az i. u. 3–4. századra, az átlukasztott ellipszoid törzsű gyűrűket az i. u. 4–5., míg a félgömb alakú lappal rendelkező gyűrűtörzsűket az i. u. 5–6. századra keltezi. Az ellipszoid alakú gyűrűtörzsűk gyakran díszítettek. Az egyszerűség

³⁹ SPIER (1992), 164.

⁴⁰ WIEGANDT, Herbert (1998), *Charms of the Past. Engraved Gems. A Private Collection of Ancient, Medieval, and Modern Intagli and Camei*. Marburg, Verlag Herbert Wiegandt, 86.

⁴¹ BIVAR, Adrian D. H. (1969), *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum: Stamp Seals. Vol. 2: The Sassanid Dynasty*. London, British Museum Press, 146–149.

kedvéért a gyűrűtörzsön található reliefszobrokat úgy jelölik, mint csiga-, halhólyag- és lencseminta.⁴² Az 53.62-es leltári számmal ellátott gyűrű átlukasztott díszítetlen ellipszoid alakú és ovális lappal rendelkező gyűrű. Bivar kronológiája alapján így a 4–5. századba sorolható. A gyűrű formája teljesen egyezik a szászánida formákkal, nem utal arra jel, hogy a tárgyat a korszak után készítették volna.

5. A felirat elemzése

F. H. Marshall a gyűrűkön levő feliratokat funkciójuk szerint osztályozta. Külön kategóriába sorolta a tulajdonosok nevét, akik a kezdeti időszakból a késő-római időkig megörökítették nevüket a gyűrűjükön. Számos felirat arra enged következtetni, hogy az ilyen típusú gyűrűk ajándékként kerültek tulajdonosaikhoz, melyet legegyszerűbben a *δῶρον* (ajándék) vésettől jelezték. Számos gyűrű felirata mutat arra, hogy a tárgyat az isteneknek szánták, azok nevének megörökítésével. Külön kategóriát képeznek a temetkezésre utaló gyűrűfeliratok, erre utal például a latin *Ave*.⁴³ G. M. A. Richter hosszasan foglalkozott azokkal a feliratokkal, amelyeken a véső mester örökítette meg saját nevét. A görög és latin írók számos gemmavésőt ismertek és jegyeztek le, és ennél is többet őriztek meg a fennmaradt tárgyak. A legnagyobb archaikus kori gemmavésnöknek Epimenészt, a legjelentősebb klasszikus mesternek pedig Dexamenoszt tartották. A felirat akkor utalhat a vésőkre, ha a név alanyesetben van; ha genitivusban áll, a birtokos személyét jelzi.⁴⁴

Az Antik gyűjtemény gyűrűjén az ógörög ΠΑΝΔΑΡΟΣ felirat olvasható (12. kép). A birtokos neve azért zárható ki, mert a név alanyesetben van. A *Der Neue Overbeck*⁴⁵ és a *Künstlerlexikon der Antike*⁴⁶ lexikonban, melyekben minden ismert görög mester le van jegyezve, Pandaros neve nem található, ám biztosan ez sem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a mester neve szerepel a tárgyon. Pandarost, a trójai háborúban Trója oldalán harcoló héróست, Lykaón fiát Homéros örökítette meg az *Ilias*-ban, és ez az oka annak, hogy először ebben a műben kerestem a Pandaros és a Gorgó közötti kapcsolatot. Homéros

⁴² WIEGANDT (1998), 87.

⁴³ MARSHALL (1968), 28–30.

⁴⁴ RICHTER (1956), 33.

⁴⁵ KANSTAINER, Sascha (szerk., 2014), *Der Neue Overbeck. Die antiken Schriftquellen zu den bildenden Künsten der Griechen*. Berlin, Walter de Gruyter Verlag.

⁴⁶ Vollkommer-Glökler, Doris (szerk., 2004), *Künstlerlexikon der Antike. Band 2*. München-Leipzig, Verlag K.G. Saur.

a Gorgót háromszor említi ebben az eposzban. Először mint az Athéna pajzsát díszítő *gorgoneiont*,⁴⁷ másodsor mint hasonlatot használta fel a Gorgó tekintetét Hektór nézéséhez,⁴⁸ végül pedig az Agamemnón pajzsának *aegisét* díszítő *gorgoneionról* beszél.⁴⁹ Mindez azonban kevés a gyűrűre vésett kép és név összefüggésének megállapításához. Annak ellenére, hogy ez a vizsgálat nem hozott sikert, mégsem kizárt, hogy a Pandaros név a gyűrűn a Gorgóval való kapcsolattal magyarázható. Pandaros nevét ugyanis számos további antik író is megörökítette, mint Euripidész, Vergilius és Strabón. Ahhoz viszont, hogy ez a felmérés eredményt hozzon, nagyobb ívű kutatás szükséges, amely Pandaros és a Gorgó közötti kapcsolatot keresi antik írók műveiben.

6. A gyűrű állapotának vizsgálata

A gyűrű lapján különböző karcolástípusok vannak. A mikroszkóp alatt vizsgált különböző irányú felszínes karcolások a lap egészén, az egyes ütődésektől ért ritkább mélyebb barázdák a gyűrűlap alsó szélén, a kopások és apró leütődések a gyűrűlap szegélyein a hosszú idő okozta kivédhetetlen sérülésekre utalnak. Érdemes viszont figyelni arra, hogy a vésett Gorgó teste körül, a fejtetőtől, a két szárny legfelső pontjától, az első láb combjának felső részétől és a hátsó láb szárának felső vonalától kiindulva apró egyirányú, fésűszerű, sűrű függőleges vájak vannak. Az előbb felsorolt típusokkal szemben ezek nem véletlenszerűek, hanem emberi kéz által keletkeztek. Mikor a mester befejezte a Gorgó kivésését, a gyűrűlap felületét lecsiszolta. Ekkor azonban az ábrázolás helyén a véséstől „sérült” sima felszín az ikonográfia körül érzékenyebbé vált, és mikor a mester lecsiszolta munkája után a gyűrűlapot, – a karcolások alapján – egyirányú függőleges mozdulatokkal, felsértette az ábrázolás körüli felszínt. Így keletkeztek a fésűszerű vájak.

Amit ezen kívül a mikroszkópos vizsgálat során érdemes megfigyelni, az a fényvisszaverődés a gyűrűn. A gyűrűlap felszíne simának, laposnak látszik. Ha viszont valóban az lenne, akkor, akár a tükrön, a fény ezen sem törne meg. A fény egyenetlen mozgása a gyűrű felszínén azonban rávilágít arra, hogy a gyűrű vésnöke a polírozással nem végzett alapos munkát, a felszín nem tükörsima. Továbbá, végigfuttatva a fényt a gyűrű törzsén, nyilvánvalóvá válik a különbség a gyűrűlap és a gyűrűtörzs felszíne között. A felszínről visszaverődő fény sokkalta élesebb és tisztább, mint a törzsről visszaverődő tompa, gyenge

⁴⁷ HOMÉROSZ, Iliász. 5.741

⁴⁸ HOMÉROSZ, Iliász. 8.349

⁴⁹ HOMÉROSZ, Iliász. 11. 36

fény. A különbség oka, hogy a törzs jóval sérültebb a gyűrűlapnál, sokkal több rajta a felszínes apró karcolás, amely nem engedi visszaverődni a rá eső fényt. Ebből az a következtetés vonható le, hogy a gyűrűlapot nem a gyűrű készítése idején csiszolták le utoljára.

A mikroszkóp alatt megfigyelt tárgy vizsgálatának eredményei azt a konklúziót vonják maguk után, hogy a szászánida gyűrű lapját valamennyivel készítése után újra lecsiszolták. Ez jelentheti azt, hogy a szászánida gyűrűnek már előzőleg díszítve volt a gyűrűlapja, és a gyűrű második mestere ezt lecsiszolta és belevészte a Gorgót, illetve azt is jelentheti, hogy a gyűrű eredetileg is díszítetlen volt, és a második mester azért csiszolta le a gyűrűlapot, hogy tiszta, karcolásmentes felületen dolgozhasson.

7. Konklúzió

A gyűrűt három szempontból elemeztem. Az ikonográfiája, amely egy futó Gorgót ábrázol, archaizáló stílusban készült. A gyűrű formája nem hozható kapcsolatba a görög és a római kultúrából ismert fémgyűrűk formáival, párhuzama a kőgyűrűk között keresendő, és a szászánida pecsétgyűrűknél található meg. Bivar szászánida gyűrűkre vonatkozó kronológiája alapján az i. u. 4. és 5. század között készülhetett. A felirat elemzését bár sok irányból meg lehet közelíteni, a keltezés szempontjából lényeges, hogy a nyelve görög és valószínűleg egy időben vésték rá az ábrázolással. Mindennek alapján az a következtetés vonható le, hogy a gyűrű a szászánida korban, feltehetően az i. u. 4. vagy 5. században készült, a feliratot és az archaizáló stílusban készült ikonográfiát pedig a szászánida kor után vésték rá.

Képek

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

7. kép

8. kép

A képek forrása

1. kép: http://www.szepmuveszeti.hu/adatlap/gyuru_alaku_karneol_pecsetelo_gorgoval_7319: Megtekintve: 2017. 09. 10.
2. kép: http://www.szepmuveszeti.hu/adatlap/gyuru_alaku_karneol_pecsetelo_gorgoval_7319: Megtekintve: 2017. 09. 10.
3. kép: saját fénykép
4. kép: https://www.google.rs/search?q=kerkyra+artemis+gorg%C3%B3&espv=2&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjH_o_klqLTahWGkiwKHWkv-DIMQ_AUIBigB&biw=1366&bih=589#imgsrc=4sKNh2aIADkI9M: Megtekintve: 2017. 09. 10.
5. kép: https://www.google.rs/search?q=museum+of+fine+arts+gorgon+boston&espv=2&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwje3MvQl6LTahUK-KywKHf0hAdgQ_AUIBigB&biw=1366&bih=589#imgsrc=Ir4JsvzewBAWwM: Megtekintve: 2017. 09. 10.
6. kép: Lexicon Iconographicum Mythologie Classicae. IV. 2. Zürich – München 1988. 173.
7. kép: https://www.google.rs/search?q=nessos+painter+gorgon&espv=2&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiF-efRmKLTAhVKFSwKHQu9DfkQ_AUIBigB&biw=1366&bih=589#imgdii=ltepRyfuda5s0M:&imgsrc=WmhrN_A0MrPy2M: Megtekintve: 2017. 09. 10.
8. kép: https://www.google.rs/search?q=gorgon+painter&espv=2&site=webhp&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjsw8mdmaLTahWEkSwKHQxg-DYAQ_AUIBigB&biw=1366&bih=589#imgsrc=aILO3xeQdlzGkM: Megtekintve: 2017. 09. 10.

Bibliográfia

- BIVAR, Adrian D. H. (1969), *Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum: Stamp Seals. Vol. 2: The Sassanid Dynasty*. London, British Museum Press.
- BOARDMAN, John (1968), *Archaic Greek Gems*. London, Northwestern University Press.
- FELDMAN, Thomas (1965), Gorgo and the Origins of Fear, in: *Journal of Humanities and the Classics* (3.)
- FURTWÄNGLER, Adolf (1900), *Die Antike Gemmen. Geschichte der Steinscheidekunst*. Berlin–Leipzig, Giesecke & Devrient.
- GUIRAUD, Hélène (1988), *Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule (Territoire français)*. Paris, C.N.R.S. Editions.
- KANSTAINER, Sascha (szerk., 2014), *Der Neue Overbeck. Die antiken Schriftquellen zu den bildenen Künsten der Griechen*. Berlin, Walter de Gruyter Verlag.
- KRAUSKOPF, Ingrid (1988), "Gorgo, Gorgones" in: ACKERMANN, Hans Cristoph (szerk., 1988), *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae. IV. I*. Zürich – München, Artemis-Verlag.
- MARSHALL, Frederick Henry (1968), *Catalogue of the Finger Rings. Greek, Etruscan, and Roman in the Departments of Antiquities. British Museum*. Oxford, Oxford University Press Warehouse.
- PADGET, J. Michael (2003), *The Centaur's Smile. The Human Animal in Early Greek Art*. New Haven – London, Princeton University Art Museum.
- RICHTER, Gisella (1956), *Catalogue of Engraved Gems. Greek, Etruscan, and Roman*. Roma, L'Erma' di Bretschneider.
- SPIER, Jeffrey (1992), *Ancient Gems and Finger Rings. Catalogue of the Collections*. Malibu-California, The J. Paul Getty Museum.
- THOMSEN, Arne (2011), *Die Wirkung der Götter. Bilder mit Flügelfiguren auf Griechischen Vasen de 6. und 5. Jahrhunderts v. Chr.* Berlin, De Gruyter.
- VOLLKOMMER-GLÖKLER, Doris (szerk., 2004), *Künstlerlexicon der Antike. Band 2*. München-Leipzig, Verlag K.G. Saur.
- WIEGANDT, Herbert (1998), *Charms of the Past. Engraved Gems. A Private Collection of Ancient, Medieval, and Modern Intaglii and Camei*. Marburg, Verlag Herbert Wiegandt.
- WOLTERS, Paul (1909), Ein Apotropaion aus Baden im Aargau, in: *Bonner Jahrbücher* (118.).
- ZELL, Theodor (1911), *Riesen der Tierwelt. Jagdebenteuer und Lebensbilder*. Berlin, Ullstein & Co.

Párbaj és becsület

A párbaj népszerűségének, fennmaradásának okai a dualizmus kori Magyarországon

Tóth Kelemen

„Nincsen nemzet a világon, ahol annyi becsületügyet intéznének el lovagias uton, mint éppen minálunk, Magyarországon. A franciák és olaszok (...) talán együttvéve sem vívnak annyi párbajt, mint mi magyarok.”¹ – Clair Vilmos *codex*ének kezdősorai, annak ellenére, hogy minden bizonnyal túlzóak, kiváló képet festenek a dualizmus kori Magyarország egy meghatározó társadalmi rétegének moráljáról, értékrendjéről, hiszen a párbaj jelen volt a minden napokban, az irodalomtól kezdve, a kávéházi kultúrán át, egészen a politikai életig éreztetve hatását. Gondoljunk például Tisza Istvánra, Krúdy Gyulára vagy akár Gárdonyi Géza álmokfutására.²

A párbaj eredete

„A párbaj (...) tágabb értelemben véve (...) egykoru az emberiséggel”, állítja Clair Vilmos.³ Ezzel természetesen egyetérthetünk, ha párbaj szavunk jelentését kitágítjuk olyannyira, hogy két egyén – legyenek azok férfiak, de akár nők is – a közöttük támadt nézeteltérést, konfliktust küzdelem által simítja el. Azonban az általunk vizsgált időszakban rendkívül nagy népszerűségnek örvendő párbaj korántsem része *ab ovo* az emberiség történelmének, ahogyan ezt Schopenhauernél is olvashatjuk.⁴ Szerinte a lovagi becsület és így a velejáró párbaj is „annak az időnek a szülötte, melyben az ököl gyakorlottabb volt, mint

¹ CLAIR Vilmos (1914), *Párbaj-codex*. Budapest, Singer és Wolfner, 3.

² Gárdonyi Géza 1894-ben, egy álhír miatt párbajozott barátjával, Ujlaki Antallal, akit – miután elvesztette a kontrollt maga felett – össze-vissza vagdalt, sőt bal karját szinte tőből levágta. Továbbá Gárdonyi az őt megfélemezni szándékozó vezetőiségeket is megsebesítette, egyiküket az arcán, másikat a száján vágta meg. CLAIR Vilmos (2002), *Magyar párbaj*. Budapest, Osiris, 324.

³ CLAIR (1914), 5.

⁴ Arthur Schopenhauer párbajról és becsületről alkotott véleményét elsősorban a magyarországi párbajellenes írók becsületfelfogására gyakorolt hatása miatt tekinthetjük mérvadónak.

a fej, s a papok békóban tartották az észet.”⁵ – Schopenhauer ezt a középkorra értette. Clair is megjegyzi, hogy a párbaj korabeli formája és szabályai a közműltban alakultak ki, ám végül mégis beleesik abba a hibába, hogy a korai eredet bizonyítékaként az ókortól – illetve Magyarországot tekintve a honfoglalástól – kezdve hoz példákat, mely esetek mindegyikében felfedezhető egy a 19. században dívó intézménytől való lényegi eltérés: az individuum hiánya, hiszen ezeket a korai páros harcokat minden esetben valami nagyobb egység, egy felsőbb erő nevében vívják.⁶ Ezt a különbséget már a 19. században is felismerték, Vutkovich Sándornál olvashatjuk, hogy „ma az egyén küzd egyén ellen, akkor pedig a közcél tudata domborodott ki.”⁷

A felsőbb erőtlől való vezéreltség természetesen igaz a legrégebbi germán törvénygyűjteményben, a Szász Tükörben szigorú szabályok közé szorított törzsi szokásokból eredő istenítéletre is, mellyel – szigorúan tanúk előtt – a vádlottak bűnösségét vagy éppen ártatlanságát kívánták bizonyítani.⁸ Azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Európa-szerte a páros harcok említett formája honosítja meg a párbajszokást. Tényleges változásra, így az egyéni becsület előtérbe helyezésének lehetőségére majd a késő középkori lovagi párbajok alkalmával nyílik lehetőség. Az ilyen magántermészetű, becsületből, nemes urak által vívott párbajok a reneszánsz Itáliából terjedtek el egész Európában és szolgáltatnak tényleges tradicionális alapot a 19. század párbajaihoz.⁹

Magyarországon a párbaj „modern” formájához legközelebb talán a török hódoltság időszakának párviadalai, vitézi bajvívásai állnak, melyek története szinte egybeforrt Gyulaffy László és Thury György nevével.¹⁰ Kezdetben ezeket a viadalokat is áthatja a kollektív becsület védelméért való helytállás, ezért felfoghatjuk őket az idegen vallások és civilizációk között dúló háború részeként. Ám mivel békeidőben az ilyen egyéni megmozdulásokat, villongásokat tiltotta az udvar, így a háború idején szokásos kihívási formák (a toll, a kopja) már nem bizonyultak elegendő indítéknak, ezért a török és magyar vitézek körében elterjedt az a szokás, hogy becsmérő, ún. kötődző leveleket küldtek egymásnak.¹¹ Takáts Sándornál olvashatunk Huszár Péterről, aki ilyen

⁵ SCHOPENHAUER, Arthur (1906), *Életbölcselet*. Budapest, Lampel, 39.

⁶ HADAS Miklós (2003), *A modern férfi születése*. Budapest, Helikon, 96.

⁷ VUTKOVICH Sándor (1895), *A párbaj*. Pozsony, Eggenberger-féle (Hoffmann és Molnár) Könyvkereskedés, 12.

⁸ A későbbi korok párbajsegédeinek hagyománya itt gyökerezik.

⁹ DEÁK István (1993), *Volt egyszer egy tisztikar*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 167–168.

¹⁰ NEMERE István (2016), *Híres párbajok*. Budapest, Hystoricum, 64.

¹¹ TAKÁTS Sándor (1913), *A török-magyar bajviadalok*. Budapest, Franklin Társulat, 52.

helyzetben a mocskolódo vitézi levelek mellett előszeretettel küldött disznó- vagy róka farkat, de akár rokkát is a kihívásra nem felelő törököknek.¹² Ebben az esetben már egészen más problémák is felmerültek, mint a vallás vagy a nemzet védelme, hiszen a sértegető levelek egyértelműen az egyén becsületén, jó hírnevén hagytak foltot és „a becsületen esett foltot, csak vér moshatja le.”¹³ A felsőbb tiltás ellenére vívott viadalokat már elhelyezhetjük az általunk vizsgált időszak párbajozási szokásainak idővonalán, hiszen minden formai körülmény adott volt a párbajhoz: a felek saját becsületük védelmében léptek fel, az összecsapást nem azonnal, hanem később, egy előre megbeszélte helyen intézték el, természetesen a szabályok betartatásáért felelős tanúk jelenlétében.¹⁴

A 17. századtól kezdve az individualizálódással párhuzamosan megindul egy *exkluzívizációs* folyamat is, mely során a párbaj rendi privilégiummá válik.¹⁵ Mivel csak nemesi származású egyének üzhették, így az alacsonyabb társadalmi rétegek tagjai párbajképtelenné váltak.¹⁶ Hadas Miklós szerint az elit ennek a privilégiumának köszönhetően hosszú időre képes kivonni magát a civilizáció folyamata által generált tételes és szokásjog alól, emellett lehetővé válik számára, hogy az egyre civilizáltabb és racionalizáltabb világban is eleget tegyen ősi, harcos késztetéseinek.¹⁷

Magyarországon a 18. század végére kirajzolódott a vívásnak valamiféle kultúrája, ebben jelentős szerepe volt a külföldről hazatérő diákoknak, illetve az általuk meghonosodott külföldi szakmunkáknak, ám mindez a tényleges vívósport kialakulása helyett csupán a párbajok népszerűségének növekedését eredményezte. A 19. század elején sorra alakuló – főleg külföldi mesterek által alapított – vívóiskolák már beengedték soraikba a nem nemesi származású személyeket is, a fiatalság számára pedig új ideál kezdett kirajzolódni: az edzett, becsületes úriember, aki, ha sértés éri, akkor szigorú szabályoknak eleget téve, de fegyverrel vesz elégtételt, mint Széchenyi István vagy Wesselényi Miklós. Ám a párbaj a reformkorban még egyértelműen az arisztokrácia és a nemesség kiváltsága.¹⁸

¹² TAKÁTS Sándor (1963), *Bajvívó magyarok: Képek a törökvilágból*. Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó, 147.

¹³ TAKÁTS (1913), 63.

¹⁴ NOVÁK Béla (2007), *A párbajozó úriember*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 17–18.

¹⁵ SÁGVÁRI György (2002), „Clair Vilmos és a párbaj” In: Clair Vilmos, *Magyar párbaj*. Budapest, Osiris, 31.

¹⁶ A vitézi rend tagjai, így a katonai összecsapások során zajló párbajok kivételt képeznek.

¹⁷ HADAS (2003), 97.

¹⁸ NOVÁK (2007), 23.

A párbaj virágkorát a 19–20. század fordulóján élte, ekkor a közbeszéd egyes-nesen párbajmániát emlegetett. Érdekes ellentmondás, hogy mégis ekkorra, mikor már polgárok is megvívhattak a becsületükért, a párbaj intézménye történelmileg szemlélve a végét járta.¹⁹

A párbaj szabályai

Mielőtt rátérnénk a fent említett mánia részletezésére, érdemes kitérnünk az intézménynek keretet szabó kódexekre, a Magyarországon elfogadott szabályokra, valamint a párbajképesség kérdésére is. A párbajozási kultúra meghonosításában fontos szerepet játszottak idegen származású vívómesterek, mint például Chappon Lajos. A francia származású vívómester nevéhez fűződik az első magyar párbajkódex kiadása, bár az 1848-ban megjelent mű²⁰ tulajdonképpen csak a Chatauillard-féle²¹ kódex magyarra fordítása.²² A magyar társadalomra a legnagyobb hatást azonban Bolgár Ferenc *A párbaj szabályai*²³ című munkája, valamint Clair Vilmos 1897-ben megjelent *Párbaj-codexe*²⁴ gyakorolta.

A társadalom által általánosan elfogadott szabályokat a már említett okok miatt Clair Vilmos kódexe alapján kívánom összegezni. Clair a párbaj definíálásával indítja munkáját: „Párbajnak nevezzük azt a viadalt, amelyet két egyén, segédek vagy tanuik jelenlétében s ezeknek előleges és közös megegyezésével előírt feltételek mellett, valamely sértésen alapuló kihívás eredményeképpen, ölü fegyverekkel vív.”²⁵ – aki ettől a definíciótól egyetlen pontban is eltért, az nem párbajt vívott, így, ha bíróság elé kerül az ügye, súlyosabb büntetésre számíthatott, hiszen nem párbajvétségben ítélték felette, hanem súlyos testi sértés, illetve szándékos emberölés vádjában.²⁶

Párbajra minden esetben csak sértés adhatott okot, a sértés viszont mindig személyes, így nem vehette magára más, csakis a sértett, kivételt egyedül a nők ellen elkövetett sértések képeztek, de ebben az esetben is csak azok

¹⁹ HADAS (2003), 97.

²⁰ CHAPPON Lajos (1848), *A párbaj szabályai, melyeket gyakorlatból merítve összeszedett Chappon a Budapesti nemzetőr seregnél vitanár és főhadnagy*. Buda.

²¹ CHATAUVILLARD (1836), *Essai sur le duel*. Párizs, D'Édouard Proux.

²² NOVÁK (2007), 71.

²³ Eredetileg német nyelven jelent meg 1882-ben, *Die Regeln des Duells* címen. A dualizmus alatt még további öt kiadást ért meg. Magyarul csak 1907-ben adták ki.

²⁴ Teljes címe: *Párbaj-codex. A kard, vitér- és pisztolypárbaj különböző nemei*.

²⁵ CLAIR (1914), 61.

²⁶ 1878. évi V. tc. 299. §

a férfiak vehettek elégtételt, akik a sértett nő védelmére fel voltak jogosítva.²⁷ A 9. §-ban a sértés három különböző fajtája van megkülönböztetve, annak súlyossága szerint. Így az lehet *egyszerű sértés*, *gyalázás* és *tettleges bántalmazás*.²⁸ Az osztályozásra azért is volt szükség, mert ez alapján határoztak a párbaj súlyosságáról, illetve a fegyvernemről is. Érdekes momentum, hogy ha valakit tettéért a nem megfelelő sértésre hivatkozva hívtak párbajra, akkor rögtön ő lépett elő sértett félnek, és így olyan előjogokban részesülhetett, mint például a fegyverválasztás, de ezek az előjogok is a sértés súlyossága szerint változtak.²⁹ A sértőnek is voltak jogai, ezek közül a legfontosabb, hogy a Magyarországon nem szokásos párbajnemek – például párbajtőr, egyenes kard vagy vadászpuska³⁰ – mindegyikét visszautasíthatta, de ezt természetesen kizárólag a segédei által közölhette kihívójával.³¹

A párbaj lebonyolítása a felek által választott két-két segéd feladata volt, továbbá ők feleltek a kihívásért is, ha az nem közvetlenül a sértés után történt meg, illetve a bocsánatkérés – mely egyenértékű volt a fegyveres elégtétellel – szintén rajtuk keresztül történhetett, erre még közvetlenül a párbaj előtt is volt lehetőség, sőt a vezetőségnek kötelessége volt felszólítani az ellenfeleket, mielőtt egymásnak estek volna, hogy béküljenek ki.³² Komoly jelentőséggel bírt, hogy az illető kiket kért fel párbajsegédnek. Érdemes volt a témában járta és gyakorlott, tapasztalt személyek mellett dönteni, hiszen ahogy a híres francia író, Alphonse Karr is mondta: „Nem a golyók, nem a pengék ölnek, hanem a segédek!”³³ Ezt arra érti, hogy a négy segéd közösen állapítja meg a párbajfeltételeket, és a párbaj alatt is fegyverrel a kezükben őrködnek azok betartatása felett, illetve adott esetben saját életük kockáztatásával is kötelesek félbeszakítani a párbajt, ha veszélyessé válna a szituáció.³⁴ Egy gyakorlatlan segéd viszont könnyen beleeshet abba a hibába, hogy túl későn lép a felek közé, de a feltételek rossz meghatározásával, felesleges szigorításával is ronthatja a párbajozók túlélési esélyeit.

²⁷ CLAIR (1914), 70.

²⁸ *Uo.*, 66.

²⁹ *Uo.*, 74.

³⁰ CLAIR (2002), 516.

³¹ CLAIR (1914), 79.

³² *Uo.*, 120. A békítésre akkor is kísérletet kellett tenni, ha előre látható volt, hogy mindkét fél vissza fogja utasítani a lehetőséget, mivel nem volt kizárva annak a lehetősége, hogy az egyik fél pont az utolsó pillanatban gondolja meg magát.

³³ Idézi Clair Vilmos 1914-es *Párbaj-codexe* 92.

³⁴ CLAIR (1914), 115.

A kihívón, a kihívotton és segédeiken kívül még egy-egy orvos tartózkodhat a párbaj helyszínén. Feladatukról a De Sgardelli Caesar kódexéhez³⁵ csatolt, barátja, Dr. Kanka Emil által írt fejezetben olvashatunk. Eszerint mivel a párbaj kimenetele bizonytalan, minden eshetőségre fel kell készülnie az orvosoknak, és semmi esetre sem támaszkodhatnak kollégájuk eszközeire, hiszen gyakran előfordul, hogy mindkét fél azonnali ellátásra szorul. Kanka továbbá kiemeli, hogy amennyire csak lehet, törekedni kell a steril körülmények megteremtésére, illetve amíg az orvosok nem készültek fel, nem veheti kezdetét a párbaj.³⁶

A párbaj során minden esetben szem előtt kellett tartani a fair play eszméjét, egyrészt a már említett okok miatt, illetve ellenkező esetben könnyen előfordulhatott, hogy az állami retorzió mellett a szabályok ellen vétőt saját társasága is kiközösítette.³⁷ Természetesen a küzdő felek eltérő fizikai adottságain nem lehetett változtatni, de a fegyvereket illetően törekedni kellett az egyenlő esélyekre, sőt például, ha tetteles bántalmazás történt, akkor a sértettnek jogában állt saját fegyvereit használni, viszont ebben az esetben a sértő fél is jogot kapott saját fegyverei használatára. Egy ilyen párbaj azonban mindig nagyobb kockázatot jelentett, hiszen a felek tisztaban voltak saját fegyverük tulajdon-ságaival, ezért a legideálisabb az volt, ha mindkét fél számára ismeretlen, de azonos fegyvereket használtak.

Párbajt követően a lovagi becsület megkívánta volna, hogy az összekülön-bözött felek kibéküljenek, azonban nem volt ritka eset, hogy erre nem került sor. Marcziai György eszmefuttatása szerint ugyanis a becsületének legérzékenyebb pontján sértett férfi nem tudja megváltoztatni a sértőről alkotott képét a fegyveres elégtétel után sem, hiszen hogyan is tekinthetné *rehabilitált*nak azt a személyt, aki adott esetben házasságtörésre készítette feleségét.³⁸

Clair a 4. §-ban említést tesz a párbajképesség kérdéséről is, ám elég megfoghatatlan kritériumokat állít fel, ugyanis eszerint párbajozhat mindenki, aki megfelelő férfias érettséggel bír. Azonban, hogy az olvasó tudomására hozza, ő maga nem jogosult ennek meghatározására, zárójeles megjegyzésben hozzáteszi, hogy a kérdésben való döntést minden esetben a társadalom által általánosan elfogadott szabályokat szem előtt tartva kell meghozni.³⁹

³⁵ DE SGARDELLI Caesar (1922), *Párbajkódex. különös tekintettel a lovagias ügyek elintézésénél tekintetbe jövő katonai szabályokra az új Becsületügyi Szabályzat alapján*. Budapest, Hajnal.

³⁶ SGARDELLI (1922), 157–160.

³⁷ HADAS (2003), 93.

³⁸ MARCZIAI György (1882), *Párbaj és kiállítás*. Budapest, Nagel Ottó, 24.

³⁹ CLAIR (1914), 63.

Arra, hogy a korban mennyire fontosnak számított a párbajképesség, kitűnő példa gróf Orsich Viktor abszurd esete. A gróf – Clair Vilmos szerint – egyike volt a kontinens legjobb pisztolylovóinak, amellet, hogy gróf Khuen-Héderváry Károly horvát bán engesztelhetetlen ellenségének számított.⁴⁰ Rivalizálásuk oda vezetett, hogy Orsich a horvát tartományülésen heves támadást intézett a bán személye ellen, aki erre harminckét magyar és horvát főúrral együtt nyilatkozatot tett közzé, melyben Orsich Viktort párbajképtelennek mondták ki.⁴¹ A nyilatkozattól vérig sértett gróf azonnal Pozsonyba küldte segédeit, hogy provokálják az aláíró főurak legidősebb tagját, Esterházy Ferenc grófot. De – az egyébként tapasztalt párbajozó – Esterházy gróf, a nyilatkozatra hivatkozva, egyszerűen visszautasította a kihívást. Orsich ezen feldühödve tudatta a sajtóval, hogy a párbajképtelenségét kimondó főurak mindegyikét ki fogja hívni.⁴² Az kérdéses, hogy ezt hogyan gondolta kivitelezni, hiszen párbajképtelen státusza miatt szabályosan aligha vehetett volna fegyverrel elégtételt.

De mik voltak a fent említett általánosan elfogadott szabályok, tehát kit fogadott el a társadalom párbajképesnek? Novák Béla egyenlőséget tesz úriember és párbajképesség közé, ha ezt vesszük alapul, akkor tisztáznunk kell, hogy a korban ki számított úriembernek. A 19. század első felében még könnyű meghatározni, hiszen az 1848-as változások előtt csupán a nemeseket tekintették úrnak. A század második felére azonban a polgári jogegyenlőségnek és a gazdasági változásoknak köszönhetően kialakult új társadalmi kategóriát nevezhetjük *úriembernek*. A kategóriába való tartozásnak már nem feltétele a nemesi származás, viszont a hagyományos nemesi értékek elfogadása annál inkább, és ilyen reprezentatív jelleggel bíró érték volt a párbaj intézménye is.⁴³

A dualizmus korában az arisztokrácia, illetve a nemesség párbajképessége felől nem lehet kétség, a probléma inkább abban rejlik, hogy a nem nemesi származásúaknak milyen kritériumoknak kellett megfelelniük a vagyon és a birtok mellett. Ilyen követelmény lehetett az érettségi bizonyítvány, de még ennek hiánya sem vezetett párbajképtelenséghez, hiszen az önkéntes tisztizólatszolgálat teljesítése is elegendőnek bizonyult, önkéntesnek pedig mindenkiket felvettek, aki gimnáziumi vagy főreáliskolai végbizonyítvánnyal, illetve hároméves kereskedelmi iskolai vagy felső-ipariskolai végbizonyítvánnyal

⁴⁰ Clair Vilmos szerint ellenségeskedésük abból fakadt, hogy Khuen-Héderváry Károly mint horvát bán „politikai téren meg akarta zabolázni az erőszakosságokra hajlandó főurat és többször éreztette vele báni hatalmát.” Clair (2002), 312.

⁴¹ CLAIR (2002), 313.

⁴² Fővárosi Lapok XXVI. 300. 1889. november 1. 2226.

⁴³ NOVÁK (2007), 45.

rendelkezett.⁴⁴ A párbajképesség tehát valamilyen középfokú iskolai végzettséghez lehetett kötve. Mindezt figyelembe véve a 19. század végére jelentősen növekedett a párbajképesek száma, ami akár a párbajok megszorodásának egyik oka is lehet.

A párbajmánia, valamint a párbaj népszerűségének, fennmaradásának okai

A már említett párbajmánia kifejezést a 19. század végén és a századfordulón jelentkező párbajozási hullámra használták már a kortárs szerzők, gondolkodók is. Ekkorra a párbaj teljesen elvesztette nemesi, lovagi jellegét. Tóth Lőrinc ezt a folyamatot úgy jellemezte, hogy „a polgári osztályokat elkülönző válaszfalak ledőltevel, (...) minden műveltebb osztály köz szokása lett, s a polgárok, a kereskedők, s iparosok is részesülni kívántak a kitüntetésben, hogy magokat szabályszerűleg megölethessék.”⁴⁵ A megállapítás enyhén túlzó, hiszen ebben az időszakban már ritkaságszámba mentek a halálos kimenetelű párbajok. A jelenség Herczegh Mihály 1903-as írása szerint nem csupán nagyvárosi hóbortként jelentkezett. „Párbaj mániában a vidék semmivel sem áll hátrább a fővárosnál.” – olvashatjuk nála, sőt, már teljesen természetes, megszokott jelenségnek tartotta a párbajt: „Nyakra-főre durrognak a pisztolyok, csörögnek a kardok (...) ami ma már csak akkor okoz szenzációt, (...) ha valamelyik halva marad a küzdőtéren.”⁴⁶ A hosszú 19. század utolsó pár évtizedét és a 20. század első éveit tekinthetjük a párbaj intézményének magyarországi virágkoraként. A közvélemény egyénre gyakorolt nyomása, hogy párbajjal intézze el nézeteltéréseit, problémáit, ekkorra öltött olyan méreteket, hogy a párbajozási kedv a csúcspontjához ért. Mindenki, aki megfelelt a párbajképesség kritériumainak, igyekezett eleget tenni a társadalom által elvárt kötelességének. De vajon azon kívül, hogy az *úriember*, az *úri középosztály* kategória megszületésével szélesebb rétegek számára vált fontossá a becsület és így szükségessé a becsületsértésért fegyverrel való elégtétel, milyen tényezők, késztetések, gondolatok járultak hozzá a párbaj népszerűségéhez, és minek köszönhetően maradhatott fenn az intézmény az állam tudatos és szigorú tiltása ellenére is?

A kérdés megválaszolásához először a párbaj és annak okozója, a becsületsértés, valamint a becsület viszonyát kell tisztáznunk, illetve meg kell ismernünk

⁴⁴ NOVÁK (2007), 47.

⁴⁵ TÓTH LŐRINC (1865), *A párbaj: értekezés*. Pest, Trattner-Károlyi Nyomda, 24–25.

⁴⁶ HERCZEGH MIHÁLY (1903), *A párbaj keletkezése és csökkenése: különös tekintettel az országos békeegyesület és az egyetemi békeszövetségre*. Budapest, Politzer Zs. és Fia, 11.

a korabeli közvélekedést a problémát illetően, melyhez Tóth Lőrinc, Esterházy Sándor, Marcziányi György, Vutkovich Sándor és Andreánszky Jenő kortárs írásai nyújthatnak segítséget.

Első lépésként el kell fogadnunk azt a tényt, hogy a párbaj minden esetben a becsület védelmében történik, egész pontosan sértésért való fegyveres elégtétel adását, illetve vételét jelenti. Sértésnek minősül „minden szó, írás, rajz, szándékos mozdulat vagy ütés, mely a társadalmi életben egymás iránt kötelező gyöngédséget, az önérzetet vagy a becsületet támadja”⁴⁷ – tehát *en bloc* beszélhetünk becsületsértésről. Valamint a kornak azt a gondolatát is magunkévá kell tennünk, hogy a becsületnek két fajtáját különíthetjük el: külsőt és belsőt.

Belső becsület alatt az egyén tulajdonképpeni jó szándékát, erkölcsösségét, önérzetét kell értenünk. A *külső becsület* vagy becsülés ezzel szemben a társadalom, illetve első sorban az illető saját közössége, társasága által való megbecsültsége, tisztelete, azaz annak feltételezése, hogy az egyén belső becsülettel bír.⁴⁸ A két becsület viszonyát Tóth Lőrinc az emberi test és lélek elválaszthatatlanságához hasonlítja: azaz szerinte a belső önérzet külső elismerés nélkül „a lélek- és testből álló ember kettős természetének meg nem felel.”⁴⁹ Ezért érzi úgy, hogy az egyénnek követelnie kell környezetétől a tiszteletet. A probléma természetesen abból adódhat, ha az egyén az elvárt tiszteletet nem kapja meg, a becsületén esett csorbát pedig szeretné kiköszörölni.

Ilyen esetben milyen lehetőségek közül választhatott egy becsületes, erkölcsös, 19. századi úriember? Két megoldás állt rendelkezésére: folyamodhatott bíróság általi törvényes eljáráshoz az 1878. évi V. tc. XVII. fejezete alapján, ám ezzel kitette magát a saját közössége általi megvetés, kiközösítés kockázatának, emellett a tárgyalás akár évekig is elhúzódhatott, ráadásul az sem volt biztos, hogy végül eredménnyel zárul. Választhatta a párbajt is, mely az előbb felsorolt következmények egyikét sem vonta maga után, de megszegte vele az ország törvényeit, kockára tette szabadságát, hiszen akár öt év államfogházbüntetést is kaphatott,⁵⁰ valamint testi épségét és saját életét is veszélyeztette. A 19. századi úriember természetesen a második lehetőséget választotta.

Esterházy Sándor szerint ennek oka az állam tehetetlenségében keresendő. Szerinte ugyanis, ha a társadalomnak van egy problémája – esetünkben a becsületsértés – akkor azzal legelőször előáll az államnál, hogy az találjon rá

⁴⁷ CLAIR (1914), 65.

⁴⁸ ESTERHÁZY Sándor (1885), *A párbajról*. Kolozsvár, Magyar Polgár Könyvnyomda, 10–11.

⁴⁹ TÓTH (1865), 7.

⁵⁰ 1878. évi V. tc. 298. §

megoldást. Az állam büntetőtörvénykönyvével természetesen kísérletet tesz a becsületsértés problematikájának megoldására, azonban ez a kortársak szerint semmit sem ér. Esterházy ezt egy szemléletes példával magyarázza: „Valakit arczul ütnek; egész életére meg van bélyegezve. A közvélemény előtt határozottan nevetséges, míg az állam öt forint birsággal vigasztalja. Ha csak ettől kellene félni, egy-egy rakoncátlan gazdag ember egész községeket pofozhatna föl.”⁵¹ – de természetesen nem csak ettől kellett félni. A társadalom ugyanis, hogy megvédje tagjait – látván az állam tehetetlenségét – saját eszközeivel és saját módszereivel oldja meg a problémát: esetünkben a társadalom által felkínált megoldás a párbaj lesz.⁵²

Ahhoz, hogy megérthessük, a közgondolkodás mennyire tartotta járható útnak, illetve használható eszköznek a párbajt, vizsgáljunk meg egy konkrét esetet, mely 1893. november 8-án történt, Pozsonyban: Okolicsányi és Jakabffy helyi joghallgatók a párbajról folytattak vitát. Mindketten a párbaj ellen foglaltak állást, azonban a vita hevében egyikük szóbeli sértésre vetemedett, amire a másik – mai szemmel nézve érthetetlen módon – kihívással válaszolt, így párbajra került sor, amelyben Okolicsányi meg is sebesült.⁵³

Az eset abszurditása csupán számunkra annyira egyértelmű, a kortársak nagy valószínűséggel magától értetődőnek, természetesnek tartották, hogy párbajjal intézzék el a szóváltásból adódó nézeteltérésüket. Állításunkat Marczlányi György 1882-ben leírt mondatai igazolhatják, szerinte ugyanis a párbaj problémáiról készült röpiratának saját korában még van létjogosultsága, ám „alighanem értelmetlen, semmitmondó frázisnak tűnnék fel a jövőző generációk előtt. Ámde ezen idők még nem érkeztek meg.”⁵⁴ A pozsonyi joghallgatók esete valóban jól szemlélteti, hogy a korban még egyértelműnek számított a sértést követő fegyveres elégtétel, ám most mikor *ezen idők* már megérkeztek, teljességgel értetlenül állunk párbajuk előtt. A jelenség, hogy a párbaj intézményét elítélő személy adott esetben maga is eleget tesz „lovagias kötelességeinek”, egyáltalán nem számított ritkaságnak. Tóth Lőrinc őszintén megvallja, hogy a párbajnak „e perczben (...) hódolni kénytelenek azok is, kik észszerűtlenségét átlátják, (...) mint én magam is.”⁵⁵ Tehát mindent egybevetve úgy tűnik, hogy a századforduló évtizedeiben a közvélemény nyomása,

⁵¹ ESTERHÁZY (1885), 15.

⁵² *Uo.* 14–15.

⁵³ Pesti Napló XLIV. 315. 1893. november 9. 2.

⁵⁴ MARCZIÁNYI (1882), 3.

⁵⁵ TÓTH (1865), 14.

az évszázados beidegződések, a szokás hatalma az állam és az egyén minden józan érvét felülírva tudott érvényesülni, ez pedig egyértelműen jelzi, hogy a korabeli *úriember* számára az elsődleges mindenképpen a *külső becsület* volt. Ezt Schopenhauernél is olvashatjuk: szerinte a becsület „objektíve mások véleménye értékeink felől, szubjektíve az egyén eme véleményétől való félelme.”⁵⁶ Tehát egyértelműen másodlagos, hogy az egyén mit gondol magáról, a lényeg mindennek előtt, hogy mások mit gondolnak róla. Ez ellen az állam sem tudott semmit tenni, ahogy Fenner von Fenneberg írta: „Nincs hatalma – mármint az államvezetésnek – megvédeni azokat, akik úgy engedelmeskednek törvényeinek, mint az észszerűség és a humanitás parancsainak.”⁵⁷

A párbajpártiak ezzel szemben rendszeresen igyekeztek hangsúlyozni, hogy a párbaj egyáltalán nem társadalmi nyomásra, kényszerre történik. Ezt Andreánszky Jenő is kiemelte 1893-as röpiratában: „A ’társadalmi kényszer’ a párbajt illetőleg nem létezik: agyrém az.”⁵⁸ Szabó Dániel viszont éppen azt bizonyítja be, hogy Andreánszky maga is a társadalom által felállított „férfiúi kötelesség” címszó alatt támogatta a párbajt.⁵⁹ Novák Béla pedig felhívja a figyelmet egy a röpiratban olvasható kijelentések és szerzőjük cselekedetei között fennálló további ellentmondásra, miszerint Andreánszky egyedül a komoly és igaz ügy érdekében vívott párbajokat tartja helyesnek, a párbajmánia időszakára jellemző nyomós ok nélküli, csupán sportból üzött párbajokat pedig elítéli. A *Párbaj mellett* című röpiratát mégis a szegedi államfogházban ülve vetette papírra, ahol természetesen párbajvétség vádjával tartották fogva.⁶⁰ A párbajt Bergl Manó budapesti mérnökkel vívta. Az ok csupán annyi volt, hogy „Andreánszky Jenő orvosnövédeknek nem tetszett Bergl, vagy tán egyéb szeszélyből, néhányszor elmenvén a mérnök asztala előtt, a hölgyet – akivel Bergl együtt vacsorázott – monoklijával sértő módon fixírozta.”⁶¹

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a párbajt illetően a korban uralkodó romantikus gondolkodásmódot sem, azaz a középkori nemesi felfogásnak a dzsentri

⁵⁶ SCHOPENHAUER, Arthur (1894), *A becsületről és a párbajról*. Budapest, Hornyásky, 31.

⁵⁷ FENNER VON FENNEBERG, Daniel (1848), *Österreich und seine Armee*. Lipcse, Keil Verlag. 136–137. „...sie nicht die Macht hat, denjenigen zu vertheidigen, der ebenso ihre Gesetze, wie die Gebote der Vernunft und Humanität befolgt.”

⁵⁸ ANDREÁNSZKY Jenő (1893), *A párbaj mellett*. Szeged, Endrényi Endre nyomdája. 13.

⁵⁹ SZABÓ Dániel (1991), „Párbaj a dualizmus korában, avagy haza a vívóteremben.” In: A. VARGA László (szerk.), *Adatok, források és tanulmányok a Nógrád megyei levéltárból*. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár. 333.

⁶⁰ NOVÁK (2007), 161.

⁶¹ KACZIÁNY Géza (1889), *Híres magyar párbajok*. Budapest, Kohn, 99–100.

világszemléletben való továbbélését. Esterházy Sándor állítása szerint a társadalomban élő, regénybe illő „beteges idealizmus” az, ami növeli a párbajkedvet, ugyanis szerinte úgy gondoltak a párbajra, mint valami rendkívül tiszta és nemes dologra, mely a lovagkorból maradt fenn. Esterházy továbbá fontos kiváltó oknak tartja a férfi tetszelgését a nő előtt, hiszen „melyik nő nem vágyik a dicsőségre, bájaival egy párbaj okául szerepelhetni?!” Valamint a férfinak azt az elszántságát, bátorságát is ilyen romantikus elemnek tekinti, hogy kész életét áldozni szavaiért, tetteiért, illetve adott esetben a nőért.⁶² Tóth Lőrinc igencsak megvetően nyilatkozik az efféle bátorságról, viszont más szituációkban indokoltnak, hősieksnek tartja az élet kockáztatását, feláldozását: „A párbajvivás által bizonyított bátorság (...) csak a fellobbant szenvedély dühe, (...) azon bátorság, melyet az ingerelt, üldözött állat is mutat; (...) Ki fogná egy mértékre venni az életunt dandy halálmegvetését, ki szeretője elvesztett szalagjáért, vagy öltözetének sárral befecskendéseért vív, Petneházyéval, ki golyók zápora közt Buda falára tűzi a háromszínű lobogót.”⁶³

Az állam természetesen már a korábbi évszázadokban sem nézte jó szemmel, hogy polgárai fegyverrel intézték konfliktusaikat, ez nem változott a 19. század végére sem.⁶⁴ Sőt, a már szóba került 1878. évi V. törvénycikk, más néven a Csemegi-kódex XVII. fejezetében kiemelten foglalkozott a párbajvítség kérdésével. A rendelkezés erős bírálatot váltott ki az általunk felvonultatott szerzők mindegyikéből, egyöntetűen foglaltak állást amellest, hogy a párbajok megszüntetésének nem lehet eszköze a párbaj drákói szigorral való büntetése, hiszen „állhat bármi a §-usban, azért lesz elég párbaj s vérontás az életben, mert a férfi, (...) inkább tizszer meghal, mint a becstelenség bélyegét, mely honfitársai szerint (...) a párbajra ki nem állót szennyezi, magára vállalja.”⁶⁵ Tehát a kortársak szerint mindaddig biztosított a párbaj intézményének fennmaradása, népszerűsége, míg „a társadalom továbbra is úgy állítja fel a kérdést: vagy kiállsz és megverekszel: vagy kigolyóz a casinó, elveszted tiszti bojtodat, erkölcsi halott vagy, tisztességes testület tagja tovább nem lehetsz.”⁶⁶ A belső ellentmondást, miszerint aki az állam törvényeit tiszteletben tartja, azt a társadalom megveti, aki a társadalom elvárásait tekinti helyesnek, azt pedig az állam bünteti meg, nehezen lehetne feloldani. Tóth Lőrinc ugyan tesz megoldási

⁶² ESTERHÁZY (1885), 15–16.

⁶³ TÓTH (1865), 59.

⁶⁴ NOVÁK (2007), 54–55.

⁶⁵ TÓTH (1865), 15.

⁶⁶ Részlet Wlassits Gyula Magyar társadalom és a párviadal című, a *Magyar Újság* 1893. szeptember 24-i számában megjelent cikkéből. VUTKOVICH (1895), 7.

javaslatot: a tudatos nevelésben, az erkölcsös életre tanító oktatásban, a vitathatatlan tekintélyű egyének példamutatásában látja a párbaj visszaszorításának lehetőségét.⁶⁷ Ám azt, hogy elgondolása mennyire számított utópisztikusnak, mi sem mutatja jobban, hogy még a két világháború között is hasonló állapotok uralkodtak párbaj ügyben, és hasonló mentalitással találkozhattunk a kérdés megítélése tekintetében, mint a századfordulón. Elég csak arra gondolnunk, hogy Horthy Miklós – a marseille-i merényletben őt ért vádak miatt – majd nem párbajra hívta Edvard Beneš csehszlovák külügyminisztert.⁶⁸

A társadalom, illetve a közvélemény részéről meglévő nyomás mellett figyelembe kell vennünk egy másik fontos jelenséget is, mely hozzájárulhatott a fegyveres elégtétel romantikus kultuszának életben tartásához: az uralkodó párbajpártiságát. A korábbi uralkodók, mint például Mária Terézia, II. József vagy I. Ferenc elítélték, megvetették a párbajozást, ám a kérdésre vonatkozó álláspontjukat illetően – a kor valamennyi uralkodójához hasonlóan – ők is ellentmondásokba ütköztek. Hiába gondolták értelmetlen cselekedetnek a párbajt, nem foszthatták meg hűséges alattvalóikat ettől a kiváltságtól, kötelességtől, ezért a tiltás ellenére párbajozó urak vétségét rendszerint uralkodói kegyelem követte.⁶⁹ Tehát hasonló problémát fedezhetünk fel az uralkodóknál is, mint az egyén esetében: hiába szeretne tenni a párbaj ellen, képtelen rá, mert a közvélemény nyomása, megítélése mindennél fontosabb. Ferenc Józsefet viszont – elődeivel szemben – nem gyötörték kétségek, és nem zavarták az ellentmondások: az Osztrák-Magyar Monarchia első uralkodója egyértelműen a párbajpártiak táborát gyarapította. Az, hogy nem támogatta a büntetőtörvénykönyvben foglaltak betartatását, még nem feltétlenül tenné párbajpártivá, ám ő úgy gondolta, hogy a párbaj alkalmas eszköze lehet az elpolgáriasodó tisztikar megingott presztízsének helyreállítására.⁷⁰

A boldog békeidőket átható párbajmánia tehát táplálkozhatott a meginapult polgáriasodás által gyarapodó *urak* osztályának presztízshajhászásából, az uralkodó vitathatatlan párbajpártiságából, valamint a közvéleménynek a becsületről való erősen romantikus gondolkodásából is. A legfőbb mozgatórugó azonban a felsorolt okok csoportpszichológiai következménye: az egyén féltelme a társadalmi kiközösítéstől, megvetéstől.

⁶⁷ TÓTH (1865), 40–41.

⁶⁸ ESZES Máté (1988), *Híres bajvívások, hírhedt párbajok*. Budapest, Népszava, 127–137.

⁶⁹ DEÁK (1993), 168–169.

⁷⁰ HAJDU Tibor (1999), „Tiszti párbaj.” *História* (21.) (7.), 23.

Párbajellenes mozgalom Magyarországon

De „Szabad-e mások becsületét önmegvetésünk árán megvásárolnunk?”⁷¹ – tette fel a kérdést már 1882-ben SEDA Ernő. Kérdésfelvetése talán az egész párbajellenes mozgalom jelmondata lehetne. A 19. és a 20. század fordulóján az európai társadalmakban teret követelt magának a politikusoknak, katonáknak, gondolkodóknak az a csoportja is, amely a párbajra már – a korabeli közvéleménnyel szemben – nem úgy tekintett, mint természetes társadalmi képződményre vagy szükséges rosszra, hanem egyértelműen elfogadhatatlannak tartotta, hogy egy civilizált, európai államban, társadalomban létjogosultsága lehet egy ilyen intézménynek.

Az első párbajellenes szövetség 1901 januárjában alakult meg Németországban, a nemzetközi összefogást pedig egy, a német szövetség megalakulásán felbuzdult francia ügyvéd, Gustave Lélievre kezdte el szorgalmazni, kezdeményezése hamar széles támogatórétegre talált. Így Európa-szerte sorra alakultak az egyes nemzetek párbajellenes szövetségei, ligái: 1901 márciusában a francia, májusban az osztrák, 1902 novemberében pedig az olasz tartotta meg alakuló ülését.⁷²

Magyarországon 1902. december 2-án jött létre az első párbajellenes szervezet, érdekes módon nem a fővárosban, hanem vidéken, Nagyváradon. Az országos párbajellenes liga csak hónapokkal később, 1903. július 12-én tartotta meg alakuló gyűlését, elnökének Rakovszky Istvánt, alelnöknek pedig Dessewffy Arisztidét választották. A szövetség tagjai között egyébként számos neves párbajhőst is találhatunk, többen közülük éppen erre hivatkozva próbálták bizonyítani, hogy párbajellenes szándékaik hitelesek. Az országos párbajellenes szövetség még megalakulása évében európai mintára kidolgozta alapszabályait, melyekhez a tagságnak tartania kellett magát. Kinyilvánították, hogy tartózkodnak minden vallási vagy politikai színezettől, támogatnak mindenkit, aki erkölcsi vagy vallási okoktól vezérelve elítéli a párbajt, ám nem bélyegzik meg azokat sem, akik továbbra is alávetik magukat a társadalmi kényszernek. Célkitűzéseik között szerepelt olyan törvények alkotása, melyek a korábbinál sokkal súlyosabban büntetik a becsületsértést, továbbá olyan becsületügyi bíróságok felállítása, melyek részletesen vizsgálják a párbajokokat. Emellett megkérték a hírlapokat, hogy ne közöljenek párbajokról szóló tudósításokat.⁷³

A magyarországi párbajellenes mentalitásról Dessewffy Arisztid, az országos

⁷¹ SEDA Ernő (1882), *A párbaj*. Budapest, Wickens és Waidl, 163.

⁷² ESZES (1988), 121.

⁷³ DESSEWFFY Arisztid (1905), *Párbajellenes mozgalom Magyarországon*. Budapest, Thalia Nyomda, 15–18.

párbajellenes liga alelnöke és Vámbéry Rusztem gondolatain keresztül kaphatunk képet: „Bármely hatalomnak, fizikai, szellemi vagy erkölcsi alkotások hanyatlásának és elpusztulásának előhírnökei, mindenkor a véget megelőző dekadens irányzatok voltak. Ilyen hanyatlást mutat nálunk a párbaj sötét előítélete.”⁷⁴ – kezdi értekezését Dessewffy. A *dekadens* jelzőt az ún. *kiállásra*, illetve a *kettős fegyvernemmel vívott párbajra* használja. Állítása szerint ezek már nem összeegyeztethetők a lovagiasság szellemével, mivel az előbbi lehetővé teszi – megváltozott körülmények között – a nem párbajképes egyéneknek is, hogy fegyverrel vegyenek elégtételt, illetve a *kiállásnak* nevezett „mérkőzés megfosztatott a párbaj minden attribútumától és közönséges verekedéssé szálítatott alá.”⁷⁵ A dekadencia talán a *kettős fegyvernemmel vívott párbaj* esetén is abban érhető tetten, hogy a párharc elveszíti rituális jelentését, hiszen inkább az egyén bosszúvágyát, agresszióját helyezi előtérbe.

Annak ellenére, hogy Dessewffy a párbaj teljes megszüntetésére nézve kedvező jelenségeként értelmezi ezeket a vadhajtásokat, fontosnak érzi hangsúlyozni, hogy a párbajnak egy folyamat által kell eltűnnie, melynek csak a kezdetét jelentik a *dekadens irányzatok*. A folyamat szükségességét nemzetkarakterológiával átitatott állításával kívánja igazolni: „a magyar kiválóképpen lovagias faj s hogy vérében van a legcsekélyebb bántalmat – sértésről nem is szólók – lovagias úton megtorolni.”⁷⁶ Ez a sajátos „fajelmélet” egyébként Clair Vilmosnál is megtalálható: „Ezer év dicsőséges tradíciói, nemzeti függetlenségünk büszke önérzete, fajunk ősi harcias jellege, véralkatunk (...) predestinálnak bennünket a párbajra.”⁷⁷ Tehát ezért szorgalmazza Dessewffy, hogy ideiglenesen még el kell fogadni a párbajt, ha nők elleni sérelem, illetve tetteles bántalmazás megtorlása céljából történik.

Vámbéry Rusztem, a híres ügyvéd, politikus és publicista meglehetősen kritikus álláspontra helyezkedik az országos párbajellenes liga ügyében. Mindenekelőtt fontosnak tartja az olvasó tudtára adni, hogy ő a liga tagjaival ellentétben sohasem párbajozott, és a jövőben sem tervez ilyesmit, illetve, hogy írása nem a párbaj ellen született, mivel állítása szerint „akit Schopenhauer, Nordau vagy a saját józan esze meg nem győzött, annál e fáradság úgyis »loves labour lost« volna.”⁷⁸ Vámbéry kijelenti, hogy a párbajellenes mozgalmak

⁷⁴ DESSEWFFY (1905), 1.

⁷⁵ *Uo.*, 8.

⁷⁶ *Uo.*, 14.

⁷⁷ CLAIR (1914), 1.

⁷⁸ VÁMBÉRY Rusztem (1902), *A párbaj Angliában és nálunk*. Budapest, Révai – Salamon Nyomda, 1.

hamis jelszavai ellen harcol. A párbajellenes írások visszatérő elemét, az angliai példát helyezi munkája középpontjába, ám az angol modellt mégsem állítja példaként a magyar társadalom elé, mivel „mi csak az angol szavakat fogadtuk el, és megtöltöttük hazafias stílusú tartalommal.” Magyarországon mást jelent a *gentleman*, mást a *gentry*, egyáltalán nem rendelkezik azzal a pozitív töltetű jelentéssel, mint Angliában, állítása szerint hazánkban csupán „gyakorolják a középkori nemesség hibáit annak erényei nélkül.”⁷⁹ Vámbéry a párbaj megszüntetése céljából nem a törvények szigorítását szorgalmazza, hiszen szerint Angliában is egy „társadalmi akció” vetett véget a párbajozási szokásnak. Állítását igazolandó az alábbi példákat ismerteti: „a párbajban megölt tiszt özvegyétől a hadügyminisztérium már 1829-ben hozott határozatával megtagadta a nyugdíját.” Továbbá „az 1881-iki Army act (...) rangfosztással fenyegeti a tiszteket, bebörtönzéssel a katonát, a ki párbajoznék vagy másnak párbajában részt venne.” Valamint „Viktória királynő kijelentette, hogy olyan egyént, a ki párbajozik, nem fogad udvaránál.” Sőt „1844-ben a hadsereg és az udvar ligát alapított, melynek főszabványa, hogy a ki párbajt vív; az örült és ez alapon a jó társaságból kizárandó.”⁸⁰ A kulcsfontosságú az utolsó példa, hiszen míg az első három nem több, mint egyszerű büntetés, melyekhez persze adott esetben társulhatott társadalmi kiközösítés is, addig a hadsereg és az udvar által alapított ligában már egyértelműen tetten érhető a párbaj eltűnése szempontjából döntő jelentőséggel bíró „társadalmi akció”.

Vámbéry továbbá elfogadhatatlannak tartja azt az állapotot, hogy a társadalom és a hadsereg írott törvényeiben tiltja, de szokásjogában előírja, magasztalja a párbajt. Képmutatásnak tartja a párbajvítségben elítéltekre kiszabott államfogház büntetést, mivel az „nem sújt, hanem felemel, mely a becsület vértanujának fény koszorújával övezi a társadalmi előítélet rabjainak homlokát. (...) erkölcsi bizonyítványt ad a becsületrend mindig lovagias, de néha sikkasztó (...) tagjai kezébe.”⁸¹

A megoldást egyértelműen a becsületsértés szigorú, szabadságvesztéssel való büntetésében, illetve egy női párbajellenes mozgalomban látta, valamint a társadalom gondolkodásmódjában való irányváltásban, melynek zászlóvivője véleménye szerint a hadsereg lehetne, mivel annak szokásait képes követni a gondolkodásra képtelen tömeg.⁸² Értekezése zárószóiban kiválóan szemlélteti

⁷⁹ VÁMBÉRY (1902), 13.

⁸⁰ Uo., 8.

⁸¹ Uo., 11.

⁸² Uo., 16.

azt a mentalitásbeli különbséget, mely Angliával szemben Magyarországon táptalajául szolgált a párbaj fennmaradásának: „Angliában nincs párbaj, de az sem szokásos, hogy kaszinói vendéglőkben gyanutlanul ülő vendégeket, ha azok pl. a nem kedvelt írlandi fajtából valók, végig fixirozzanak vagy azok feleségeit ok nélkül inzultálják, aminthogy sohase hallottam még a legconservativebb időkben sem, hogy a Home-Office-nek Under-Secretary-je a »Hundred Irishmen in a row« dallamos nemzeti induló mellett mulatott volna.”⁸³

Kijelenthetjük, hogy az általunk idézett két szerző egy véleményen volt abban, hogy Magyarországon a párbaj felszámolására az állam képtelen, mivel egy, a társadalom által kreált intézmény megszüntetésére egyedül a társadalomban végbemenő változások alkalmasak. Hogy elméletüknek igazolást szerezzünk, elég, ha végiggondoljuk, milyen jelentős és drasztikus változásokon ment keresztül a magyar társadalom abban az időben, amikor a párbaj véglegesen eltűnt az országból!

⁸³ VÁMBÉRY (1902), 18.

Bibliográfia

- ANDREÁNSZKY Jenő (1893), *A párbaj mellett*. Szeged, Endrényi Endre nyomdája.
- CHAPPON Lajos (1848), *A párbaj szabályai, melyeket gyakorlatból merítve összeszedett Chappon a Budapesti nemzetőr seregnél vitanár és főhadnagy*. Buda.
- CHATAUVILLARD (1836), *Essai sur le duel*. Párizs, D'Édouard Proux.
- CLAIR Vilmos (1914), *Párbaj-codex*. Budapest, Singer és Wolfner.
- CLAIR Vilmos (2002), *Magyar párbaj*. Budapest, Osiris.
- DE SGARDELLI Caesar (1922), *Párbajkódex. különös tekintettel a lovagias ügyek elintézésénél tekintetbe jövő katonai szabályokra az új Becsületügyi Szabályzat alapján*. Budapest, Hajnal.
- DEÁK István (1993), *Volt egyszer egy tisztikar*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- DESSEWFFY Arisztid (1905), *Párbajellenes mozgalom Magyarországon*. Budapest, Thalia Nyomda.
- ESTERHÁZY Sándor (1885), *A párbajról*. Kolozsvár, Magyar Polgár Könyvnyomda.
- ESZES Máté (1988), *Híres bajvívások, hírhedt párbajok*. Budapest, Népszava.
- FENNER VON FENNEBERG, Daniel (1848), *Österreich und seine Armee*. Lipcse, Keil Verlag.
- HADAS Miklós (2003), *A modern férfi születése*. Budapest, Helikon.
- HAJDU Tibor (1999), „Tiszti párbaj.” *História* (21.) (7.)
- HERCZEGH Mihály (1903), *A párbaj keletkezése és csökkenése: különös tekintettel az országos békeegyesület és az egyetemi békeszövetségre*. Budapest, Politzer Zs. és Fia.
- KACZIÁNY Géza (1889), *Híres magyar párbajok*. Budapest, Kohn.
- MARCIÁNYI György (1882), *Párbaj és kiállítás*. Budapest, Nagel Ottó.
- NEMERE István (2016), *Híres párbajok*. Budapest, Hystoricum.
- NOVÁK Béla (2007), *A párbajozó úriember*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- SÁGVÁRI György (2002), „Clair Vilmos és a párbaj” In: Clair Vilmos, *Magyar párbaj*. Budapest, Osiris.
- SCHOPENHAUER, Arthur (1906), *Életbölcselet*. Budapest, Lampel.
- SCHOPENHAUER, Arthur (1894), *A becsületről és a párbajról*. Budapest. Hornyászký.
- SÉDA Ernő (1882), *A párbaj*. Budapest, Wickens és Waidl.
- SZABÓ Dániel (1991), „Párbaj a dualizmus korában, avagy haza a vívóteremben.” In: A. VARGA László (szerk.), *Adatok, források és tanulmányok a Nógrád megyei levéltárból*. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár.

- TAKÁTS Sándor (1913), *A török-magyar bajviadalok*. Budapest, Franklin Társulat.
- TAKÁTS Sándor (1963), *Bajvívó magyarok: Képek a törökvilágból*. Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó.
- TÓTH Lőrinc (1865), *A párbaj: értekezés*. Pest, Trattner - Károlyi Nyomda.
- VÁMBÉRY Ruzssem (1902), *A párbaj Angliában és nálunk*. Budapest, Révai – Salamon Nyomda.
- VUTKOVICH Sándor (1895), *A párbaj*. Pozsony, Eggenberger-féle (Hoffmann és Molnár) Könyvkereskedés.

Geopolitikai játszmák az Oszmán Birodalom és Perzsia területén a XIX. században

Vác István Dávid

1. Bevezetés

A XIX. és XX. század eleje közötti időszakban a nagyhatalmak egymásnak feszültek a kialakuló világgpiacon lévő pozíciókért,¹ valamint az úgynevezett „Keleti, Perzsa, és Balkáni kérdéseket” illetően, amik az Oszmán és Kádzsár Birodalmak feletti befolyást és területszerzést jelentették.² A két legmeghatározóbb szereplő Nagy-Britannia és Oroszország volt.³ Előbbi a világban elfoglalt vezető pozícióját igyekezett megőrizni, és az India felé menő tengeri utat biztosítani, továbbá próbálta elszigetelni a gyarmatot az európai politika alakulásától.⁴ Az Orosz Birodalom legfőbb célja volt, hogy meleg tengeri kikötőkhöz jusson a Földközi-tengeren és a Perzsa-öbölben. A század végétől pedig a Német Birodalom is politikai és gazdasági befolyást igyekezett kialakítani a két muzulmán államban.⁵

Dolgozatom során a „Nagy játszma” legfontosabb okait, folyamatait, illetve történéseit szeretném bemutatni a teljesség igénye nélkül. Ehhez először a „játékosok” motivációit szeretném ismertetni, ezt követően pedig a legfontosabb – a szembenálló felek alapján – három időbeli szakaszra elkülönített geopolitikai konfliktussorozat kulcseseményeit.

A tanulmány megírásához jelenlegi szakirodalmakat, angolszász szerzők újabb, illetve kortárs publikációit, tehát XIX–XX. századi forrásokat, médiában

¹ MAJOROS, István (1997), A keleti kérdés kezdetei. Nagyhatalmi politika és görög felkelés. In: *Világtörténet*. 59. (<http://bit.ly/2i5NHSB> – 2017.11.09.)

² QUATAERT, Donald (2005), *The Ottoman Empire, 1700-1922*. Cambridge. Cambridge University Press. Second Edition. 56. (<http://bit.ly/2t2asKN> – 2017.03.05.) és KUNIHOLM, Bruce R. (2000), The Geopolitics of the Caspian Basin. In: *Middle East Journal*, Vol. 54, No. 4. 547. (<http://bit.ly/2AvWVyt> – 2017.11.09.)

³ REZUN, Miron (1986), The Great Game revisited. In: *International Journal*, Vol. 41. No. 2. 327. (<http://bit.ly/2hmd8i8> – 2017.11.09.)

⁴ INGRAM, Edward (1982), Approaches to the Great Game in Asia. In: *Middle Eastern Studies*, Vol. 18, No. 4. 449. (<http://bit.ly/2iMD9Y8> – 2017.11.09.)

⁵ REZUN (1986), 329.

megjelent cikkeket, és könyveket – például Curzon és Sykes – használtam fel. Figyelembe kell venni, hogy utóbbiak az angolszász kultúrkörben keletkeztek, és a kortárs brit álláspontot képviselik, emiatt kritikával kezelendők. Ugyanakkor szerzőik fontos személyek, véleményformálók és tudósok, akik első kézből rendelkeztek releváns információkkal, illetve saját tapasztalatokkal.

2. Az Oszmán Birodalom általános jellemzői

Az oszmán állam a XIX. század folyamán Perzsia és Marokkó mellett a harmadik „független” muszlim ország volt.⁶ Bár függetlenségét névlegesen megőrizte, azonban a század utolsó negyedétől egészen 1914-ig félgymarmati függésbe került, aminek mértéket a nagyhatalmak egymással való versengése korlátozta.⁷ Ezen történelmi időszak folyamán a birodalom súlyos belső problémákkal küzdött, illetve sorozatosan területeket veszített,⁸ az európai közvélemény pedig a Török Birodalom szétesését várta.⁹ Az állam korábbi „terror” jelzőjét megváltoztatták, „Európa beteg emberére”,¹⁰ Ezen jelzői terminusok értelmezésénél azonban nem szabad elfelejteni, hogy ezeket a terjeszkedő nyugati hatalmak a saját imperialista céljaik legitimizálására használták,¹¹ és illett a korban – ma már nem – általánosan elfogadott organikus államelméleti nézetekbe, miszerint vannak haldokló és fejlődő államok.¹²

Az Oszmán Birodalom az egész időszak alatt súlyos pénzühiánnyal és modernizációs törekvésekkel küszködött. Az állam emiatt 1853–56-tól külföldi hiteket igényelt, ezek azonban folyamatosan növelték az európai hatalmakkal szembeni kiszolgáltatottságát, aminek eredményeképpen csődhelyzetbe és adósságspirálba kerültek az 1870-es évek közepére. A nehéz pénzügyi viszonyok miatt a nagyhatalmak egy külön szervezetet állítottak fel a török

⁶ MARTI, Oscar Albert (1917), *The Anglo-German Commercial and Colonial Rivalry as a Cause of The Great War*. Boston. The Stratford Co. 57. (<http://bit.ly/2v3MJeB> – 2017.03.06.)

⁷ CSIRKÉS Ferenc (2013), Nemzeti tudomány és nemzetközi politika Vámbéry Ármin munkásságában. In: *Magyar Tudomány* 2013/8. 947. (<http://bit.ly/2yt1yZy> – 2017.11.09.)

⁸ QUATAERT (2005), 55.

⁹ The Sydney Morning Herald: *Christians under the Sultan*. Vol. XXXV. – No. 5346. 1854. Jul. 28. 3. (<http://bit.ly/2v3UPnq> – 2017.03.06.)

¹⁰ QUATAERT (2005), 76.

¹¹ CSIRKÉS (2013), 946.

¹² Ross, Cristopher N. B. (2009), Lord Curzon and E. G. Browne Confront the 'Persian Question'. In: *The Historical Journal*, Vol. 52, No. 2 Cambridge University Press. 396. (<http://bit.ly/2yR6gVh> – 2017.11.09.)

kormányzati szerveken belül, ami begyűjtötte számukra az adókat.¹³ Ez a bizottság voltaképpen a hitelezői érdekek megtestesítője volt, és az ország irányításában döntő faktorrá vált.¹⁴ A birodalom fontos kereskedelmi partnere és piaca volt a nyugati hatalmaknak, akik itt előnyös koncessziós jogokra és infrastruktúrára tettek szert.¹⁵ Azonban az oszmán gazdasági szereplők nem tudták a külföldiekkel hatékonyan felvenni a versenyt, mivel az európai hatalmak polgárai kedvezményekkel, különleges jogokkal bírtak az országban, tehát versenyelőnyt élveztek a hazai szereplőkkel szemben.¹⁶

3. Perzsia általános jellemzői

A XIX. század elején az ország topográfiai, földrajzi, és gazdasági tulajdonságai ismeretlennek számítottak az európaiak számára. Az expanziót folytató európai birodalmak folyamatosan expedíciókat indítottak Irán természeti és társadalmi viszonyainak felderítésére, és terjeszkedésük folyamán belesodorták a perzsa államot a játszmába.¹⁷

Akárcsak az Oszmán Birodalmat, a nyugat – az organikus államfelfogás szerint – Perzsiát is egy zűrzavar uralta haldokló államnak látta.¹⁸

Irán területe ekkor is rendkívül gazdag volt nyersanyagokban, emiatt a világ egyik kincstárának tartották,¹⁹ továbbá, az 1900-as évekre a perzsa kőolaj birtoklása, a játszma egyik meghatározó céljává nőtte ki magát.²⁰

Az országban a sah uralma elviekben korlátlan volt, azonban a valóságban gyakran függött a regionális nemességtől. A társadalomban a különböző törzsek hatalma tehát erős volt, gyakran jobban kiképzett katonai egységekkel rendelkeztek, mint maga az uralkodó.²¹

Perzsiában, a Török Birodalomhoz hasonlóan, a korszak egyik állandó problémájává a nagyhatalmak geopolitikai nyomása mellett a pénztelenség

¹³ QUATAERT (2005), 71–72.

¹⁴ CSIRKÉS (2013), 946.

¹⁵ QUATAERT (2005), 72. és 126.

¹⁶ CSIRKÉS (2013), 947.

¹⁷ HUREWITZ, Jacob C. (szerk., 1956), *Diplomacy in the Near and Middle east. Documentary record 1535–1914*. I. kötet. Princeton, New Jersey. 78–79. (<http://bit.ly/2vobCAX> – 2017.03.06.)

¹⁸ HUREWITZ, (1956), 220. és MURRAY, Gilbert, (1915), *The foreign policy of Sir Edward Grey, 1906–1915*. Oxford. The Clarendon press. 50. (<http://bit.ly/2tqRyg3> – 2017.03.06.)

¹⁹ The Glasgow Herald: *Situation in Persia. 125th year*. Nc. 41. Glasgow. 1907. Febr. 16. 7. (<http://bit.ly/2tqOdxY> – 2017.03.06.) és REZUN (1986), 330.

²⁰ REZUN (1986), 331.

²¹ Ross (2009), 390.

vált, 1907-re az orosz és angol hiteleknek köszönhetően az ország adósságszpirálba került.²²

4. A nagyhatalmak céljai az Oszmán Birodalomban és Perzsiában

4.1. Az Orosz Birodalom

Oroszország számára a XIX. századi dél-délnyugat irányú terjeszkedés folyamán vált a Közel-Kelet stratégiai jelentőségűvé.²³ Az Oszmán Birodalom folyamatos gyengülésével párhuzamosan a cári birodalom folyamatosan erősödött és területeket hódított.²⁴ Az 1774-es kücsük-karnajdzsi béke után elsődleges céljuknak a Földközi-tengerre való kijutást tekintették, tehát Isztambul, a Boszporusz és a Dardanellák meghódítását tervezték. Ezen koncepciók azonban már a nagyhatalmi egyensúlyt veszélyeztették, mivel a tengerszorosok birtoklása nemzetközi jelentőségű volt.²⁵ Az Orosz Birodalom tehát meleg tengeri kikötőkkel kívánt rendelkezni, és ehhez fel akarta osztani az oszmán uralom alatt álló területeket,²⁶ emellett Észak-Anatóliában fontos gazdasági érdekeltségei voltak.²⁷

A Török Birodalom mellett az oroszok dél felé is terjeszkedtek, és a Kaukázus illetve Közép-Ázsia elfoglalása után Perzsia iránt kezdtek el aktívan érdeklődni. A térség nem volt számukra ismeretlen, mivel már a XVI–XVII. században együttműködtek a perzsákkal az oszmánok ellenében, azonban a XIX. században már hódítani jöttek.²⁸ Céljaik többretegűek voltak. Egyrésztől termőföldeket akartak az uralmuk alá vonni, illetve a geopolitikailag rendkívül nagy világgazdasági és stratégiai jelentőségű Perzsa-öbölben szándékoztak

²² MURRAY (1915), 89. és ROSS (2009), 390.

²³ SZIGETVÁRI Tamás (2015), Oroszország és a Közel-Kelet kapcsolatrendszere, különös tekintettel a tőkeáramlásokra. In: SZUNOMÁR Ágnes (2015) *Eurázsia a 21. században – A tőkebefektetések tükrében*, Budapest, MTA. 119. (<http://bit.ly/2jkBiO1> – 2017.11.09.)

²⁴ REZUN (1986), 327.

²⁵ MAJOROS (1997), 59.

²⁶ SCHROEDER, Paul W. (1986), The 19th-Century International System: Changes in the Structure. In: *World Politics*, Vol. 39, No. 1. 3. (<http://bit.ly/2hkYvvp> – 2017.11.09.) és HUREWITZ (1956), 79.

²⁷ HARRIS, Norman Dwight, (1914), The Effect of the Balkan Wars on European Alliances and the Future of the Ottoman Empire. 112. In: *The American Political Science Review* Vol. 8, No. 1. (<http://bit.ly/2t26zp7> – 2017.03.06.)

²⁸ SZIGETVÁRI (2015), 119.

kikötőket létesíteni.²⁹ A korszak egyik legnagyobb brit Irán szakértője, Lord Curzon – aki többek között India alkirálya is volt – úgy vélekedett, hogy az öböl menti befolyásszerzés mellett az Orosz Birodalom távlati célja India megtámadása volt.³⁰

Az oroszok ki akarták szorítani a brit gazdasági érdekeltségeket Iránból, mivel az ország ebből a szempontból speciális helyzetben volt számukra, itt ugyanis az ipari termékeik fel tudták venni a versenyt a nyugatiakkal. Emellett a birodalom élelmezése számára is kulcsfontosságúak voltak a perzsa mezőgazdasági termékek, mivel az importált rizs és szárított gyümölcs döntő hányada onnan származott.³¹ A cári Oroszország tehát egy, a befolyásuk alatt álló szatellitállamot igyekezett létrehozni.³²

4.2. A Brit Birodalom

Nagy-Britannia a XIX. században előbb a francia, orosz, végül a német terjeszkedést igyekezett feltartóztatni. A brit vezetés célja annak a megakadályozása, hogy az európai hatalmak túl nagy befolyást szerezzenek a Közel-Keleten,³³ illetve India védelme és elszigetelése volt az európai politikától,³⁴ mivel az amerikai függetlenségi háború után ez az ország vált Anglia legfontosabb gyarmatává.³⁵ A térségen keresztül haladt a távíróhálózatuk is, ami szintén létfontosságú volt a birodalom működtetésében.³⁶

Az angol álláspont úgy ítélte meg, hogy minden orosz térnyerés Ázsiában nekik fenyegetést jelent Indiára nézve. Emiatt politikájuk célja volt, hogy fennartsák az *status quo*-t a Közel-Keleten.³⁷ A brit geopolitikai gondolkodás meghatározó alakja, Mackinder attól tartott, hogy a cári Oroszország a korábbi Mongol Birodalom helyébe lép, és felborul a tengeri és a szárazföldi hatalmak

²⁹ HUREWITZ (1956), 79.

³⁰ REZUN (1986), 329.

³¹ SYKES, Major Percy Molesworth (1902), *Ten thousand miles in Persia, or eight years in Iran*. 448. London. (<http://bit.ly/2tUMuUx> – 2017.03.06.)

³² LAZER, Madeline, *Why They Played: The British and Russian Motivations for Expansion In Nineteenth-Century Central Asia*. Senior Honors Thesis. George Washington University. 16. (<http://bit.ly/2te31Ee> – 2017.03.06.)

³³ FROMKIN, David (1980), *The Great Game in Asia*. In: *Foreign Affairs*, Vol. 58, No. 4. 936. (<http://bit.ly/2i5zZzf> – 2017.11.09.)

³⁴ INGRAM (1982), 449.

³⁵ MAJOROS (1997), 59.

³⁶ FROMKIN (1980), 939.

³⁷ FROMKIN (1980), 938.

közötti egyensúly az Orosz Birodalom javára.³⁸ Tehát ezen céljaiknak megfelelően az Oszmán Birodalom területi integritására törekedtek, ami ugyan gyenge volt, de őrizte az oroszok elől a szorosokat, és így az angolok könnyedén a Fekete-tengeren tudták tartani a cári flottát.³⁹ Nagy-Britannia számára kétféle gyakorlat volt elfogadható a meghatározó tengerszorosokat, és tengeri útvonalakat illetően. Az első, hogy maga a birodalom ellenőrizte azokat, vagy pedig egy a Brit Birodalommal szemben nem ellenséges, gyenge flottával bíró állam birtokolta. A második geopolitikai jellegű céljuk volt, hogy biztosítsák a legjelentősebb tengeri utakat India és a Brit-szigetek között, mivel ezek megkerülhetetlenek voltak a világkereskedelem szempontjából. Az angolok sikeresen vonták a század folyamán ezeket a kulcsterületeket, mint Ciprus, Szuezt és Egyiptom, a kontrolljuk alá.⁴⁰ Az orosz fenyegetés mérséklődésével Anglia az új ellenség, Németország befolyásszerző politikáját próbálta feltartóztatni a Török Birodalomban.

A motivációk második halmaza gazdasági eredetű volt. A század folyamán a britek tartották kezükben a közel-keleti kereskedelmet, és jelentős piacként tekintettek a Török Birodalomra,⁴¹ ami 1850-re az angol termékek harmadik legfontosabb vásárlójává vált.⁴² Geoökonómiai érdekeltségeik központjai Arábiában, Dél-Mezopotámiában, Palesztinában és Dél-Szíriában voltak.⁴³ Gazdasági téren az oroszok nem vehették fel a versenyt velük, a század utolsó negyedétől azonban a megerősödő német ipar már komoly konkurenciát jelentett.⁴⁴

A birodalom perzsa politikáját is India, a Perzsa-öböl és a dél-ázsiai kereskedelmi utak védelme határozta meg, amik létfontosságúak voltak számukra, és biztosították vezető pozíciójukat a nemzetközi porondon.⁴⁵ Az öböl mellett nagy jelentőségűek voltak az angolok számára Perzsia keleti határvidékei, illetve az afgán Herát tartomány is, mivel ezek India közvetlen szomszédjai

³⁸ VENIER, Pascal (2004), The Geographical Pivot of History and Early Twentieth Century Geopolitical Culture. In: *The Geographical Journal*, Vol. 170, No. 4. 331. (<http://bit.ly/2AvYlc6> – 2017.11.09.)

³⁹ HUREWITZ (1956), 111–112.

⁴⁰ QUATAERT (2005), 60.

⁴¹ FROMKIN (1980), 938. és HARRIS (1914), 113.

⁴² HUREWITZ (1956), 110.

⁴³ HARRIS (1914), 113.

⁴⁴ REZUN (1986), 328. és VENIER (2004), 331.

⁴⁵ FROMKIN (1980), 938.

voltak.⁴⁶ Tehát a britek az orosz terjeszkedés és a német betörési kísérlet megakadályozására törekedtek Iránban is, ahol közvetlenül találkozott egymással a két nagyhatalom érdekszférája.⁴⁷ A korabeli angol álláspont úgy vélekedett, hogy itt a legsebezhetőbb a világban elfoglalt helyzetük.⁴⁸ Véleményem szerint ez helytálló, mivel a cári Oroszország a transzkaszpi-vasút, a szárazföldi hatalmi jellege, és a földrajzi közelsége miatt is nagy helyzeti előnyt élvezett. Az angolok emiatt egy ütközőállamot kívántak létrehozni a perzsa államból, ami hasonlóan, mint az Oszmán Birodalom, feltartja az orosz terjeszkedést.⁴⁹ Lord Curzon rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított az országnak, ugyanis szerinte ez a térség volt a kulcs a Pax Britannica fenntartásában.⁵⁰

A motivációk a Perzsa Birodalmat illetően az angolok részéről elsősorban geopolitikaiak voltak, ugyanakkor ezekhez szorosan hozzákapcsolódtak a gazdasági érdekek.⁵¹ Ahogy a többi nagyhatalom, úgy a Brit Birodalom is próbálta különböző koncessziókon keresztül megszerezni az ország nyersanyagvagyonát.⁵² A század elején sikeresen megkötötték a korszak legnagyobb olajkoncesszióját D'Arcy révén, így megkaparintották a rendkívül értékes Dél-Perzsiában található nyersanyagvagyon.⁵³ A kereskedelemben is kedvező pozíciókhoz igyekeztek jutni. Az import-export adatokból az derül ki, hogy elsősorban mint piacra tekintettek az országra.⁵⁴

4.3. A Német Birodalom

Az 1871-ben megalapított egységes Németország alapvetően rendítette meg az addigra kialakult geopolitikai erőegyensúlyt, és átalakította a korábban kialakult nemzetközi kapcsolatokat rendszerét.⁵⁵ Az ország gazdasága folyamatosan

⁴⁶ SUTHERLAND, Edwards Henry (1885), *Russian projects against India from the czar Peter to General Skobelev*. London, Remington & co. (<http://bit.ly/2uldDB3> – 2017.03.06.)

⁴⁷ HUREWITZ (1956), 226.

⁴⁸ Boston Evening Transcript: *The Menace in Persia. Eighty-second year*. No. 285. Boston. 1911. Dec. 7. (<http://bit.ly/2tr8nHL> – 2017.03.06.)

⁴⁹ REZUN (1986), 329.

⁵⁰ REZUN (1986), 328.

⁵¹ VENIER (2004), 334.

⁵² The Glasgow Herald. 1907. Febr. 16. 7.

⁵³ REZUN (1986), 328.

⁵⁴ Boston Evening Transcript: *Persia's Foreign Trade. Eighty-second year*. No. 292. Boston. 1911. Dec. 15. 4. (<http://bit.ly/2upNVei> – 2017.03.06.)

⁵⁵ BIHARI Péter (2014), *A nagy háború 100 éve*. Budapest. Pesti Kalligram Kft. (<http://bit.ly/2voemhS> – 2017.03.06.)

erősödött, mindenhol növelték a kereskedelmi részesedésüket, még a tradicionális brit piacokon is,⁵⁶ beleértve az Oszmán Birodalmat és Iránt. A német álláspont egy, a befolyásuk alatt lévő Török Birodalmat akart kreálni, ami egyrésztől bejáratot jelentett volna számukra az öböl térségébe és Ázsiába, illetve egyfajta ellensúlyt képezett volna a britek indiai gyarmatával szemben. Céljaik elérésének érdekében a XX. század elején belefogtak a bagdadi vasút építésébe, ami részükről a nyílt gazdasági és politikai befolyás szimbóluma volt. Geopolitikai céljuk volt, hogy a német csapatok és áruk minél gyorsabban eljuthassanak az öböl térségébe.⁵⁷ Gazdasági hatalmukat leginkább Anatóliára és Észak-Mezopotámiára igyekeztek kiterjeszteni, amik az oszmán állam legnépesebb és leggazdagabb területei voltak.⁵⁸ Tehát a németek egy Németországból kiinduló, egészen a Perzsa-öbölig terjedő befolyási övezetet kívántak létrehozni. A császárság politikája ezen a szintéren sikeres volt, és 1914-re az Oszmán Birodalom német függésbe került.

A XX. század elején Perzsiában is megpróbálták kiépíteni az érdekszférájukat, azonban bár az ország harmadik legnagyobb kereskedelmi partnerévé váltak,⁵⁹ ez nem biztosított kellő gazdasági alapot a jelentős politikai szerepvállaláshoz.⁶⁰

4.4. A Francia Birodalom

Franciaországnak a XIX. század során csak a század elején volt behatása Iránra, viszont aktíván részt vett a „Keleti kérdés” problematikájának a megoldásában. A francia célrendszer először Napóleon hódítási szándékai, majd a németellenesség határozta meg. Törekvéseik középpontjában sokáig Egyiptom volt, ennek megfelelően befolyásuk nagy volt az országban, amit jól mutat, hogy az 1830-as évektől francia tisztek képezték ki az egyiptomi csapatokat.⁶¹ A fáraók országáért zajló konfliktust a britekkel a német veszély hatására 1904-ben

⁵⁶ BIHARI (2014)

⁵⁷ KOVÁCS Tamás (2011), Szemle: A Berlin-Bagdad- expressz. Az Oszmán Birodalom és a német ajánlat a világhatalomra, 1898–1918. In: *Világtörténet*. 221. (<http://bit.ly/2zQpESj> – 2017.11.09.) és *The Age: Germany and Turkey*. No. 19733. 1918. Jun. 22. 17. (<http://bit.ly/2teszRX> – 2017.03.06.)

⁵⁸ HARRIS (1914), 112–113.

⁵⁹ LANGENHUYSEN, C. L. van (1917), *Behind the Veil in Persia. English Documents*. Amsterdam. 1917. 43. (<http://bit.ly/2t1AhdP> – 2017.03.06.)

⁶⁰ *The Evening News: Sketch of Shah's Life*. Vol. 48. San Jose. 1907. Jan. 9. (<http://bit.ly/2uuOGn8> – 2017. 03.06.) és Marti. 1917. 57.

⁶¹ BEBESI György (szerk., 2013), A hosszú 19. század rövid története. Pécs. 47.

a híres *entente cordiale* szerződésben rendezték, és lemondtak róla Marokkóért cserébe.⁶² A Francia Birodalomnak speciális gazdasági érdekeik voltak Észak- és Közép-Szíriában, Északkelet-Anatóliában és Nyugat-Örményországban, illetve fontos kikötőket birtokoltak Szíriában. Ezenkívül a Bejrút–Damaszkusz vasutat ellenőrizték, és befolyás alá igyekeztek vonni a Damaszkusz–Mekka vonalat is.⁶³

A XIX. század elején Napóleon megpróbálta Iránt kiszakítani a brit szövetségből, és meg akarta győzni az országot, hogy nyújtson segítséget egy India elleni támadásban,⁶⁴ azonban a francia ambíciók Napóleon bukásával jelentős mértékben csökkentek a perzsa országban.

4.5. Az Osztrák–Magyar Monarchia

A Monarchia a „Balkáni kérdés” megoldásában avatkozott be aktívan a Nagy Játszma folyamán. Célrendszere kétoldalú volt, egyrészt mint hódító, ki akarta terjeszteni hatalmát a Balkánra, ugyanakkor igyekezett megakadályozni, hogy az oroszok túl nagy hatalomra tegyenek szert a térségben.⁶⁵ A „kérdés” jelentős szerepet játszott az osztrák–magyar állam és a cári Oroszország közötti korábbi jó viszony megromlásában és a szövetségi rendszerekhez való csatlakozásukban.⁶⁶

5. A nagyhatalmi játszmák

5.1. Első szakasz: 1798–1814 között

Ebben az időszakban elsősorban a Napóleon vezette Franciaország kezdeményezett, szándékuk egy birodalom létrehozása volt, ami felülmúlja Angliát.⁶⁷ A franciák 1798-ban megtámadták Egyiptomot, ezzel kirobbantva a „Keleti-kérdést”.⁶⁸ A hadjárat nem járt sikerrel, viszont komoly hatásai voltak, mivel

⁶² BIHARI (2014)

⁶³ HARRIS (1914), 112–113.

⁶⁴ SYKES, Major Percy Molesworth (1915), *A History of Persia*. London. Macmillan and Co. 401. (<http://bit.ly/2voEOIb> – 2017.03.06.) és HUREWITZ (1956), 79.

⁶⁵ The Sydney Morning Herald: *Europe and the Eastern Question*. Vol. LXXVII. - No. 12365. 1878. Jan. 4. 3. (<http://bit.ly/2uls5ZX> – 2017.03.06.)

⁶⁶ BÍRÓ László (2015), A Nagy Háború és a Balkán. In: *Világtörténet*. 2015.3. 346. (<http://bit.ly/2zw6vV6> – 2017.11.09.)

⁶⁷ FROMKIN (1980), 936.

⁶⁸ MAJOROS (1997), 59.

az ország gyakorlatilag függetlenné vált, és csak névleg maradt az Oszmán Birodalom része.⁶⁹ A napóleoni háborúk miatt a XVIII. században folyamatos orosz–török konfliktus is alábbhagyott, és 1799-ben az orosz flotta áthajózhatott a Boszporuszon és a Dardanellákon.⁷⁰ Oroszország a játszma ezen korai szakasza alatt már jelentős stratégiai előnyre tett szert a Közel-Keleten, mivel 1800-ban elfoglalta Grúziát, ami geopolitikai értelemben a kapu az Oszmán Birodalom és Perzsia irányába.⁷¹

Anglia és a Francia Császárság is próbálta a szövetségi rendszerébe bevonni Iránt. Előbbi 1801-ben küldött követséget John Malcolm vezetésével,⁷² utóbbi küldöttsége pedig 1805-ben érkezett meg a perzsa államba, annak érdekében, hogy rávegyék a sahot egy közös India elleni támadásra, de ez nem járt sikerrel.⁷³ 1807-ben viszont a franciák és a perzsák megkötötték a *Finkensteini* szerződést. Előbbiek ezzel az egyezményvel próbálták kiszakítani a birodalmat az angol szövetségből, utóbbiak pedig Grúzia visszaszerzésének reményében ratifikálták.⁷⁴ A francia tervek azonban nem valósultak meg.

5.2. Második szakasz: 1814–1889 között

A napóleoni háborúk végén a nagyhatalmak figyelmébe folyamatosan Közép- és Délnyugat-Ázsia került.⁷⁵ Ebben a periódusban az Orosz Birodalom vált a britek kihívójává, Napóleon bukásával ők lettek a legjelentősebb szárazföldi hatalom.⁷⁶ 1814–1889 között az oroszok sikerrel terjeszkedtek minden égtáj felé.

Az 1830–40-es évektől az Oszmán Birodalom az „európai koncert” középpontjába került, ekkortól vált nyilvánvalóvá belső válságuk, illetve kezdődött meg területük nagymértékű erodálódása.⁷⁷ Egészen az 1820-as évek végéig Oroszország és Anglia jó kapcsolatot ápolt, azonban ez a helyzet megváltozott, amikor előbbiek elkezdtek Perzsiából és a Török Birodalomból területeket szerezni.⁷⁸ Az 1828–29-es orosz–török háborúban a cári csapatok sikeresen

⁶⁹ QUATAERT (2005), 55.

⁷⁰ HUREWITZ (1956), 65.

⁷¹ SYKES (1915), 410.

⁷² INGRAM (1982), 451.

⁷³ SYKES (1915), 401. és FROMKIN (1980), 937.

⁷⁴ HUREWITZ (1956), 77.

⁷⁵ REZUN (1986), 327.

⁷⁶ FROMKIN (1980), 936–937.

⁷⁷ SCHROEDER (1986), 24.

⁷⁸ FROMKIN (1980), 937.

elfoglalták a Balkán-félsziget jelentős részét, és a mai Bulgária határáig jutottak el. Ez már fenyegető közelséget jelentett Isztambulhoz, végül azonban a többi nagyhatalom nyomására kénytelenek voltak lemondani a megszállt területek nagy részéről.⁷⁹ Ekkor az „európai koncert” legtöbb résztvevőjének általános elképzeléseiben egy egységes, de gyenge Oszmán Birodalom szerepelt. Ezen logika mentén, 1832-ben az egyiptomi uralkodót az orosz, illetve 1838-ban az egyesült angol-orosz-porosz-osztrák csapatok állították meg, tehát nem engedték, hogy egy erős birodalom jöjjön létre a térségben.⁸⁰ 1833-ban az *unkiár-iszkeleszi* szerződéssel az Orosz Birodalom nagy sikereket ért el, mivel a szultán a cár katonai védelme alá helyezte az országát, a Fekete-tenger a beltengerükké vált, illetve az oszmán területek integritásának a megőrzésére az osztrákok és az oroszok vállaltak garanciát, ami a britek ellenakcióját váltotta ki.⁸¹

A következő nagy krízis az 1853–56 közötti Krími-háború volt, ahol az akkori világ két legerősebb hatalma feszült egymásnak.⁸² A háború kitörésének „casus belli”-je vallási eredetű volt, a valódi okot pedig Oroszország szolgáltatta, aki 1853-ban megszállta a román fejedelemségeket. Ez ellenkezett az egyébként lekötölezett Habsburgok érdekeivel is, illetve a britek nem akarták a szorosokat orosz kézben látni, és a görög szabadságharcra ellentétben, ekkor nem engedtek a cári birodalom nyomásának és hadba léptek.⁸³ A háború a cári birodalom vereségével végződött, az állam pedig a háború végére csődbe ment, emiatt is, egészen 1871-ig csökkent az aktivitásuk a nemzetközi porondon.⁸⁴ A nagyhatalmi „koncert” a konfliktust lezáró 1856-os párizsi-békével visszavetette az orosz terjeszkedést a Balkánon, és Ausztria megszállta Valachiát és Moldvát.⁸⁵ A nagy játszma ezen háború után vált kaotikus örvénnyé,⁸⁶ mivel a korábbi két meghatározó hatalom mellé Franciaország, Németország és Olaszország is csatlakozott. Ekkorra ezen régi-új hatalmi központok ismét képesek voltak megkerülhetetlen tényezői lenni a geopolitikai konfliktussorozatnak, tehát

⁷⁹ QUATAERT (2005), 56.

⁸⁰ QUATAERT (2005), 58.

⁸¹ BEBESI (2013) 47. és SZALISZNYÓ, Lilla (2009), Palmerston és a krími háború. In: *AETAS* 24. évf. 2009. 3. 37. (<http://bit.ly/2iO2INO> – 2017.11.10.)

⁸² SCHROEDER (1986), 6.

⁸³ HUREWITZ (1956), 144–145.; The Public Ledger. 1853. Aug. 16. és SZALISZNYÓ (2009), 37.

⁸⁴ TARJÁN M. Tamás, 1854. március 27. Nagy-Britannia belép a krími háborúba. (<http://bit.ly/2yUKfVg> – 2017.11.10.)

⁸⁵ HUREWITZ (1956), 153–156.

⁸⁶ REZUN (1986), 327.

a század második felében a játszma aktív és erős szereplőinek, ahogy az érdekeknek a száma is, megnőtt.⁸⁷

A következő kulcspillanat több szempontból is 1871-ben volt, amikor a nemzetközi viszonyok változását kihasználva az oroszok felülvizsgáltatták a korábbi békét. Ekkor tudták akarataikat érvényesíteni, mert Franciaország vereséget szenvedett a frissen megalapult Németországtól, és emiatt a britek nem számíthattak rájuk ebben a konfliktusban.⁸⁸ Továbbá az 1877-78-as orosz-török háborút a san-stefánói béke zárta le, ami a cári birodalom érdekeinek felelt meg. A szerződés azonban elfogadhatatlan volt a többi nagyhatalom számára, emiatt került sor 1878-ban a Berlini konferenciára. A kongresszuson meghozott döntések értelmében az Oszmán Birodalom balkáni területeinek nagy részét elvesztette, csak délen maradtak meg a provinciái. A konferencián tehát a nagyhatalmak szakítottak a Török Birodalom integritásának elvével, és elfogadták a kisállami rendszert, következésképp a „Balkáni kérdés” még több szereplőssé vált.⁸⁹ Emellett meg kell említeni, hogy Nagy-Britannia a tárgyalások során nem csak az oroszokkal szemben ért el sikereket, hanem ekkor szerezte meg Ciprus ellenőrzésének a jogát is.⁹⁰

A perzsa-orosz fronton az 1828-as „Turkomancsáji-békével” a Kaszpi-tengertől nyugatra kialakult a tartós közös határvidék.⁹¹ 1856-57-ben a sah megpróbálta korábbi területvesztéseit keleti hódításokkal pótolni, megtámadta Herátot, azonban ez sértette a britek India körüli érdekszféráját, emiatt közbeléptek és visszaverték a perzsákat.⁹² Az angolok a Berlini konferencián sikeresen akadályozták meg Oroszország terjeszkedését a Török Birodalom felé, emiatt a cár figyelme Közép-Ázsiai elfoglalása után Perzsia felé fordult. Ennek eredményeképpen 1881-ben az oroszok a Kaszpi-tengertől nyugatra is Irán szomszédjai lettek, és belekezdtek az angol gazdasági pozíciók aláaknázásába a perzsa államban.⁹³ A britek, érzékelve a veszélyt, hozzáláttak az ország egyes keleti részeinek a lecsatolásához, annak érdekében, hogy egy számukra

⁸⁷ FROMKIN (1980), 945–947.

⁸⁸ HUREWITZ (1956), 173–174.

⁸⁹ BÍRÓ (2015), 346.

⁹⁰ The Montreal Gazette: *The Berlin Conference*. Vol. CVII. – No. 163. 1878. Jul. 9. (<http://bit.ly/2tr1yFW> – 2017.03.06.)

⁹¹ HUREWITZ (1956), 96.

⁹² SYKES (1915), 452.

⁹³ SYKES (1915), 463. és CURZON, George Nathaniel (1889), *Russia in central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question*. London, Longmans, Green and Co. (<http://bit.ly/2ul8atW> – 2017.03.06.)

kedvező határvidéket alakítsanak ki puffer-zónaként India és a Kádzsár birodalom között.⁹⁴ Mint korábban említettem, az oroszok számára rendkívül fontos volt Perzsia, annak ellenére terjeszkedtek, hogy a cári állam csőd-helyzetbe került. Ebben a szituációban szükségük volt külföldi hitelekre, amit 1888-ban a franciák biztosítottak számukra, illetve a rossz gazdasági helyzet tovább motiválta az orosz államot abban, hogy még több koncesszióra tegyen szert a térségben.⁹⁵

5.3. Harmadik szakasz: 1889–1914

Ezen időszak alatt fokozatosan a német világpolitikai ambíciók váltak meghatározóvá, illetve a megnövekedett termelés miatt felgyorsult a gyarmati terjeszkedés, a nagyhatalmak új befolyási zónákra és piacokra igyekeztek szert tenni.⁹⁶ A császárságot felbátoríthatta, hogy Oroszország az orosz-japán háború folyamán, míg Nagy-Britannia a búrok ellen mutatta a gyengeség jeleit.⁹⁷

A Német Birodalom közel-keleti törekvéseinek egyik fontos jele volt, hogy 1898-ban II. Vilmos látogatást tett az Oszmán Birodalomban, ezzel is országának a világpolitikában való aktív szerepét alátámasztva.⁹⁸ A legfontosabb pillére azonban a német geopolitikai elképzeléseknek a bagdadi vasút projekte volt, amit 1902-ben kezdtek meg építeni a Deutsche Bank finanszírozásával.⁹⁹ A vasút elkészülte esetén súlyosan fenyegette volna a brit és orosz közel-keleti érdekeket.¹⁰⁰ A formálódó antant nyomásra azonban II. Vilmos 1904-ben kénytelen volt hat évre leállítani az építést.¹⁰¹ Ennek ellenére a német befolyás folyamatosan nőtt a Török Birodalomban, és az első világháborúra az ország a német érdekek függésébe került. Ebben közrejátszott, hogy 1878 után Abdülhamid szultán új szövetségesei keresésébe kezdett, ami végül a Német Birodalommal való szoros kapcsolathoz vezetett.¹⁰² Ezt az erős viszonyt jól szemlélteti, hogy 1913-ban német katonai misszió érkezett az oszmán államba, annak érdekében, hogy

⁹⁴ SYKES (1915).

⁹⁵ REZUN (1986), 330.

⁹⁶ CSIRKÉS (2013), 947.

⁹⁷ FROMKIN (1980), 947.

⁹⁸ BEBESI (2013), 70.

⁹⁹ Ng (2005), *65 éve nyílt meg a bagdadi vasútvonal*. (<http://bit.ly/2tV17ag> – 2017.03.06.)

¹⁰⁰ HUREWITZ (1956), 269–272.

¹⁰¹ HUREWITZ (1956), 252–263.

¹⁰² CSIRKÉS (2013), 947.

átszervezze, korszerűsítse a török hadsereget.¹⁰³ Németország felemelkedése és erőteljes ambíciói hozzájárultak ahhoz, hogy a korábbi nagy vetélytársak egy táborban találták magukat a XX. század első évtizedére.

Az első világháborút megelőző években a Balkánon súlyos konfliktusok sora játszódott le. A térség a XIX. század folyamán a Monarchia, a Török Birodalom és a cári Oroszország vetélkedésének a középpontjában állt, egészen 1908-ig a franciák, németek és britek nem tartották különösen értékesnek a területet és a Közel-Kelet részeként tekintették. 1908 után azonban Franciaország és Németország is hozzákezdett a balkáni befolyási rendszereik kiépítésének, így az a helyzet állt elő, hogy utóbbi szövetségesének, Ausztria-Magyarország vetélytársává vált a térségben.¹⁰⁴ A nagyhatalmak végül a Balkán kérdés megoldásában sikertelennek bizonyultak, ami döntő lökést adott az I. világháború kitöréséhez.¹⁰⁵

Perzsiában ebben a periódusban indult meg a legádázabb verseny az oroszok és a britek között. Előbbiek óriási előnyben voltak a transzkaszpai vasútjuk révén, ami – ahogy az angol álláspont mondta – mint „Damoklész kardja” fenyegetően lengett Irán fölött, és valóban meghatározó stratégiai előnyt, illetve katonai, gazdasági és diplomáciai nyomást tett lehetővé.¹⁰⁶ A növekvő német veszély hatására Anglia és Oroszország 1907-ben ezen a fronton is kiegyezett egymással, és érdekszférákra osztották fel Perzsiát.¹⁰⁷ A nagyobb és gazdagabb északi területek az oroszok irányítása alá kerültek,¹⁰⁸ délen pedig az angolok építették ki protektorátusukat.¹⁰⁹ Véleményem szerint a kortárs bírálatok ellenére az angol diplomácia ezen a porondon is győzelmet aratott, mivel sikerült biztosítani a számukra stratégiaiul létfontosságú Perzsa-öböl menti területeket, és India védelmét. A két nagyhatalom az 1910-es jegyzékkel bebetonozta pozícióit a Perzsa Birodalomban, olyannyira, hogy a sahnak a külpolitikai és gazdasági intézkedéseit jóvá kellett hagynatnia velük.¹¹⁰ Az angolok a tízes évekre egyre jobban tartottak egy német-osztrák-magyar-olasz támadástól, és emiatt egy elégedett Oroszországot szerettek volna, akikre számíthattak, így

¹⁰³ CSÁPLÁR-DEGOVICS, Krisztián (2015), Az I. világháború kitörésének az okai és a szerb historiográfia. In: *Világtörténet*. 2015. 3. 354. (<http://bit.ly/2zw6vV6> – 2017.11.09.)

¹⁰⁴ CSÁPLÁR-DEGOVICS (2015), 351–354.

¹⁰⁵ BÍRÓ (2015), 346.

¹⁰⁶ CURZON (1889), 275–276.

¹⁰⁷ The Evening News. 1907. Jan. 9. 8. és SZIGETVÁRI (2015), 119.

¹⁰⁸ MURRAY (1915), 78. és 86.

¹⁰⁹ FROMKIN (1980), 944.

¹¹⁰ LANGENHUYSEN (1917), 17–18.

az 1911-es perzsa kríziskor is engedtek az oroszok követeléseinek,¹¹¹ és tudták, hogy számukra csak az az elfogadható, ha az állam jobban függ tőlük.¹¹²

6. Befejezés

Véleményem szerint a játszma összegzéseként meg lehet állapítani, hogy a „bal-káni és keleti kérdést” illetően Nagy-Britannia végső soron nyert, legalábbis az Orosz Birodalommal szemben,¹¹³ ugyanakkor alulmaradt Németországgal szemben az Oszmán Birodalomért való versengésben. Ennek ellenére a brit stratégiának sikerült a számára fontos kulcspozíciókat a török államon belül biztosítani. Geopolitikailag az angolok Perzsiában is sikert arattak, mivel megakadályozták a cári Oroszországot abban, hogy kijusson az öböl térségébe, egyúttal a német gazdasági betörési kísérletet is megállították. Továbbá meggátolták, hogy bármely európai hatalom ténylegesen veszélyeztesse Indiát, illetve a létfontosságú tengeri útvonalakat.

Összességében tehát elmondható, hogy a XIX. századi geopolitikai játszmák a létfontosságú szorosokért, útvonalakért, gazdasági zónákért és a nyersanyagokban gazdag területekért rendkívül bonyolultak voltak, több síkon zajlottak és rendkívül nagy téttel bírtak.

¹¹¹ Boston Evening Transcript. 1911. Dec. 7.

¹¹² INGRAM (1982), 451.

¹¹³ FROMKIN (1980), 939.

Bibliográfia

Elsődleges források

- Boston Evening Transcript: *Persia's Foreign Trade. Eighty-second year*. No. 292. Boston. 1911. Dec. 15. (<http://bit.ly/2upNVei> – 2017.03.06.)
- Boston Evening Transcript: *The Menace in Persia. Eighty-second year*. No. 285. Boston. 1911. Dec. 7. (<http://bit.ly/2tr8nHL> – 2017.03.06.)
- The Age: *Germany and Turkey*. No. 19733. 1918. Jun. 22. (<http://bit.ly/2teszRX> – 2017.03.06.)
- The Evening News: *Sketch of Shah's Life*. Vol. 48. San Jose. 1907. Jan. 9. (<http://bit.ly/2uuOGn8> – 2017.03.06.)
- The Glasgow Herald: *Situation in Persia. 125th year*. No. 41. Glasgow. 1907. Febr. 16. (<http://bit.ly/2tqOdxY> – 2017.03.06.)
- The Montreal Gazette: *The Berlin Conference*. Vol. CVII. – No. 163. 1878. Jul. 9. (<http://bit.ly/2tr1yFW> – 2017.03.06.)
- The Sydney Morning Herald: *Christians under the Sultan*. Vol. XXXV. – No. 5346. 1854. Jul. 28. (<http://bit.ly/2v3UPnq> – 2017.03.06.)
- The Sydney Morning Herald: *Europe and the Eastern Question*. Vol. LXXVII. – No. 12365. 1878. Jan. 4. (<http://bit.ly/2uls5ZX> – 2017.03.06.)

Másodlagos források

- BEBESI György (szerk., 2013), *A hosszú 19. század rövid története*. Pécs.
- BIHARI Péter (2014), *A nagy háború 100 éve*. Budapest. Pesti Kalligram Kft. (<http://bit.ly/2voemhS> – 2017.03.06.)
- BÍRÓ László (2015), A Nagy Háború és a Balkán. In: *Világtörténet*. 2015. 3. (<http://bit.ly/2zw6vV6> – 2017.11.09.)
- CURZON, George Nathaniel (1889), *Russia in central Asia in 1889 and the Anglo-Russian Question*. London, Longmans, Green and Co. (<http://bit.ly/2ul8atW> – 2017.03.06.)
- CSÁPLÁR-DEGOVICS Krisztián (2015), Az I. világháború kitörésének az okai és a szerb historiográfia. In: *Világtörténet*. 2015. 3. (<http://bit.ly/2zw6vV6> – 2017.11.09.)
- CSIRKÉS Ferenc (2013), Nemzeti tudomány és nemzetközi politika Vámbéry Ármin munkásságában. In: *Magyar Tudomány* 2013/8. (<http://bit.ly/2yt1yZy> – 2017.11.09.)
- FROMKIN, David (1980), The Great Game in Asia. In: *Foreign Affairs*, Vol. 58, No. 4. (<http://bit.ly/2i5zZzf> – 2017.11.09.)

- HARRIS, Norman Dwight, (1914), The Effect of the Balkan Wars on European Alliances and the Future of the Ottoman Empire. In: *The American Political Science Review* Vol. 8, No. 1. (<http://bit.ly/2t26zp7> – 2017.03.06.)
- HUREWITZ, Jacob C (szerk., 1956), Diplomacy in the Near and Middle east. Documentary record. 1535–1914. I. kötet. Princeton, New Jersey. 78–79. (<http://bit.ly/2vobCAX> – 2017.03.06.)
- INGRAM, Edward (1982), Approaches to the Great Game in Asia. In: *Middle Eastern Studies*, Vol. 18, No. 4. (<http://bit.ly/2iMD9Y8> – 2017.11.09.)
- KOVÁCS Tamás (2011), Szemle: A Berlin-Bagdad- expressz. Az Oszmán Birodalom és a német ajánlat a világhatalomra, 1898–1918. In: *Világtörténet*. (<http://bit.ly/2zQpESj> – 2017.11.09.)
- KUNIHOLM, Bruce R. (2000), The Geopolitics of the Caspian Basin. In: *Middle East Journal*, Vol. 54, No. 4. (<http://bit.ly/2AvWVyt> – 2017.11.09.)
- LANGENHUYSEN, C.L. van (1917), *Behind the Veil in Persia. English Documents*. Amsterdam. 1917. (<http://bit.ly/2t1AhdP> – a letöltés ideje: 2017.03.06.)
- LAZER, Madeline, Why They Played: The British and Russian Motivations for Expansion. In *Nineteenth-Century Central Asia. Senior Honors Thesis*. George Washington University. 16. (<http://bit.ly/2te31Ee> – a letöltés ideje: 2017.03.06.)
- MAJOROS, István (1997), A keleti kérdés kezdetei. Nagyhatalmi politika és görög felkelés. In: *Világtörténet*. (<http://bit.ly/2i5NHSB> – 2017.11.09.)
- MARTI, Oscar Albert (1917), *The Anglo-German Commercial and Colonial Rivalry as a Cause of The Great War*. Boston. The Stratford Co. (<http://bit.ly/2v3MJeB> – 2017.03.06.)
- MURRAY, Gilbert, (1915), *The foreign policy of Sir Edward Grey, 1906–1915*. Oxford. The Clarendon press. 50. (<http://bit.ly/2tqRyg3> – 2017.03.06.)
- National geographic (2005), *65 éve nyílt meg a bagdadi vasútvonal*. (<http://bit.ly/2tV17ag> – 2017.03.06.)
- QUATAERT, Donald (2005), *The Ottoman Empire, 1700–1922*. Cambridge. Cambridge University Press. Second Edition. (<http://bit.ly/2t2asKN> – 2017.03.05.)
- REZUN, Miron (1986), The Great Game revisited. In: *International Journal*, Vol. 41. No. 2. (<http://bit.ly/2hmd8i8> – 2017.11.09.)
- ROSS, Cristopher N. B. (2009), Lord Curzon and E. G. Browne Confront the 'Persian Question'. In: *The Historical Journal*, Vol. 52, No. 2 Cambridge University Press. 396. (<http://bit.ly/2yR6gVh> – 2017.11.09.)
- SCHROEDER, Paul W. (1986), The 19th-Century International System: Changes in the Structure. In: *World Politics*, Vol. 39, No. 1. (<http://bit.ly/2hkYvvp> – 2017.11.09.)

- SUTHERLAND, Edwards Henry (1885), *Russian projects against India from the czar Peter to General Skobeleff*. London, Remington & co. (<http://bit.ly/2uldDB3> – 2017.03.06.)
- SYKES, Major Percy Molesworth (1902), *Ten thousand miles in Persia, or eight years in Iran*. London. (<http://bit.ly/2tUMuUx> – a letöltés ideje: 2017.03.06.)
- SYKES, Major Percy Molesworth (1915), *A History of Persia*. London. Macmillan and Co. (<http://bit.ly/2voEOIb> – 2017.03.06.)
- SZALISZNYÓ Lilla (2009), Palmerston és a krími háború. In: *AETAS* 24. évf. 2009. 3. (<http://bit.ly/2iO2lNO> – 2017.11.10.)
- SZIGETVÁRI Tamás (2015), Oroszország és a Közel-Kelet kapcsolatrendszere, különös tekintettel a tőkeáramlásokra. In: SZUNOMÁR Ágnes (2015) *Eurázsia a 21. században – A tőkebefektetések tükrében*, Budapest, MTA. (<http://bit.ly/2jkBiO1> – 2017.11.09.)
- TARJÁN M. Tamás, 1854. március 27. *Nagy-Britannia belép a krími háborúba*. (<http://bit.ly/2yUKfVg> – 2017.11.10.)
- VENIER, Pascal (2004), The Geographical Pivot of History and Early Twentieth Century Geopolitical Culture. In: *The Geographical Journal*, Vol. 170, No. 4. (<http://bit.ly/2AvYlc6> – 2017.11.09.)

Pénz a távolból? Az Európán kívüli világból a visegrádi országokba áramló működő tőke alakulása a rendszerváltozástól napjainkig

Varga György

Bevezetés

A sok szempontból hasonló múlttal rendelkező visegrádi országokban (Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia) a rendszerváltozást követően a gazdaság átalakulásában fontos szerepet játszott a külföldi működő tőke beáramlása. Ennek megfelelően az 1990-es, valamint a 2000-es évek első felének működőtőke-áramlási folyamatairól számos tanulmány született (döntően gazdaságtudományi háttérűek), míg az európai uniós csatlakozást követő időszakkal már kevesebben foglalkoztak a téma kapcsán. Az elmúlt néhány évben azonban ismét növekvő érdeklődés érzékelhető a kérdéskör iránt. Ezt bizonyítja például, hogy az MTA KRTK külön kutatócsoportja foglalkozik az FDI-vel.

A V4-ek és az Európán kívüli világ közötti működőtőke-áramlások alakulását leginkább a világgazdaság folyamatosan tartó átrendeződése és az ezekben az országokban az Európán kívüli világ felé irányuló figyelem fokozódása miatt érdemes vizsgálni. A hasonló témában született tanulmányok eddig többnyire egy-egy nem-európai országgal, térséggel vizsgálták a befektetések alakulását, nem az Európán kívüli világ egészével. Utóbbi elemzése révén azonban a visegrádi országok befektetésállományában az egyes, Európán kívüli partnerek egymáshoz viszonyított jelentőségét és annak változását is értékelni lehet. Ennek vizsgálata különleges aktualitást nyert az elmúlt években a nemzeti kormányzatokra jellemző szemlélet fényében, amely a gazdasági problémák leküzdését a „feltörekvő gazdaságokból” érkező befektetésektől reméli.

Tanulmányomban a külföldi működő tőke értelmezésének áttekintését követően a vizsgálathoz használt statisztikákat és azok elemzési korlátait mutatom be. Ezután a vonatkozó szakirodalom, valamint az elérhető adatok

alapján azonosítom a legfőbb Európán kívüli partnereket, illetve vázolólok előbb a rendszerváltozástól az európai uniós csatlakozásig tartó és végül az azt követő időszakban megfigyelhető trendeket. Az európai uniós csatlakozás azért lényeges esemény a működőtőke-befektetések szempontjából, mert a vonatkozó szabályozási környezetre, illetve az áramlások alakulására is hatással volt (főként azért, hogy a V4-ek részesei lettek a körülbelül 500 millió fős közös piacnak). A tanulmányban az Európán kívüli világból a visegrádi országokba érkező működő tőke alakulásával foglalkozom, tekintettel arra, hogy ennek jelentősége lényegesen nagyobb, mint a fordított irányú áramlásé (2015-ben az UNCTAD adatai alapján a V4-ek teljes beáramló működőtőke-állománya ötszöröse volt az innen kihelyezettnek).

A külföldi működő tőke (FDI) fogalma és elméleti háttere

A részletes elemzés előtt szükséges áttekinteni, hogy mit értünk a külföldi működő tőke vagy a nemzetközi szakirodalomban ennek megfelelő FDI (*foreign direct investment*) betűszó alatt. A fogalommal kapcsolatban nincsen általánosan elfogadott definíció, de tekintettel arra, hogy napjaink világ-gazdaságának meghatározó jelensége, a mérhetőség érdekében a különböző nemzetközi szervezetek (IMF, UNCTAD, OECD) FDI meghatározásait tekintik irányadónak a témával foglalkozó kutatók, amelyek alapvető elemeikben megegyeznek. A külföldi működőtőke-beruházást olyan beruházásként definiálhatjuk, amelyet egy adott országhoz köthető szereplő, általában egy adott ország gazdasági érdekeltségébe tartozó vállalat egy másik országban hajt végre. A működőtőke-befektetés célja, hogy a beruházó tartós érdekeltséget szerezzen a fogadó (*host*) vállalatban.¹ A tartós érdekeltséget a nemzetközi szervezetek (és az iránymutatásukhoz igazodó nemzeti bankok) a 10%-os vagy afeletti tulajdoni hányad megszerzéséhez kötik. A tartós érdekeltség hosszú távú kapcsolatot jelent a beruházó és a fogadó vállalat között, továbbá a beruházó jelentős befolyását a fogadó vállalat irányításában.² A 10%-os határ kijelölése mesterséges, szükségességét az egységes nemzetközi statisztikák létrehozásával indokolták.³ Azonban továbbra is vannak olyan országok, amelyek statisztikáik

¹ BANDELJ, Nina (2008), *From communists to foreign capitalists. The social foundations of foreign direct investment in Postsocialist Europe*. Princeton, Princeton University Press.

² ANTALÓCZY Katalin – SASS Magdolna (2014), Tükör által homályosan. A külföldi közvetlen-tőke-befektetések statisztikai adatainak tartalmáról. In: *Külgazdaság*. [58] (7–8). 30–57.

³ FUJITA, Masataka (2008), A critical assessment of FDI data and policy implications. In: *Transnational Corporations*. [17] (2), 107–126.

összeállításánál más küszöbértéket vesznek figyelembe, ami problémaként jelentkezik a nemzetközi elemzések során.⁴

A működőtőke-beruházás meghatározásának lényeges eleme, hogy elkülöníthetővé váljon a portfólióbefektetésektől. A legfőbb különbség a két befektetés között, hogy a működőtőke-befektetéseknél nem csak a pénztőke áramlik, hanem a vállalatirányítási és szervezési ismeretek, a technológia, az értékek, a kulturális normák és a piachoz való hozzáférés; illetve az FDI során nem történik tulajdonosváltás, tehát a döntések ellenőrzése a beruházó kezében marad.⁵ Ha egy adott befektető új vállalatot alapít vagy már meglévő vállalatot vásárol meg, az működőtőke-befektetésnek tekinthető, míg ha csak részvényt vásárol egy adott vállalatban, az csak portfólióbefektetésként értelmezhető. A működőtőke-befektetéseket általában a nemzetközi gazdaság gazdaságilag erősebb, nagyobb szereplői eszközlik, és hosszabb távra terveznek a megvalósításakor, mint egy portfólióbefektetésnél.⁶

A működőtőke-áramlásokkal kapcsolatos alapvető elméletek a XX. század második felében keletkeztek, ami összefüggésben áll azzal, hogy az 1970-es évek eleje korszakhatárként értelmezhető a világ gazdaság, illetve a tőkeáramlások történetében, a nemzetközi tőkeáramlások volumene és jelentősége ezt követően jelentősen növekedett. Ennek hátterében számos tényező áll, például a Bretton Woods-i monetáris rendszer válsága és a gyarmati rendszerek felbomlása, amelyek megváltoztatták a vállalatok nemzetközi tevékenységének feltételeit; továbbá a műszaki-technológiai változások, amelyek pedig megkönnyítették a vállalatok nemzetközi termelés-szervezését.⁷

A szakirodalomban legnépszerűbb és leginkább elterjedt elmélet John H. Dunning nevéhez fűződik, aki korábbi elméletek elemeinek felhasználásával alkotta meg az 1970-es évek végén az eklektikus vagy másként gyakran csak OLI-paradigmának hívott elméletét. Az elmélet szerint egy adott multinacionális vállalat külföldi termelésének mértékét, földrajzi és ágazati összetételét három tényező határozza meg, amelyek további változókból tevődnek össze. Az első tényezőt a beruházni szándékozó vállalat saját kompetitív

⁴ Investmentmap.org (é. n.): Data sources and limitations. http://www.investmentmap.org/datasource_limit.aspx (2017. 08. 01.)

⁵ DUNNING, John H. – LUNDAN, Sarianna M. (szerk., 2008), *Multinational enterprises and the global economy*. Bodmin, MPG Books.

⁶ PICARDO, Elvis (é. n.): Foreign investment routes: The FDI and FPI. <http://www.investopedia.com/articles/investing/012914/foreign-investment-routes-fdi-and-fpi.asp> (2017. 08. 01.)

⁷ SZANYI Miklós (1997), Elmélet és gyakorlat a nemzetközi működőtőke-áramlás vizsgálatában. In: *Közgazdasági Szemle*. [44] (6), 488–508.

előnyei jelentik (*ownership advantages*). Ezek azok a tényezők, amelyek révén a befektető vállalat előnyben részesül más vállalatokhoz, különösen azon piac vállalataihoz képest, ahová beruházni szeretne. A második tényezőt a potenciális befektetés célterületére vonatkozó előnyök jelentik (*locational advantages*), a harmadik tényezőt pedig az úgynevezett internalizációs előnyök (*internalization advantages*).⁸ Internalizációs előnyről akkor beszélünk, ha egy vállalat kifejlesztett egy terméket, eljárást, és azt nem kívánja másik vállalatnak átadni, tehát az internalizációs előnyök valójában azt a pótlólagos költséget kompenzálják, amely abból fakad, hogy a befektető vállalat közvetlen megjelenés mellett dönt a piacon vegyes vállalat létrehozása helyett.⁹ Ezek alapján a vállalat azon döntésével kapcsolatban, hogy multinacionálissá válik, az O-típusú előnyök a *miért*, az L-típusú előnyök a *hol*, az I-típusú előnyök pedig a *hogyan* kérdésekre adnak választ.¹⁰

A működőtőke-beruházások létrejöttével foglalkozó munkák gyakran Dunning eklektikus modelljével együtt szokták bemutatni a vállalkozások külföldi termelése és külföldi működőtőke-befektetései mögötti motivációk csoportosítását. Eszerint a csoportosítás szerint négy típust különítenek el: a helyi erőforrásokat kiaknázó, a piacorientált, a hatékonyságnövelő és a stratégiai előnyöket realizáló beruházásokat.¹¹ Ezzel kapcsolatban azonban érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy bár a széles körben ismertté vált és több szempontból kritizált négy csoportot Dunning írta le, de munkája Jack Behrman 1972-ben felvázolt osztályozási rendszerének a kibővített változata. Dunning és Lundan multinacionális vállalatokról és a globális gazdaságról írt 2008-as kiadványában egy táblázatban mutatja be, hogy a négy fajta működőtőke-beruházási típust milyen O, L, illetve I típusú előnyök határozzák meg.¹²

Dunningé mellett számos más elmélet is született az elmúlt években, és maga a dunningi is folyamatosan alakult. Például az első két előnyt (*ownership* és *locational*) Dunning egy 1977-es publikációjában mutatta be, míg a harmadik,

⁸ DUNNING, John H. (2000), „The eclectic paradigm as an envelope for economic and business theories of MNE activity” *International Business Review*, [9] (2), 163–190.

⁹ SCHOTTNER, Krisztina (2009), *Az Amerikai Egyesült Államok külföldi működőtőke-exportjának területi szerveződése 1966-tól 2007-ig*. Doktori értekezés. ELTE Földtudományi Doktori Iskola, Budapest.

¹⁰ FRANCO, Chiara – RENTOCCHINI, Francesco – MARZETTI, Giuseppe Vittucci (2008), *Why do firms invest abroad? An analysis of the motives underlying Foreign Direct Investments*. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1283573 (2017. 08. 01.)

¹¹ SZANYI (1997) 496–497.

¹² DUNNING – LUNDAN (2008).

az internalizációs előny csak az 1990-es években került előtérbe a modell kapcsán.¹³ Az egyik legfőbb kritika a dunningi koncepcióval szemben, hogy elsősorban a fejlett országokból a feltörekvő országokba irányuló befektetéseket igyekezett magyarázni, de különösen a 2000-es évektől már a fordított irányú áramlásoknak is egyre jelentősebb szerepe lett.¹⁴ Az eklektikus elméletet azonban ennek ellenére továbbra is megfelelőnek tartom elméleti keretként, mert a működőtőke-befektetések létrejöttét a vállalat (O-típusú előnyök) és az adott piac, ország, régió (L-típusú előnyök) adottságaitól, szándékaitól teszi függővé, ezek pedig meghatározó tényezők a tőkeáramlások új irányjaiban is.

Ehhez kapcsolódóan lehet elkülöníteni alapvetően két vizsgálati módszert attól függően, hogy a nemzetállamok vagy a vállalatok képezik a vonatkozó tanulmányok elemzési egységeit. Ha a nemzetállamokat veszik alapegységnek, akkor a vizsgált ország(ok) fizetésimérleg-statisztikája, nemzetközi statisztikai adatbázisok adatai képezik az elemzés tárgyát, míg a vállalatokat alapul vevő tanulmányokban általában esettanulmányok, interjúk és kérdőíves felmérések elemzését végzik. Tanulmányom fókuszában a visegrádi országok működőtőke-áramlásainak vizsgálata áll, emiatt elsősorban az egyes országok fizetésimérleg-statisztikáin alapuló nemzetközi statisztikai adatbázisok FDI-adatait elemzem.

Az FDI-statisztikák

A teljes FDI-adat általában három komponens összegeként szokott előállni. Az egyik komponens a részvény- és egyéb tulajdonosi részesedés (*equity*); ide tartozik egy adott vállalat felvásárlása, egy új vállalat alapítása (zöldmezős beruházás) és a már meglévő vállalatban történő tőkeemelés. A második komponens az újrabefektetett jövedelem (*reinvested earnings*), a harmadik komponens pedig az úgynevezett „egyéb tőke” (*other capital*), amely a vállalatcsoporton belül nyújtott és felvett hitelek és azok törlesztését jelenti. A statisztikai adatok értelmezésével kapcsolatban lényeges, hogy az FDI-adat egyenleg, tehát negatív értéket is felvehet.¹⁵ Ez gyakran előfordul például a vállalatcsoporton belüli hitelezés esetén: egy németországi cég magyarországi leányvállalata hitelezhet anyavállalatának, aminek következtében a német FDI-adat negatív is lehet.¹⁶

¹³ SCHOTTNER (2009).

¹⁴ SZANYI Miklós (2011), *Dunning és a kínai beruházások*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Világgazdasági Intézet, Short Notice (magyar) 236. 1–2.

¹⁵ ANTALÓCZY-SASS (2014).

¹⁶ Erről lásd: BEUGELSDIJK, Sjoerd – BRAKMAN, Steven – GARRETSEN, Harry – VAN MARREWIJK, Charles (2013), *International Economics and Business – Nations and Firms in the Global Economy*. Cambridge, Cambridge University Press.

Az FDI-statisztikák számbavételével és értelmezésével, valós gazdasági folyamatoknak való megfeleltetésével kapcsolatban számos probléma merül fel. Például az országok adatai alapján összegzett globális beáramló (IFDI, I: *inward*), illetve kihelyezett (OFDI, O: *outward*) működőtőke-állomány értékének elméletileg egyeznie kellene. A két érték azonban csak a legritkább esetben egyenlő. Ennek oka, hogy a nemzetközi statisztikai szervezetek az egyes országok adatszolgáltatásai alapján állítják össze az adatbázisaikat, az egyes országok adatgyűjtési és adatközlési módszertana között pedig komoly különbségek lehetnek. Ez a jelenség is rámutat arra, hogy az FDI-statisztikák nem tekinthetők pontosnak, számos hibával terheltek, és legfeljebb csak a főbb tendenciák megállapítására alkalmasak.

Az elemzéshez az UNCTAD és az OECD adatbázisát használtam fel. Az UNCTAD adatbázisa alapján a visegrádi országok működőtőke-áramlásainak a globális gazdaságban betöltött szerepe és a rendszerváltozástól napjainkig tartó általános trendjei vázolhatók fel, mert abban 1990-ig visszamenőleg és a világ egészére is közölnek adatokat. Az OECD adatbázisa pedig azért segíti az elemzéseket, mert a 2000-es évektől területi bontásban könnyen elérhető belőle az adatok, illetve 2014-re az adott országban lévő IFDI-állomány elérhető nemcsak a közvetlen, hanem a „végső beruházó” országa szerint is többek között Csehország, Lengyelország és Magyarország esetében. A közvetlen származási hely azt az országot, térséget jelenti, ahonnan közvetlenül érkezik a beruházás, míg a végső származási országnál azt az országot jelölik meg a statisztikákban, amelyhez köthető szereplők részesedése a beruházó vállalatban meghaladja az 50%-ot. Utóbbi esetben így azt az országot tüntetik fel a statisztikákban, amelyhez köthető szereplők már olyan döntéseket határoznak meg, mint a tőkebefektetés (míg a 10% és 50% közötti tulajdonosi hányad esetén ez még általában nem lehetséges).¹⁷ Az ezredfordulót megelőző időszakban pedig a partneri kör, különös tekintettel az Európán kívüli partnerek szerepének alakulását a vonatkozó szakirodalom alapján tekintetem át.

A működőtőke-befektetések alakulása a V4-ek és az Európán kívüli világ között az európai uniós csatlakozásig

A több évtizedes szovjet befolyást követő 1990-es évtizeddel kapcsolatban valóban igaz, hogy korábban nem látott módon növekedett a kelet-közép-európai térségbe érkező befektetések volumene, érdemes azonban megjegyezni, hogy

¹⁷ OECD (é. n.): Foreign direct investment statistics. <https://www.oecd.org/daf/inv/FDI-statistics-explanatory-notes.pdf> (2017. 08.10.)

nem a rendszerváltás volt a kelet-közép-európai térségbe érkező külföldi befektetések kezdőpontja. Nyugat-európai országok már a XIX. század második felétől kezdve helyeztek ki tőkét a térségbe. A nyugat-európai tőkebeáramlás Kelet-Közép-Európába a második világháborút követően szűnt meg, mert a térség szovjet befolyás alá került, ami maga után vonta az autark gazdaságpolitika térnyerését és a működőtőke-áramlások teljes korlátozását.¹⁸ Fontos továbbá kiemelni, hogy a külföldi működőtőke-befektetés a gazdaság finanszírozásának alapvetően csak az egyik eszköze. Voltak olyan időszakok, amikor más eszközök szerepe volt hangsúlyosabb, például az államszocialista időszakban a külföldi hitelek felvétele.

A visegrádi országokban azonban már a rendszerváltozás előtt engedélyezték a hazai-külföldi vegyesvállalkozásokat, először Magyarországon, 1972-ben. Ennek a lehetőségnek az alacsony vonzerejét mutatja, hogy 1982-ig mindössze 3 ilyen vállalkozás létesült. Ezt követően további engedményeket vezettek be, aminek a hatása már a számokban is megmutatkozott: 1988-ig 250 vegyesvállalat létesült Magyarországon. Lengyelországban a vegyesvállalatok alapítását 1976-ban engedélyezték, kezdetben csak a külföldön élő lengyelek vállalatait előnyben részesítve, majd utána a magyar szabályozásokhoz hasonló engedményeket vezettek be. 1988-ig így is csak 26 vegyesvállalatot alapítottak Lengyelországban. Csehszlovákiában csak 1986-tól vált engedélyezetté a vegyesvállalatok alapítása.¹⁹

Érdemes viszont kitérni arra, hogy már a vegyesvállalat-alapítás engedélyezése előtt is voltak példák nyugati cégek befektetésére a visegrádi országokban, Magyarországon például az Intercontinental beruházása. Ez úgy valósult meg, hogy az amerikai beruházó és a magyar Hungarhotels között franchise szerződés jött létre, a szálloda magyar tulajdon lett, de amerikai rendszer szerint működtették.²⁰

A kelet-közép-európai országok azonban ténylegesen csak a rendszerváltozást követően kerültek, kerülhettek fel a potenciális befektetések célterületeinek térképére. Nem meglepő, hogy a külpolitikai irányváltásra, az EU-csatlakozásra törekvő országokba az 1990-es évek elején a külföldi befektetések meghatározó része nyugat-európai országokból érkezett, elsősorban Németországból,

¹⁸ ÁRVA László (1994), *Direct foreign investment: some theoretical and practical issues*. Budapest, MNB. 1–74.

¹⁹ ÁRVA (1994).

²⁰ Fovarosi.blog.hu (2009), 40 éves az „Interconti”. http://fovarosi.blog.hu/2009/12/31/40_eves_az_interconti (2017. 08. 01.)

Auszbriából (csak 1995-től EU-tag), Franciaországból és Olaszországból.²¹ 1991-ig az Európán kívüli világ országai közül az USA-t leszámítva (amely több országban is a legfontosabb befektetők között szerepelt) a többi ország szerepe elhanyagolható volt a befektetésekben. Érzékelhető volt azonban már ekkoriban a japán, a dél-koreai és a kanadai vállalatok növekvő érdeklődése a térség iránt (Magyarország esetében már 1990-ben megvalósult a japán Suzuki beruházása Esztergomban).²²

A világ működőtőke-befektetéseinek ekkoriban több mint 70%-a öt országból (USA, Egyesült Királyság, Japán, Németország és Franciaország) származott. Ennek fényében az osztrák és olasz befektetések magas részesedését, illetve a japán beruházások kisebb jelentőségét lehet kiemelni eltérő jelenségként Kelet-Közép-Európában a világ más részeihez képest.²³

A rendszerváltozást követően a működőtőke-beáramlás ösztönzésétől számos probléma megoldását várták a visegrádi országokban. Rövid távon a fizetési mérleg válságának elkerülését, az államadósság és a munkanélküliség problémájának csökkentését; hosszabb távon pedig a gazdasági és technológiai modernizációt, illetve a globális gazdaságba történő integrálódás és a külkereskedelem újbóli megélénkülésének, illetve újraorientálódásának elősegítését. A működőtőke-beáramlás egyik fő motorja a privatizáció volt.²⁴ A 1990-es évek elején a későbbi időszakokkal összevetve a működőtőke-beáramlás viszonylag alacsony maradt, kivéve Magyarországon, ahol a privatizációs folyamatba a legkorábban kapcsolódhatott be a külföldi tőke. Az 1990-es évek végére a másik három országban is változás következett be és a külföldi tőkének is nagyobb teret engedtek a privatizációban, majd elkezdődött az országok „egymásra licitálása” is, a külföldi befektetőknek egyre nagyobb kedvezményeket igyekeztek biztosítani. A külföldi befektetésekhez való viszonyulás változásának hátterében elsősorban a „nemzeti tőkésosztály” építésének csekély eredményei, az Európai Unió és nemzetközi pénzügyi szervezetek nyomása, továbbá az uniós elitekkel élénkülő kapcsolatok álltak.²⁵

²¹ ÁRVA (1994).

²² DOBOSIEWICZ, Zbigniew (1992), *Foreign investment in Eastern Europe*. London, Routledge.

²³ DOBOSIEWICZ (1992).

²⁴ SZENT-IVÁNYI Balázs (2017), Introduction: The Changing Patterns of FDI. In: SZENT-IVÁNYI Balázs (szerk., 2017), *Foreign Direct Investment in Central and Eastern Europe – Post-crisis Perspectives*. Cham, Palgrave Macmillan. 1–22.

²⁵ MEDVE-BÁLINT Gergő (2015), Changes below the still surface? Regional patterns of foreign direct investment in post-crisis central and eastern Europe. In: GALGÓCZI Béla – DRAHOKUPIL, Jan – BERNACIAK, Magdalena (szerk., 2015), *Foreign investment in eastern and southern Europe after 2008 – Still a lever of growth?* Brüsszel, Etui. 71–102.

Erre lehet példa Szlovákia, amely a legkésőbb engedett teret a külföldi tőkének. Vladimír Mečiar kormányzása alatt (1994–1998) a külföldi tőke támogatásának szintje rendkívül alacsony volt. 1997-ben az EU Szlovákiát a keleti bővítésnek csak a második körös országai közé sorolta, ami intő jel volt arra vonatkozóan, hogy Szlovákiának további lépéseket kell tennie a politikai és gazdasági liberalizáció útján. Feltehetőleg ez volt az egyik oka annak, hogy az 1998-as választásokat az FDI-vel kapcsolatos reformokat is programjára tűző Mikuláš Dzurinda nyerte, és ezt követően Szlovákia a régióban a befektetők egyik legfontosabb célterületévé válhatott. A nemzetközi pénzügyi szervezetek (Világbank, IMF) pedig amiatt tudtak hatást gyakorolni a kelet-közép-európai országok működőtőke-áramlásokkal kapcsolatos politikáira, mert közülük számos ország függött a pénzügyi szervezetektől felvett hitelektől.²⁶

A működőtőke-befektetések alakulása a V4-ek és az Európán kívüli világ között az európai uniós csatlakozást követően

A 2000-es évek elején, a privatizáció előrehaladtával (illetve a reálbérek növekedésével) várható volt, hogy a térségbe érkező működőtőke-áramlások volumene csökkenni fog. Ez azonban nem következett be, aminek hátterében a visegrádi országok Európai Unióhoz történő csatlakozása áll.²⁷ A visegrádi országok EU-hoz történő csatlakozásukkal részesei lettek a közös piacnak, és ez nem csak a régi EU-tagállamok befektetéseire hatott ösztönzőleg, hanem az EU-n kívülről érkező befektetőkre is. A visegrádi országok (Lengyelországot leszámítva) globálisan nézve kisméretű piacot jelentettek, de az uniós piac (körülbelül 500 millió fő) már lényegesen nagyobb. A visegrádi országokba történő befektetést nem csak a nyugat-európai tagállamokhoz képest jelentősen olcsóbban rendelkezésre álló, szakképzett munkaerő, hanem ezeknek az országoknak a befektetés-ösztönzés érdekében létrehozott engedményei is motiválták. Továbbá vannak, akik kiemelik, hogy az EU-hoz történő csatlakozás a befektetési kockázatot is csökkentette ezekben az országokban.²⁸ Az EU szerepe amiatt is jelentős, mert már a világ számos országával, térségével kötött befektetési és szabadkereskedelmi megállapodást.

²⁶ BANDELJ, Nina (2010), How EU Integration and Legacies Mattered for Foreign Direct Investment into Central and Eastern Europe. In: *Europe-Asia Studies*, [62] (3), 481–501.

²⁷ MEDVE-BÁLINT Gergő (2014), The Role of EU in Shaping FDI Flows to East Central Europe. In: *Journal of Common Market Studies*, [52] (1), 35–51.

²⁸ IWASAKI, Ichiro – SUGANUMA, Keiko (2009), EU enlargement and foreign direct investment into transition economies revisited. In: *Transnational Corporations*, [18] (3), 27–58.

Az európai uniós taggá válás megváltoztatta a külgazdasággal kapcsolatos szabályozási környezetét is a V4-eknek, rájuk is érvényesek lettek a közös politikák. A befektetésösztönzési rendszerüket például át kellett alakítaniuk, hogy megfeleljen az EU versenypolitikájának. A közös kereskedelempolitika pedig – tekintettel a kereskedelem és a működőtőke-áramlások közötti számos összefüggésre²⁹ – már 2004-től közvetetten hatással volt a működőtőke-áramlások alakulására, a Lisszaboni Szerződés 2009-es életbe lépése óta pedig ez a közösségi szakpolitika a működőtőke-áramlások kérdéskörére is kiterjed. A közös kereskedelempolitika következményeként a kereskedelem- és befektetéspolitika terén jelentősen szűkült a visegrádi országok mozgástere. A közös kereskedelempolitika hatálya alól azonban vannak bizonyos kivételek, amelyek közül az Európán kívüli világgal folytatott működőtőke-áramlások szempontjából a legfontosabb, hogy harmadik országokkal szemben nem korlátozottak a tagállamok promóciós lehetőségei amennyiben azok az export növelésére vagy a működőtőke-import vonzására irányulnak.³⁰ Ehhez igazodnak a visegrádi országok szakpolitikai dokumentumai is.

A visegrádi országokba érkező beruházások döntő része azonban az Európai Unió fejlettebb országaiból és elsősorban az exportorientált gazdasági ágazatokba érkezett (például az autóiparba). Ezeknek az országoknak az ennek nyomán kialakuló nyitott gazdasága érzékennyé vált exportpiacaik gazdasági ingadozásaira.³¹ A 2008-as gazdasági válság nem egyformán érintette a világ különböző pontjait, az Európai Unió egyike volt a legsúlyosabban érintett gazdaságoknak. A válság rávilágított arra, hogy a nyitott gazdaságok számára, mint amilyenek a visegrádi országok is, milyen negatívumokkal jár az uniós piacoktól való túlzott mértékű függés. Ez a nagyfokú függés és ebből következően a gazdasági válság során tapasztalt nagyfokú sérülékenység irányította rá a visegrádi országok figyelmét az Európán kívüli világra.³² Egy másik fontos tényező bizonyos nem-európai gazdaságok felértékelődésében azok dinamikus növekedése és a világgazdaság folyamatosan tartó átrendeződése, amely szintén a válság során vált nyilvánvalóvá.

²⁹ Erről részletesebben lásd SZANYI (1997).

³⁰ LENDÜLET HPOPS KUTATÓCSOPORT (2016), *A tagállamok mozgástere az Európai Unió közös kereskedelempolitikájában*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont.

³¹ MEDVE-BÁLINT (2014), 35–51.

³² KUGIEL, Patryk (szerk., 2016), *V4 Goes Global: Exploring Opportunities and Obstacles in the Visegrad Countries' Cooperation with Brazil, India, China and South Africa*. Varsó, The Polish Institute of International Affairs.

Ennek megfelelően a visegrádi országok gazdasági válságot követő szakpolitikai dokumentumaiban is megfogalmazásra került a külgazdasági kapcsolatok földrajzi diverzifikálásának, az Európán kívüli kapcsolatok bővítésének a szándéka. Ez azonban hangsúlyosabban a külkereskedelem kapcsán jelent meg a szakpolitikákban. Ennek fényében érdemes megvizsgálni, hogy mely Európán kívüli országokból érkeznek leginkább a befektetések, milyen irányban bővülnek a gazdasági kapcsolatok és tapasztalható-e valamilyen változás, ha összevetjük a 2004-es uniós csatlakozáskori és a tíz évvel későbbi, 2014-es állapotot (1. ábra).

Helyezés	Csehország			Lengyelország		
	2004 közvetlen	2014 közvetlen	2014 végső	2004 közvetlen	2014 közvetlen	2014 végső
1	USA	USA	USA	USA	USA	USA
2	Japán	Dél-Korea	Japán	Dél-Korea	Japán	Japán
3	Kanada	Japán	Dél-Korea	Japán	Dél-Korea	Kanada
Helyezés	Magyarország			Szlovákia		
	2004 közvetlen	2014 közvetlen	2014 végső	2004 közvetlen	2014 közvetlen	2014 végső
1	USA	Curaçao	USA	USA	Dél-Korea	
2	Japán	USA	Japán	Dél-Korea	USA	
3	Dél-Korea	Japán	Izrael	Japán	Argentína	

1. ábra

A visegrádi országok IFDI-állományából legmagasabb részesedéssel rendelkező Európán kívüli országok közvetlen származási hely szerint (2004, 2014), illetve végső származási hely szerint (2014) (adatok forrása: OECD)

A legfőbb befektetők a befektetések közvetlen származási helye alapján az Európán kívüli világ fejlettebb országai (USA, Japán, Dél-Korea, Kanada, Izrael) voltak mindkét időpontban, illetve az Európán kívüli offshore területek is megjelennek a főbb származási helyek között, ami felhívja a figyelmet arra, hogy az FDI közvetlen származási helye alapján nehéz az országok egymás közötti befektetéseinek valós értelmezése. Szlovákia kivételével 2014-re azonban elérhetők adatok a befektetések végső származási helye szerint is. Az Európán kívüli befektetések állományának részesedése lényegesen magasabb a befektetés végső származási helye szerint, mert számos Európán kívüli befektető kedvező adózási feltételeket biztosító európai országok (például Hollandia, Luxemburg,

Ciprus) közbeiktatásával ruház be a visegrádi országokban. A befektetések végső származási helye szerint a fejlettebb országok mellett a főbb partnerek között megjelennek olyan fejlődő országok is, mint Kína vagy India.

Az Európán kívülről érkező befektetések állománya azonban koncentrált földrajzilag, mert döntő részét az USA adja: Magyarország esetében az Európán kívüli állomány 48%-át, míg Csehország és Lengyelország esetében több mint 60%-át az USA tette ki 2014-ben. Az elérhető adatok miatt ugyanakkor csak Csehország és Lengyelország esetében nyílik lehetőség a végső származási hely szerinti adatokban bekövetkező (2013 és 2015 közötti) változás vizsgálatára. A két ország esetét azért is érdemes összevetni, mert a vizsgált három év alatt bővült az Európán kívüli világ részesedése a végső származási hely szerinti IFDI-állományból. Az Európán kívüli befektetők állományának alakulásában azonban kevés hasonlóság tapasztalható. Csehország esetében a legjellemzőbb trend, hogy az USA részesedése csökken az Európán kívüli IFDI állományból, míg Dél-Korea, Kanada, India részesedése növekszik. Lengyelország esetében mindeközben kevésbé érzékelhetők ilyen súlyponteltolódások.

Összefoglalás

Összegzésként tehát megállapítható, hogy a visegrádi országokban érzékelhető a fokozódó figyelem az Európán kívüli világ felé, a V4-ek az üzenetek szintjén igyekeznek földrajzilag diverzifikálni külgazdasági kapcsolataikat. A statisztikai adatok azonban azt mutatják, hogy a rendszerváltozás után elsőik között megjelenő nem-európai befektetők, amelyek alapvetően a fejlettebb országok (főként az USA), részesednek továbbra is a legnagyobb mértékben a visegrádi országok Európán kívülről érkező befektetésállományából. Fontos továbbá azt is kiemelni, hogy a V4-ek EU-hoz történő csatlakozása jelentős hatással volt az Európán kívüli világból érkező működőtőke-befektetésekre is. Az EU-n belül ugyanis megszűntek a kereskedelem korlátai, ami ösztönzőleg hatott a nyugat-európainál alacsonyabb bérköltségekkel jellemezhető visegrádi országokba történő befektetésekre. A jövőben azonban a szakpolitikák megfogalmazása és az elemzések szempontjából mindenképpen kívánatos lenne a végső származási hely szerinti adatkör bővítése, mert segítségükkel pontosabban vázolható fel az egyes országok partneri körének alakulása.³³

³³ A kutatás az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-16-1 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

Bibliográfia

- ANTALÓCZY Katalin – SASS Magdolna (2014), Tükör által homályosan. A külföldi közvetlentőke-befektetések statisztikai adatainak tartalmáról. In: *Külgazdaság*. [58] (7–8). 30–57.
- ÁRVA László (1994), *Direct foreign investment: some theoretical and practical issues*. Budapest, MNB.
- BANDELJ, Nina (2008), *From communists to foreign capitalists. The social foundations of foreign direct investment in Postsocialist Europe*. Princeton, Princeton University Press.
- BANDELJ, Nina (2010), How EU Integration and Legacies Mattered for Foreign Direct Investment into Central and Eastern Europe. In: *Europe–Asia Studies*, [62] (3). 481–501.
- BEUGELSDIJK Sjoerd – BRAKMAN, Steven – GARRETSEN, Harry – VAN MARREWIJK, Charles (2013), *International Economics and Business – Nations and Firms in the Global Economy*. Cambridge, Cambridge University Press.
- DOBOSIEWICZ Zbigniew (1992), *Foreign investment in Eastern Europe*. London, Routledge.
- DUNNING, John H. (2000), The eclectic paradigm as an envelope for economic and business theories of MNE activity. In: *International Business Review*, [9] (2), 163–190.
- DUNNING, John H. – LUNDAN, Sarianna M. (szerk., 2008), *Multinational enterprises and the global economy*. Bodmin, MPG Books.
- FOVAROSI.BLOG.HU (2009), 40 éves az „Interconti”. http://fovarosi.blog.hu/2009/12/31/40_eves_az_interconti (2017. 08. 01.)
- FRANCO, Chiara – RENTOCCHINI, Francesco – MARZETTI, Giuseppe Vittucci (2008), *Why do firms invest abroad? An analysis of the motives underlying Foreign Direct Investments*. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1283573 (2017. 08. 01.)
- FUJITA, Masataka (2008), A critical assessment of FDI data and policy implications. In: *Transnational Corporations*. [17] (2), 107–126.
- INVESTMENTMAP.ORG (é. n.): Data sources and limitations. http://www.investmentmap.org/datasource_limit.aspx (2017. 08. 01.)
- IWASAKI, Ichiro – SUGANUMA, Keiko (2009), EU enlargement and foreign direct investment into transition economies revisited. In: *Transnational Corporations*. [18] (3), 27–58.

- KUGIEL, Patryk (szerk., 2016), *V4 Goes Global: Exploring Opportunities and Obstacles in the Visegrad Countries' Cooperation with Brazil, India, China and South Africa*. Varsó, The Polish Institute of International Affairs.
- LENDÜLET HPOPS KUTATÓCSOPORT (2016), *A tagállamok mozgástere az Európai Unió közös kereskedelempolitikájában*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- MEDVE-BÁLINT Gergő (2014), The Role of EU in Shaping FDI Flows to East Central Europe. In: *Journal of Common Market Studies*. [52] (1), 35–51.
- MEDVE-BÁLINT Gergő (2015), Changes below the still surface? Regional patterns of foreign direct investment in post-crisis central and eastern Europe. In: GALGÓCZI Béla – DRAHOKUPIL, Jan – BERNACIAK, Magdalena (szerk., 2015), *Foreign investment in eastern and southern Europe after 2008 – Still a lever of growth?* Brüsszel, Etui. 71–102.
- OECD (é. n.): Foreign direct investment statistics. <https://www.oecd.org/daf/inv/FDI-statistics-explanatory-notes.pdf> (2017. 08.10.)
- PICARDO, Elvis (é. n.): Foreign investment routes: The FDI and FPI. <http://www.investopedia.com/articles/investing/012914/foreign-investment-routes-fdi-and-fpi.asp> (2017. 08. 01.)
- SCHOTTNER Krisztina (2009), *Az Amerikai Egyesült Államok külföldi működőtőke-exportjának területi szerveződése 1966-tól 2007-ig (doktori értekezés)*. ELTE Földtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- SZANYI Miklós (1997), Elmélet és gyakorlat a nemzetközi működőtőke-áramlás vizsgálatában. In: *Közgazdasági Szemle*. [44] (6), 488–508.
- SZANYI Miklós (2011), *Dunning és a kínai beruházások*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Világgazdasági Intézet, Short Notice (magyar) 236. 1 – 2.
- SZENT-IVÁNYI Balázs (2017), Introduction: The Changing Patterns of FDI. In: SZENT-IVÁNYI Balázs (szerk., 2017), *Foreign Direct Investment in Central and Eastern Europe – Post-crisis Perspectives*. Cham, Palgrave Macmillan. 1–22.

Lokális történelem, lokális közönség – egy 17. századi énekmondó gyűjtési profilja?¹

Virág Csilla

A *Percy Folio* kézirat a British Libraryben található, Additional MS 27879 jelzet alatt. A 17. század közepén, 1640 és 1650 között összeállított gyűjtemény jelenlegi állapotában 195 darab művet tartalmaz.² Az első 28 levél fele ki lett tépve: a történet szerint, mielőtt Thomas Percy dromore-i püspök a 18. század második felében egy kocsmában megtalálta volna a kéziratot, azt az ottani szolgálólányok a kandalló tűzének begyűjtéséhez használták.³ Az így megszerzett kéziratot a szakirodalom egy régiséggyűjtő gyűjteményének tekinti mind a mai napig.⁴ Ezt a feltételezést leggyakrabban a kéziratban található középkori és késő-középkori verses regények jelenlétével szokták alátámasztani. Ezek azonban összesen 29 darabot tesznek ki a *Folio* 195 szövege közül. Amennyiben valaki a kézirat egészét vizsgálat alá veszi, a *Folio* rengeteg olyan tulajdonságára derül fény, mely mind cáfolja ez a feltételezést. Egy feltételezett régiséggyűjtő

¹ Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

² FURNIVALL, Frederick J., HALES, John W. (szerk., 1867–68), *Bishop Percy's Folio Manuscript*. London, N. Trübner and Co., I–III. (a továbbiakban: HALES–FURNIVALL, I/II/III.); valamint FURNIVALL, Frederick J. (szerk., 1868), *Bishop Percy's Folio Manuscript: Loose and Humorous Songs*. London, Frederick J. Furnivall. A kézirat ma nem tartalmazza a *King Estmere* című szöveget, melyet Thomas Percy, a kézirat korábbi tulajdonosa saját kezűleg tépett ki a gyűjteményből (HALES–FURNIVALL, I. xvi.), így jelenleg 195 művet tartalmaz a *Folio* – noha a *King Arthurs Death*-ről nem eldöntött, hogy egy vagy két szövegnek számolandó-e (HALES–FURNIVALL, I. 497.). Jelen tanulmányban egy szövegnek számít.

³ HALES–FURNIVALL, I. xii.

⁴ A kéziratot egy régiséggyűjtő gyűjteményének (*antiquarian's collection*) nevezi pl. DONATELLI, Joseph (1993), „The Percy Folio Manuscript: A Seventeenth-Century Context for Medieval Poetry” In: BEAL, Peter, GRIFFITHS, Jeremy (szerk.), *English Manuscript Studies 1100–1700*, 4. kötet. London, The British Library and University of Toronto Press. 130.; és ROGERS, Gillian (1991), „The Percy Folio Manuscript Revisited” In: MILLS, Maldwyn, FELLOWS, Jennifer, MEALE, Carol M. (szerk.), *Romance in Medieval England*. Cambridge, D. S. Brewer. 62–63.; és ROGERS, Gillian (2009), „The Percy Folio Manuscript (BL MS Additional 27879)” In: RADULESCU, Raluca L., RUSHTON, Cory James (szerk.), *A Companion to Medieval Popular Romance*. Cambridge, D. S. Brewer. 59.; és FURROW, Melissa M. (2013), „The Boy and the Mantle: Introduction” In: FURROW, Melissa M. (szerk.), *Ten Bourdes*. Kalamazoo, Medieval Institute Publications, <http://bit.ly/2wOCRvY>, 2017.05.01.

esetében, aki a korábbi évszázadok angol irodalmának kiemelkedő darabjait kívánta összegyűjteni és megőrizni, meglehetősen valószínűtlen, hogy jelentős mennyiségben másolt volna be a kéziratába az összeállítás időpontjában *broadside ballad* formában keringő szövegeket. A *broadside ballad* egy a 16. században megjelenő, de igazán a 17. században elterjedő nyomtatási forma, egy-lapos, gyakran fólió méretű nyomtatványai, melyeket utcai árusok terjesztettek, sokszor valamilyen illusztrációval voltak ellátva. Tömegével, olcsón keringő (tehát különlegességnek nem nevezhető) szövegek ezek, melyek még csak nem is a korábbi, hanem a 17., esetleg a 16. századból származnak. Ezekre pedig a *Folióban* sokkal több példát találni, mint középkori és késő-középkori verses regényekre. Hasonlóképpen nem illett volna egy ilyen gyűjtői profilba az a számos erotikus szöveg, melyeket a kézirat 19. századi kiadói is annyira alantasnak ítélték, hogy csak külön kötetben voltak hajlandók közölni őket, elválasztva őket a (nézőpontjuk szerint) „tisztességes” irodalmi szövegektől.⁵

A kézirat tulajdonságai azonban nem csak ezt az állítást cáfolják, hanem megerősítenek egy másikat is. Mind a kézirat kinézete, mind a benne található szövegek átfogó vizsgálata véleményem szerint arra utal, hogy a kézirat egy amatőr vagy professzionális énekmondó gyűjteménye lehetett, melyből a szövegeket megtanulta és / vagy előadta.⁶ Még a 17. században is elterjedt volt a hivatásos előadóként utazó, vásárokon fellépő professzionális énekes, valamint a jobb módú háztartásokban egyébként más funkciót betöltő, de időnként (ha az alkalom úgy kívánta) előadó amatőr műkedvelő.⁷ A kézirat egy 39,37 cm magas és 13,97 cm széles, hosszú, keskeny könyv, melyben a szövegek egy oszlopba írva szerepelnek. Ez a méret, forma és a tény, hogy egy oszlopba vannak írva a szövegek, kifejezetten alkalmassá teszik a kéziratot az előadói használatra: a rövidebb szövegek így egy oldalra is elférnek, és a hosszabb szövegeknél is redukálja a szükséges lapozások számát, valamint könnyen és gyorsan átfuthatóvá teszi a műveket.⁸ A kinézeten kívül a tartalom is szembetűnő:

⁵ FURNIVALL (1868).

⁶ A dolgozat keretei nem engedik meg ennek a témának a szükséges részletességű tárgyalását, így csak röviden tudom bemutatni azt. Hosszabban ld. VIRÁG Csilla (2017^a), Percy Folio: *Orális és írásbeliség egy 17. századi kéziratban*. OTDK-dolgozat. Elhangzott: 2017. 04. 19. Pécs.

⁷ FOX, Adam (2000), *Oral and Literate Culture in England, 1500–1700*. Oxford, Oxford University Press. 27.; és TAYLOR, Andrew (1997), „Songs of Praise and Blame and the Repertoire of the Gestour” In: ANDERSON, Flemming G., PETTIT, Thomas, SCHRÖDER, Reinhold (szerk.), *The Entertainer in Medieval and Traditional Culture: a Symposium*. Odense, Odense University Press. 69.

⁸ TAYLOR, Andrew (1991), „The Myth of the Minstrel Manuscript” *Speculum*. [66] (1). 45. és 57–58.

a kéziratban a rövid szövegek dominálnak (a 195 szöveg közül 107 darab 100 sornál rövidebb, és mindössze hat darab hosszabb 1000 sornál),⁹ a hosszabb szövegeket pedig a másoló rövidebb (előadható hosszúságú) részekre osztotta. Az énekmondó számára elengedhetetlen, hogy az előadott szövegei ne legyenek túl hosszúak, hiszen egyrészt a közönség figyelme viszonylag rövid időre köthető le, másrészt pedig az énekmondókat alkalmazó esemény (pl. lakoma) általában nem egy, hanem sok előadót vonultat fel, így az egy főre eső szereplési idő is rövidebb.¹⁰ A már fentebb említett, a szóbeliség és a (nyomtatott) írásbeliség határán elhelyezkedő, kifejezetten éneklésre (is) szánt¹¹ *broadside ballad*ek jelenléte is szembeütő. A kézirat egésze nagyon szorosan kötődik a populáris regiszterhez,¹² egy olyan közönséget tesz feltételezhetővé, melyben az írott kultúra szóbeli úton terjedhetett, ugyanis tagjai nem feltétlenül tudtak olvasni,¹³ és számos szöveg viseli magán az orális narráció nyomait.¹⁴

A kézirat jellemzői láthatóan arra utalnak, hogy egy énekmondó gyűjteménye lehetett. Ebben az esetben felmerül a kérdés, hogy az énekmondó milyen területen működhetett, milyen közönségnek adhatott elő. Ennek a kérdésnek a megválaszolására kívánok egy lehetséges módszert felvázolni, mely módszer remélhetőleg más, hasonló típusú kéziratok esetében is alkalmazni lehet. A *Folio* 195 művét (szigorúan csak a könnyebb áttekinthetőség érdekében) tematikus csoportokra osztottam,¹⁵ melyek közül a harmadik legnagyobb,

⁹ A ma töredékes állapotban fennmaradt szövegeknél igyekezni kell a feltételezhető eredeti sorszámtól rekonstruálni: a lapoknak a fele hiányzik (keresztben, nem pedig hosszában eltépett formában), így a megmaradt sorszámnak a dupláját kell venni ezeknek a szövegeknek az esetében.

¹⁰ TAYLOR (1997), 52–53.

¹¹ FOX (2000), 38., 44.

¹² Különösképpen például a benne szereplő populáris verses regények, melyek más változataikhoz képest látványosan szóbeli előadásra vannak optimalizálva. Ld. VIRÁG Csilla (2017^b), „Az átváltozás és a Gawain-csoport” In: DÉRI Eszter, DÓBÉK Ágnes, GÖRÖG Dániel, MARKÓ Anita, MARÓTHY Szilvia (szerk.), *Az ember - kultúrtörténeti és poétikai megközelítésben. Fiatalok Konferenciája 2016*. Budapest, reciti. 11–23.

¹³ FOX (2000), 19.

¹⁴ TAYLOR, Andrew (2014), „Performing the Percy Folio” In: JENKINS, Jacqueline, SANDERS, Julie (szerk.), *Editing, Performance, Texts: New Practices in Medieval and Early Modern English Drama*. New York, Palgrave Macmillan. 79–80; és TAYLOR, Andrew (1992), „Fragmentation, Corruption, and Minstrel Narration: The Question of the Middle English Romances” *The Yearbook of English Studies*. [22]. 38–62; és RADULESCU, Raluca L. (2006), „Ballad and Popular Romance in the Percy Folio” *Arthurian Literature*. [XXIII]. 74–80.

¹⁵ 1. *broadside ballad*ek és *folktale*-ek: 64 db; 2. lírai szövegek: 53 db; 3. történelmi témájú szövegek: 37 db; 4. verses regények: 29 db; 5. antikizáló szövegek: 9 db; 6. allegorézis: 3 db.

37 darab művel rendelkező csoport a történelmi témájú szövegeké. Az énekmondó működési területének lokalizálását ennek a csoportnak a vizsgálatán keresztül igyekszem megvalósítani, hiszen ez a téma szükségszerűen szorosan összefonódik az előadó működésmódjával. Ez egyrészt abból fakad, hogy az énekmondók és a heroldok szerepkörében nagymértékű átfedés figyelhető meg korábban, a középkor folyamán: mindkettőnek feladata volt a csatákban, fontosabb lovagi tornákon, udvari eseményeken részt venni, majd azokról beszámolóval szolgálni.¹⁶ Másrészt az énekmondótól elvárták azt is, hogy az adott ország (ebben az esetben Anglia) fontosabb (és régebbi) történelmi eseményeiről beszámolóval szolgáljon. Még a 16–17. század szóbeli kultúrájának is jelentős részét képezték a múlttal, különösképpen a lokális múlttal foglalkozó művek, melyek gyakran át sem kerültek a szóbeli közegből az írottba.¹⁷ Az előadó szükségszerűen a megélhetését biztosító közönségre volt utalva, így olyan szövegeket kellett a repertoárjába beépítenie, melyek minél inkább a közönség kedvére tesznek – ezek pedig azok a szövegek, melyekkel a hallgatóság valamiféle személyes kapcsolatot is képes kialakítani. Feltételezésem szerint tehát a kézirat egészében meg kell jelennie egy tendenciának, mely a hasonló érdekltségű szövegeket sűrűsíti a gyűjteményen belül. A történelmi témájú szövegek pedig konkrét, valós helyekhez is kötődnek cselekményükön keresztül, így feltehetőleg egy területi érdekltségű sűrűsödés is megfigyelhető lesz a csoport vizsgálata során, mely megadja azt, hogy az összeállító milyen területen mozoghatott, közönsége milyen területen élhetett.

A csoportban szereplő 37 szöveget három nagyobb irányból megközelítve vizsgáltam. Az első, amely egyben az egész kutatás fő érdeklődését is képezi, a területi érdekltség. Ez alatt az adott szövegben bemutatott történelmi esemény helyszíne értendő, mely a legtöbb esetben expliciten ki is van mondva. A második fő irány az időbeli érdekltség. Itt három csoportra oszthatók a szövegek, melyek a bemutatást is könnyebbé teszik: a Tudor-kor előtti, a Tudor-kori és a Stuart-kori érdekltségű csoportokra. Ez az érdekltség természetesen nem tévesztendő össze a szövegek feltételezhető keletkezési dátumával: a vizsgált művek túlnyomó többsége 16–17. századi keletkezésű, a bennük megjelenő események viszont a 10. századig nyúlnak vissza. A harmadik átfogó szempont az adott szövegek egyéb jellemzői, melyek a későbbiekben az adott műveknél kerülnek részletezésre. Ezek tipikusan olyan jellemzők, melyek a területi érdekltség helyett, vagy azzal együtt segítik a lokalizálás pontosítását.

¹⁶ TAYLOR (1997), 53–55.

¹⁷ FOX (2000), 213–214.

Ilyen tulajdonság például a skótellenesség, a royalista beállítottság, és amennyiben a szöveg más forrásban is fennmaradt, akkor a másik variánssal történő összevetés során esetlegesen tapasztalható lokálissá tételre utaló jelek a szövegben. A továbbiakban az időbeli csoportok mentén haladva mutatom be a szövegekből kinyerhető adatokat és azoknak összegzését.

1. A Tudor-kor előtti történelmi események (1485-ig)

A szövegek csoportokba sorolásánál szükségszerűen felmerül a kérdés, hogy mi alapján lehet a határvonalakat meghúzni, a csoportokat kialakítani. A Tudor-kor előtt és után elválasztás kialakításában két szempont is érvényesül. Egyrészt a kézirat egészében megfigyelhető a Tudor–Stuart uralkodói kontinuitás erős hangsúlyozása,¹⁸ mely kézenfekvővé teszi ezt az elválasztást. Másrészt ez az időbeli távolság akkora, hogy a 17. század közepi befogadó már nem (vagy csak nagyon kivételes esetekben) képes személyes kötődést kialakítani az adott eseménnyel. Ez fakad abból is, hogy az emberek nagy része a korábbi évszázadokat csak valamilyen homályos, epizodikus módon tudta felfogni, felfogásmódjukra nem volt jellemző a kronologikusság. A referenciapontként szolgáló fontosabb események (pl. dán invázió, reformáció, stb.) előtt és után a helyek, dátumok, személyek összerosódtak és összekeveredtek. Ennek köszönhetően fordulhatott elő, hogy Robin Hood-balladák és arthuriánus regények is történelmi valóságnak hitt módon forogtak a köztudatban.¹⁹ Ebben az esetben természetesen felmerül a kérdés, hogy nem szükséges-e a kéziratban található Robin Hood-balladákat, arthuriánus regényeket és a további fikciós-történelmi jellegű szövegeket is bevenni a vizsgálatba, melyek ugyanúgy kapcsolódhatnak a kollektív emlékezetben tényleges helyszínekhez. A vizsgálat jelenleg kifejezetten a valós történelmi érdekeltségre koncentrál, de ez csak az időbeli és területi korlátok miatt van így, a későbbiekben a fikciós szövegek területi érdekeltségére is elengedhetetlen lesz kitérnie a kutatásnak.

A valós helyekhez kötődés kérdése is problematikussá válik ennek a csoportnak a kapcsán, éppen a befogadók részéről kialakuló személyes kötődés hiánya miatt. Mivel ezek az események olyan régen történtek, hogy a hallgatóság nem tud hozzájuk személyesen kötődni, mert nem tudja őket időben elhelyezni, a vizsgálat szempontjából elvesztik történelmi jellegüket. A hangsúly ezáltal egyrészt az angol identitástudat táplálására, másrészt a népmeséivé váló (*folktale*-esedő) jellegre esik. Univerzálisan mindenhol előadhatóvá

¹⁸ Ennek tárgyalását részletesebben ld. a Tudor-kori csoportnál.

¹⁹ Fox (2000), 225–226, 249, 252.

válnak, viszont éppen emiatt nem alkalmazhatóak a belőlük kinyert adatok a lokalizálási eljárás során. Ez a két tendencia, noha az alábbiakban elválasztva tárgyalom őket, nem különül el minden esetben élesen egymástól, és inkább átfedésről, együtt megjelenésről lehet beszélni.

1.1 Az angol kiválóság, a nemzeti öntudat szolgálata

Az első csoport az angol nemzeti kiválóság hangsúlyozására törekvő szövegeké, melyek tipikusan az angol csapatok győzelmével járó csatákhoz kapcsolódnak. Ennek megfelelően az ebből származó dicsőségre alapozhatják a szövegek a nemzet egészének kiválóságát. Ide tartozik többek között az *Agincourt Battell*,²⁰ a *William the Conquerour*,²¹ a *Durham Feilde*²² és a *Seege off Roune*²³ is. Gyakran megjelenik ezekben a szövegekben a többes szám első személyű, „mi” nézőpontú elbeszélésmód. A narrátor az angol seregekre leggyakrabban a *miénk*, *mi* névmások (*our*, *we* stb.) segítségével hivatkozik. Ezzel a gesztussal a szövegek az általános, mindenkori befogadóban igyekeznek közösségérzetet kelteni a dicső tetteket végrehajtó angol néppel. Azonban ezek a szövegek épp az általános jellegük miatt nem alkalmasak a lokalizálásra.

1.2 Népmesei jelleg

A népmesei jelleg az angol irodalomban *folktale*-nek nevezett, a magyar népmesére kevésbé, inkább a magyarul balladának nevezett művekre hasonlító szövegtípus felé közelítést jelent. Ez a tendencia a csoport szinte minden szövegében megfigyelhető, és nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a vizsgálat szempontjából ne legyenek a szövegek felhasználhatóak. Ezekben a szövegekben érezhetően nem a történelmi jelleg, hanem a történet izgalmassága dominál, a fikció egyre nagyobb teret nyer. Remek példa erre az *Edward the third*²⁴ című szövegből Salisbury grófné és Edward király szöváltása: Salisbury grófné hajlandó teljesíteni az uralkodó kérését (szeretőjévé válni), amennyiben előbb egy kérését teljesíti a király, vagyis megengedi, hogy megölje a férjét, hogy a továbbiakban szabad legyen. Edward szerint a nőnek erre nincsen lehetősége, hiszen ura Franciaországban raboskodik, mire a grófné azt feleli, hogy nem, itt van

²⁰ HALES–FURNIVALL, II. 158–174.

²¹ HALES–FURNIVALL, III. 151–156.

²² HALES–FURNIVALL, II. 190–201.

²³ HALES–FURNIVALL, III. 532–542.

²⁴ HALES–FURNIVALL, III. 457–465.

a szívében, csak azt kell átszúrnia, és meg is ölheti.²⁵ Így menti meg maga és férje becsületét a grófné, a szöveg tehát lényegében a trükkös válasz-sémára, egy anekdotára épül, véletlen egybeesésnek tekinthető, hogy éppen történelmi keretet kap. Így ez a szöveg is általánosan érdekessé és előadhatóvá válik, nem kötődik szorosabban egy helyhez, nem segíti a lokalizálást.

A csoportból számos szöveg maradt fenn másik forrásban. Thomas Deloney *Garland of Good Will*-jében²⁶ például négy is (*Herefford & Norfolk, Edward the third, Leoffricus, Proude where the Spenc[ers]*), de egyéb 17. századi nyomtatott balladagyűjteményekben is megtalálhatók szövegek. Ezeknek a példányoknak esetében általánosságban az mondható el, hogy nem figyelhető meg a szövegek módosítása, valamiféle lokálissá tételre való törekvés, hanem azonos szöveggel, legfeljebb néhány szótévesztéssel szerepelnek a *Folió*ban is. Ez is arra utal, hogy ezek univerzális, helyhez nem kötődő szövegek.

1.3 *Earles off Chester*

Egy kivételt fontos kiemelni a csoportból: az *Earles off Chester* című szöveget.²⁷ Ez Chester grófjainak genealógiáját nyújtja, a 11. századtól a 13. századig. A szövegen nem figyelhetők meg népmesei, balladai vonások, inkább felsorolásszerű jelleggel rendelkezik. A felemlegetett nemesi család és események jelentősége nem annyira nagy, hogy lehessen univerzális érdekeltségről beszélni. Ez a szöveg tehát egyedülként a csoportból felhasználható a lokalizálási eljárás során, hiszen a chesteri grófi cím birtokosainak felsorolásszerű bemutatása valószínűleg (ha egyáltalán) csak az általuk uralt területeken, Cheshire-ben kelthette fel a közönség érdeklődését (ilyen nagy időtávlatban). A mű egy másik forrásban is fennmaradt, a British Libraryben található Cole MSS 5830-ban,²⁸ ebből azonban nem készült forráskiadás, és a kézirat digitálisan sem érhető el, így a két variáns összevetésére sajnos még nem volt lehetőség.

A csoportról összességében elmondható, hogy a 13-ból egy eleme alkalmas arra, hogy a területi érdekeltségével számolni lehessen, ez pedig Cheshire megyére tehető.

²⁵ *Edward the third*, 111–126. sor.

²⁶ DIXON, James Henry (szerk., 1851): *The Garland of Good-Will*, by Thomas Deloney. London, The Percy Society.

²⁷ HALES–FURNIVALL, I. 258–293.

²⁸ GRAY, George John (1912), *Index to the Contents of the Cole Manuscripts*. Cambridge, Bowes and Bowes. 45.

<i>A csoport 13 szövege</i>	Területi érdekeltség
Cím	
<i>Earles off Chester</i>	Cheshire
<i>Agincourt Battell</i>	Agincourt
<i>Durham Feilde</i>	Durham
<i>Herefford & Norfolke</i>	Coventry
<i>Buckingham betrayd by Banister</i>	-
<i>William the Conquerour</i>	Kent
<i>The Drowning of Henery the I his Children</i>	Barfleur
<i>Murthuring of Edward the fourth his Sonnes</i>	London
<i>Edward the third</i>	Roxburgh/Wark on Tweed
<i>Leoffricus</i>	Coventry
<i>Proude where the Spenc[ers]</i>	(Bristol)
<i>Kinge Edgar</i>	-
<i>[Seege] off Roune</i>	Rouen

1. ábra

A csoport szövegei alapján kijelölt területek. A fehér szín a lokalizálásra nem alkalmas szövegek, a fekete pedig az erre alkalmas szöveg területi érdekeltségét jelöli. A sziget területén kívül található jelölések az Anglián kívül eső területeket jelzik.

2. A Tudor-kori történelmi események (1485–1603)

A felosztás szempontjából a második nagy csoportot a Tudor-kori eseményeket feldolgozó szövegek alkotják. Ez viszonylag nagy időszakot, majdnem másfél évszázadot ölel fel, így természetesen problematikus lehet általános következtetéseket levonni. Mégis elmondható, hogy ezzel a csoporttal, főleg a Tudor-kor végi eseményekkel foglalkozó szövegek iránt már kialakulhat a feltételezett közönségben egy kvázi-személyes kötődés. A néhány generációval korábbi események még a családi emlékezetnek is részei lehetnek, emellett pedig bizonyos családok, melyek a 17. század közepén (a közönség számára) fontos szerepet játszottak, már ekkor is létezhetnek, vagy itt kezdték meg a felemelkedésüket.

Emellett fontos kiemelni az uralkodói kontinuitás hangsúlyozását, mely kimondottan erősen jelenik meg ebben a csoportban. A kézirat sok olyan szöveget tartalmaz, melyek a végükön, esetleg máshol betoldva tartalmaznak arról szóló szövegrészeket, hogy a Stuartok (főként I. Jakab) a Tudorok méltó, jogos és a lehető legkiválóbb utódai. Kifejezetten erősen megjelenik ez a *White Rose and Red*²⁹ című szöveg 137–152. soraiban, melyek Jakab Tudor Margittól való származását mutatják be.

2.1 A rózsák háborúja-csoport

A *The Rose of Englande*,³⁰ a *Bosworth Feilde*³¹ és a *Ladye Bessye*³² alkotja a rózsák háborújával foglalkozó blokkját a *Folió*nak. Mindhárom az 1485-ös bosworthi csatát dolgozza fel, mely területileg Anglia közepére helyezhető el. A szövegek azonban az eseményt sajátos módon mutatják be: Thomas Stanley, Derby első grófjának szerepére és karakterére fókuszálnak. Thomas Stanley annak a Stanley családnak a tagja, mely a 14. közepétől kezdődően emelkedett fel és vált Lancashire, Cheshire, Man szigete és lényegében egész Észak-Anglia egyik leghatalmasabb családjává és befolyásoló politikai erejévé.³³ Látható, hogy a szövegek így egy kifejezetten lancashire-i, cheshire-i tendenciába

²⁹ HALES–FURNIVALL, II. 312–320.

³⁰ HALES–FURNIVALL, III. 187–195.

³¹ HALES–FURNIVALL, III. 233–260.

³² HALES–FURNIVALL, III. 319–364.

³³ BYRNE, Aisling, FLOOD, Victoria (2015), „The Romance of the Stanleys: Regional and National Imaginings in the Percy Folio” *Viator*. [46] (1). 330.

illeszkednek:³⁴ az adott történelmi eseményeket valamilyen (a területre pozitív fényt vető) személyes kötődésen keresztül mutatják be. Stanley karakterének ilyen mértékű középpontba helyezése erősen valószínűvé teszi, hogy a Stanley-fennhatóságú területek közönségének, esetleg maguknak a Stanley-knek szólt. A *Ladye Bessye* egyik főszereplője ezen kívül Humphrey Brereton, ő közvetíti Thomas Stanley és Yorki Erzsébet leveleit. A cheshire-i Brereton család egyike azoknak a Stanley-közi nemesi családoknak, melyeknek előtérbe helyezése a *Folió*ban megfigyelhető, és a tény, hogy az a szöveg, amelyet akár Brereton eredet-regénynek is lehet nevezni,³⁵ bekerült a kéziratba, velük is nagyon erős kötődést feltételez. Így, noha a konkrét területi érdekelttség alapján nem is, az egyéb jellemzőik alapján a három szöveg lancashire-i, cheshire-i, derbyshire-i érdekeltségre utal.

2.2 Dinasztikus érdekelttség, népmesei jelleg

Két szöveg nem rendelkezik konkrét helyszínnel, a *White Rose and Red*³⁶ és a *The Fall of Princes*.³⁷ Az előbbi VII. Henrik uralkodását mutatja be, az utóbbi VIII. Henrik halálát gyászolja, a királyt egy *ubi sunt* felsorolással mitológiai, fiktív és valós hősök sorába illesztve. Ezek a szövegek tehát nem is rendelkeznek egyáltalán területi érdekelttséggel, és átfogó témájuk miatt a népmeseszerű szövegekhez hasonlóan univerzálisnak tekinthetők. A szöveg szintjén sem rendelkeznek valamilyen terület nézőpontját érvényesítő jellemzőkkel, így nem használhatók fel a lokalizálási eljárás során.

A *Thomas Lord Cromwell*,³⁸ legalábbis a fennmaradt 18 sora, a Tudor-kor előtti szövegek nagy részéhez hasonlóan balladába hajlik: VIII. Henrik és (feltételezhetően) valamelyik felesége párbeszédében merül fel Cromwell kivégzésének szükségessége, melyre a szöveg nagy cselekményszintű ugrásokat elhallgatva utal.³⁹ Nem kötődik egy konkrét területhez, balladai jellege miatt pedig univerzális (főként, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a Tudor-korban számos Cromwell-ellenes hangvételű ballada keringett országszerte szóban

³⁴ Ld. az északi, észak–nyugati érdekeltségnél.

³⁵ LAWTON, David A. (1978), „Scottish Field: Alliterative Verse and Stanley Encomium in the Percy Folio” *Leeds Studies in English*. [10]. 46.

³⁶ HALES–FURNIVALL, II. 312–320.

³⁷ HALES–FURNIVALL, III. 168–174.

³⁸ HALES–FURNIVALL, I. 127–130.

³⁹ 11–18. sor.

és írásban),⁴⁰ így nem alkalmas a helymeghatározásra. Hasonló a *Wininge of Cales*⁴¹ esete is, mely szintén az első csoportban megfigyelt tendenciák egyikehez tartozik. A szöveg Cádiz 1596-os elfoglalását mutatja be, és hasonlóan az *Agincourt Battell* és a *Seege off Rounne* szövegekhez egy külföldön végrehajtott dicső angol tettel erősíti az angol identitástudatot, hízeleg az angol közönségnek. A szöveg nem csak az angol nép csatában tanúsított kiválóságát, de nemes, emberi oldalát is dicséri.⁴² Ebben a szövegben is az univerzális jelleg mutatkozik meg, az angol kiválóság dicsérete mindenhol értő közönségre talál, így nem használható fel a kézirat közönségének elhelyezése során.

2.3 Északi, észak-nyugati érdekeltség

A teljes csoport 17 szöveget tartalmaz, melyekből kilenc területi érdekeltsége északi, észak-nyugat-angliai és határvidéki területekre (Northumberland, Lancashire, Cheshire, Derbyshire megyék) helyezhető el. Ezek a területek, kifejezetten Lancashire és Cheshire, az észak-nyugat-angliai területek (*North-West Midlands*) a késő-középkorban és a kora újkorban rendkívül erős regionális tudattal rendelkeztek, az ország többi részétől való eltérésükben határozták meg magukat. Ez a regionális identitástudat az irodalmi művekben is erősen megjelent, a történelmi események bemutatásakor gyakran az egyébként esetleg periferikus, kis jelentőséggel bíró Lancashire-t és Cheshire-t helyezték a középpontba.⁴³ A kéziratban ez erősen társul a Stanley család favorizálásához: a rózsák háborúja-csoporthoz hasonlóan a *Scottish Feilde*⁴⁴ és a *Flodden Feilde*⁴⁵ is a Stanley-k kiválóságára kihegyezve mutatja be az adott történelmi eseményt, a floddeni csatát (1513).

A *Flodden Feilde*-ben ezen kívül megjelenik egyrészt az, hogy a Brereton család magát nagyon erősen Lancashire-höz, Cheshire-höz és Derby grófjához (vagyis egy Stanley-hez) köti,⁴⁶ másrészt az Egerton család előtérbe helyezése, melyet a szöveg két másik forrásban fennmaradt variánsával összevetve lehet felfedni. A *Flodden Feilde* két másik kéziratban, a Harley MSS. 293-ban és

⁴⁰ TAYLOR, Andrew (2012), *The Songs and Travels of a Tudor Minstrel: Richard Sheale of Tamworth*. York, York Medieval Press. 20., 30. lábjegyzet.

⁴¹ HALES-FURNIVALL, III. 453–457.

⁴² 37–40. sor.

⁴³ BYRNE, FLOOD (2015), 329.

⁴⁴ HALES-FURNIVALL, I. 199–235.

⁴⁵ HALES-FURNIVALL, I. 313–341.

⁴⁶ BYRNE, FLOOD (2015), 339–340.

a Harley MSS. 367-ben is fennmaradt.⁴⁷ A *Folio*-változat kisebb szóbeli eltérésektől eltekintve a 423. sorig megegyezik a másik két variánszal, a 424. sortól azonban eltérés mutatkozik. A *Folio*-változat itt egy 85 soros betoldással rendelkezik, mely az Egertonokat dicsőíti, a család a harctéren végrehajtott kiváló tettekkel kiérdemelt felemelkedést mutatja be. Ebben a 85 soros betoldásban hat alkalommal bukkan fel az a mnemotechnikai eszköz, amelynek sűrítése, gyakori alkalmazása kifejezetten a *Folio* másolójának tulajdonítható.⁴⁸ Erősen feltételezhető, hogy a 85 soros rész a másoló (és összeállító) saját betoldása. Ez nem lenne meglepő, hiszen az énekmondónak feladata és érdeke is, hogy a közönség ízlését szolgálva előadott műveit bizonyos helyeken bővítse. Ezáltal a szöveg egy Egerton-közi feltételezett közönségre utal.⁴⁹

2.4 Skótellenesség

A 17 Tudor-kori szöveg közül hétben is megjelenik a skótellenes beállítottság. Ez számos formában és szinten megnyilvánulhat a szövegekben. Lehet az ellenség vagy egy negatív karakter skót (*Captain Carre*,⁵⁰ *Northumberland Betrayd by Dowglas*⁵¹). Fakadhat abból is, hogy a szöveg egy skótokkal vívott csatáról szól, így szükségszerűen skótellenesnek tekinthető (*Scottish Feilde*⁵²). Jellemzően ezekben a szövegekben nyelvi szinten is megjelenik az angolok és skótok szembeállítás, a *mi, miénk, ők, övék* stb. névmások (*us, our, they, their*) használatával. Ezen kívül számos esetben az adott szöveg expliciten a skótok negatív tulajdonságait hangsúlyozza. Noha a skótokkal szembeni angol önmeghatározás egész Angliában elterjedt lehetett, a határterületeken, ahol a kapcsolat szinte mindennapi volt, nagyobb figyelem fordulhatott felé. A Stanley-család identitásának kialakításában pedig kifejezett hangsúly helyeződött a skótokkal

⁴⁷ WEBER, Henry William (szerk., 1808), *The Battle of Floddon Field; a Poem of the Sixteenth Century. With the Various Readings of the Different Copies; Historical Notes, a Glossary, and an Appendix Containing Ancient Poems and Historical Matter Relating to the Same Event*. Edinburgh, J. Ballantyne.

⁴⁸ A kéziratban jellemzően verses regényekben és történelmi témájú szövegekben gyakran előforduló kétsoros panel egy olyan a megszólalásokat felvezető séma, mely könnyedén beilleszthető bármely szöveghelyre, és könnyebbé teszi a szöveg megjegyzését is. Formája általában *and then bespake ... / these were the words said he*, ahol a ... helyén a megszólaló neve szerepel. Részletesebben ld. VIRÁG (2017^a), 11–12.

⁴⁹ TAYLOR (2014), 79–80.

⁵⁰ HALES–FURNIVALL, I. 79–84.

⁵¹ HALES–FURNIVALL, II. 217–227.

⁵² HALES–FURNIVALL, I. 199–235.

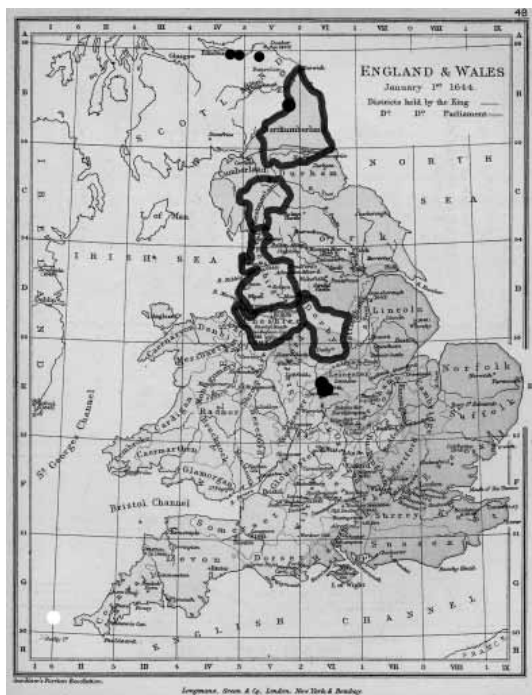
való örök ellentétre és a felettük aratott dicsőséges győzelmekre.⁵³ Ennek ellenére önmagában álló érvként ezt nem szabad alkalmazni, azonban a többi ténnyel egybevetve ez is erősíti az északi érdekeltséget, már csak azért is, mert a Stanley-k határvidéki befolyása és a skóciai események iránti érdekeltsége erős volt az időszakban.⁵⁴

A Tudor-kori csoport az előbbinél már lényegesen alkalmasabbnak bizonyul a helymeghatározásra, 17 szövegből 12-ben figyelhető meg olyan területi érdekeltség, mely a szövegek történelmi jellegéből fakadóan súlyal is rendelkezik a vizsgálat során.

<i>A csoport 17 szövege</i>	Területi érdekeltség
Cím	
<i>Captain Carre</i>	Corgarff Castle
<i>Mussleboorowe field</i>	Musselburgh
<i>Thomas Lord Cromwell</i>	-
<i>Kinge James & Browne</i>	Edinburgh
<i>Scottish Feilde</i>	Branxton (Flodden Field)
<i>Earle of Westmorlande</i>	(Westmorlande)
<i>Flodden Feilde</i>	(Tournai), Cheshire, Lancashire, Derby, Branxton
<i>Risinge in the Northe</i>	Westmorland, Northumberland
<i>Northumberland Betrayd by Dowglas</i>	- (Northumberland)
<i>Earle Bodwell</i>	Kirk o' Field
<i>White rose & red</i>	-
<i>The fall of Prince[s]</i>	-
<i>The rose of Englande</i>	Ambion Hill
<i>Bosworth ffeilde</i>	Ambion Hill
<i>Ladye Bessiye</i>	Ambion Hill
<i>Sir Andrew Bartton</i>	-
<i>Wininge of Cales</i>	Cadiz

⁵³ TAYLOR (2012), 156.

⁵⁴ BYRNE, FLOOD (2015), 343–344.

2. ábra

A csoport szövegei alapján kijelölt területek.

A fehér szín a lokalizálásra nem alkalmas szöveg, a fekete az erre alkalmas szövegek területi érdekességét jelöli. A sziget területén kívül található jelölés az Anglián kívül eső területet jelzi.

3. A Stuart-kori történelmi események (1603–)

A Stuart-kori szövegeknél az időbeli tényezők szempontjából egyértelműen lehet személyes érintettségéről beszélni. A csoportba hét mű sorolható, azonban ebből a hétből összesen kettő rendelkezik helyszínnel, a *Newarke*⁵⁵ és a *The tribe off Banburye*.⁵⁶ Ezek a szövegek egy-egy royalista–parlamentpárti összecsapást dolgoznak fel. Kifejezetten fontos a kézirat datálása szempontjából a *Newarke*, mely Newark upon Trent ostromáról szól. A rövid szöveg a várát védő helyőrség buzdítására szolgál, és kimondottan a helyzetre írt dalról van szó, hiszen egyrészt a szerző a helyszínt egy trükkös szójárással bele is foglalja a szövegbe,⁵⁷ másrészt pedig feltételezhetően a közönségre való névszerinti

⁵⁵ HALES–FURNIVALL, II. 33–35.

⁵⁶ HALES–FURNIVALL, II. 39–43.

⁵⁷ „did not an ould arke saue noye in a fflood? why may not a new arke to vs be vs good?” (*Newarke*, 5–6. sor, a kiemelés tőlem [V.Cs.]) Magyarul, saját fordításban (V.Cs.): Hát nem

kiutalás.⁵⁸ Newark a polgárháború során többször is ostrom alatt állt, a versről azonban erős bizonyossággal meg lehet állapítani, hogy 1645 novemberében íródott, és a kéziratba leghamarabb 1646 januárjában, még inkább májusában (az ostrom után) másolhatta be a másoló.⁵⁹

Öt szöveg nem rendelkezik konkrét helyszínnel, hiszen nem egy konkrét történelmi eseményt dolgoznak fel, hanem valamilyen átfogó véleményt formálnak a közelmúlt politikai eseményeiről. Mivel említenek kifejezetten dátumhoz köthető tényezőket (pl. Jogok Kérvénye a *Cales Voyage*-ban⁶⁰), a vizsgálatban történelmi témájú szövegeknek számítanak, holott a korabeli kontextusukban ez nem feltétlenül volt így. A területi érdekeltség azonban így sem marad megállapíthatatlan ezeknél a szövegeknél. Noha nem rendelkeznek helyszínnel, mindegyikről elmondható, hogy nagyon erős royalista beállítottságról tanúskodnak, az egyik I. Jakobot (*Listen Jolly Gentlemen*⁶¹), a többi négy I. Károlyt dicsőíti, Károly esetében erősen a pártját is fogják a parlamenttel szemben.⁶²

Ez a royalista beállítottság egy olyan jellemző, mely a lokalizálási eljárás során önmagában nem, de a többi tényezővel együtt összevetve segíthet a kézirat elhelyezésében. Ugyanis egyedül akkor lehetett értelme egy énekmondónak ilyen mennyiségben – sőt ennél nagyobb mennyiségben, hiszen más tematikus csoportokban is (főleg a líraiban) előfordulnak royalista beállítottságú szövegek – ilyen szövegeket felvennie a repertoárjába, ha feltételezhetően egy royalista közönségnek adott elő. Amennyiben pedig elfogadjuk azt a kijelentést, hogy Angliában a polgárháború idején az északi területek voltak jellemző(bb) en királpártiak, míg a déliek parlamentpártiak, akkor a kézirat egyértelműen északi érdekeltséget mutat.

mentette meg egy öreg bárka (*ould arke*) Noét az ártól? Miért ne lenne nekünk egy új bárka (*new arke*) épp olyan jó?

⁵⁸ 11. és 13. sor.

⁵⁹ CLAIR-KENDALL, S. G. St. (1988), *Narrative Form and Mediaeval Continuity in the Percy Folio Manuscript: A Study of Selected Poems*. I. Kiadatlan doktori disszertáció, University of Sydney. 11–13.

⁶⁰ HALES–FURNIVALL, II. 144–147. 12. sor.

⁶¹ HALES–FURNIVALL, I. 130–132.

⁶² *The Worlde is Changed*. In: HALES–FURNIVALL, II. 37–39., 1–4. és 7–8. sor.

<i>A csoport 7 szövege</i>	
Cím	Területi érdekeltség
<i>Listen Jolly Gentlemen</i>	-
<i>The kinge enioyes his righ[ts againe]</i>	-
<i>Newarke</i>	Newark upon Trent
<i>The worlde is changed</i>	-
<i>The tribe off Banburye</i>	Banbury
<i>Cales Voyage</i>	-
<i>A Propceye</i>	-

3. ábra

A csoport szövegei alapján
kijelölt területek.

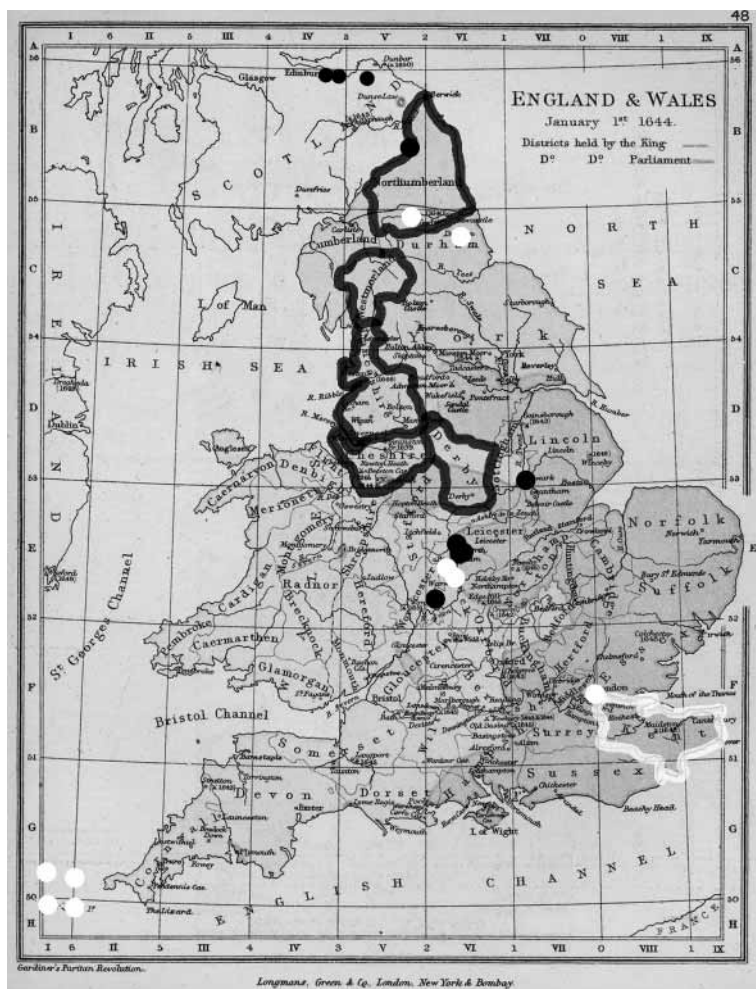
4. Összegzés

Munkám során azt vizsgáltam, hogy a kéziratban szereplő történelmi témájú szövegek alkalmasak-e arra, hogy az összeállító énekmondó működési területét és közönségét lokalizálni lehessen. Egy részükről elmondható, hogy adatokra bontva alkalmasak erre a munkára, egy másik részük azonban (a szövegek túlzott általános jellege miatt, melyre főleg a Tudor-kor előtti csoportban lehet példákat találni) nem alkalmas erre. Igyekeztem bemutatni egy olyan módszert, amely során a szövegeket bizonyos adatokra bontom: ilyen az időbeli és területi érdekeltség. Ezeken kívül vizsgáltam egyéb jellemzőket is, ide értve a skótellenes és royalista jelleget, melyek magukban nem, csak a többi adattal egymásra vetítve szolgálnak egy területet megerősítő tényezőként. Egyéb jellemzőnek számít a lokálissá tételre törekvés is, melyet bizonyos nemesi családok favorizálásában (Stanley, Egerton, Brereton) és más variánsokkal összevetve a szövetség szintű változtatásokban lehet megfigyelni (pl. *Flodden Feilde*).

Az így kinyert adatok egymásra vetítése alapján elmondható, hogy fel lehet állítani egy feltételezett előadói és közönségi profilt, melynek főbb jellemzői a Stanley-közeliség, a royalista beállítottság és az északi, észak-nyugat-angliai, határ menti érdekeltség (különösképpen Northumberland, Lancashire, Cheshire és Derbyshire megyék). Ezek alapján feltételezhetőnek tartom, hogy a kézirat összeállítója a Stanley-család alkalmazásában állhatott,⁶³ és ezeken a Stanley-érdekeltségű területeken mozgott.

Reményeim szerint ez a módszer – a történelmi témájú szövegek adatokra bontása és az adatok egymásra vetítése – más hasonló kéziratok területi elhelyezésében is alkalmazható lehet, mely természetesen nem teszi szükségtelessé a másoló dialektusának, a megtalálás helyének és sok más tényezőnek a vizsgálatát, de mindenképp egy új támaszpontot nyújt, egy az eddigiektől eltérő megközelítés alapján.

⁶³ Nem a *Folio* összeállítója lenne az első Stanley-k által pártolt énekmondó. A családot kifejezetten jellemzi az előadók patronálása, példaként ld. Richard Sheale esetét: TAYLOR (2012).

4. ábra

A kézirat szövegei alapján kijelölt területek összessége. A fehér szín a lokalizálásra nem alkalmas szövegek, a fekete pedig az erre alkalmas szövegek területi érdekelttségét jelöli. A sziget területén kívül található jelölések az Anglián kívül eső területeket jelzik.

Bibliográfia

- BYRNE, Aisling, FLOOD, Victoria (2015), „The Romance of the Stanleys: Regional and National Imaginings in the Percy Folio” *Viator*. [46] (1). 327–351.
- CLAIR-KENDALL, S. G. St. (1988), *Narrative Form and Mediaeval Continuity in the Percy Folio Manuscript: A Study of Selected Poems*. I-II. Kiadatlan doktori disszertáció, University of Sydney.
- DIXON, James Henry (szerk., 1851), *The Garland of Good-Will, by Thomas Deloney*. London, The Percy Society.
- DONATELLI, Joseph (1993), „The Percy Folio Manuscript: A Seventeenth-Century Context for Medieval Poetry” In: BEAL, Peter, GRIFFITHS, Jeremy (szerk.), *English Manuscript Studies 1100–1700*, 4. kötet. London, The British Library and University of Toronto Press. 114–133.
- FOX, Adam (2000), *Oral and Literate Culture in England, 1500–1700*. Oxford, Oxford University Press.
- FURNIVALL, Frederick J., HALES, John W. (szerk., 1867–68), *Bishop Percy's Folio Manuscript*. London, N. Trübner and Co., I–III.
- FURNIVALL, Frederick J. (szerk., 1868), *Bishop Percy's Folio Manuscript: Loose and Humorous Songs*. London, Frederick J. Furnivall.
- FURROW, Melissa M. (2013), „The Boy and the Mantle: Introduction” In: FURROW, Melissa M. (szerk.), *Ten Bourdes*. Kalamazoo, Medieval Institute Publications, <http://bit.ly/2wOCRvY>, 2017.05.01.
- GRAY, George John (1912), *Index to the Contents of the Cole Manuscripts*. Cambridge, Bowes and Bowes.
- LAWTON, David A. (1978), „Scottish Field: Alliterative Verse and Stanley Encomium in the Percy Folio” *Leeds Studies in English*. [10]. 42–57.
- RADULESCU, Raluca L. (2006), „Ballad and Popular Romance in the Percy Folio” *Arthurian Literature*. [XXIII]. 68–81.
- ROGERS, Gillian (2009), „The Percy Folio Manuscript (BL MS Additional 27879)” In: RADULESCU, Raluca L., RUSHTON, Cory James (szerk.), *A Companion to Medieval Popular Romance*. Cambridge, D. S. Brewer. 57–66.
- ROGERS, Gillian (1991), „The Percy Folio Manuscript Revisited” In: MILLS, Maldwyn, FELLOWS, Jennifer, MEALE, Carol M. (szerk.), *Romance in Medieval England*. Cambridge, D. S. Brewer. 39–64.
- TAYLOR, Andrew (1992), „Fragmentation, Corruption, and Minstrel Narration: The Question of the Middle English Romances” *The Yearbook of English Studies*. [22]. 38–62.

- TAYLOR, Andrew (1991), „The Myth of the Minstrel Manuscript” *Speculum*. [66] (1). 43–73.
- TAYLOR, Andrew (2014), „Performing the Percy Folio” In: JENKINS, Jacqueline, SANDERS, Julie (szerk.), *Editing, Performance, Texts: New Practices in Medieval and Early Modern English Drama*. New York, Palgrave Macmillan. 70–93.
- TAYLOR, Andrew (2012), *The Songs and Travels of a Tudor Minstrel: Richard Sheale of Tamworth*. York, York Medieval Press.
- TAYLOR, Andrew (1997), „Songs of Praise and Blame and the Repertoire of the Gestour” In: ANDERSON, Flemming G., PETTIT, Thomas, SCHRÖDER, Reinhold (szerk.), *The Entertainer in Medieval and Traditional Culture: a Symposium*. Odense, Odense University Press. 47–73.
- VIRÁG Csilla (2017^a), Percy Folio: *Oralitás és írásbeliség egy 17. századi kéziratban*. OTDK-dolgozat. Elhangzott: 2017. 04. 19. Pécs.
- VIRÁG Csilla (2017^b), „Az átváltozás és a Gawain-csoport” In: DÉRI Eszter, DÓBÉK Ágnes, GÖRÖG Dániel, MARKÓ Anita, MARÓTHY Szilvia (szerk.), *Az ember - kultúrtörténeti és poétikai megközelítésben. Fiatalok Konferenciája 2016*. Budapest, reciti. 11–23.
- WEBER, Henry William (szerk., 1808), *The Battle of Floddon Field; a Poem of the Sixteenth Century. With the Various Readings of the Different Copies; Historical Notes, a Glossary, and an Appendix Containing Ancient Poems and Historical Matter Relating to the Same Event*. Edinburgh, J. Ballantyne.

Felhasznált ábra

- „England and Wales, January 1, 1644” (1905) In: Charles COLBECK (szerk.), *The Public Schools Historical Atlas*. New York, London, Bombay; Longmans, Green Co. 48-as számú térkép. <http://bit.ly/2fy65VI>, 2017.08.11.

**„hunc exemplum excepi de libro fratris
Bernardini de Busty”:
A Sándor-kódex egy exemplumának forrása
és a kódex szerkezete¹**

Vrabély Márk

Az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattárának Cod. Hung. 6 jelzete alatt található *Sándor-kódex* egy rövid (20 levél, tehát 40 lap hosszúságú), kis alakú (jelenlegi fólióméret: 184×134 mm) kézirat.² A papírv eredeti nagysága 30×40 cm lehetett, amelyet az újrakötés alkalmával a könyvkötő csonkított meg ennyire. Egyetlen ismeretlen kéz írása, mely kéz a *Régi magyar drámai emlékek* állítása ellenére nem a margitszigeti domonkos apácakolostorban tevékenykedő Ráskay Lea.³ A szakirodalom egyezményes véleménye szerint a nyitó traktátust férfi fordította, mivel a „ne kíméld most az béka szalonnát” (4r:29–30) kifejezés túlságosan durva lenne egy apácától.⁴ Bár a kézirat modern kiadója szerint „nyilvánvaló, hogy másolattal van dolgunk”,⁵ Lázs Sándor szerint a *Sándor-kódex* szerzői autográf, mivel több olyan írói megjegyzés olvasható benne, amelyet egy másoló nem írt volna át (pl. 20v:26–28).⁶ Ez megmagyarázhatja az anyanyelvű kódexeinkben ritka egyes szám első személy gyakori használatát

¹ Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

² Digitalizált változata: <http://bit.ly/2v51IKW> (2017. 08. 04.). Modern kiadása: *Sándor-kódex. XVI. század első negyede: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel* (1987). Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság.

³ KARDOS Tibor (szerk., 1960), *Régi magyar drámai emlékek*, I. Bp., Akadémiai. 133. A továbbiakban: RMDE.

⁴ A mondat pontos jelentése kérdéses, Horváth János szerint a *béka szalonna* kifejezés a potrohra utal. Ld. HORVÁTH János (2005), „A magyar irodalmi műveltség kezdetei” In: KOROMPAY Klára, KOROMPAY H. János (szerk.), *Horváth János irodalomtörténeti munkái. Osiris klasszikusok*. Bp., Osiris. 635. Az átírások minden esetben a mai helyesírást követik.

⁵ PUSZTAI István (1987), „Bevezetés” In: *Sándor-kódex. XVI. század első negyede: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. 13.

⁶ LÁZS Sándor (2016), *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Bp., Balassi. 107–108.

is (ld. 1r:7, 5v:22, 16r:7, 17v:17–18, 20v:26–28). Ebben az esetben a kódex nem másolat és nem csak a nyitó traktátust fordította férfi – az egészet egy jól képzett lelki gondozó szerzetes munkájának tarthatjuk, ő a fordító és a lejegyző is. Egy ember munkájára utalhat a szövegek egységes hangneme, stílusa és a kéziratban ismétlődő lejegyzési és jelölési módszerek is. Az utolsó sorokban olvasható „In Christo dilecta domina” (‘Krisztusban szeretett úrhölgy’) pedig a könyv címettjének szólhat, aki ezek alapján egy apáca, talán egy előljáró lehetett, aki biztosan tudott valamennyit latinul.⁷

A tartalom és a megszólítások egyértelműsítik a kódex női kolostori használatát.⁸ Azonban a mai napig kérdéses mind az, hogy milyen rendből származó apácák voltak a *Sándor-kódex* használói, mind az, hogy pontosan melyik magyarországi kolostorról van szó. Míg az utóbbi kérdés lényegében eldönthetetlen, az előbbire két teória létezik. Az általánosan elfogadott megközelítés szerint a kódex (a margitszigeti) domonkos apácák birtokában volt. A legfontosabb érvet az úgynevezett *Cornides-kolligátum* nyújtja. Ez a szövegegyüttes a pozsonyi apácák 1782-es feloszlata után kerülhetett az Egyetemi Könyvtárba; Illés László 1841-es másolata (MTA Könyvtár, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Ms. 864) szerint a következő kódexeket foglalta magában: 1. *Cornides-kódex* első része (1r–210v), 2. *Bod-kódex*, 3. *Cornides-kódex* második része (211r–215v), 4. *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról*, 5. *Példák könyve*, 6. *Sándor-kódex*. Mivel a felsorolt kódexekből kettő is (*Cornides-kódex*, *Példák könyve*) Ráskay Lea másolatában maradt ránk, a többit, így a *Sándor-kódex*et is, a margitszigeti apácakolostorhoz kapcsolták. Az elmélet a mai napig bevettnek tekinthető a szakirodalomban,⁹ annak ellenére is, hogy a kolligátum elveszettnek hitt kötéstáblájának bal fedőlapja előkerült, és ennek tanulsága szerint a *Sándor-* és a *Bod-kódex* sem volt egybekötve a többi kódexszel.¹⁰ A másik vélemény szerint a *Sándor-kódex* ferences provenienciájú, mivel a [tj] hangot (amelyet a mai helyesírásunk szerint cs-vel jelölünk) a domonkos kódexekben ismeretlen, de a ferencesekben gyakori L-hez hasonló

⁷ Uo., 107–108. Talán neki szól a „Jézusnak szolgálója” (1r:8) megszólítás is.

⁸ Példa a női használatra: „szegénységnek okáért, mert oly szegény, hogy senki nem veszi férjhez” (7v:18–19).

⁹ Pl. WEHLI Tünde, BIBOR Máté János (2009), „Sándor-kódex” In: MADAS Edit (szerk.), „Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig: Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29 – 2010. február 28. Bp., OSZK. 304.

¹⁰ LÁZS Sándor (1981), „A Cornides-kódex körül” *ItK.* [85]. 671–683.; LÁZS Sándor (1983), „A Cornides-kódex eredeti rendje” *ItK.* [87]. 587–600.

vonaltársulással jelöli.¹¹ Ráadásul a *Cornides-kolligátumot* azért is problémás érvként felhasználni, mert amennyiben egybe is voltak kötve a kódexek, az egybekötés csak a 17. században, már a pozsonyi klarissza kolostorban történt.¹² A *Sándor-kódex* keletkezési ideje kérdéses, a modern kiadás a 16. század első negyedére datálja, de nagyon gyakran felbukkan az 1521-es évszám is, amely Pintér Jenő *Magyar irodalomtörténetéből* vált általánosan használttá.¹³

A Sándor-kódex tartalma

A kéziratot alaposan megvizsgálva, megállapítható, hogy hét szövegegységből áll össze, ezek vázlatosan a következők (az egységek megnevezései nem a kódexből származnak, zárójelben a levél- és a sorszám olvasható):

1. Traktátus a mennyországról (1r:1–10v:28)
2. *Három köröstyén leán* (11r:1–16r:6)
3. Tanítás arról, hogy hogyan kísérti az ördög a szüzeket és az özvegyeket (16r:7–17v:18)
4. 1Sám 25:42 allegorikus értelmezése (17v:19–18r:2)
5. Latin intelmek (18r:3–18v:4)
6. *Tnugdalus (Tundalus) látomása* (19r:1–20r:24)
7. Exemplum az árulkodó apácáról (20r:25–20v:28)

A nyitó traktátust annak bevezetőjében a szerző így nevezi meg: „azért is írok én teneked, Jézusnak szolgálója igen szép dolgokat az mennyországról” (1r:7–9). A mennyország ábrázolása az ott lakozók leírásával kezdődik (egymást szeretők, vigák, szépek, méltóságosak, sokan vannak), ez vezet el a kérdéshez, hogy mit esznek a szentek a mennyországban. A traktátus szerint kókonyát, vagyis húsvéti szentelt kenyeret, amelyet Jézus Krisztusnak feleltet meg, és sorra végigviszi a hasonlat elemeit, a hozzávalókat és az elkészítés lépéseit; a kenyérre vágyakozó egér pedig a Krisztushoz áhító emberhez hasonlatos. A mennyei kenyér evéséből származó hasznok után rátér a traktátus talán legismertebb részére: a mennyei örömök leírására, melyben hosszan szól a táncról és az énekről is. A mennyországban is táncolnak, hiszen minden tánchoz szükséges eszköz rendelkezésükre áll. A mártírok, a prédikátorok és a szüzek

¹¹ KNIEZSA István (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp., Akadémiai. 170.

¹² WEHLI-BIBOR (2009), 304.

¹³ PINTÉR Jenő (1930) *Magyar irodalomtörténete: Tudományos rendszerezés*, I. Bp., Stephaneum. 651.

külön aranykoszorúcskát is nyernek a tánc idejére – a szüzeket és a szüzességet a szerző hosszasan tárgyalva emeli ki,¹⁴ ezzel is utalva a célközönségre. Táncoláskor a szentek teste szolgál hangszerként, valamint az üdvözültek és a kárhozottak is éneket mondanak. Az egész traktátus latin forrása ismeretlen, nem kizárt, hogy önálló, magyarországi eredetű szerkesztményről van szó.¹⁵ Szerkesztmény abban az értelemben, hogy Madas Edit szerint a szerző különböző forrásokból állította össze munkáját, vagyis kompilált;¹⁶ ugyanő találta meg a mennyei zenekar latin eredetijét is.¹⁷

A traktátust a *Három körösztýén leán* néven ismertté vált szöveg követi, a címet a kódex lejegyzője által rubrummal kijelölt részlet kezdete adja. Három mártír szűz, Agapé, Chionia és Hiréna (Irén) történetét meséli el, akik a török császár fogságába esnek, de Isten segítségével mindvégig megőrzik szüzességüket, elrablóikat megszégyenítik, végül vértanúhalált halnak. A latin forrást Katona Lajos ismertette 1900-ban, a *Sándor-kódex* második szövegegysége Hrotsvitha Gandeshemensis (Hrotsvit von Gandersheim) 10. századi gandersheimi német kanonissza latin nyelvű *Dulcitius*ának magyar fordítása.¹⁸ A Hrotsvitha drámáit, pontosabban dialogizált legendáit, mártíriumait tartalmazó kéziratot Konrad Celtis (1459–1508) német humanista találta meg 1493-ben a regensburgi St. Emmeram-kolostorban (mai lelőhelye és jelzete: Bayerische Staatsbibliothek, Clm 14485). 1494-ben megszerezte a nem sokkal 980 előtt készült és 985-ben már Regensburgban lévő kódexet, majd 1501-ben Nürnbergben nyomtatásban is kiadta Hrotsvitha műveit, két Dürer-fametszettel és számos Hrotsvithát dicsőítő verssel, melyeket Celtis humanista barátai írtak.¹⁹ A Katona és később az *RMDE* által közzétett latin szöveg²⁰ nem felel meg tökéletesen a magyar szövegnek. A fordító valószínűleg a magyar viszonyokhoz alakította a drámát: Diocletianus római császárból török

¹⁴ Ötféle szűz van, akik közül csak kettőnek jár az *aureola*: akik szüzességüket Isten szeretetéért tartják meg, fogadással vagy anélkül. A többi hármat (akik csak a házasságig tartják meg szüzességüket; akik rajtuk kívül álló vagy rossz okok miatt szüzek [dicsőség, szabadság, csúf termet stb.] és akik csak test szerint tartják a szüzességet) nem illeti az aranykoszorúcska. Ld. *Sándor-kódex* 7v–8r.

¹⁵ LÁzs (2016), 100–102.

¹⁶ *Uo.*, 100, 65. lábjegyzet.

¹⁷ Bibor Máté János szíves szóbeli közlése.

¹⁸ KATONA Lajos (1900), „Hrotsvitha Dulcitiusának magyar fordítása” *ItK.* [10] (4). 385–402.

¹⁹ A Hrotsvitha műveit tartalmazó kéziratokról és a művek későbbi sorsáról bővebben ld. BERSCHIN, Walter (2012), „Hrotsvit and Her Works” In: *A Companion to Hrotsvit of Gandersheim* (fl. 960). *Brill's Companions to the Christian Tradition* 34. Leiden-Boston, Brill. 23–34.

²⁰ *RMDE*, 492–511.

sultán lett, a három fiatal lányt pedig nem megházasítani akarták, hanem egyszerűen elrabolták a török seregek. Az *RMDE* szerint a magyar fordító előtt nem az 1501-es nyomtatott első kiadás állt, hanem – a fordítási eltérések alapján – a Celtis által megtalált kódex egyik másolata. Ezt maga Celtis hozhatta Magyarországra, amikor 1497-ben Budán járt.²¹ Azonban nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a fordítás valójában a nürnbergi kiadás alapján készült. A *Dulcitius* (a címet Celtis adta a darabnak!) magyar fordítása azonban semmiképpen sem készülhetett előadásra, a *Három körösztýén leán* „olvasmánykézirat” – a megszólalókat csupán az első két levélen (11r–12r) jelzi rubrum, utána a scriptor elhagyta a jelölést, mert fölöslegesnek érezte, ezzel a drámai jelleget teljesen eltörölte.²²

Az első két szövegegység összesen kicsivel több, mint 30 lapot tesz ki, tehát nagyjából a kódex háromnegyedét. Ennek megfelelően a többi szöveg sokkal rövidebb az első kettőnél, a szerkezet szempontjából azonban nem kevésbé fontosak. A sorban következő harmadik szöveg műfaját tanításként lehet meghatározni, amely egy szűz, valamint egy özvegy ördöggel folytatott párbeszédén keresztül tárgyalja a szüzesség és az özvegyesség kérdését. Az első dialógusban az ördög a szűz szemére veti, hogy nem követi a próféták és a pátriárkák példáját, akik mind házások voltak és gyermeket szültek, ráadásul Ádámot és Évát is egymásnak teremtette Isten, a Biblia pedig sehol nem tiltja a házasságot. A szűz válasza szerint a Biblia ugyan valóban nem tiltja, de nem is kötelez a házasságra, és sok szent élete végéig viaskodott a szüzességgel – így száz koronát kaptak a mennyországban, míg a házások csak harmincat. Az özveget az ördög bibliai szöveghelyekkel (1Móz 1:28; 1Móz 1:31; Zsolt 128:3) akarja meggyőzni arról, hogy az özvegyesség Isten és ember előtt sem dicséretes. Az özvegy szintén a Bibliából idézve bizonyítja be, hogy a jó özvegyesség mind Isten, mind a jó emberek szemében kellemes (Mt 19:29; 1Kor 7:39–40). A szöveg ennek ellenére is végül a szüzesség jelentőségét emeli ki: „jó dolog az törvény szerint való házasság, de jobb az özvegyességbeli tisztaság, de annál is nemesb az szüzességbeli tisztaság” (17v:7–10). A házások kísértését a scriptor nem írja le, a hallgatóságra gondolván nem tartja szükségesnek. A tanítás forrása ismeretlen.

Szintén ismeretlen forrású a következő rész, amely az 1Sám 25:42 allegorikus magyarázatát adja. Emiatt nem egyértelmű, hogy elválik-e az előtte álló

²¹ Uo., 512–513.

²² Vö. Tóth Péter (2007), „Némely alázatos doktor szíz Mária képében. 1506: Drámai szövegeink a középkorban” In: JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza (szerk.), *A magyar irodalom története, I. A kezdetektől 1800-ig*. Bp., Gondolat. 180–194.

tanítástól, de sokkal valószínűbb, hogy különálló szövegekről van szó. Erre utal a rubrumozáson kívül az, hogy témájuk csak áttételesen kapcsolódik egymáshoz. A Sámuel könyvében szereplő rövid részlet a következő: „Aztán Abigail gyorsan fölegyenesedett és felszállt a szamarára. Öt szolgálólány kísérté. Így követte Dávid embereit, s a felesége lett.” Az allegorikus értelmezés szerint Dávid Krisztusnak felel meg, Abigail pedig a szüzességet megtartó személynek, aki Krisztushoz akar eljutni. Útján öt leány kíséri: Szemérmertesség, Járásban való mértékletesség, Erkölcsviselés, Ritkán való szólás, Elmének állhatatossága – ezen öt vonásnak kell meglennie az emberben, ha Krisztushoz szeretne eljutni. Rövidsége ellenére a tanítás nem tűnik csonkának, ezt bizonyíthatja a lezáró formula is („Engedje Isten, hogy így lehessen, etc.” [18r:2]).²³

A latin intelmek megszakítás nélkül követik a bibliai szöveghely allegorikus értelmezését. Az intelmek négy vázlatpontra oszlanak, az utolsó végén pedig egy magyarázat olvasható (1. melléklet). Az első három pont a szerzetesi élethez nyújt kis terjedelmű, könnyen megjegyezhető, tehát memorizálásra is alkalmas szabályokat, utasításokat: mi ajánlatos a szerzetesi életet élőknek („persona religiosa”), mit ítélnék el bennük és hogyan kell az említett szerzetesi személyeknek viselkedniük. Az intelmek utolsó pontja előbb felsorolja azt a három dolgot, amelyekért Isten Dávidot kiválasztotta (hűség, erősség, szelídség), majd azokat a szerzetesi személyre vonatkoztatja – hűségesnek kell lennie a regula követésében, erősnek a kísértések elűzésében és szelídnek a rászoruló támogatásában. A rövid latin szöveg több szempontból is problémát jelentett a korábbi értelmezők számára: latin nyelven íródott; bár ugyanazon kéz írta, mint a kódex többi részét, de elrendezése, írásmódja más, a betűk nagyobbak és a következő rész nem az intelmek után, hanem új lapon kezdődik. Megállapítható, hogy a másoló valószínűleg ezt a szöveget később írta be az üresen maradt lapokra. Ez azonban nem jelenti sem azt, hogy ne illeszkedne szervesen a kézirat egészébe, sem pedig azt, hogy a megelőző allegorikus magyarázat folytatása maradt el.²⁴ Lehetséges, hogy a scriptor más szöveget szánt ide vagy egyszerűen kihagyott két lapot. Az azonban szinte biztos, hogy nem olyan szöveggel töltötte ki az üresedést, amely nem felelt meg a kézirat eredeti céljának, vagyis mindenképpen figyelembe kell vennünk a szerkezet megállapítása során. A forrás tárgyalását lásd később.

²³ Ellenkező véleményen van PINTÉR Márta Zsuzsanna (2015), „A Sándor-kódex irodalmi programja: Hrotswitha *Dulcitiúsának* magyar recepciója” In: BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya (szerk.), *A nők és a régi magyarországi vallásosság. Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok* 10. Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. 279.

²⁴ Vö. *uo.*, 279.

Közel egy lap kihagyás után olvasható *Tundalus látomása*. A látomás a *Libellus de raptu animae Tundali et eius visione*, ismertebb nevén a *Visio Tnugdali* tizedik fejezetét fordítja magyarra,²⁵ mely a *Sándor-kódex* írásakor már nyomtatásban is könnyen elérhető volt, többször kiadták.²⁶ A kódex maga is megadja forrását, valamint összefoglalja az egész látomás tartalmát (20r:4–21), miszerint Tundalus és az öt kalauzoló angyal megjárják a poklot, megtekintvén a kárhozottak büntetéseit, majd Tundalus visszatér testébe.²⁷ A kódexben olvasható részben Tundalus és angyala a pokolban egy nagy befagyott tavat látnak, melynek közepén egy szárnyas, hosszú nyakú bestia ül. A szörny előbb lenyeli az elkárhozott lelkeket, majd kiüríti őket magából. A jeges vízbe érkezett lelkek kígyószerű lényekkel lesznek terhesek, amelyek belülről falják fel őket, a testükből kijöve pedig horgas végeikkel darabokat szakítanak ki belőlük. Külön figyelmet érdemel, hogy a fordító a *Visio Tnugdali*-ből pont azt a részletet választotta ki, amely az önkielégítés bűne miatt szenvedők büntetését mutatja be, és ezt kétszer is kiemeli – a nyitó és a záró formulában („kik undok bujasággal magukat ferteztették, ilyen kint szenvednek pokolban” [19r:6–8] és „aztán úgy mutatá meg minemű kínjuk volna az testi bűnnel élő egyházi embereknek, jelesen azoknak, kik önmagukkal fajtalanzkodnak” [20r:18–21]).

A kódex záró darabja egy exemplum.²⁸ A történet szerint egy klostromban élt egy tiszta életű, penitenciatartó apáca, akit emiatt társai szentként tisztelték. Halála és temetése után pár nappal azt látják, hogy koporsója teljesen megégett és füst jön ki belőle. Az abatissza kérésére a provinciális felnyitattja a koporsót, és megdöbbenve látják, hogy az apáca testéből nem maradt más, csak hamu. Az abatissza kikérdezése után a provinciális megállapítja, hogy az apáca biztosan elkárhozott, mivel minden jó tulajdonsága ellenére árulkodó volt és szeretetlen, szeretet nélkül pedig senki sem üdvözülhet. A példa forrását

²⁵ KATONA Lajos (1907), „Túlvilági látomások codexeinkben” *Akadémiai Értesítő*. [18]. 505–507.

²⁶ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (2009–). Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz-Stiftung Preussischer Kulturbesitz. No. 12822–12839. <http://bit.ly/2wM2Cad> (2017. 08. 15.). A továbbiakban: GW.

²⁷ KATONA (1907), 507 szerint ez azt bizonyítja, hogy a fordítónak az egész szöveg rendelkezésére állt.

²⁸ Az exemplumot ld. a *Régi Magyar Exemplumadatbázis* (RMEx) honlapján: BARTÓK Zsófia Ágnes (szerk., 2014–), *Régi Magyar Exemplumadatbázis: Database of Old Hungarian Exemplars*. Bp., ELTE BTK, Régi Magyar Irodalom Tanszék, Európai és magyar reneszánsz doktori program. <http://bit.ly/2hEz378> (2017. 08. 15.). Az exemplum indexszáma 0183a. A továbbiakban az exemplumokra az RMEx-számukkal hivatkozom.

a másoló adja meg: Bernardinus de Busti ferences szerzetes egyik művéből fordította azt (20v:26–28, erről bővebben lásd alább).

A Sándor-kódex szerkezete

A *Sándor-kódex* fentebb kifejtett tartalma alapján régóta megfigyelhető az az általános vélekedés, hogy a kódex egy vegyes tartalmú szövegegyüttes, melynek részei nem kapcsolódnak szorosan egymáshoz, véletlenszerűen kerültek egymás mellé. Ezt az elképzelést vallja Pusztai István a modern kiadás előszavában („szerkesztettségnek nyoma sincs benne”);²⁹ a kódex legutóbbi leírása szerint is a „*Sándor-kódex* vegyes tartalmú, szövegegységei között nem látszik kapcsolat”.³⁰ A szerkezetet jobban átvizsgálva azonban egyértelműen kitűnik a kézirat szerkesztett jellege. Egyetértek tehát Pintér Márta Zsuzsannával, aki így fogalmaz: „teljesen nyilvánvaló, hogy a szövegek nem véletlenül kerültek egymás mellé, hanem egy tudatos szerkesztési-kompilációs célnak megfelelően. [...] A kódex minden olvasmánya a test kísértéseihez és a szüzesség kérdéséhez kapcsolódik, vissza- és előreutalások is erősítik a szövegek közötti kohéziót.”³¹

Ezt a gondolatot annyiban lehet módosítani, hogy a test kísértései és a szüzesség helyett a szövegek egy tágabb témához, a mennyországhoz és annak eléréséhez, az üdvözüléshez, valamint ezek ellentétéhez, a pokolhoz és a kárhozathoz kapcsolódnak szorosan. Ugyan a kódex egészében kiemelt szerepet kap a testi kísértés, de semmiképpen sem egyedülként jelenik meg. A latin szabályokban és az exemplumban sem kapnak semmilyen szerepet a test kísértései és a szüzesség – előbbiben az engedelmesség, utóbbiban a szeretet a központi téma. Így még abban az esetben is érdemes a pontosítás, ha a latin szöveget – mivel valószínűleg később másolták be – kihagyjuk a számításból. Az üdvözülés kérdéséhez való kapcsolódás alapján a *Sándor-kódex*ben ráadásul egy hármas felépítés figyelhető meg. A kézirat első két része (a traktátus a mennyi örömről és a *Három köröstyén leán*) buzdító példaként szolgál a mennyország eléréséhez; ezt követi három tanító jellegű szöveg, amely az üdvözüléshez szükséges szabályokat részletezi (a két tanítás és a latin vázlatok); végül a kódex két elrettentő példát nyújt, melyek azt mutatják be, hogy mi történik, ha nem megfelelően élük az életüket és elkárhoznak (*Tundalus látomása* és az exemplum). A kódex íve tehát az üdvözüléstől – a tanításon keresztül – a kárhozatig vezet.³²

²⁹ PUSZTAI (1987), 16.

³⁰ WEHLI-BIBOR (2009), 304.

³¹ PINTÉR (2015), 280–281.

³² Hasonló, de egyszerűbb, kétosztatú felépítést feltételez *uo.*, 281 is.

A *Sándor-kódex* tehát világos, jól átgondolt koncepcióval készült. A címzés miatt valószínű, hogy egy apácaelőjáró magánhasználatára íródott, melyet esetleg felolvashattak a közösség számára is. Nem kizárt azonban az sem, hogy a novíciák oktatására is használhatták – a benne szereplő szövegek tipikusan alkalmasak a szerzetbe belépő nők erkölcsi nevelésére és a szerzetesi élet alapvető tudnivalóinak átadására.³³

A *Sándor-kódex exemplumának forrása*

Már korábban szó volt a kódex záró mondatáról, mely az árulkodó apáca exemplumának forrását is megadja: „In Christo dilecta domina hunc [sic] exemplum excepi de libro fratris Bernardini de Busty qui fuit frater sancti Francisci” (20v:26–28), vagyis ’Krisztusban szeretett úrhölgy, ezt az exemplumot Bernardinus de Busti könyvéből vettem, aki Szent Ferenc testvére volt’. Ebből a mondatból két dolgot tudhatunk meg. Egyrészt az exemplum latin eredetijét Bernardinus de Busti egyik művében kell keresnünk, másrészt a *Sándor-kódex* biztosan 1513/1515 után keletkezett, Busti ugyanis ekkor halt meg, a kézirat pedig múlt időben beszél róla („fuit”).³⁴ Ráadásul a ferences szerzetes halálhírének el is kellett jutnia Magyarországra, így a keletkezés feltelezett időpontját ennek alapján módosíthatjuk.

Bernardinus de Busti (Bernardino de’ Busti) 1450 körül született Milánóban, családja lehetséges, hogy nevének megfelelően a mai Busto Arsizióból származik. Családja gazdag volt, feltehetőleg nemesi, apja Lorenzo Busti jogász, anyja nevét nem ismerjük. Miután szülővárosában befejezte alapfokú tanulmányait, Paviába ment egyetemre jogot tanulni. 1475 és 1476 között (esetleg már korábban) belépett az obszerváns ferences rendbe, a rend provinciális vikáriusa, Michele Carcano (1427–1484) szentelte fel a legnanói Sant’Angelo-kolostorban. Ekkor vette fel a Bernardinus nevet a híres obszerváns ferences, Sienai Szent Bernardin tiszteletére, születési neve ismeretlen. Felszentelése után is Legnanóban maradt, ahol a kolostor könyvtárának restaurálásával és bővítésével foglalkozott. 1482–1483 között már Milánóban tartózkodott, 1488-ban az ottani Sant’Angelo-kolostor gárdiánja volt. Ezen felül – néhány prédikáción kívül – nem sokat tudunk az életéről. Valamikor 1513 és 1515 között halt meg; 1513-ban még Ravennában prédikált egy klarissza konvent építéséért, 1515-ben temették el a melegnanói Santa Maria della Misericordia-rendházban.

³³ Azt ötletet köszönöm Tubay Tizianónak.

³⁴ Ezt emeli ki LÁzs (2016), 107, 8. lábjegyzet is, a szerzetes halálának évszámát azonban tévesen 1500-nak írja.

Élete során mestere, Carcano útját követte: a ferences harmadrend, a *montes pietatis* (jótékony intézmény, zálog ellenében minimális kamatért kölcsönöznek pénzt a szegényeknek) és Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának védelmezője és propagátora volt.³⁵ Az utóbbi kettő kivételesen vitatott témának számított a korban, melyekre a szerzetesrendek eltérő válaszokat adtak, a domonkosok mindkét kérdésben támadták az obszerváns ferencesek álláspontját.³⁶

Bár Busti neve alatt rengeteg műcím maradt ránk, de ezek vagy azonosíthatatlanok (*Consilium de Retrovendendo et de Pacto retrovendendi*), vagy más szövegeiből kiszakított részletek, melyek officiumként vagy traktátusként maguk is megjelentek nyomtatásban (pl. *Officium et missa sanctae Crucis et Passionis Domini*). Ezek alapján a következő öt önálló mű jelent meg Bustitól nyomtatásban (megjelenési sorrendben):

1. *Thesaurum spirituale beatæ virginis Mariæ* (Milánó, Iohannes Antonius de Honate, 1488)
2. *Devota meditatio passionis D. N. Iesu Christi* (Milánó, Uldericus Scinzenzeler, 1492)
3. *Mariale de excellentiis Reginae coeli* (Milánó, Uldericus Scinzenzeler, 1492 [csak az első rész]; Nürnberg, Leonardus Pachel, 1493 [editio princeps])
4. *Defensorium Montis Pietatis contra figmenta omnia aemulae falsitatis* (Milánó, Uldericus Scinzenzeler, 1497)
5. *Rosarium sermonum per Quadragesimam* (Velence, Georgius Arrivabenus, 1498)³⁷

³⁵ Bernardinus de Busti életéről többek között ld. *Dizionario Biografico degli Italiani*, XV (1972). Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana. 593–595. és CONTI, Fabrizio (2015), *Witchcraft, Superstition, and Observant Franciscan Preachers: Pastoral Approach and Intellectual Debate in Renaissance Milan. Europa Sacra* 18. Turnhout, Brepols. 40–42.

³⁶ A szeplőtelen fogantatás kérdésében a domonkosok és a ferencesek eltérő álláspontjáról ld. MAYBERRY, Nancy (1991), „The controversy over the Immaculate Conception in medieval and Renaissance art, literature and society” *Journal of Medieval and Renaissance Studies*. [21] (2). 207–224. (valamint ő idézi: O’CONNOR, Edward Dennis (szerk., 1958), *The Dogma of the Immaculate Conception: History and Significance*. Notre Dame, University of Notre Dame Press.). A *montes pietatis* esetében jól kifejezi a rendek közötti eltérést az, hogy Busti az őket védő művét az ágostonos Niccolò Bariani *De Monte Impietatis* című könyvére írta válaszul. Erről bővebben ld. CONTI (2015), 44–45.

³⁷ C.A.L.M.A.: *Compendium Auctorum Latinorum Medii Aevi: 500–1500*, II.2 (2005). Firenze, SISMEL-Edizioni del Galluzzo. 269–270.

A *Rosarium sermonum*³⁸ 80 nagybőjti sermót tartalmaz, mindkét kötete 40-et. Az első kötet bőjtelő kezdetétől, hetvenedvasárnaptól nagybőjt negyedik vasárnapja utáni szombatig, a második pedig nagybőjt ötödik vasárnapjától, feketevasárnaptól pünkösdvasárnap utáni hétfőig nyújt beszédeket a prédikátorok számára. A ciklushoz háromféle index is készült: a *tabula rubricarum* az eredeti rendjükben sorolja fel a prédikációkat és rövid tartalmukat; a *tabula alphabetica* a címszavakat adja meg ábécérendben; a *tabula per totum annum* előszava³⁹ pedig kijelenti, hogy Busti Marialéjából, a *Rosarium* két részéből és a *Defensorium*ból akár három, négy vagy több éven át is lehet prédikálni a liturgikus év bármely napján, a tabulaszerkesztő ünnepenként haladva meg is teszi javaslatait. Ezek könnyen kereshetővé és használhatóvá, megfelelő prédikációs segédkönyvvé teszik a gyűjteményt, és valószínűleg nagyban hozzájárultak a *Rosarium* gyors és hosszan tartó sikeréhez, amely az *editio princeps*et követő újabb kiadások jól mutatnak (pl. Lyon, 1498; Hagenau, 1500; Brescia, 1588; Köln, 1607; Lyon, 1625).⁴⁰

A szeretetlen apáca példája a második kötet ötödik sermójában, a feketevasárnap utáni szerdára, vagyis a szenvedés idejének negyedik napjára írott prédikációban olvasható, pontos helye: Bernardinus de Busti, *Rosarium sermonum per Quadragesimam*, Pars secunda, Sermo V, Pars tertia, A. A latin szöveg átírása a következőképpen hangzik:

Aliud quoque terribile accidit a non multis annis citra in quodam monasterio monialium. In quo defuncta cum esset quaedam monacha quae omnes alias excedebat in penitentia et austeritate vitae, ab omnibus ut sancta venerabatur. Contigit autem quod post eius sepulturam uno transacto die cum aliae sorores penes sepulchrum pergerent, ipsum sepulchrum totaliter adustum viderunt. De quo stupefacte et attonite remanserunt. Abbatissa autem accersiri fecit provincialem praelatum suum qui reserari fecit sepulchrum, et nihil ibi repertum fuit praeter cineres adustas quae fetebant ut diabolus, et intellexerunt eam esse in inferno collocatam. Ipse autem provincialis volens causam damnationis eius indagare, secrete interrogavit Abatissam de vita ipsius. Que respondit: Ego in ea nullum defectum

³⁸ Teljes nevén: *Rosarium sermonum praedicabilium ad faciliorem praedicantium commoditatem noviter compilatum, in quo quicquid praeclarum et utile in cunctis sermonariis usque in hodiernum editis continetur.*

³⁹ Ezt közli BÁRCZI Ildikó (2007), *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata. Historia Litteraria* 23. Budapest, Universitas. 602, 10. Melléklet.

⁴⁰ Az 1498 előtti kiadások azonban tévesek. Ld. CONTI (2015), 55.

*prorsus cognovi, nisi quod saepe contendebat, et referebat mihi verba et facta aliarum, et frequenter erat causa infringendi mutuam charitatem in nobis. Tunc dictus provincialis dixit: Vere ista est sepulta in inferno, quia si habuisset maiores gratias quam habuit beata virgo sine charitate, tanto profundius fuisset in inferno demersa propter ipsarum gratiarum ingratitude, et omnes eius virtutes, si tamen virtutes appellari possunt, nihil penitus ei prodesse potuissent.*⁴¹

Az exemplum a *Sándor-kódex*ben kontextusfüggetlenül jelenik meg, eredeti kontextusa a szeretetről szóló prédikáció. Ennek harmadik része szerint a szeretet szükségessége három módon bizonyíttatik, a második mód az észszerűség, ésszerű gondolkodás (*via rationabilitatis*), az ötödik észszerű ok a támadás (*impugnatio*) – az ellenségeink támadásai ellen meg kell védenünk magunkat, a túlvilági támadások ellen pedig a szeretet nyújtja a legnagyobb segítséget, mivel ez az alapja minden egyéb erénynek. Ezt támasztja alá a példa is, amelyben a provinciális szerint az apáca szeretet nélkül még akkor is a pokolra került volna, ha Máriánál nagyobb érdemekkel rendelkezik.

Mivel Busti műveit nem dolgozták fel ilyen szempontból, így ez a példa sem jelenik meg az exemplumkatalógusokban. Tubach *Index exemplorum*⁴² azonban tartalmaz egy exemplumot, amely hasonló történetet mesél el (Tubach 723), azzal a különbséggel, hogy az apáca testének csak a felső része égett meg, az alsó szüzessége miatt holtában is érintetlen maradt. A *Sándor-kódex* exempluma két (tartalmi) párhuzammal is rendelkezik magyar nyelvű kódexeinkben, egyrészt a *Példák könyvé*ben,⁴³ másrészt a *Tihanyi kódex*ben.⁴⁴ A *Példák könyve* verziója a már említett Tubach 723-hoz kapcsolódik szorosan, de itt apáca helyett egy gazdag ember lánya ég meg, akit a temetőbe temetnek el. A *Tihanyi kódex* exempluma azonban sokkal közelebb áll a *Sándor-kódex*éhez – az egyetlen különbség, hogy a halott apáca lelke mondja el az előljárónőnek

⁴¹ Az átirás során az 1498-as velencei első kiadást vettem alapul (GW 5807; ISTC ib01336000), folyamatosan összevetve azt Henricus Gran és Iohannes Rynman 1500-as hagenai nyomtatványával (GW 5808; ISTC ib01337000). ISTC = *Incunabula Short Title Catalogue* (1980–). London, British Library. <http://bit.ly/2vFOLCh> (2017. 08. 15.) Grannak és Rynmannak magyarországi kapcsolatai is voltak, ők adták ki Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveit is. Erről ld. BORSA Gedeon (2005), „Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői” MKSz. [121] (1). 1–24.

⁴² TUBACH, Frederic C. (1981), *Index Exemplorum: A Handbook of Medieval Religious Tales. Folklore Fellow Communications* 204. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia.

⁴³ RMEx 0182.

⁴⁴ RMEx 0183b.

kárhozása okát. A többi mozzanat mind egy szöveghagyományhoz kapcsolja őket: egy szeretet nélküli apáca hal meg, a templomban temetik el és társai találják meg a testből maradt hamvakat. Szintén hasonlóság, hogy a *Tihanyi kódex* exempluma is egy szeretetről szóló prédikációban jelenik meg. A prédikáció forrása ismeretlen, a latin eredeti felkutatása a nagymértékű párhuzam miatt kiemelt jelentőségű lehetne.

A Sándor-kódex szerzetesi szabályainak forrása⁴⁵

A fent ismertetett latin intelmek (1. Melléklet) forrása azonosíthatatlan volt. A vázlatpontok egy része (18r:3–14) azonban szó szerinti kivonat a *Dieta salutis*ből. A korábban Bonaventurának tulajdonított mű kilenc lépcsőben (*dieta*) nyújt segítséget az evangéliumi tökéletesség és ezáltal az üdvözülés eléréséhez; már témájában is tökéletesen kapcsolódik a *Sándor-kódex* egészét átfogó koncepcióhoz. A traktátus kifejezetten népszerű volt a korban, Bonaventura neve alatt számtalan kéziratban maradt fenn és legalább hétszer ki is adták nyomtatásban 1501 előtt, később is rendszeresen bekerült a Bonaventura-összkiadásokba. A *Sándor-kódex* scriptora által kiválasztott rész a negyedik *dietában* található, amely a három evangéliumi tanácsról (szüzesség, szegénység, engedelmeség) szól. A *Dieta salutis*ban olvasható részlet – melyet a másoló félbehagyott – a következőképpen hangzik:

Unde nota, quod tria commendantur in religione vel religiosis, scilicet pondus maturitatis, amor communitatis et fuga proprietatis.

[...]

Item nota, quod tria sunt reprobata specialiter in quolibet religioso, scilicet indevotio, dissolutio et vagatio.

[...]

*Item nota, quod religiosus debet se castigare, non interfecere; praelato obedire; et semper in bono proficere, non retrocedere.*⁴⁶

⁴⁵ A tanulmány írása közben fedeztem fel, hogy Lázs Sándor már korábban megállapította a forrást. Ld. LÁZS (2016), 108, 9. lábjegyzet.

⁴⁶ PELTIER, A. C. (szerk., 1866), S. R. E. cardinalis S. Bonaventurae ex ordine minorum episcopi Albanensis, doctoris ecclesiae seraphici Opera omnia, VIII. Parisiis, Ludovicus Vivès. 283, 284.

Az incipit alapján keresve⁴⁷ kiderül, hogy az eredeti szerző egy Guillelmus de Lanicia (Lancea, Lavicea) nevű ferences szerzetes, aki 1310 előtt halt meg és valószínűleg Aquitániában élt.⁴⁸ Az idézet pontos helye így: Guillelmus de Lanicia (Lancea, Lavicea), *Diaeta vel via salutis*, Titulus quartus (*De consiliis evangelicis*), Caput I (*De religione*). Az intelmek további része (18r:5–18v:4) azonban nem szerepel a műben. Feltehetjük ugyan, hogy a másoló egy másik szöveget használt ehhez, de a részlet rövidege miatt sokkal valószínűbb, hogy az előző szövegben is előkerülő Dávid kapcsán önállóan alkotta azt.

Összefoglalás

A *Sándor-kódex* összeállítója valószínűleg megegyezik a kézirat szövegeinek fordítójával és másolójával is. A források nagy részének azonosítása után a következő művek álltak rendelkezésre a munka elkészítéséhez: Hrotsvitha Gandeshemensis drámái, a *Dulcitius* biztosan; a *Dieta salutis* című Pseudo-Bonaventura-traktátus önmagában vagy egyéb Bonaventurának tulajdonított írásokkal együtt; a *Visio Thugdali* 10. fejezete, de lehetséges, hogy az egész mű; valamint Bernardinus de Busti obszerváns ferences szerzetes *Rosarium sermonum* című prédikációs segédkönyvének valamely kiadása. Ezek alapján – Lázs Sándor feltételezése nyomán – a *Sándor-kódex* szerzőjét egy latinul jól tudó lelki gondozó szerzetesnek kell tartanunk, aki apácák számára állított össze egy kódexet.

Az általánosan elfogadott véleménnyel szemben valószínűbb, hogy a *Sándor-kódexet* nem domonkos, hanem ferences apácák használták. Az szinte biztos, hogy ferences környezetben készült. Erre utalhat egyrészt a [tj] hang jelölésére használt *L*-hez hasonló jel, amely kódexeinkben csak klarissza apácák másolataira jellemző; másrészt Bernardinus de Busti *Rosarium*ának felhasználása. A *Rosarium* ugyanis olyan ellentmondásos eszméket hirdet (*mons pietatis*, szeplőtelen fogantatás), amelyek miatt nehezen elképzelhető (bár természetesen nem kizárt), hogy egy domonkos könyvtárban megtalálható volt. A domonkos proveniencia elleni legjobb érv azonban az, hogy a kéziratban semmi nem utal sem a domonkos eredetre, sem pedig a domonkos használatra. Elképzelhető, hogy a szigeti apácák számára készült egy ferences szerzetes által, de ez csak egy előzetes koncepció utólagos magyarázata. Gyengébb, de a használat kérdésében

⁴⁷ BLOOMFIELD, Morton W. (szerk., 1979), *Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100–1500 A.D.: Including a Section of Incipits of Works on the Pater Noster. The Mediaeval Academy of America Publication* 88. Cambridge, Mediaeval Academy of America. No. 2301.

⁴⁸ *Histoire littéraire de la France*, 26, *Suite du XIVe siècle* (1873). Paris. 552–553.

felhasználható érvek: a scriptor kihangsúlyozza Busti ferences voltát;⁴⁹ ráadásul a vetekedő apáca exemplumának fordításakor az *abatissza* szót nem változtatja meg *priorisszára* – pedig a gyakorlat egyáltalán nem ismeretlen, a *Virginia-kódex*ben található *Regula monacharum*-fordítás (77r–91v) ezt következesen átírja. A *Sándor-kódex* valószínűleg magánhasználatban volt, de szövegei alkalmasak közösségi használatra is, és az sem elképzelhetetlen, hogy a novíciák oktatásában szerepet játszhatott.

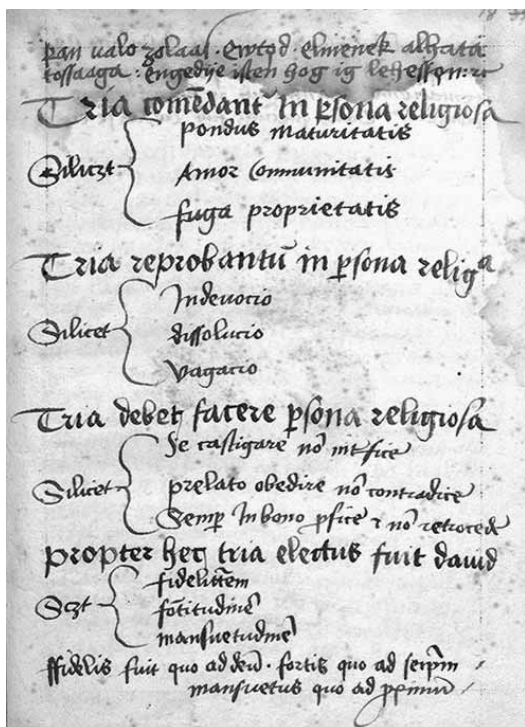
A *Sándor-kódex* szövegegységei között a korábbi szakirodalom általában semmilyen kapcsolatot nem feltételezett. Ennek ellenére bizonyítható, hogy a kézirat erőteljesen egy téma, az üdvözülés köré szerveződik. Minden szöveg ehhez kapcsolódik, az üdvözülés eléréséhez vezető úton kiemelt szerepet kap emellett a szüzesség és a testi kísértés is. A téma tárgyalását a *Sándor-kódex* hármas rendszerben valósítja meg: az üdvözültek és a mennyország leírásával nyit, majd az üdvözüléshez szükséges szabályokon keresztül a kárhozáshoz jut el. Vagyis a hármas tagolás első része a buzdítást, a második a tanítást, a harmadik pedig az elrettentést szolgálja a jól felépített szerkezetben.

⁴⁹ Bár ebből a tényből az ellentéte is kiolvasható, ld. LÁZS (2016), 107, 8. lábjegyzet.

Bibliográfia

- BARTÓK Zsófia Ágnes (szerk., 2014–), *Régi Magyar Exemplumadatbázis: Database of Old Hungarian Exempla*. Bp., ELTE BTK, Régi Magyar Irodalom Tanszék, Európai és magyar reneszánsz doktori program. <http://bit.ly/2hEz378> (2017. 08. 15.).
- BÁRCZI Ildikó (2007), *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forrás-használata*. *Historia Litteraria* 23. Budapest, Universitas.
- BERSCHIN, Walter (2012), „Hrotsvit and Her Works” In: *A Companion to Hrotsvit of Gandersheim (fl. 960)*. *Brill’s Companions to the Christian Tradition* 34. Leiden-Boston, Brill. 23–34.
- BLOOMFIELD, Morton W. (szerk., 1979), *Incipits of Latin Works on the Virtues and Vices, 1100–1500 A.D.: Including a Section of Incipits of Works on the Pater Noster*. *The Mediaeval Academy of America Publication* 88. Cambridge, Mediaeval Academy of America.
- BORSA Gedeon (2005), „Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői” *MKSz.* [121] (1). 1–24.
- C.A.L.M.A.: *Compendium Auctorum Latinorum Medii Aevi: 500-1500*, II.2 (2005). Firenze, SISMEL-Edizioni del Galluzzo.
- CONTI, Fabrizio (2015), *Witchcraft, Superstition, and Observant Franciscan Preachers: Pastoral Approach and Intellectual Debate in Renaissance Milan*. *Europa Sacra* 18. Turnhout, Brepols.
- Dizionario Biografico degli Italiani*, XV (1972). Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana.
- Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (2009–). Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz-Stiftung Preussischer Kulturbesitz. <http://bit.ly/2wM2Cad> (2017. 08. 15.).
- Histoire littéraire de la France*, 26, *Suite du XIVe siècle* (1873). Paris.
- HORVÁTH János (2005), „A magyar irodalmi műveltség kezdetei” In: KOROMPAY Klára, KOROMPAY H. János (szerk.), *Horváth János irodalomtörténeti munkái. Osiris klasszikusok*. Bp., Osiris. 477–705.
- Incunabula Short Title Catalogue* (1980–). London, British Library. <http://bit.ly/2vFOLCh> (2017. 08. 15.).
- KARDOS Tibor (szerk., 1960), *Régi magyar drámai emlékek*, I. Bp., Akadémiai.
- KATONA Lajos (1900), „Hrotsuitha Dulcitiúsának magyar fordítása” *ItK.* [10] (4). 385–402.
- KATONA Lajos (1907), „Túlvilági látomások codexeinkben” *Akadémiai Értesítő*. [18]. 505–507.

- KNIEZSA István (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai.
- LÁZS Sándor (1981), „A Cornides-kódex körül” *ItK.* [85]. 671–683.
- LÁZS Sándor (1983), „A Cornides-kódex eredeti rendje” *ItK.* [87]. 587–600.
- LÁZS Sándor (2016), *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Bp., Balassi.
- MAYBERRY, Nancy (1991), „The controversy over the Immaculate Conception in medieval and Renaissance art, literature and society” *Journal of Medieval and Renaissance Studies*. [21] (2). 207–224.
- O’CONNOR, Edward Dennis (szerk., 1958), *The Dogma of the Immaculate Conception: History and Significance*. Notre Dame, University of Notre Dame Press.
- PELTIER, A. C. (szerk., 1866), *S. R. E. cardinalis S. Bonaventurae ex ordine minorum episcopi Albanensis, doctoris ecclesiae seraphici Opera omnia*, VIII. Parisiis, Ludovicus Vivès.
- PINTÉR Jenő (1930) *Magyar irodalomtörténete: Tudományos rendszerezés*, I. Bp., Stephaneum.
- PINTÉR Márta Zsuzsanna (2015), „A Sándor-kódex irodalmi programja: Hrotswitha *Dulciti*usának magyar recepciója” In: BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya (szerk.), *A nők és a régi magyarországi vallásosság. Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok* 10. Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. 277–292.
- PUSZTAI István (1987), „Bevezetés” In: *Sándor-kódex. XVI. század első negyede: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Sándor-kódex XVI. század első negyede: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel* (1987). Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- TÓTH Péter (2007), „Némely alázatos doktor szíz Mária képében. 1506: Drámai szövegeink a középkorban” In: JANKOVITS László, ORLOVSKY Géza (szerk.), *A magyar irodalom története, I. A kezdetektől 1800-ig*. Bp., Gondolat. 180–194.
- TUBACH, Frederic C. (1981), *Index Exemplorum: A Handbook of Medieval Religious Tales. Folklore Fellow Communications* 204. Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia.
- WEHLI Tünde, BIBOR Máté János (2009), „Sándor-kódex” In: MADAS Edit (szerk.), *„Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig: Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29 – 2010. február 28*. Bp., OSZK. 304.

1. kép
Sándor-kódex 18r

Természettudományok

Integrálható sokrészecske-rendszerek regularizálása

Galzó Ákos Ferenc

SZTE TTIK Elméleti Fizikai Tanszék

Kivonat

Jelen tanulmányban az integrálható rendszerek elméletével és vizsgálatával kapcsolatos tudnivalók áttekintése után olyan, ebbe a körbe eső sokrészecske-rendszerekről lesz szó, melyek általános, a teljes időtartományra adott megoldása nem ismert. Ezek bizonyos eseteit tanulmányozzuk, és megoldást adunk a legegyszerűbb kétrészecskes változatra.

Bevezetés

Az integrálható rendszerek ^{1 2} elmélete olyan dinamikai modelleket vizsgál, melyek a rendszer (dinamikai) szimmetriáit kihasználva egzaktul (analitikus formában) megoldhatóak. Bár az integrálhatóság fogalmának értelmezésére több különböző meghatározás is használatos ³, a véges szabadsági fokú rendszerek között az esetek jóldefiniált, és gyakran tekintett osztályát alkotják az úgynevezett Liouville-értelemben integrálható modellek. Közéjük tartoznak a régi és jól ismert megoldható rendszerek is, mint amilyenek az (n-dimeziós) harmonikus oszcillátor vagy a kepleri

¹BABELON, O., BERNARD, D., TALON, M. (2003), Introduction to Classical Integrable Systems, Cambridge, Cambridge University Press.

²PERELOMOV, A. M. (1990), Integrable Systems of Classical Mechanics and Lie Algebras, Basel, Birkhauser.

³ZAKHAROV, V. E. (szerk., 1991), What is integrability?, Berlin, Springer-Verlag.

bolygó, valamint későbből például a szimmetrikus súlyos pörgettyű. Hamiltoni, vagyis olyan modellekről van szó, melyekhez társítható egy mennyiség, a Hamilton-függvény, mellyel a rendszer időfejlődése a kanonikus hamiltoni mozgásegyenletekkel fejezhető ki. Emellett található a modell szabadsági fokainak n számával megegyező számú (független) megmaradó mennyiség – köztük a (rendszer energiájával azonosítható) Hamilton-függvénnyel –, melyekre páronként fennáll egy speciális „felcserélhetőségi” tulajdonság (Poisson-kommutálnak: Poisson-zárójelük eltűnik).⁴

A megmaradó mennyiségek és a dinamikai szimmetriák kapcsolatát a Noether-tétel fejezi ki a lagrange-i mechanika nyelvén. E szerint minden dinamikai szimmetriához egy-egy megmaradó mennyiség tartozik. A hamiltoni mechanikában ugyanezt a (lényegesen újabb keletű – 1965, B. Kostant, J.-M. Souriau⁵) momentumleképezés fogalma önti formába. Amikor az alább vázolandó módon a hamiltoni rendszerünk egy lagrange-iből kapható, a kettő közötti megfeleltetés világossá tehető.

A szimmetriákat a fázistéren megvalósító transzformációk csoportja mint egy absztrakt csoport hatásainak összessége tekinthető. Ez a rendszer szimmetriacsoportja. Amennyiben ennek minél nagyobb részcsoportját ismerjük, hatásával végzett faktorizációval a modell szabadsági fokainak száma csökkenthető. Amikor ez a teljes csoport, a modellt maximálisan redukáltuk. A Liouville-integrálható rendszerek esetén minden megmaradó

⁴ARNOLD, V. I. (1989), *Mathematical Methods of Classical Mechanics*, Second Edition, New York, Springer-Verlag, 10. fejezet.

⁵MARSDEN, J. E., RATIU, T. S. (2002) *Introduction to Mechanics and Symmetry: A Basic Exposition of Classical Mechanical Systems*, Second Edition, New York, Springer-Verlag, 369.

menyiséghez tartozó szimmetriacsoport által végzett faktorizáció a modell szabadsági fokainak számát eggyel csökkenti. A kepleri bolygó problémája esetén például a centrális erőter forgásszimmetriája az impluzusmomentum állandóságát eredményezi, mely két független megmaradó skalárral írható le (azimutális és poláris forgatáshoz tartozó komponens): a mozgás a háromdimenziósról az egydimenziós radiális problémára egyszerűsödik.

Abban az egyedi esetben, amikor a tekintett rendszerünk előáll, mint egy nagyobb modell részrendszere, ahol a nagyobb modell mozgását ismerjük, és ehhez találunk egy, a nagyobb modell állapotait a kisebb állapotterére vetítő transzformációt, e kisebb rendszer mozgását megkaptuk, vagyis azt megoldottuk. Az említett vetítő eljárást nevezzük *hamiltoni redukciónak*, a kisebb modell állapotainak terét, melyre a vetítés történik, pedig szokás *redukált fázistérnek* nevezni.⁶ A tanulmányban az említett helyzetnek megfelelő nevezetes integrálható rendszereket tekintünk, ahol a nagyobb rendszer mozgása alkalmas konfigurációs téren történő szabad (geodetikus) mozgás.

Problémafelvetés

A 1970-es években Francesco Calogero és Bill Sutherland cikkeiben integrálható, véges n tagú kvantummechanikai sokrészecske-

⁶REYMAN, A. G., SEMENOV-TIAN-SHANSKY, M. A. (1994) 'Group-Theoretical Methods in the Theory of Finite Dimensional Integrable Systems', in: ARNOLD V. I., NOVIKOV, S. P. (szerk.) *Encyclopedia of Mathematical Sciences*, Vol. 16, New York, Springer-Verlag.

rendszereket mutattak be.^{7 8} Később Jürgen Moser igazolta klasszikus mechanikai megfelelőik integrálhatóságát is.⁹ Ezek az azóta Calogero – Moser – Sutherland (CMS) típusú modellekként hivatkozott rendszerek olyan n tömegpontból álló egydimenzióban mozgó modellek, melyek között egyszerűen speciális párpotenciálokkal jellemezhető kölcsönhatás értelmezett.

$H = T + V$	
sokrészecske-rendszerek esetén	
$T = \sum_i \frac{p_i^2}{2m_i}$	Külső tér nélkül: $V = \sum_{i < j} v_{ij}$ $v_{ji} = v_{ij}$ (párpotenciálok összege)

1. táblázat. Konzervatív rendszerek Hamilton-függvénye: mozgási- és potenciális energia összege

A párpotenciálok alakjából fakadóan beszélünk racionális, trigonometrikus, hiperbolikus és elliptikus modellekről.¹⁰ A racionális esetben a párpotenciálok a távolság négyzetének inverzével

⁷CALOGERO, F. (2001) *Classical Many-Body Problems Amenable to Exact Treatments*, Berlin-Heidelberg, Springer Publishing.

⁸SUTHERLAND, B. (2004), *Beautiful Models*, Singapore, World Scientific.

⁹MOSER, J. (1975) ‘Three integrable Hamiltonian systems connected with isospectral deformations’, in: *Adv. Math.* [16], 197–220.

¹⁰OLSHANETSKY, M. A., PERELOMOV, A. M. (1976) ‘Explicit solution of the Calogero model in the classical case and geodesic flows on symmetric spaces of zero curvature’, in: *Lett. Nuovo Cimento* [16] 333–339; ‘Explicit solutions of some completely integrable systems’, in: *Lett. Nuovo Cimento* [17], 97–101.

arányosak. (Az arányossági tényezőket nevezzük csatolási állandóknak.) A trigonometrikus és a hiperbolikus változatoknál a nevezőben szinusz- illetve szinuszhiperbolikus-négyzetes kifejezés áll, míg az elliptikusnál a Weierstrass-féle p -függvény. Az előbbi két rendszer egyszerűen tekinthető úgy, mint a racionális távolság-függéssel adott rendszer körre, illetve hiperbolaívre megszorított változatai.

Calogero – Moser – Sutherland-rendszerek			
racionális	trigonom.	hiperbol.	elliptikus
párpotenciálok: g_{ij} „ „ ” (g_{ij} : csatolási állandó)			
$\frac{1}{(q_i - q_j)^2}$	$\frac{1}{4 \sin^2 \left(\frac{\theta_i - \theta_j}{2} \right)^2}$	$\frac{1}{4 \sinh^2 \left(\frac{\theta_j - \theta_k}{2} \right)^2}$	$\wp(\theta_i - \theta_j)$

2. táblázat. Calogero – Moser – Sutherland-rendszerek

A modellek megoldásait „direkt” módszerekkel adták meg az azonos csatolási állandók esetére. Később kialakult a megoldások fent említett hamiltoni redukciós származtatása. Ez azonban csak a tisztán taszító, vagyis a bármely két részecske között taszító kölcsönhatással adott rendszerekre ismert széles körűen. Sőt, fennáll a következő: a vonzó kölcsönhatást (is) tartalmazó modellek esetén – a kezdeti feltételektől függően – előállhat, hogy tömegpontok véges időn belül összeütköznek. A Hamilton-függvény ekkor a távolság (második) hatványát a nevezőben tartalmazó párpotenciálok következtében nem jóldefiniált. A mozgást a fázis-téren megadó úgynevezett hamiltoni folyamatok nem teljesek, véges idő alatt szingularitásba futnak. (A Hamilton-függvény, vagyis a teljes energia értéke mozgásállandó révén megmarad, a mozgási-

és a potenciális energia azonban ellentétes előjellel végtelenné válik.)

Az alábbiakban a fenti rendszerek speciális típusait tekintve a vázolt hamiltoni redukciós eljárás lehetőségét vizsgáljuk. A szerző legjobb tudása szerint e sorok írásakor ez nem található meg az irodalomban.

Szinguláris modellek regularizálása

Hamiltoni rendszer alatt, pontosabban megismételve, olyan, egy M fázistéren adott dinamikai modellt értünk, melyhez társítható egy, a rendszer időfejlődését a kanonikus mozgásegyenleteken (Hamilton-egyenleteken) keresztül megadó, a modell energiájának, vagy Hamilton-függvényének nevezett mennyiség. Abban a gyakori esetben, amikor az M állapotter egy Q konfigurációs térnek a T^*Q koérintőnyalábja, ennek származtatása a modell TQ érintőnyalábjával azonosítható sebességfázistéren értelmezett Lagrange-függvénnyel képzett hatásfunkcionál szélsőértékét előíró hamiltoni extrémális hatás elv segítségével lehetséges. [Ez a hatásfunkcionál variációjának eltűnését írja elő a lehetséges mozgásokat reprezentáló időparaméterezett görbékre. Az ebből nyert mozgásegyenletek az Euler–Lagrange-egyenletek. Ezek a modell szabadsági fokai szerint indexelhető másodrendű (homogén) differenciálegyenleteket jelentenek (a sebességfázistéren). A sebességváltozók szerinti Legendre-transzformáció révén elsőrendű egyenletekre (egyenletpárookra) áttérve megkapjuk a Hamilton-egyenleteket (az impulzusfázistéren).] (Az egyenletek az impulzusfázistéren értelmezett „alternatív” Lagrange-függvényen keresztül

értelmezett extrémális hatás elv révén közvetlenül is megkaphatók az általános esetben is.)

Tömegpontok kényszermentes rendszere esetén a konfigurációs tér – például Descartes-bázis bevezetésével – egyszerűen azonosítható $\mathbb{R}^f$ -fel, ahol f a modell szabadsági fokainak számát jelenti. Időfüggetlen (holonóm) geometriai kényszer megszorítást jelent a koordináták lehetséges értékei között. Azok alkalmas átértelmezésével (és az eltűnőek elhagyásával) n db egy egyenes mentén mozgó részecske esetén konfigurációs térként $\mathbb{R}^n$ -et kapunk. Ez egyszerűen az intervallumhossz szerinti paraméterezéssel megkapható, de nemlineáris – például görbült térrészre korlátozó – kényszerek esetén nemlineáris koordináták bevezetése kézenfekvő. Például hiperbolaívre megszorított tömegpontok esetén az ív, annak tekintett pontja és a szimmetriatengely által határolt előjeles terület szerinti, míg körnél ez a körívet megadó szög szerinti paraméterezést jelenti. Az előbbi révén konfigurációs terünk ismét $\mathbb{R}^n$ -nek, utóbbiban $\mathbb{R}^n \bmod 2$ -nek feleltethető meg.

Kizárólag taszító kölcsönhatások megléte esetén előbbiek megfelelnek a mozgás teljes leírására. A korábban látott, a távolság hatványát a nevezőben tartalmazó vonzó párpotenciál esetén azonban a tekintett részecskék azonos helyét megengedő szinguláris pontokban a megfelelő impulzusok értéke végtelenné válik. Ez az ütközés időpillanatának egy környezetében az időfejlődés egy másik, az előbbiektől eltérő kanonikus koordinátákban történő megadását kívánja. Ennek révén a koordinátákat – a mindkét koordinátarendszer segítségével leírható mozgásszakaszhoz tartozó időtartományokban – átszámítva egymásba a mozgás a szinguláris pontokon keresztül is megadható, ezzel a megoldást teljessé téve.

Ez az eljárás kézenfekvő, amikor az említett módon rendszerünk előáll, mint egy egyszerűen integrálható magasabb dimenziós modell hamiltoni redukciós vetülete. A nagyobb rendszer fázistérnek alkalmas koordináta-rendszerekkel való lefedése esetén az annak részét képező rendszerünk koordinátázásai – beágyazott részsokaság lévén – a rá történő megszorítás révén adódnak. A feladatunk tehát a tekintendő modellek globális, tehát ütközéseket is magában foglaló előállítására olyan magasabb dimenziós rendszerekből, melyek megoldása ismert és a teljes időtartományra adott, vagyis teljes.

Marsden – Weinstein-redukció

A hamiltoni redukció egy speciális esetéről lesz szó, mely központi fogalma a momentumleképezés.^{11 12 13}

Tekintsünk egy (M, ω, H) hamiltoni rendszert, mely egy ω szimplektikus formával és H Hamilton-függvénnyel ellátott, a fázistérrel jelentő (páros dimenziós) M sima sokaságot jelöl. Az első a rendszer hamiltoni dinamikai voltát kifejező zárt, nem-degenerált 2-forma, a második a modell időfejlődését az előbbin keresztül generáló függvény. Lokális koordinátákban a mozgásegyenlet így írható:

$$\frac{\partial}{\partial t}(q, p) = (\nabla_p H[(q, p)], -\nabla_q H[(q, p)]),$$

ahol q és p egy $2n$ dimenziós M fázistér esetén a megfelelő hely- és

¹¹MARSDEN, J. E., WEINSTEIN, A. (1974) ‘Reduction of symplectic manifolds with symmetry’, in: Rep. Math. Phys. [5], 121–130.

¹²ORTEGA, J-P., RATIU, T. S. (2004) Momentum Maps and Hamiltonian Reduction, Boston, Birkhauser.

¹³REYMAN – SEMENOV-TIAN-SHANSKY (1994)

impulzuskordináta- n -eseket jelenti. Oszlopmátrix-reprezentációban ez a következő alakban írható:

$$\dot{x} = \mathbb{J}_{2n} \nabla_x H(x), \quad x := \begin{pmatrix} q \\ p \end{pmatrix}$$

ahol az írásjel feletti pont az idő szerinti deriválást jelöli, míg $\mathbb{J}_{2n} := \begin{pmatrix} \mathbb{O}_n & \mathbb{I}_n \\ -\mathbb{I}_n & \mathbb{O}_n \end{pmatrix}$, a *szimplektikus mátrix*, melynek kifejezésében $\mathbb{O}_n$ az $n \times n$ -es null-, $\mathbb{I}_n$ az $n \times n$ -es egységmátrixra utal. Fennáll $\mathbb{J} := \mathbb{J}_{2n} - re : \mathbb{J}^{-1} = \mathbb{J}^T = -\mathbb{J}$. Helyi koordinátákban a $V_H(x) := \mathbb{J}_{2n} \nabla_x H$ jelölést bevezetve az egyenlet az alábbi alakot ölti:

$$\dot{x} = V_H(x),$$

ahol V_H -t a H függvény által generált vektormezőnek nevezzük. Fentiek értelmében a következő összefüggés teljesül: $\nabla_x H = \mathbb{J} V_H$ illetve a transzponáltját véve:

$$(\nabla_x H)^\top = V_H^\top \mathbb{J}^\top$$

Az eddig írtak lokális koordináta-rendszerben értendők, a V_F vektormezők azonban globálisan is értelmezettek (a kanonikus Poisson-zárójel segítségével: $V_F := \{F, \cdot\}$). [Két függvény kanonikus Poisson-zárójele alatt adott koordináta-rendszerre megszorítva a következőt értjük: $\{F_1, F_2\} := (\nabla_x F_1)^\top \mathbb{J} \nabla_x F_2$. Egy függvénynek egy koordináta- n -essel számított Poisson-zárójele alatt a komponensekkel képzett zárójelek n -esét: $\{F, (q, p)\} = (\{F, q_1\}, \dots, \{F, q_n\}, \{F, p_1\}, \dots, \{F, p_n\})$. .] Ennek megfelelően az előbbi egyenlőség a teljes M fázistérre kiterjesztve a következő

alakot ölti:

$$\partial H = \omega(V_H, \cdot),$$

ahol ∂ a külső deriválást jelöli. A szimplektikus mátrix (transzpónáltja) szerepét globális leírásban a szimplektikus forma veszi át, melyet adott koordináta-rendszerben tehát az előbbi reprezentál.

Legyen értelmezve egy G Lie-csoport A hatása M -en. Minden $X \in \mathfrak{g} := \text{Lie}(G)$ Lie-algebra-elem ezen keresztül egy vektormezőt definiál M -en:

$$X^A(m) := \left. \frac{\partial}{\partial t} \right|_{t=0} A_{et} X(m), \quad m \in M.$$

Azt a J_X -szel jelölt függvényt, mely az előbbi vektormezőt generálja, vagyis melyre:

$$V_{J_X} = X^A,$$

az $X \in \mathfrak{g}$ Lie-algebra-elemhez és az A hatáshoz tartozó *momentumfüggvénynek* nevezzük. Azt a J -vel jelölt, a $\mathfrak{g}^*$ Lie-algebra-duálisba képező, az M fázistéren értelmezett leképezést pedig, melyet adott $X \in \mathfrak{g}$ Lie-algebra-elemen kiértékelve az a J_X momentumfüggvényt szolgáltatja, tehát melyre (az egymáson történő kiértékelést a szokásos $\langle \cdot, \cdot \rangle$ módon jelölve):

$$\langle J(m), X \rangle = J_X(m), \quad m \in M,$$

az A hatáshoz tartozó *momentumleképezésnek* hívjuk. Ezt *ekviviariánsnak* nevezzük, ha bármely $g \in G$ -re fennáll a következő:

$$J \circ A_g = \text{Ad}_g^\# \circ J,$$

ahol az $Ad^\#$ jelölés a Lie-algebra-duálison értelmezett *koadjungált* hatásra utal.

Az A hatást *szimplektikusnak* nevezzük, ha a szimplektikus formát változatlanul hagyja, vagyis utóbbi értéke változatlan marad az argumentum vektorainak – a fázistér érintőnyalábján indukált – transzformációjára nézve. Egy hatásnak a sokaság (itt az M fázistér) érintőnyalábján indukált hatásán a hozzá társítható érintőleképezés által definiált hatást értjük, melyet az eredeti hatás *felemeltjének* is hívunk. Az ekvivariáns momentumleképezéssel rendelkező szimplektikus hatást *hamiltoninak* nevezzük.

Legyen az A hatás hamiltoni, és írjuk elő a hozzátartozó J momentumleképezés értékét úgy, hogy az a μ *reguláris érték* legyen. Utóbbi annyit jelent, hogy a kiválasztott μ Lie-algebra-duálisbeli elem bármely $m \in J^{-1}(\mu)$ ösképre J egy *szubmerzió*, azaz olyan sima leképezés, melyhez társítható érintőleképezés szürjektív. A $J = \mu$ rögzítést *momentumkényszer-feltételnek* hívjuk. Az ezt teljesítő pontok $J^{-1}(\mu) \subset M$ halmaza *reguláris* vagy *beágyazott részsokaság*, vagyis olyan részhalmaza M -nek, mely bármely pontja $U \subset M$ környezetéből a kimetszett $U \cap J^{-1}(\mu)$ részének az M -en értelmezett ϕ koordináta-leképezés általi $\phi(U \cap J^{-1}(\mu)) \subset \mathbb{R}^{2n}$ képe megegyezik a környezet $\phi(U) \subset \mathbb{R}^{2n}$ képe és egy $\mathbb{R}^{\dim[J^{-1}(\mu)]} \simeq K \subseteq \mathbb{R}^{2n}$ sík metszetével: $\phi(U \cap J^{-1}(\mu)) = \phi(U) \cap K$. A $J^{-1}(\mu)$ sokaságot *momentumkényszer-felületnek* nevezzük.

Tekintsük az $Ad^\#$ koadjungált hatást, és vegyük azon $g \in G$ csoportelemek halmazát, amelyek a $\mathfrak{g}^*$ Lie-algebra-duális kivá-

lasztott μ elemét (erre nézve) változatlanul hagyják:

$$G_\mu := \{g \in G \mid \text{Ad}_g^\#(\mu) = \mu\}$$

Ezt a μ momentumérték *izotrópia*- vagy *szimmetria-részcsoport*-jának hívjuk. Ezzel (az A hatáson keresztül) faktorizálva a $J^{-1}(\mu)$ kényszerfelületet kapjuk a *pályák terét*:

$$M_\mu := J^{-1}(\mu)/A_{G_\mu}.$$

A definíciókból látható, hogy amennyiben $m \in J^{-1}(\mu)$ és $g \in G_\mu$, akkor a J momentumleképezés ekvivarianciája következtében $A_g(m) \in J^{-1}(\mu)$ automatikusan teljesül:

$$J(A_g(m)) = \text{Ad}_g^\#(J(m)) = \text{Ad}_g^\#(\mu) = \mu.$$

A pályák (diszjunkt ekvivalenciaosztályok) tehát egészében $J^{-1}(\mu)$ -ben vannak, így (mivel minden ponton megy át pálya) uniójuk éppen $J^{-1}(\mu)$ -t adja.

Tegyük fel, hogy G_μ hatása $J^{-1}(\mu)$ -n szabad és valódi (elegendő, de nem szükséges feltételek). [Szabadnak nevezünk egy csoporthatást, ha az alapsokaság minden egyes pontjára teljesül, hogy azt csak a csoport egységeleme hagyja fixen. Valódinak hívunk egy $A : G \times M \rightarrow M$ csoporthatást, ha bármely M -beli $\{(k, m_k)\}$ és $\{(k, A_{g_k}(m_k))\} \subset (N \times M)$ konvergens sorozat esetén létezik $(k_i, g_{k_i}) \subset (k, g_k)$ részsorozat G -ben, amely konvergens.]

Ekkor M_μ sima sokaság, a

$$\pi_\mu : J^{-1}(\mu) \rightarrow M_\mu$$

természetes projekció pedig sima szubmerzió lesz. Ekkor az alábbi összefüggés egy ω_μ szimplektikus formát definiál egyértelműen M_μ -n:

$$\pi_\mu^*(\omega_\mu) = \iota_\mu^*(\omega),$$

ahol $\iota_\mu : J^{-1}(\mu) \hookrightarrow M$ a természetes beágyazást, vagyis a bennfoglaló halmaz elemeivel történő azonosítást, $*$ felső index pedig a visszahúzást jelenti. Utóbbi az indexelt leképezésekhez tartozó érintőleképezéseknek a megfelelő szimplektikus forma argumentumba kerülő vektorokon való elvégzését takarja. Hasonlóan az alábbi egyenlőség egy egyértelmű H_μ Hamilton-függvényt határoz meg M_μ -n:

$$\pi_\mu^*(H_\mu) = \iota_\mu^*(H).$$

Itt a visszahúzás az indexelt leképezéseknek a megfelelő Hamilton-függvény előtti elvégzését jelenti. A $\mu \in \mathfrak{g}^*$ momentumértékhez tartozó alacsonyabb dimenziós $(M_\mu, \omega_\mu, H_\mu)$ hamiltoni rendszer előállítását a magasabb dimenziós (M, ω, H) rendszerből Marsden – Weinstein-redukciónak nevezzük:

$$(M, \omega, H) \xrightarrow{\text{M-W-redukció}} (M_\mu, \omega_\mu, H_\mu).$$

A vonzó racionális és hiperbolikus CMS-rendszerek származtatása

Az alábbiakban belátjuk, hogy a racionális és a hiperbolikus tisztán vonzó modellek előállnak a $gl(n, \mathbb{R})$ mátrix-Lie-algebrával illetve a $GL(n, \mathbb{R})$ mátrix-Lie-csoporttal azonosítható konfigurációs téren mozgó kölcsönhatásmentes rendszer Marsden – Weinstein-

redukciója révén. Ezt az irodalomban fellelhető, a racionális és a trigonometrikus (tisztán) taszító modellek $u(n)$ valamint $U(n)$ konfigurációs tereken értelmezett rendszerekből nyerhető származtatásának mintájára fogjuk tenni. Ezekben az esetekben a megfelelő kezdeti feltételekkel elindított szabad rendszer adott pillanatbeli konfigurációját diagonalizálva (megfelelő $U(n)$ -beli mátrixszal konjugálva) megkapjuk a – pillanatbeli – konfigurációját a kérdéses modelleknek, amit a főátló együtthatóiból álló rendezett szám- n -es kódol. (Ezt több $U(n)$ -beli elemmel is elérhetjük. Azon hatásának megfelelő érintőleképezést végezve a koérintőnyalábokon mint fázistereken, mely a kiterjesztett szabad rendszer mozgásállandóit változatlanul hagyja, a vizsgált modell állapotterbeli trajektóriája is adódik.) Ez mindkét konfigurációs tér bármely elemére – azok egyben normális mátrixok lévén – elérhető, így a vizsgált rendszer megoldásának megadása a teljes időtartományban (bármely kezdeti feltétel esetén) biztosított. Nem igaz ez azonban az általunk vizsgálni kívánt taszító modellek esetén, ugyanis a konfigurációs térként szolgáló $gl(n, R)$ és $GL(n, R)$ mátrixsokaságok általános eleme nem diagonalizálható. Az így előálló tartomány azonban amennyiben azon a rendszert meghatározó dinamikát kapjuk, a rendszerünk részét kell képezze.

Racionális eset: A kiindulási konfigurációs terünk $gl(n, \mathbb{R})$, melyen a kibővített kölcsönhatásmentes modell szabad mozgását végzi. A vizsgált vonzó racionális CMS-rendszerünk $q(0) = (q_1(0), q_2(0), \dots, q_n(0)) \in \mathbb{R}^n$ kezdeti konfigurációját a kiterjesztett modell $Q(0) = \text{diag}[q(0)] \in gl(n, \mathbb{R})$ konfigurációjával fellettetjük meg, ahol a diag leképezés a rendezett n -eshez annak elemeit a – megfelelő sorrendben – a főátlóban tartalmazó dia-

gonális mátrixot rendel. A $gl(n, \mathbb{R})$ -en végzett szabad mozgás a következő alakban írható:

$$Q(t) = Q(0) + t \cdot P,$$

ahol, feltevésünknek megfelelően, $P \in gl(n, \mathbb{R})$ a rendszerünk, $q(0)$ kezdeti konfigurációja mellett $p(0) = (p_1(0), p_2(0), \dots, p_n(0)) \in \mathbb{R}^n$ kezdőimpulzusával áll összefüggésben. Feladatunk, hogy belássuk, modellünk előáll a nagyobb rendszer Marsden – Weinstein redukciója útján, melyen keresztül a $(q(0), p(0)) \mapsto P$ megfeleltetést is megkapjuk.

A diagonalizálható mátrixok a diagonálissal *hasonló* mátrixok, vagyis meghatározás szerint azok, melyek egy diagonálisból egy invertálható mátrixszal történő konjugálás révén adódnak. A $gl(n, \mathbb{R})$ diagonalizálható elemeit tehát a $GL(n, \mathbb{R})$ csoport konjugálással való hatásán keresztül diagonálissá tehetjük. E hatás a $gl(n, \mathbb{R}) \times gl(n, \mathbb{R})$ direktszorzattal azonosítható fázistéren az $(X, Y) \mapsto (gXg^{-1}, gYg^{-1})$ érintőleképezést indukálja. Ez, azaz az eredeti hatás felemeltje, hamiltoni hatás. Megismételve ez tehát annyit tesz, hogy egyrészt szimplektikus vagyis a fázistér feletti kanonikus szimplektikus formát változatlanul hagyja, másrészt a hozzátartozó momentumleképezés ekvivariáns. Kanonikus szimplektikus forma alatt itt az $(A|B) := -tr(AB)$ belső szorzat révén értelmezhető $\omega = tr(dX \wedge dY)$ formát értjük, ami a koérintőnyalábokon bevezethető $(Y|dX)$ Liouville-forma külső deriváltja. Könnyen ellenőrizhető, hogy ez – a trace konjugálásra történő invarianciájából fakadóan – változatlan az argumentum vektorainak – a fázistér érintőnyalábján indukált – transzformációjára nézve. Az ehhez tartozó momen-

tumleképezés $J[(X, Y)] = [X, Y]$, ahol a jobb oldal a mátrixok kommutátorát jelöli, melynek ekvivarianciája is közvetlenül látszik: $[gXg^{-1}, gYg^{-1}] = gXg^{-1}gYg^{-1} - gYg^{-1}gXg^{-1} = gXYg^{-1} - gYXg^{-1} = g[X, Y]g^{-1}$. A geodetikus mozgást generáló Hamilton-függvény: $H := \frac{1}{2}(Y|Y) = -\frac{1}{2}\text{tr}(Y^2)$.

Rögzítsük a momentumleképezés értékét az alábbi módon, vagyis írjuk elő a következő momentumkényszer-feltételt:

$$J = \mu, \quad \mu := \gamma(uu^\top - \mathbb{I}),$$

ahol u a csupa 1-esekből álló n elemű oszlop mátrixot jelöli. Ez a tasztító modellek levezetéséből ismert momentumkényszerrel egyezik meg. A korábban tárgyaltaknak megfelelően a konfigurációs tér diagonalizálható részéhez társítható fázistértartományt vizsgáljuk! Írjuk ki a momentumkényszer explicit alakját:

$$[X, Y] = \gamma(uu^\top - \mathbb{I}).$$

Konjugáljuk mindkét oldalt egy az X mátrixot diagonalizáló $h \in GL(n, \mathbb{R})$ elemmel. Az így módosult egyenletet írhatjuk a következő alakban:

$$[q_X, \tilde{Y}] = \gamma(vw^\top - \mathbb{I}),$$

ahol $q_X := \text{diag}[q]$, melyben q a sajátértékeket adott – mondjuk nemnövekvő – sorrendben tartalmazó szám- n -es, $\tilde{Y} := hYh^{-1}$, $v := hu$ és $w := (h^{-1})^\top u$. Vizsgáljuk meg az egyenletet! A bal oldal főátlója kizárólag 0-t tartalmaz, lévén egy mátrixnak egy diagonálissal számított kommutátora. Következésképpen a jobb oldal

főátlója is tisztán csak 0-t tartalmazhat, tehát bármely $i \in \overline{1, n}$ -re fennáll:

$$v_i w_i = 1.$$

Vegyük észre, hogy egy diagonális mátrixszal történő konjugálás átörökíti ezt a tulajdonságot a végrehajtása után bevezethető $v' := gv$ és $w' := (g^{-1})^\top w$ oszlopmátrixokra, hiszen az egyenletben szereplő diagonális mátrixokat az változtatlanul hagyja. Keressünk olyan diagonális $\chi \in GL(n, \mathbb{R})$ elemet, mellyel való konjugálás a jobb oldalt a kiindulási értékébe viszi, vagyis melyre példaképp (más skalárszoros is megfelelne):

$$u = \chi v = (\chi^{-1})^\top w.$$

A $v_i w_i = 1$ egyenlet értelmében $v_i \neq 0$ is szükségszerűen teljesül bármely $i \in \overline{1, n}$ -re, így az előbbi feltételt kielégítő mátrix a következő:

$$\chi := \text{diag}[(1/v_1, 1/v_2, \dots, 1/v_n)].$$

A kényszeregyenletünk alakja az ezzel történő konjugálás után:

$$[q_\chi, \tilde{Y}'] = \gamma(uu^\top - \mathbb{I}),$$

ahol $\tilde{Y}' := \chi \tilde{Y} \chi^{-1} = \chi(hYh^{-1})\chi^{-1} = (\chi h)Y(\chi h)^{-1}$. Tehát ez az eredeti kényszeregyenletből a $\tilde{h} := \chi h \in GL(n, \mathbb{R})$ elemmel történő konjugálás révén kapható, mely megőrzi a momentumleképezés fent rögzített μ értékét: a $J^{-1}(\mu)$ momentumkényszerfelület – diagonalizálható konfigurációs állapotai közül választott – $(X, Y) \in J^{-1}(\mu)$ eleméhez, annak első komponensét diagonalizálva, az $(q_\chi, \tilde{Y}') \in J^{-1}(\mu)$ elemet rendeli. Számítsuk ki utóbbi

egyenlet alapján $\tilde{Y}'$ együtthatóit! Az egyenlet a mátrix diagonális elemire nem ró ki megszorítást. Írhatjuk tehát bármely $i \in \mathbb{N}_{1,n}$ -re:

$$\tilde{Y}'_{ii} := p_i,$$

ahol $p_i \in R$ tetszőleges valós szám. Az egyenlet nemdiagonális részét tekintve írhatjuk bármely $i, j (\neq i) \in \mathbb{N}_{1,n}$ -re:

$$q_i \tilde{Y}'_{ij} - \tilde{Y}'_{ij} q_j = \gamma.$$

Innen $\tilde{Y}'_{ij}$ nemdiagonális elemeire kapjuk:

$$\tilde{Y}'_{ij} = \frac{\omega}{q_i - q_j}.$$

Az $\tilde{Y}'$ explicit alakját a szabad mozgás $H[(X, Y)] = -\frac{1}{2}tr(Y^2)$ Hamilton-függvényébe írva adódik:

$$H[(q_X, \tilde{Y}')] = -\frac{1}{2}tr(\tilde{Y}'^2) = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^n p_i^2 - \gamma^2 \sum_{i < j} \frac{1}{(q_i - q_j)^2}$$

Ez a vonzó racionális CMS-rendszer Hamilton-függvényével megegyező alakú kifejezés (a távolságnégyzet inverzével arányos párpotenciálokkal és az arányossági tényezőt jelentő negatív csatolási állandóval). Ezt a következőképpen írhatjuk:

$$H[(diag[q], \tilde{Y}'(q, p))] = H_{r.CMS}^{att}[(q, p)],$$

vagyis a kiterjesztett modell szabad Hamilton-függvényét megszorítva a $\mu := \omega(uu^\top - \mathbb{I})$ momentumértékhez tartozó momentumkényszerfelület $S := (diag[q], \tilde{Y}'(q, p)) | (q, p) \in \mathbb{R}^{2n}, q_i \neq q_j \forall i, j (\neq i) \in$

$\mathbb{N}_{1,n}$ alakban írható részére a vonzó (attraktív) racionális CMS-rendszer Hamilton-függvényét kapjuk.

Hasonlóan $\tilde{Y}'$ explicit alakját a kibővített modell $\omega = \text{tr}(\partial X \wedge \partial Y)$ szimplektikus formájába írva adódik:

$$\omega|_{(\text{diag}[q], \tilde{Y}'(q,p))} = \text{tr}(\partial q_{\text{diag}[q]} \wedge \partial \tilde{Y}'(q,p)) = \partial q \wedge \partial p,$$

azaz a $T^*\mathbb{R}^n \simeq \mathbb{R}^n \times \mathbb{R}^n$ -en értelmezhető kanonikus szimplektikus formát kaptuk.

A tárgyalatnak megfelelően a vonzó racionális CMS-rendszer hamiltoni redukciós előállítását adtuk a $T^*gl(n, \mathbb{R}) \supset J^{-1}(\mu) \supset [J^{-1}(\mu)]_{\text{diag}}$ halmazból, a momentumkényszer-felület diagonalizálható konfigurációs állapotokkal rendelkező részéből, melyből az azonos sajátértékeket tartalmazó konfigurációt jelentő állapotokat – a fenti egyenlet értelmében – kizártuk. Az ehhez tartozó konfigurációk halmaza nyílt, tehát az a konfigurációs tér részsokasága. A konfiguráció diagonalizálását pontról pontra végző fent definiált leképezéshez tartozó érintőleképezés sima szubmerzió lévén az ekképp adódó redukált fázisterrész valóban sokaság lesz az öröklött szimplektikus struktúrával. Ez azonban nem jelenti, hogy a geodetikus mozgás során felvett

$$Q(t) = Q(0) + t \cdot P, \quad P := \tilde{Y}'(q(0), p(0))$$

konfigurációk mind diagonalizálhatóak. Mint láttuk, a fent tárgyalt előállítás nem érvényes megegyező sajátértékek esetén sem, vagyis az nem tartalmazza az ütközéseket, önmagában nem alkalmas tehát azok leírására, vagyis a modell regularizálására. Olyan származtatásra van tehát szükség, mely az előbbi tartalmazza, de

akkor is működik, mikor az „csődöt mond”. Erre a későbbiekben visszatérünk.

Hiperbolikus eset: Az alábbiakban áttekintjük a hiperbolikus modell előállításában fellépő különbségeket. A kiindulási konfigurációs terünk $GL(n, \mathbb{R})$, melyen történő geodetikus mozgás a következőképpen adható meg:

$$Q(t) = Q(0)e^{t \cdot P},$$

a megfelelő mennyiségek racionális esetnél látott értelmezésével. A konjugálásos hatás mellett értelmezett még $GL(n, \mathbb{R})$ -nek önmagán két természetes (bal)hatása. Az egyik a balról, a másik az invertált elem ellentettjével jobbról történő szorzás. Mindkét hatás révén lehetséges a $T^*GL(n, \mathbb{R})$ fázistér elemeinek megfeleltetése az egységelemnél értelmezett érintőtér, tehát a csoport Lie-algebrájának vektoraival: az adott konfigurációt jelentő csoportelem inverzével illetve az önmagával történő hatás felemeltje által. Az előbbit bal-, az utóbbit jobbtrivialisálásnak nevezzük. Az ezek közül kiválasztottal nyert azonosítás:

$$T^*GL(n, \mathbb{R}) \simeq GL(n, \mathbb{R}) \times T_e GL(n, \mathbb{R}) \equiv GL(n, \mathbb{R}) \times gl(n, \mathbb{R}).$$

Igaz továbbá, hogy mindkét felemelt hatás hamiltoni. Az egyikhez tartozó momentumleképezés éppen a másik által az egységelem érintőterébe transzformáló leképezés. A konjugálás általi (bal)hatáshoz tartozó momentumleképezés éppen e kettő összege lesz:

$$J[(g, \alpha)] = \alpha + (-g\alpha g^{-1}),$$

ahol α a választott trivializáció révén nyert Lie-algebra elem. (A két leképezés eredményét a konjugálás kapcsolja össze.) A továbbiakban válasszuk a baltrivializációt, vagyis a balszorzás általi leképezést. A kanonikus szimplektikus formát a $\theta = (\alpha|g^{-1}\partial g)$ Liouville-forma külső deriváltjaként előálló $\omega = tr(\alpha g^{-1}\partial g \wedge g^{-1}\partial g - \partial\alpha \wedge g^{-1}\partial g)$ forma jelenti. A geodetikus mozgást generáló Hamilton-függvény változatlan alakú: $H := \frac{1}{2}(\alpha|\alpha) = -\frac{1}{2}tr(\alpha^2)$.

A $J = \mu$ momentumkényszer-egyenlet explicit alakja a következő lesz:

$$\alpha - g\alpha g^{-1} = \gamma(uu^\top - \mathbb{I}).$$

Itt és a továbbiakban a megfelelő jelölések a racionális esetével azonosak. Megfelelő $h \in GL(n, \mathbb{R})$ elemmel való konjugálás után a módosult egyenlet:

$$\alpha q_g \tilde{\alpha} q_g^{-1} = \gamma(vw^\top \mathbb{I}),$$

ahol $q_g := e^\theta$, melyben $\theta = diag[(\theta_1, \theta_2, \dots, \theta_n)]$ az exponenciális alakban írt sajátértékek hatványkitevőit adott – mondjuk nemnövekvő – sorrendben tartalmazó szám- n -es. A racionális esetnek megfelelő χ (vagy $\chi' := q_g \chi$ esetén ekvivalens egyszerűbb alakot kapva) mátrixszal konjugálva megkapjuk a keresett $\tilde{\alpha}'$ mátrixot meghatározó egyenletet:

$$\tilde{\alpha}' - q_g \tilde{\alpha}' q_g^{-1} = \gamma(uu^\top - \mathbb{I}).$$

A fenti χ' mátrixszal számolva $\tilde{\alpha}'$ komponenseire bármely $i, j (\neq$

$i) \in \mathbb{N}_{1,n}$ esetén:

$$\tilde{\alpha}'_{ii} := p_i, \quad \tilde{\alpha}'_{ij} = \frac{\gamma e^{\frac{\theta_i - \theta_j}{2}}}{1 - e^{\theta_i - \theta_j}} = \frac{\gamma}{2 \sinh\left(\frac{\theta_i - \theta_j}{2}\right)},$$

ahol $p_i \in \mathbb{R}$ szintén tetszőleges. Az $\tilde{\alpha}'$ explicit alakját a $H[(g, \alpha)] = -\frac{1}{2}tr(\alpha^2)$ Hamilton-függvényébe írva adódik:

$$H[(q_g, \alpha)] = -\frac{1}{2}tr(\tilde{\alpha}'^2) = \frac{1}{2} \sum_{i=1}^n p_i^2 - \gamma^2 \sum_{i < j} \frac{1}{4 \sinh^2\left(\frac{\theta_i - \theta_j}{2}\right)}$$

vagyis

$$\omega|_{(e^\theta, \tilde{\alpha}'(q,p))} = tr(\partial q_{e^\theta}) \wedge \partial \tilde{\alpha}'(q, p) = \partial \theta \wedge \partial p,$$

a rendszerünk kanonikus szimplektikus formájára jutunk.

A modellünk származtatását a racionális esettel egybecsen-
gően $T^*GL(n, \mathbb{R}) \supset J^{-1}(\mu) \supset [J^{-1}(\mu)]_{diag}$ halmazból, a momen-
tum kényszer-felület diagonalizálható konfigurációs állapotokkal
rendelkező részéből tettük, melyből az azonos sajátértékeket tar-
talmazó konfigurációt jelentő állapotokat kizártuk. Most sem
garantált természetesen, hogy a

$$Q(t) = Q(0)e^{t \cdot P} = e^{\theta(0) + t \cdot P}, \quad P := \tilde{\alpha}'(\theta(0), p(0))$$

konfigurációk bármely időre diagonalizálhatóak lesznek. Sőt,
a fentiek értelmében az előállítás az ütközéseket – a racionális
esethez hasonlóan – nem tartalmazza. Ismét olyan származtatásra
van szükség, mely az előbbi magában foglalja, de az abban meg

nem jelenő dinamikát is leírja.

Az $n = 2$ eset explicit megoldása és regularizálása

A *racionalis modellt* tekintjük, a hiperbolikus rendszer teljessé tétele analóg módon végigvihető.

A $gl(n, \mathbb{R})$ konfigurációs téren végzett szabad mozgás egyenlete a tárgyaltak szerint:

$$Q(t) = Q(0) + t \cdot P,$$

ahol $Q(0) := \text{diag}[q(0)]$, $P = \text{diag}[p(0)] + \sum_{i \neq j} \frac{\gamma}{q_i - q_j} E_{ij} \in gl(n, \mathbb{R})$, melyben E_{ij} az i -edik sor j -edik helyén 1-es, azon kívül mindenütt 0-át tartalmazó elemi mátrixot jelöli. Ez mindig írható a következőképpen:

$$Q(t) = (Q_{cm}(0) + Q'(0)) + t \cdot (P_{cm} + P'),$$

ahol $Q_{cm}(t) = Q_{cm}(0) + t \cdot P_{cm}$ a tömegközépponti mozgás, melyben $Q_{cm}(0) = q_{cm}(0) \cdot \mathbb{I}$, $P_{cm} = p_{cm} \cdot \mathbb{I}$, $q_{cm}(0), p_{cm} \in \mathbb{R}$ pedig a tömegközéppont kezdeti helyét és az impulzusát jelentik. A tömegközéppont értelmezésének megfelelően a $Q'(t) = Q'(0) + t \cdot P'$ és a P' mátrix nyomának el kell tűnnie, vagyis $Q'(t), P' \in sl(n, \mathbb{R})$. A $Q(t) := Q'(t)$ és $P := P'$ választással egyszerűsítve a feladatot a tömegközépponti rendszerben kapjuk meg a mozgást. Ez a származtatás általánosságát nem befolyásolja, ugyanis az egységmátrixszal arányos $Q_{cm}(t), P_{cm}$ tagok, mint az könnyen ellenőrizhető, a momentumkényszer-egyenletből kiesnek.

A legegyszerűbb, kétrészecskés problémánál fentiek figyelembe vételével a kezdeti konfigurációt és az impulzust jelentő mátrixok a következőképpen írhatók $sl(n, \mathbb{R})$ -ben:

$$Q(0) := q_0 \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{pmatrix}, \quad P := \begin{pmatrix} p_0 & \frac{\gamma}{2q_0} \\ -\frac{\gamma}{2q_0} & -p_0 \end{pmatrix}.$$

Ezekkel a későbbi $Q(t)$ konfigurációkra a következőt kapjuk, melyre bevezetjük az alábbi jelölést:

$$Q(t) = \begin{pmatrix} q_0 + p_0 t & \frac{\gamma}{2q_0} t \\ -\frac{\gamma}{2q_0} t & -(q_0 + p_0 t) \end{pmatrix} =: \begin{pmatrix} a & b \\ -b & -a \end{pmatrix}.$$

Megoldva az ehhez tartozó sajátérték-feladatot a sajátértékekre a következők adódnak:

$$\lambda = \pm \sqrt{a^2 - b^2} =: \begin{cases} \pm q, & |a| \geq |b| \\ \pm iq, & |a| \leq |b| \end{cases}.$$

Tehát $|a| \geq |b|$ esetén, vagyis amíg a $|q_0 + p_0 t| \geq \left| \frac{\gamma}{2q_0} t \right|$ feltétel teljesül, a sajátértékek valósak, a konfigurációt adó mátrix diagonalizálható, ahol a korábbiak fényében a sajátértékek az egyes részecskék helykoordinátáit szolgáltatják, melyet a jelölés is tükröz. Az $|a| > |b|$ érvényekor a sajátértékek tisztán képzetesnek adódnak. Ekkor a mátrix nem diagonalizálható, azonban továbbra is megadható valós Jordan normál alakja, melynek a diagonális alak a valós sajátértékekhez tartozó speciális esetének

tekinthető. Látható, hogy t^* az ütközés időpontja:

$$q(t^*) = \sqrt{|a^2(t^*) - b^2(t^*)|} = 0.$$

Az említett normál alak a következő formában írható:

$$\mathfrak{q}_Q := \begin{cases} \pm q \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{pmatrix}, & |a| \geq |b| \\ \pm q \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & 0 \end{pmatrix}, & |a| \leq |b| \end{cases}.$$

Mint ismert, szükségszerűen létezik olyan $h \in GL(n, \mathbb{R})$ elem, mellyel a konjugálással történő (bal)hatás révén a fenti alakok előállíthatók. Nevezetesen ilyen – a felső előjelekhez tartozó – a következő:

$$h := \begin{cases} -\det(S_-) \cdot S_-^{-1} = \begin{pmatrix} q+a & b \\ q-a & -b \end{pmatrix}, & |a| > |b| \\ \det(S_+) \cdot S_+^{-1} = \begin{pmatrix} q & 0 \\ a & b \end{pmatrix}, & |a| < |b| \end{cases},$$

ahol $S_- := \begin{pmatrix} b & b \\ q-a & -(q+a) \end{pmatrix}$ a valós sajátértékekhez tartozó sajátvektorokból, míg $S_+ := \begin{pmatrix} b & 0 \\ -a & q \end{pmatrix}$ a komplex (tisztnan képzetes) sajátértékekhez társítható (egymással konjugált) komplex sajátvektorpár (egyik tagjának) valós illetve a képzetes részből képzett mátrix. A $(Q(t), P = \tilde{Y}'(q_0, p_0)) \mapsto (\mathfrak{q}_{Q(t)}, \tilde{Y}'(q(t), p(t)))$ transzformációt azonban a $GL_\mu(2, \mathbb{R})$ szimmetriacsoport elemével történő konjugálás révén kívánjuk elérni, ahol a $J = \mu$ momentumkényszert rögzítő momentumérték most:

$$\mu := \gamma \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}.$$

Először a diagonalizálható, vagyis az ütközés előtti tartományt tekintjük. Ekkor a megoldás a korábbi általános tárgyalás alapján megadható. Az ezt előállító $\tilde{h} \in GL_\mu(2, \mathbb{R})$ mátrix a következőképpen írható:

$$\tilde{h} = \chi h,$$

ahol $\chi = \begin{pmatrix} 1/v_1 & 0 \\ 0 & 1/v_2 \end{pmatrix}$ és $v := h\begin{pmatrix} 1 \\ 1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} q+a+b \\ q-a-b \end{pmatrix}$. A keresett izotrópiacsoportbeli elem tehát:

$$\tilde{h} = \begin{pmatrix} \frac{1}{q+a+b} & 0 \\ 0 & \frac{1}{q-a-b} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} q+a & b \\ q-a & -b \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \frac{q+a}{q+a+b} & \frac{b}{q+a+b} \\ \frac{q-a}{q-a-b} & -\frac{b}{q-a-b} \end{pmatrix}.$$

Az $|a| \geq |b|$ feltétel mellett teljesülő $q^2 = a^2 - b^2$ egyenlőséget is alkalmazva egyszerűsítve és – tetszőleges skalár szorzó konjugálaskori kiesését kihasználva – a mátrix megfelelő skalárszorosát véve a következő $\tilde{h}' \in GL_\mu(2, \mathbb{R})$ elemhez jutunk:

$$\tilde{h}' = -2(a+b)\tilde{h} = \begin{pmatrix} q+a+b & q-a-b \\ q-a-b & q+a+b \end{pmatrix}.$$

Ez az $|a| > |b|$ esetén kiszámítható és a vele történő konjugálás révén ekkor a megoldást valóban előállítja. A t^* időpontra a mátrix a fenti módon nem származtatható, továbbá azt határértékben előállítva a $\tilde{h}' = \mathbb{O}_2 \notin GL(2, \mathbb{R})$ nullmátrix adódik. Ekképp az általános tárgyalással összhangban a leírás az ütközést már nem tartalmazza.

Vizsgáljuk meg, milyen típusú elemek alkotják a μ momen-

tumérték szimmetriacsoportját. Egy ilyen $g_\mu \in GL_\mu(2, \mathbb{R})$ elemre fennáll $g_\mu \mu g_\mu^{-1} = \mu$, vagyis:

$$g_\mu \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix} g_\mu.$$

Látható, hogy a diagonalizálható részből végzett származtatásban szereplő illetve mátrixokra ez valóban teljesül is.

Tekintsük az $|a| < |b|$ feltételnek eleget tevő dinamikát! A szabad mozgás során felvett konfigurációk mátrixának normál alakja ekkor: $\mathbf{q}_Q := \pm q \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & 0 \end{pmatrix}$. Az ezt az előjel erejéig változtatlanul hagyó $\chi \in GL(2, \mathbb{R})$ mátrixokra teljesül $\chi \mathbf{q}_Q \chi^{-1} = \pm \mathbf{q}_Q$, tehát:

$$\chi \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & 0 \end{pmatrix} = \pm \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & 0 \end{pmatrix} \chi.$$

A két oldalt kiszámítva és a mátrixok együtthatóit összevetve a tekintett mátrix alakjára adódik:

$$\chi = \begin{pmatrix} r & s \\ \mp s & \pm r \end{pmatrix},$$

a megfelelő szinten lévő előjelek egyeztetésével.

Célunk, hogy a momentumérték izotrópiacsoportjában elhelyezkedő elemmel állítsuk elő a fenti normál alakot, vagyis fentiek

értelmében χ -re teljesüljön a következő:

$$\tilde{h} = \begin{pmatrix} \tilde{h}_1 & \tilde{h}_2 \\ \tilde{h}_2 & \tilde{h}_1 \end{pmatrix} := \chi h,$$

ahol $\tilde{h}_1$ illetve $\tilde{h}_2$ a szimmetriacsoportban keresett $\tilde{h} \in GL_\mu(2, \mathbb{R})$ mátrix (általában) különböző együtthatói, $h \in GL(2, \mathbb{R})$ pedig a korábban értelmezett a normál alakot konjugálás révén előállító mátrix. A definiáló egyenlőség jobb oldalát kiszámítva belátható, hogy az „átlósan szemben” elhelyezkedő együtthatók egyenlősége a felső előjelekkel ellentmond q definíciójának, az alsó előjelekkel viszont összhangban van vele! Ekkor az együtthatók arányára $s/r = -(q+b)/a$ adódik. Az $r := -a$ választással $s = q+b$, mellyel:

$$\chi = \begin{pmatrix} -a & q+b \\ q+b & a \end{pmatrix}.$$

Ezzel a keresett mátrix:

$$\tilde{h} = \chi h = \begin{pmatrix} -a & q+b \\ q+b & a \end{pmatrix} \begin{pmatrix} q & 0 \\ a & b \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} ab & (q+b)b \\ (q+b)q + a^2 & ab \end{pmatrix}.$$

Az $|a| \geq |b|$ esetén teljesülő $q^2 = b^2 - a^2$ egyenlőséget is alkalmazva egyszerűsítve és a mátrix megfelelő skalárszorosát véve a következő

$\tilde{h}' \in GL_\mu(2, \mathbb{R})$ elemhez jutunk:

$$\tilde{h}' = \frac{1}{b} \tilde{h} = \begin{pmatrix} a & q+b \\ q+b & a \end{pmatrix}.$$

Nézzük meg, milyen az $|a| < |b|$ esetén a $\mathfrak{q}_{Q(t)} = q(t) \begin{pmatrix} 0 & -1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}$ alakban felvett normál alakhoz társítható $\tilde{Y}'$ mátrix elégíti ki a momentumkényszer-feltételt, vagyis melyre teljesül:

$$[\mathfrak{q}_{Q'}, \tilde{Y}'] = \gamma \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}.$$

Egyszerű számítással, figyelembe véve az $\tilde{Y}' \in sl(2, \mathbb{R})$ feltételt kapjuk:

$$\tilde{Y}' = \begin{pmatrix} \frac{\gamma}{2q} & p \\ -p & -\frac{\gamma}{2q} \end{pmatrix},$$

ahol $p \in \mathbb{R}$ tetszőleges. Könnyen láthatjuk, hogy ezt a szabad mozgás $H = -\frac{1}{2}tr(Y^2)$ Hamilton-függvényébe helyettesítve most is visszakapjuk a vonzó racionális CMS-modell Hamilton-függvényének alakját.

A szabad mozgás a $\{(Q(t), P)\}$ trajektóriát írja le a momentumkényszer-felületen, ahol $Q(t)$ és P is az alábbi alakú:

$$\begin{pmatrix} r & s \\ -s & -r \end{pmatrix}$$

$Q(t)$ esetén az $r := a = q_0 + p_0 t$, $s := b = \frac{\gamma}{2q_0} t$, valamint P esetén az $r := p_0$, $s := \frac{\gamma}{2q_0}$ definíciókkal. Az alábbi módon értelmezett $\tilde{h}' \in GL_\mu(2, \mathbb{R})$ szimmetriacsoportbeli elem konjugálás általi balhatása révén megkapjuk a vonzó racionális CMS-rendszer megoldásával ekvivalens mátrixdinamikát:

$$\tilde{h}' := \begin{cases} \begin{pmatrix} \sqrt{a^2-b^2}+a+b & \sqrt{a^2-b^2}-a-b \\ \sqrt{a^2-b^2}-a-b & \sqrt{a^2-b^2}+a+b \end{pmatrix}, & |a| > |b| \\ \begin{pmatrix} a & \sqrt{b^2-a^2}+b \\ \sqrt{b^2-a^2}+b & a \end{pmatrix}, & |a| < |b| \end{cases}.$$

A Q és P fenti alakjával a következők adódnak tehát:

$$\mathfrak{q}_Q = \tilde{h}' Q \tilde{h}'^{-1} = \begin{cases} q \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{pmatrix}, & |a| \geq |b| \\ -q \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & 0 \end{pmatrix}, & |a| \leq |b| \end{cases},$$

$$\tilde{Y}' = \tilde{h}' P \tilde{h}'^{-1} = \begin{cases} \begin{pmatrix} p & \frac{\gamma}{2q} \\ -\frac{\gamma}{2q} & -p \end{pmatrix}, & |a| > |b| \\ \begin{pmatrix} \frac{\gamma}{2q} & p \\ -p & -\frac{\gamma}{2q} \end{pmatrix}, & |a| < |b| \end{cases},$$

ahol

$$q = \sqrt{|a^2 - b^2|}, \quad a := q_0 + p_0 t, \quad b := \frac{\gamma}{2q_0} t$$

$$p = \frac{q_0}{q} p_0 + \frac{\left(p_0^2 - \frac{\gamma^2}{4q_0^2}\right)t}{q}.$$

Kitekintés

A bemutatott kétrészecskés modell teljes előállításának (a redukált fázistér geometriai elemzését is magában foglaló) explicit interpretációjáról terjedelmi okból nem írtunk. Jelenleg folyó maradéktalan kidolgozását követően az általános n -részecskés

változatok vizsgálata várat magára. Ennek során várhatóan hasznosnak bizonyulnak majd e tanulmány tanulságai.

Hivatkozások

- [1] ARNOLD, V. I. (1989), *Mathematical Methods of Classical Mechanics, Second Edition*, New York, Springer-Verlag.
- [2] BABELON, O., BERNARD, D., TALON, M. (2003), *Introduction to Classical Integrable Systems*, Cambridge, Cambridge University Press.
- [3] CALOGERO, F. (2001), *Classical Many-Body Problems Amenable to Exact Treatments*, Berlin-Heidelberg, Springer Publishing.
- [4] KAZHDAN, D., KOSTANT, B., STERNBERG, S. (1978), ‘Hamiltonian group actions and dynamical systems of Calogero type’, in: *Comm. Pure Appl. Math.* [31], 481–507.
- [5] MARSDEN, J. E., RATIU, T. S. (2002), *Introduction to Mechanics and Symmetry: A Basic Exposition of Classical Mechanical Systems*, Second Edition, New York, Springer-Verlag.
- [6] MARSDEN, J. E., WEINSTEIN, A. (1974), ‘Reduction of symplectic manifolds with symmetry’, in: *Rep. Math. Phys.* [5], 121–130.
- [7] MOSER, J. (1975) ‘Three integrable Hamiltonian systems connected with isospectral deformations’, in: *Adv. Math.* [16], 197–220.

- [8] OLSHANETSKY, M. A., PERELOMOV, A. M. (1976) ‘Explicit solution of the Calogero model in the classical case and geodesic flows on symmetric spaces of zero curvature’, in: *Lett. Nouvo Cimento* [16] 333–339.
- [9] OLSHANETSKY, M. A., PERELOMOV, A. M. (1976) ‘Explicit solutions of some completely integrable systems’, in: *Lett. Nuovo Cimento* [17], 97–101.
- [10] ORTEGA, J-P., RATIU, T. S. (2004) *Momentum Maps and Hamiltonian Reduction*, Boston, Birkhauser.
- [11] PERELOMOV, A. M. (1990) *Integrable Systems of Classical Mechanics and Lie Algebras*, Basel, Birkhauser.
- [12] REYMAN, A. G., SEMENOV-TIAN-SHANSKY, M. A. (1994) ‘Group-Theoretical Methods in the Theory of Finite Dimensional Integrable Systems’, in: Arnold V. I., Novikov, S. P. (szerk.) *Encyclopedia of Mathematical Sciences*, Vol. 16, New York, Springer-Verlag.
- [13] SUTHERLAND, B. (2004), *Beautiful Models*, Singapore, World Scientific.
- [14] ZAKHAROV, V. E. (szerk., 1991), *What is integrability?*, Berlin, Springer-Verlag.

A *Penicillium* Antifungal Protein módosított változatainak előállítás

Kovács Ágnes Éva

I. Bevezetés

A gombák sajátosságos részét képezik élővilágunknak. Amennyire kedvelt csemegék az ebédlőasztalon, olyan mértékben okozhatnak kellemetlenségeket is. Antibiotikum termelő ipari törzsekként a gyógyászatban, illetve gazdaságilag is jelentősek, azonban sok esetben komoly fertőzések okozói, ezért megkeserítik az életünket. Megannyi ellentmondás övezi őket, ugyanakkor velünk élnek mindennapjainkban, ott vannak a levegőben, ételünkben, lakásunkban, házi kedvenceinkben, sőt, még saját szervezetünkben is.

Az életszínvonal emelkedésével – főként a fejlett országokban – folyamatosan nő a gombás fertőzések száma, illetve számos gombás fertőzés ölt népbetegség jelleget. A világ népességének egyötöde szenved valamilyen gombás betegségben.¹

A több, mint 1,5 millióra becsült gombafaj közül eddig 74 000-et írtak le, ebből világszerte csak kb. 300 faj vált ismertté patogén hatással, vagy allergiát kiváltó kórokozóként. Az elmúlt években az embereket érintő és egészséget veszélyeztető gombás fertőzések száma határozottan növekedett. Ennek fő oka, egyrészt, hogy a mikroorganizmusoknak a hosszantartó antimikrobiális terápiák következtében másodlagos rezisztenciája fejlődött ki a hagyományos gyógyszerekkel szemben. Másrészt növekedett azoknak a betegeknek a száma, akik valamilyen, az immunrendszer jelentős gyengülésével járó betegségben szenvednek, mint az AIDS vagy a leukémia. Harmadrészt, növekedett az immunszuppresszív terápiák száma is, melyek ugyan meghosszabbítják az emberek életét, de azon az áron, hogy növelik az életveszélyes mikrobafertőzések számát.²

Mindezekon kívül a fertőző növénybetegségek is okozhatnak emberi betegségeket és hatalmas gazdasági károkat. A világ élelem-ellátottsága kritikus,

¹ MARCZELL István (2013), *Gombás megbetegedések*. Budapest, PHP 1–96.

² MARCZELL (2013), 1–96.

főleg azokban a régiókban, ahol az emberi populáció növekszik, és ezzel együtt a mezőgazdasági termelésre felhasználható területek mennyisége is csökken. Tehát a mezőgazdasági termelés céljából is új és olcsó stratégiákra van szükség, melyek javítják a termények ellenálló képességét a mikrobiális támadásokkal szemben.³

Az emberi gombás betegségeket két alapvető csoportba lehet sorolni: ezek a bőr és függelékeinek betegségei, a *dermatomycosisok*, illetve a belső szervi vagy szisztémás *mycosisok*. A szisztémás *mycosisok* száma szignifikánsan⁴ emelkedik és kezelésük rendkívüli kihívás elé állítja napjaink orvostudományát. A gombás betegségek terápiájában ugyanis alapvető probléma, hogy egy eukarióta⁵ gazdaszervezetben kell szelektíven elpusztítani egy másik eukarióta – a gomba – szervezetet. A gombaellenes hatású anyagok legfőbb osztályozása lokális, illetve szisztémás alkalmazhatóságuk alapján történik. Továbbá az antimikotikumok két csoportra oszthatóak az alapján, hogy csak a gombák szaporodását gátolják, vagy el is pusztítják azokat. Előbbiek fungisztatikus hatásúak, utóbbiak fungicidek. A fungisztatikus szerek nem engedik, hogy a mikroorganizmusok száma tovább emelkedjen, míg a fungicidek erőteljesen csökkentik azt.⁶

A legtöbb gomba eukarióta szervezet, nagy részük obligát aerob⁷ mikroorganizmus. Szerves anyagokból, például fehérje-bomlástermékekből táplálkoznak. Sejtmembránjuk egyik fő komponense az ergoszterin. Sejtfaluk poliszacharidokból épül fel: kitint, cellulózt, mannánt, α - és β -glikánt tartalmaz. Spórák segítségével szaporodnak, ismert fajaik közül azonban csak néhány száz patogén az emberre nézve.

A baktériumok fertőzőképességének molekuláris biológiai és genetikai okairól kiterjedt ismereteink vannak, a gombák esetében azonban kevés adat áll

³ MARX, Florentine (2004), „Small, basic antifungal proteins secreted from filamentous ascomycetes: a comparative study regarding expression, structure, function and potential application” *Applied Microbiology and Biotechnology*. 65(2), 133–14.

⁴ GYIRES Klára, FÜRST Zsuzsanna (2011), *A farmakológia alapjai*. Budapest, Medicina Könyvkiadó Zrt.

⁵ Eukarióta: Olyan szervezet, amelynek a sejtjeiben az örökítőanyag különálló sejtmagban található, a sejtmag anyaga (a nukleoplazma) kettős membránnal elkülönül a citoplazmától. A baktériumok kivételével az összes szervezet eukarióta.

⁶ GYIRES-FÜRST (2011), 1–1288.

⁷ Obligát aerob szervezetek: Azok az élőlények, amelyek csak oxigént tudnak terminális elektronakceptorként felhasználni, *obligát aerob* szervezeteknek nevezzük. Ide tartozik a legtöbb talajlakó állat, mikroszkópikus gomba és nagyon sok baktérium. STEFANOVITS Pál, FILEP György, FÜLEKI György (1999), *Talajtan*. Budapest, Mezőgazda. <http://bit.ly/2wnn1VG>

rendelkezésünkre minderről. Ép kültakaró esetén az egészséges immunrendszerrel rendelkező emberek rendszerint ellenállóak a gombás megbetegedésekkel szemben. Legtöbbször az immunrendszer gyengülése (autoimmun betegségek, AIDS), a védő mechanizmusok károsodása, vagy véletlen expozíciók (sérülés) előzik meg a mikózisos fertőzések kialakulását. A legyengült szervezetet az úgynevezett fakultatív patogén gombák is képesek megtámadni, opportunistá fertőzést okozva (főként a sarjadzó gombák és penészek).⁸

Antimikrobiális fehérjéket sokféle organizmus termel, a prokariótáktól kezdve az alacsonyabb és magasabb szerveződésű eukariótákon át, beleértve az embereket, kételtűeket, ízeltlábúakat, növényeket, és a gombákat.^{9,10} Az antimikrobiális peptidek termelése válaszreakció lehet különféle sérülésekre, fertőzésekre.¹¹ Ezek közül számos fehérje aktív a mikroorganizmusok széles spektrumával szemben, beleértve a baktériumokat, élesztőket és fonalas gombákat.¹²

Az antifungális fehérjéket mindezen tulajdonságok felhasználhatóvá teszik az emberek gombaellenes terápiáiban. Az utóbbi évtizedekben egyre több kis-méretű, ciszteinben gazdag, bázikus fehérjét azonosítottak antifungális hatással, ezek közül az egyik a *Penicillium Antifungal Protein*, vagy más néven a PAF.

II. A Penicillium Antifungal Protein (PAF) termelődése és szerkezete

A *Penicillium chrysogenum* fonalas gomba termel egy 6,25 kilodalton (kDa) molekulatömegű, bázikus fehérjét, a *Penicillium Antifungal Protein*t, azaz a PAF-ot,¹³ mely kationos karaktere miatt könnyen tisztítható, a termelés, vagy más néven a fermentáció felülúszójából, ioncserélő kromatográfiával.¹⁴ A PAF

⁸ GYIRES–FÜRST (2011), 1–1288.

⁹ OBERPARLEITER, Christoph, et al. (2003): „Active internalization of the *Penicillium chrysogenum* antifungal protein PAF in sensitive aspergilli” *Antimicrobial Agents and Chemotherapy*. 47(11), 3598–3601.

¹⁰ MARX (2004), 133–142.

¹¹ MARX (2004), 133–142.

¹² KAISERER, Lydia, et al. (2003): „Characterization of the *Penicillium chrysogenum* antifungal protein PAF” *Archives of Microbiology*. 180(3), 204–210.

¹³ MARX, Florentine, et. al. (1995): „Cloning, structural organization and regulation of expression of the *Penicillium chrysogenum* paf gene encoding an abundantly secreted protein with antifungal activity” *Gene*. 167(1-2), 167–71.

¹⁴ MARX, Florentine, et. al. (2008): „The *Penicillium chrysogenum* antifungal protein PAF, a promising tool for the development of new antifungal therapies and fungal cell biology studies” *Cellular and Molecular Life Sciences CML*., 65(3), 445–454.

egy ciszteinben és lizinben gazdag fehérje, az 55 aminosav egységből 13 lizin és 6 cisztein. A ciszteinek diszulfid kötést alakítanak ki, ezek az elsődleges szerkezeti motívumok valószínűleg hozzájárulnak egy kompakt harmadlagos szerkezet kialakításához, ami nagy stabilitást biztosít a környezet befolyásoló hatásaival szemben.¹⁵ A fehérje szerkezete öt antiparallel lefutású β -szálból áll, melyek két, egymásra merőleges felületet alkotnak.

A PAF gátolja a fonalas gombák különféle változatainak növekedését, beleértve az opportunistá humán patogén és phytopatogén gombákat (pl. *Aspergillus fumigatus*, *Aspergillus nidulans*, *Aspergillus niger*, *Botrytis cinerea*, *Trichoderma koningii* és egyéb dermatophyta kórokozók), míg élesztő- és baktériumsejtekre nincs hatással.¹⁶ Ígéretes szernek tűnik potenciális mezőgazdasági, és orvosi biológiai, biotechnológiai felhasználási lehetőségekkel, valamint modellorganizmusként is használható.¹⁷

Aspergillus fumigatus – a legsúlyosabb betegséget okozó zoopathogén az *Aspergillus*-ok között. Aspergillózisról akkor beszélünk, ha a kórokozó a testfelületről behatol a mélyebb szövetekbe. Ilyenkor a tüdőben gombás gomolyag (aspergillóma) képződhet, ami a vérárvadék rostjaiból és fehérvérsejtekből, valamint gombafonalakból áll. A gomolyag folyamatosan nő, károsítva a környező tüdőszövetet. Mivel az *Aspergillus nidulans* génjei strukturális és funkcionális hasonlóságokat mutatnak az *A. fumigatus*-al, ezért használták a következő vizsgálatban modellszervezetként. Az eredmények alapján elmondható, hogy a PAF általi toxicitás összetett fiziológiai változásokat idéz elő, beleértve a celluláris membránok hiperpolarizációját, a reaktív oxigén szabadgyökök intracelluláris felhalmozódását, a mitokondrium szétesését (mitop-tosis), és végül apoptózist, sejthalált. Az intracelluláris reaktív oxigén gyökök felhalmozódásnak súlyos hatásai lehetnek a sejtekre, úgymint a biopolimerek random oxidációja beleértve a fehérjéket, lipideket, nukleinsavakat, a celluláris membránokat és az organellumokat, mint például¹⁸ a mitokondrium. Amikor az oxidatív sejtkárosodások felhalmozódása fenyegeti az alapvető fiziológiai funkciókat, a programozott sejthalál folyamata beavatkozik a működésbe.¹⁹

¹⁵ MARX (2008), 445–454.

¹⁶ KAISERER (2003), 204–210.

¹⁷ BATTÁ Gyula, et al. (2009): „Functional aspects of the solution structure and dynamics of PAF – a highly-stable antifungal protein from *Penicillium chrysogenum*” *The FEBS Journal*. 276(10), 2875–90.

¹⁸ LEITER Éva, et al. (2005): „Antifungal Protein PAF Severely Affects the Integrity of the Plasma Membrane of *Aspergillus nidulans* and Induces an Apoptosis-Like Phenotype” *Antimicrobial Agents and Chemotherapy*. 49(6), 2445–2453.

¹⁹ LEITER Éva, et al. (2005): „Antifungal Protein PAF Severely Affects the Integrity of the Plasma

A programozott sejthalál kezdete eltérő fenotípust mutató foszfatidilszerin (PS) megnyilvánuláshoz, membrán szivárgáshoz, megnövekedett vakuolizációhoz, DNS és nukleáris fragmentációhoz és apoptotikus testek kialakulásához vezet. Az alacsonyabb rendű eukarióták, mint az élesztők és a fonalas gombák is mutatják az apoptózisszerű sejthalál jellemzőit, annak ellenére, hogy az elmúlt években úgy gondolták, hogy ez főleg a multicelluláris magasabb rendű eukariótákra jellemző. A feltevés helyességét, hogy a PAF képes arra, hogy apoptózt indukáljon érzékeny gombasejteken, *A. nidulans* protoplasztokon tesztelték, majd eredményekkel is sikeresen alátámasztották.²⁰

A *Zygomycetes* család tagjai közül a PAF hatékony volt *Absidia*, *Mortierella*, *Rhizomucor* és *Rhizopus* ellen. Ezek az eredmények alátámasztják, hogy a PAF és a hasonló kis molekulatömegű bázikus, fonalas gombák által termelt antifungális fehérjék ígéretes jelöltek a jövőben a gombaellenes gyógyszerkutatásokban.²¹ Továbbá PAF-ot és a hasonló antimikrobiális peptideket értékes eszközöknek tartják a gombák azon aspektusainak tanulmányozására, melyek eddig csak kis mértékben voltak kutatva. Jelentős segítséget nyújthatnak a gombák sejtbioológiai összefüggéseinek a megértésében, például a fehérje adszorpciós mechanizmus és az apoptózis tanulmányozásában is.²²

A PAF hatását vizsgálták a különböző elsődleges ingerlékeny és nem-ingerlékeny emlőssejtekben *in vitro* körülmények között. A kísérletek során a PAF nem mutatott citotoxikus hatást az emberi endoteliális sejtekben, és nem aktiválta a feszültségfüggő káliumcsatornákat, neuronok, harántcsíktolt izomrostok és asztrociták esetében. Azt is bizonyították, hogy a PAF-nak nincs vörösvértest lizáló aktivitása és nem serkenti a humán perifériás aktivált monocitákat.²³

III. Célkitűzés

A kutatócsoport célkitűzése az volt, hogy két új, szekvenciájában módosított PAF termelésére alkalmas, expressziós törzset hozzon létre. A tervezett módosítás mindkét esetben egy, az antifungális hatás szempontjából neutrálisnak ítélt

Membrane of *Aspergillus nidulans* and Induces an Apoptosis-Like Phenotype” *Antimicrobial Agents and Chemotherapy*. 49(6), 2445–2453.

²⁰ MARX (2008), 445–454.

²¹ GALGÓCZY László, et al. (2005): „Sensitivity of different zygomycetes to the *Penicillium chrysogenum* antifungal protein (PAF)” *Journal of Basic Microbiology*. 45(2), 136–41.

²² MARX (2008), 445–454.

²³ SZAPPANOS Henrietta, et al. (2005): „The *Penicillium chrysogenum*-derived antifungal peptide shows no toxic effects on mammalian cells in the intended therapeutic concentration” *Naunyn-Schmiedeberg's Archives of Pharmacology*. 371(2), 122–132.

aminosav cseréje volt, ciszteinre. Ennélfogva a következő két új PAF változat létrehozását tűztük ki célul (1. ábra):

- PAF_A1C: melyben az érett fehérje N-terminálisának első pozíciójában lévő alanin aminosavat ciszteinre cseréljük,
- PAF_S10C: melyben az érett fehérje N-terminálisának tizedik pozíciójában lévő szerin aminosavát cseréljük ciszteinre.

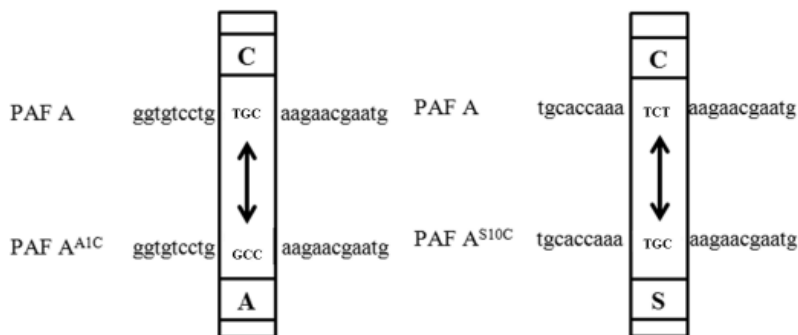
IV. Vizsgálati módszer

Vizsgálataink főként egy molekuláris biológiai eljáráson, a polimeráz-láncreakció módszerén alapultak, melynek szakirodalmi rövidítése PCR (az angol *polymerase chain reaction* elnevezésből). Ennek során a vizsgálat szempontjából érdekes DNS-szakasz enzimatiszaporítására, amplifikálására (azaz a másolatok megsokszorozására) kerül sor, élő szervezet, például *Escherichia coli* vagy élesztő igénybevétele nélkül. A PCR általánosan használt módszer az élet-tudományi kutatásokban és egészségügyi laboratóriumokban, a legkülönbözőbb területeken, mint például örökletes betegségek kimutatása, fertőző betegségek diagnosztikája, gének klónozása és apasági vizsgálatok elvégzése.

A vizsgálandó DNS-szakaszt primerek kiválasztásával határozzák meg. A primerek rövid, mesterséges DNS-szálak – 50 nukleotidnál (általában 18–25 bázispár, továbbiakban: bp) kevesebb alkotja őket – amelyek komplementerek az amplifikálandó DNS-szakasz elejével és végével. Hozzákapcsolódnak a DNS-templáthoz azokon a kezdő- és végpontokon, ahová a DNS-polimeráz kötődik, és megkezdik egy új DNS-szál szintetizálását.

V. Módszertan

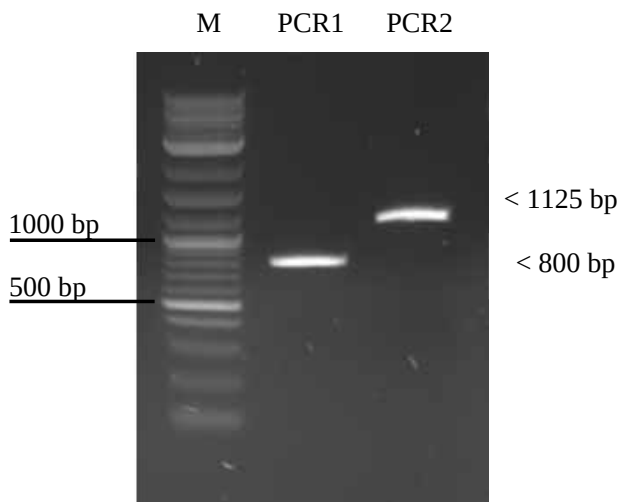
Ahhoz, hogy a *P. chrysogenum paf* génjébe be lehessen vinni a tervezett mutációkat, PCR-alapú helyspecifikus mutagenézis módszert alkalmaztunk (1. ábra).

1.ábra

PCR-alapú helyspecifikus mutagenézis technika alkalmazásával történő aminosav csere a *pafA* génben.

Elsőként a PAF_A1C variánst hoztuk létre. Ehhez amplifikálnom kellett a *paf* gént az eredeti *pSK275pafA* plazmidból, hiszen ez a plazmid tartalmazza a *paf* régiót és az előtte található 5'UTR régiót. Az első (PCR1) és a második (PCR2) reakció során is olyan primereket használtunk, melyek tartalmazzák azokat a lecserélt nukleotidokat, melyek ciszteint kódolnak. Az első PCR reakció során ezért az M13 és az opaf_A1Cfw primereket használtuk. Az eredményt agaróz gélelektroforézissel ellenőriztük, amely igazolta, hogy sikerült elérnünk a tervezett 800 bázispárnyi fragmentum hosszúságot. A második PCR reakció során az opaf12 és az opaf_A1C_rev primereket használtuk. Ezek a primerek szintén olyan – már lecserélt – nukleotidokat tartalmaztak, melyek ciszteint kódolnak. Az eredményt itt is agaróz gélelektroforézissel ellenőriztük (2. ábra), és ebben az esetben is megkaptuk a tervezett 1125 bázispárnyi fragmentum hosszúságot. Mivel mindkét PCR reakció a megfelelő mérettartományban lévő terméket eredményezett, következhetett a PCR termékek tisztítása, mely lépés az esetlegesen keletkezett nem specifikus termékek kiszűrése miatt fontos.

2. ábra

PCR1 és PCR2 termékek tisztítás utáni gélképe.

Mindkét termék a megfelelő mérettartományban található:

PCR1: 800 bp, PCR2: 1125bp.

Markerként logaritmikus DNS létrát (2-Log DNA Ladder – M oszlop) használtunk.

Az eredmények tükrében ez a két PCR termék használható volt templátként a harmadik PCR reakcióhoz (PCR3), melyben a T7var és az opaf11fw primereket használtuk. Az új PCR reakció kimenetelét ismét agaróz gélelektroforézis alkalmazásával ellenőriztük. A tervezett 1845 bp fragmentum hosszúságot megkaptuk, majd csakúgy, mint az első két esetben, a PCR3 termék tisztítása volt a következő lépés. A 3. ábrán a PCR3 termék tisztítás utáni gélképét láthatjuk.

3. ábra

PCR3 termék.

PCR3 termék agaróz gélelektroforézis képe 1%-os agaróz gélen való futtatás után.

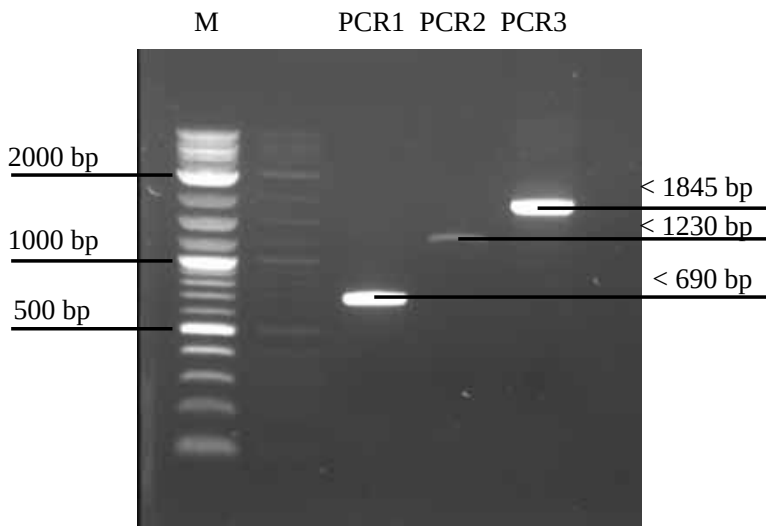
A PCR3 termék mérete: kb. 1845 bp. Ismét 2-Log DNA Ladder típusú markert használtunk. PK: pozitív kontroll.

A PAF_A1C variáns elkészítése után a PAF_S10C variáns következett, melyben az érett fehérje kezdeti N-terminális szakaszának tizedik pozíciójában lévő szerin aminosavat szándékoztunk ciszteinre cserélni.

Az első és a második PCR reakció során is olyan primereket használtunk, melyek tartalmazzák azokat a lecserélt nukleotidokat, melyek ciszteint kódolnak, az első PCR reakció (PCR1) során ezért az M13 és az opaf_S10Cfw primereket használtuk. Az eredményt agaróz gélelektroforézissel ellenőriztük, a tervezett 690 bázispárnyi fragmentum hosszúságot megkaptuk.

A második PCR reakció (PCR2) során az opaf12 és az opaf_S01C_rev primereket használtuk. Az eredményt agaróz gélelektroforézissel ellenőriztük, a tervezett 1230 bázispárnyi fragmentum hosszúságot megkaptuk. Mivel mindkét PCR reakció a megfelelő mérettartományban lévő terméket produkált, következhetett a PCR termékek tisztítása.

Mivel mind a PCR1 és PCR2 termékek eredményei megfelelőek voltak, ezért ezeket használhatuk templátként a harmadik PCR reakcióhoz (PCR3), melyben a T7var és az opaf11fw primerekkel. A PCR reakció eredményét agaróz gélelektroforézissel ellenőriztük. A tervezett 1845 bp fragmentum hosszúságot megkaptuk, majd a PCR3 termék tisztítása következett. A 4. ábrán a PCR3 termék tisztítás utáni gélképét láthatjuk:

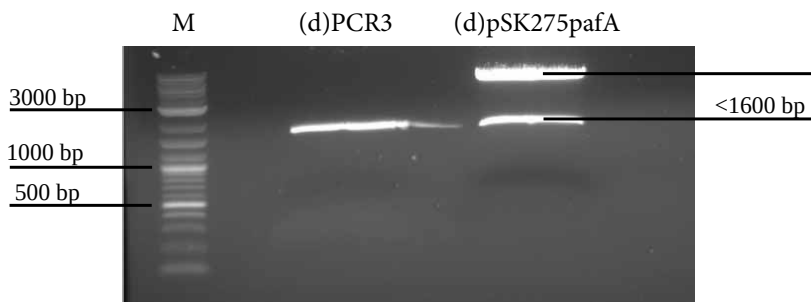

4. ábra

PCR1, PCR2 és PCR3 termékek tisztítás utáni gélképe.

Mindhárom termék a megfelelő mérettartományban található: PCR1: 690 bp, PCR2: 1125 bp; PCR3: 1845 bp. Marker: 2-Log DNA Ladder.

A következő lépés a mutációt tartalmazó PCR3 fragmentum megfelelő expressziós vektorba (*pSK275pafA* plazmid) történő bevitele volt. Ehhez mind a PCR3 terméket, mind a *pSK275pafA* plazmidot ugyanazzal a két hasító, vagy más néven restrikciós enzimmel emésztettük, aminek köszönhetően mindkét fragmentum végein olyan túlnyúló vagy ragadós végeket kaptunk, melyek az összeillesztés (ligálás) során képesek voltak összekapcsolódni. Az emésztéshez NruI és NotI nevezetű restrikciós enzimeket használtunk. A hasítási helyek az 5. ábrán láthatóak. Amíg a NotI a plazmidot 3'UTR irányban hasítja, addig a NruI hasító helye a *pafA* génen lokalizált. A vektortól és az inzerttől kapott DNS fragmentumok hossza várhatóan: 5451 bp és 1600 bp.

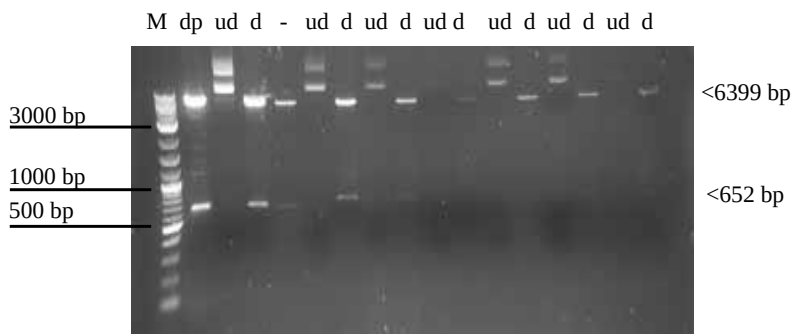
5. ábra

PCR3 termék és pSK275pafA plazmid restrikciós emésztése.

A pSK275pafA plazmid vektort és az PCR3 termék inzertet 1 %-os agaróz gélen elektroforetikusan választottuk el NotI és NruI enzimekkel való emésztés után. A vektortól és az inzerttől kapott DNS fragmentumok hossza várhatóan: 5451 bp. és 1600 bp. Markerként 2-Log DNA Ladder-t használtunk. d = (digested) restrikciósan emésztett.

Ahogy azt az 5. ábrán láthatjuk, a plazmid esetén két sáv jelent meg, ezek közül az 5451 bp méretű sáv az úgynevezett „backbone” sáv. Ezt, illetve a PCR3 termék sávját kivágtuk a gélről, majd megtisztítottuk. A következő lépés ezeknek a restrikciósan emésztett, majd tisztított sávoknak az összeillesztése volt, melynek következtében a mutációk beillesztésre kerültek a megfelelő termelő vektorba. A ligálás eredményeként kapott „PCR3-pSK275pafA terméket” bejuttattuk (transzformáltuk) *E. coli DH5α* baktérium sejtekbe. A klónok szelektálásánál a pSK275pafA plazmid által kódolt ampicillin rezisztenciát használtam fel (tehát az ampicillinre való érzéketlenséget), ugyanis csak azok a klónok tudták sikeresen felvenni a beépítendő plazmidot, melyek képesek voltak a 0,1 mg/ml ampicillin tartalmú, szilárd, LB-agar táptalajon nőni. Ezeket a klónokat választottuk ki pozitív transzformánsokként, melyeket kolónia-PCR segítségével ellenőriztünk. A 9 kiválasztott pozitív transzformáns közül mindegyikről igazolódott, hogy felvették a módosított plazmidot. Ezzel a 9 transzformánossal 9 folyékony, Plazmid Mini preparációs kultúrát beoltottunk és egy éjszakán át inkubáltunk. Ezekből az előkultúrákból 1,5 ml-t kivettünk és a maradékot 4 °C-on tároltuk.

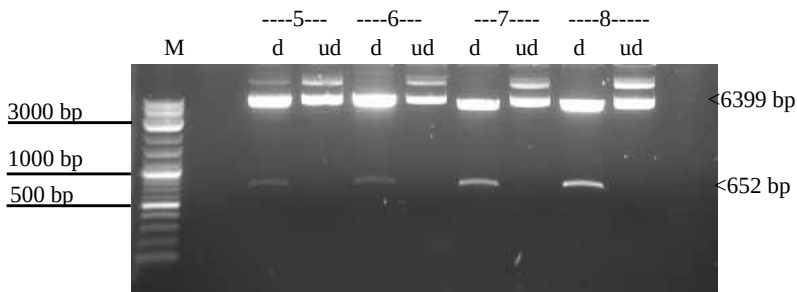
Ahhoz, hogy a Mini preparációból származó plazmidokat jellemezni tudjuk, minden plazmidból 500 ng mennyiséget kontroll emésztésnek vetettünk alá, amit NotI és NruI enzimekkel végeztünk el. Sikeres emésztés esetén a következő eredményeket kellett kapnunk: egy 6399 bp hosszúságú és egy 652 bp hosszúságú DNS fragmentum (6. és 7. ábra).

6. ábra

pSK275pafAA1C plazmid kontroll emésztése a plazmid mini preparációs eljárás után.

A plazmid mini preparációs eljárás után a pSK275pafAA1C plazmidok (3-9) jellemzése 1%-os agaróz gélelektroforézissel elválasztással történt, a restrikciós emésztés NotI és NruI enzimekkel történt. Kontrollként (dp) ugyanezt az emésztést a pSK275pafA plazmidon is elvégeztük. A pSK275pafAA1C és a pSK275pafA plazmid esetében is két DNS fragmentumot különböztethetünk meg, 652 bp és 6399 bp mérettartományban. Markerként 2-Log DNA Ladder-t használtunk. d=(digested) restrikciósan emésztett, ud=(undigested) nem emésztett.

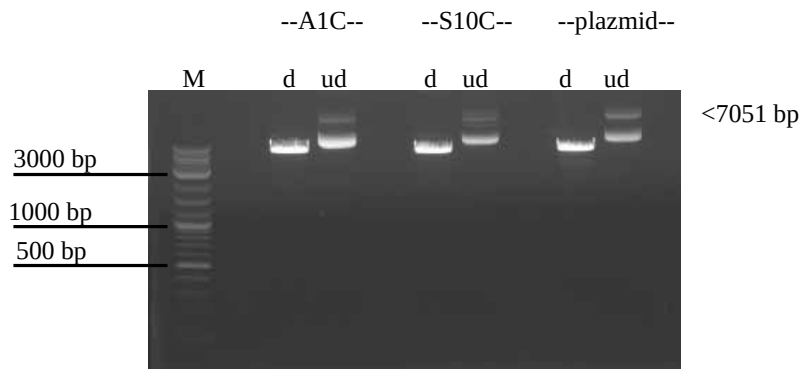
7. ábra

pSK275pafAS10C plazmid kontroll emésztése a plazmid mini preparációs eljárás után.

A plazmid mini preparációs eljárás után a pSK275pafAS10C plazmidok (5-7) jellemzése 1%-os agaróz gélelektroforézissel elválasztással a restrikciós emésztés NotI és NruI enzimekkel történt. Kontrollként ugyanezt az emésztést a pSK275pafA plazmidon is elvégeztük (8). A pSK275pafAS10C és a pSK275pafA plazmid esetében is két DNS fragmentumot különböztethetünk meg, 652 bp és 6399 bp mérettartományban. Markerként 2-Log DNA Ladder-t használtuk. d=(digested) restrikciósan emésztett, ud=(undigested) nem emésztett.

Szekvenálással is ellenőriztük, mindkét variáns esetében, hogy valóban a helyes mutációt vittük-e be a *pafA* génbe. A kiválasztott Mini preparátumok előkultúráit használtuk arra, hogy a plazmidokból egy nagyobb mennyiség felszaporítására képes Plazmid Midi preparációs eljárást indíthassunk el. Az A1C variáns esetében: 350–460 ng/μl koncentrációt mértünk, míg S10C variáns esetében: 1100–1600 ng/μl közötti értékeket kaptunk. Mivel a DNS koncentráció kellően magas volt, a *P. chrysogenum*-ba való transzformálást elvégezhetjük.

A plazmidok teljes mennyiségének megemésztése után NotI-HF enzim segítségével linearizáltuk, majd tisztítottuk őket. Azért volt szükség a módosított plazmidok linearizálására, mert néhány fonalas gomba esetében a genomi DNS beépülése nagyobb valószínűséggel történik meg akkor, amikor a plazmid linearizált állapotban van. A plazmidok linearizálódását ellenőriztük 1%-os agaróz gélen, 300–300 ng plazmid felhasználásával. A nem emésztett plazmid mérete: 7051 bp. A 8. ábrán látható a linearizált plazmid.

8. ábra

pSK275pafAA1C, *pSK275pafAS10C* plazmidok linearizálása.

A *pSK275pafAA1C*, *pSK275pafAS10C* plazmidokat NotI-HF enzim esemésztését linearizálás követte, majd az eredmények láthatóvá tétele 1%-os agaróz gélelektroforézissel történt. Markerként 2-Log DNA Ladder-t használtuk. d=(digested) restrikiósan emésztett, ud=(undigested) nem emésztett.

A linearizált és tisztított *pSK275pafA^{A1C}*, *pSK275pafA^{S10C}* plazmidokból 15000 ng-ot koncentráltunk, majd 5-5 μl desztillált vízben visszaoldottuk a szemcséket.

Ezt követte a *P. chrysogenum* expressziós törzs előkészítése. A transzformáláshoz a megfelelő *P. chrysogenum* $\Delta paf4$ törzset használtunk. Ez a törzs jelentette

a tökéletes befogadót a rekombináns antifungális fehérjék expresszáltatásához, mivel ezt a törzset úgy manipulálták, hogy nem termeli a saját antifungális PAF fehérjét. Ha mégis termelné, az komoly elválasztástechnikai problémát eredményezne a fehérje tisztítása során. Maga a törzs a *P. chrysogenum* Q176 törzsből származik, melyből a *paf* gén kiütésre került.²⁴ Ez garantálja azt, hogy a módosított fehérjén kívül már nem termelődik az eredeti szekvenciájú fehérje.

Annak megerősítésére, hogy csak a *P. chrysogenum* $\Delta paf4$ törzset használtuk, illetve, hogy kizárjuk más *P. chrysogenum* törzsekkel való szennyezettség kockázatát, szelekciós lépést végeztünk nourseothricin (NTC) antibiotikummal. *P. chrysogenum* $\Delta paf4$ ellenálló ezzel az anyaggal szemben, ugyanis a rezisztenciáért felelős gén a törölt PAF gén helyére lett beillesztve.

A *P. chrysogenum* $\Delta paf4$ spórákat 25 °C-on, négy napon át tartó inkubálás után összegyűjtöttük és négy, egyenként 200 ml-es *Aspergillus nidulans* Complete Medium folyékony tenyészetet beoltottuk 2×10^8 spórával.

Közel 40 órán át tartó *P. chrysogenum* $\Delta paf4$ inkubálás után, a transzformálást megelőző protoplasztálási folyamat történt. A protoplasztálás elengedhetetlen a sikeres *P. chrysogenum*-ba történő transzformációhoz és a folyamat első sorban a gomba sejtfalának specifikus VinoTaste Pro enzimmel való emésztéséből áll.

A protoplasztálás alatt mikroszkópon keresztül megfigyeltük a sejteket. A protoplasztáláshoz általában 30–60 perc közötti időtartam elegendő, de esetünkben alacsony protoplaszt mennyiséget lehetett kimutatni a VinoTaste-al való inkubálás után, ezért a szokásos időtartamnál 1 órával tovább inkubáltunk. Ennek eredményeképpen a Bürker-kamrában 2×10^8 /ml protoplasztot számoltunk meg. Mivel a sikeres transzformáláshoz ajánlott protoplaszt koncentráció 1×10^8 /ml, ezért folytathattuk a munkát.

Általában a transzformálás első eredményei egy hét múlva lesznek láthatóak, amikor is megjelennek az első telepek. Ez most is így történt, mindkét variáns esetében. A transzformálás sikerességét jelezte az A1C variáns esetében krém-színű, míg az S10C esetében halvány rózsaszínű telepek megjelenése.

²⁴ HEGEDŰS Nikolett, et al. (2011): „Review The small molecular mass antifungal protein of *Penicillium chrysogenum* – a mechanism of action oriented review” *Journal of Basic Microbiology*. 51(6), 561–571.

VI. Összefoglalás

Munkánk során sikeresen előállítottunk két olyan *P. chrysogenum* törzset, melyek primer szekvenciájában módosított PAF fehérjét képesek termelni. Mindkét esetben az volt a célunk, hogy az eredeti szekvenciában jelen levő hat ciszteinen kívül egy újabb ciszteint építsünk be egy másik oldallánc cseréjével. A módosított fehérjeformákkal távlati célunk, hogy a páratlan számú ciszteinek szabad tiol csoportjához fluoreszcens oldalláncot kössünk, ami később a lokalizációs tanulmányokban nyújthat segítséget.

A tervezéstől a fehérjeszerkezet vizsgálatáig számos lépés vezet. A transzformálás után klónszelekciós, illetve teszt expressziós lépések kivitelezését tervezünk fehérjetermeltetés céljából. A termelés körülményeinek optimalizálása után a fehérjék tisztítása és a szerkezet illetve a hatás vizsgálata következik különféle módszerek segítségével, úgymint a mágneses magrezonancia (NMR).

Bibliográfia

- BATTA Gyula, et al. (2009): „Functional aspects of the solution structure and dynamics of PAF--a highly-stable antifungal protein from *Penicillium chrysogenum*” *The FEBS Journal*. 276(10), 2875–90.
- Biológiai Kislexikon* (2007), Typotex Elektronikus Kiadó Kft. <http://bit.ly/2vowSGq>
- GALGÓCZY László, et al. (2005): „Sensitivity of different zygomycetes to the *Penicillium chrysogenum* antifungal protein (PAF)” *Journal of Basic Microbiology*. 45(2), 136–41.
- GYIRES Klára, FÜRST Zsuzsanna (2011), *A farmakológia alapjai*. Budapest, Medicina Könyvkiadó Zrt.
- HEGEDŰS Nikolett, et al. (2011): „Review The small molecular mass antifungal protein of *Penicillium chrysogenum* – a mechanism of action oriented review” *Journal of Basic Microbiology*. 51(6), 561–571.
- KAISERER, Lydia, et al. (2003): „Characterization of the *Penicillium chrysogenum* antifungal protein PAF” *Archives of Microbiology*. 180(3), 204–210.
- LEITER Éva, et al. (2005): „Antifungal Protein PAF Severely Affects the Integrity of the Plasma Membrane of *Aspergillus nidulans* and Induces an Apoptosis-Like Phenotype” *Antimicrobial Agents and Chemotherapy*. 49(6), 2445–2453.
- MARCELL, István (2013), *Gombás megbetegedések*. Budapest, PHP 1–96.
- MARX, Florentine (2004), „Small, basic antifungal proteins secreted from filamentous ascomycetes: a comparative study regarding expression, structure, function and potential application” *Applied Microbiology and Biotechnology*. 65(2), 133–14.
- MARX, Florentine, et al. (2008): „The *Penicillium chrysogenum* antifungal protein PAF, a promising tool for the development of new antifungal therapies and fungal cell biology studies” *Cellular and Molecular Life Sciences CML.*, 65(3), 445–454.
- MARX, Florentine, et al. (1995): „Cloning, structural organization and regulation of expression of the *Penicillium chrysogenum* paf gene encoding an abundantly secreted protein with antifungal activity” *Gene*. 167(1-2), 167–71.
- OBERPARLEITER, Christoph, et al. (2003): „Active internalization of the *Penicillium chrysogenum* antifungal protein PAF in sensitive aspergilli” *Antimicrobial Agents and Chemotherapy*. 47(11), 3598–3601.
- SZAPPANOS Henrietta, et al. (2005): „The *Penicillium chrysogenum*-derived antifungal peptide shows no toxic effects on mammalian cells in the intended therapeutic concentration” *Naunyn-Schmiedeberg's Archives of Pharmacology*. 371(2), 122–132.
- STEFANOVITS Pál, FILEP György, FÜLEKI György (1999), *Talajtan*. Budapest, Mezőgazda. <http://bit.ly/2wnn1VG>

Társadalomtudományok

Változik-e a stratégiai kultúra?

Az orosz stratégiai magatartás a posztszovjet térség befagyott konfliktusaiban¹

Ármás Julianna

1. Bevezetés

A Szovjetunió 1991-es felbomlásával véget érő hidegháború új kihívások elé állította Oroszországot és a posztszovjet térséget. A birodalmi hagyományokkal rendelkező Oroszország arra kényszerült, hogy egy kisebb, kevesebb erőforrást birtokló országgént pozícióját újradefiniálja az új világrendben. Miközben Oroszország az elvesztett birodalom után kereste az útját, a Szovjetunió másik 14 volt tagköztársasága² is az átalakulás politikai-gazdasági nehézségeivel küzdött; az új államok határvonalai nem az etnikai határokat követték, és amíg a kommunista éra nem engedte az etnikai konfliktusok kialakulását, addig a Szovjetunió végével a hatalmi harcok a felszínre törtek, több helyen polgárháborúk alakultak ki.

A Szovjetunió felbomlásával egyidejűleg ugyan megalakult a Független Államok Közössége, azonban Oroszország nemcsak így próbálta befolyását biztosítani a posztszovjet térségben. A '90-es évek elején a volt tagköztársaságokban kirobbanó fegyveres konfliktusokban aktív szerepet vállalt a szakadár mozgalmak támogatásával; így Moldovában (Transznisztria), Azerbajdzsánban (Hegyi-Karabah) és Grúziában (Dél-Oszétia és Abházia) is jelen volt. A konfliktusok mindegyikében közös, hogy csak fegyverszüneti megállapodásokkal zárultak és a mai napig sem megoldottak. Oroszország

¹ Jelen dolgozat az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar (ELTE TáTK) nemzetközi tanulmányok alapképzésére 2017 áprilisában beadott szakdolgozatom rövidített átdolgozása.

² A Szovjetunió 15 tagköztársasága a felbomlaskor: Oroszországi SZSZK, Ukrán SZSZK, Moldáv SZSZK, Észt SZSZK, Lett SZSZK, Litván SZSZK, Belorusz SZSZK, Grúz SZSZK, Örmény SZSZK, Azerbajdzsáni SZSZK, Türkmenisztán, Üzbég SZSZK, Kazah SZSZK, Tádzsik SZSZK, Kirgiz SZSZK.

közel-külföldjén úgynevezett befagyott konfliktusok jöttek létre, melyek létrehozásában egy minta figyelhető meg az orosz fél részéről.³

1.1 Hipotézis és a kutatás módszere

Jelen dolgozat a stratégiai kultúra elméletéből kiindulva azt feltételezi, hogy az orosz stratégia része a befagyott konfliktusok létrehozása, melyekben megfigyelhető egy minta. A dolgozat a befagyott konfliktusok két generációjából kiválasztva egyet-egyet arra keresi a választ, hogy a konfliktusokban gyakorolt orosz magatartás változását mik határozzák meg. Az első generációs moldovai/transznysztiriai és a második generációs ukrán konfliktus vizsgálata három területen történik, melyek meghatározó tényezői az orosz külpolitikának. A kutatás tehát három független változó segítségével zajlik: az orosz nagyhatalmiság-tudat, Oroszország Nyugathoz való viszonya és a közel-külföld meghatározása.

2. A stratégiai kultúra irodalma

2.1 A stratégiai kultúra definiálása

A stratégiai kultúra fogalmát Jack Snyder alkotta meg 1977-ben. A 70-es években, mikor Snyder először használta a stratégiai kultúra fogalmát, célja a szovjet katonai stratégia értelmezése volt. A biztonsági tanulmányokban általánosan elfogadott „racionális szereplő feltevése” ellen próbált érvelni a meggyőződéssel, hogy egy ország belső politikai feltételei a nukleáris stratégiára is hatással lehetnek.⁴ Úgy látta, a „szovjet stratégiai gondolkodás egyedülálló stratégiai kultúrát eredményez”⁵, melynek alapja az egyéni szocializáció. A szocializációs folyamat során kialakuló „általános hiedelmek, viselkedés- és magatartásformák hatást gyakorolnak a nukleáris stratégiára”⁶, formálják azt. A stratégiai kultúrához további elemek is hozzájárulnak, mint a társadalom

³ GRIGAS, Agnia (2016), Frozen Conflicts. A Tool Kit for US Policymakers, in: *Atlantic Council*, http://www.atlanticcouncil.org/images/publications/Frozen_Conflicts_web_0727.pdf (2017. március 12.).

⁴ LANTIS, Jeffrey S. (2002), Strategic Culture and National Security Policy, in: *International Studies Review* (3) <http://www.jstor.org/stable/3186465> (2016. szeptember 22.).

⁵ SNYDER, Jack L. (1977), The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations, in: *The Rand Corporation*, <http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/reports/2005/R2154.pdf> (2017. február 9.).

⁶ SNYDER (1977), v.

biztonságfelfogása és az általuk érzékelt fenyegetések, a történelmi hagyományok, a katonai apparátus és az egyéb döntéshozó intézmények szerepéről meglévő kép, a technológiai fejlődés vagy a nemzetközi környezet alakulása. Snyder szerint egy adott kérdéshez való hozzáállás változhat a stratégiai kultúrát alkotó tényezők átalakulásával, de az új kihívások megítélése már nem objektíven fog történni, mert a stratégiai kultúra egy lencseként viselkedik; a külső világból érkező objektív jelenségekre választ kell adni, amit a lencse terel egy adott irányba. Így lesz a stratégiai kultúra a racionalitás korlátja, mert leszűkíti az adható válaszok számát.⁷

Johnston *Thinking about Strategic Culture* tanulmányában három generációba sorolja a stratégiai kultúrát vizsgálókat⁸, így Johnston logikáját követve a definiálás során megemlítendő még az első generációs Colin Gray, a második generációs Bradley Klein és a harmadik generációs Alaister Ian Johnston. Gray Snyderhez hasonlóan amellet érvelt, hogy az államok különféle viselkedései „történelmi és antropológiai eredetűek”⁹, ezáltal eredményezve jellegzetes stratégiai lépéseket.¹⁰ Klein *Hegemony and Strategic Culture* című tanulmánya 1988-ban jelent meg, és az előbbiektől eltérően a stratégiai kultúrát egy esz-közként azonosítja, mely legitimizálja az erőszak alkalmazását.¹¹

A harmadik generációs Johnston a stratégiai kultúra definiálásakor leszögezi, hogy a sikeres meghatározáshoz a stratégiai kultúra kiterjedését, tartalmát, az elemzés tárgyát, az elemzésre vonatkozó történelmi időszakot és a metodológiát szigorúbban kell venni. Johnston azt állítja, a stratégiai kultúra korlátozza a lehetőségeket, így a stratégiai döntés előre megjósolhatóvá válik.¹²

A stratégiai kultúra számos definíciója, a különböző megközelítési módszer és a fogalommal foglalkozó nagy mennyiségű irodalom jól mutatja, hogy a stratégiai kultúra koncepciója vitás és nem általánosan elfogadott. Az irodalom alapján három fő vitás kérdést különíthetünk el: mi a kultúra; a kultúra változik-e és hogyan; ki alakítja a kultúrát?

⁷ SNYDER, (1977), v.

⁸ JOHNSTON, Alaister Ian (1995), *Thinking about Strategic Culture*, in: *International Security* (4), <http://www.jstor.org/stable/2539119> (2016. szeptember 22.).

⁹ LANTIS (2002), 94.

¹⁰ LANTIS (2002), 94.

¹¹ KLEIN, Bradley S (1988), *Hegemony and Strategic Culture: American Power Projection and Alliance Defence Politics*, in: *Review of International Studies* (2), <http://www.jstor.org/stable/20097137> (2017. február 14.).

¹² JOHNSTON, (1995).

2.2 A stratégiai kultúra értelmezése a definíciók és a kritikák alapján

A stratégiai kultúra folyamatos újradefiniálása és az irodalmat érő kritikák jól mutatják, hogy a stratégiai kultúrának nincs egy általánosan elfogadott meghatározása. A koncepció gyakorlati alkalmazásához azonban elengedhetetlen összefoglalni, hogy az irodalom mely elemei kerülnek felhasználásra, és a kritikai észrevételek közül mely pontokkal egészül ki a stratégiai kultúra definíciója.

A szakirodalom áttekintése utána a jelen kutatáshoz felállított definíció kimondja, hogy a stratégiai kultúra az objektivitás korlátja, így a racionális elméletekkel szemben állást foglal azzal kapcsolatban, hogy a kultúra és a szocializációs folyamatok hatására preferenciák, előfeltevések alakulnak ki a stratégiai döntéshozatalban. A döntéshozatal során gyakorolt magatartás azonban az éltek magatartása, akik a lencsén keresztül döntenek a valóságról.

3. A befagyott konfliktusok

Az 1990-es évek óta számos szeparatista mozgalom és konfliktus jelent meg a Szovjetunió egykori határain belül. A Szovjetunió felbomlása után létrejövő új államoktól elszakadni kívánó, politikai függetlenségre törekvő területeken olyan kvázi államok születtek, melyek erős orosz befolyással és kontrollal működnek. A volt Szovjetunió területén a Moldován belüli Dnyeszter-menti Moldáv Köztársaságot (Transznyisztriát), az azerbajdzsáni Hegyi-Karabahot, a Grúzia területén található Dél-Oszétiát és Abháziát, az ukrainai Donyecki és Luhanszki Népköztársaságot, illetve a Krími Autonóm Köztársaságot tekintjük az említett jellemzőkkel rendelkező *de facto* államnak a posztsovjettérségben. Habár a konfliktusok nem egyformák, elhelyezkedésük egymástól távol esik, mégis, egymással szoros összefüggésben vannak. Létrehozásukban megfigyelhető egy minta, mely az orosz külpolitika része annak érdekében, hogy a területek feletti régi befolyás megmaradjon.¹³

3.1 A befagyott konfliktusok definíciója és jellemzői

A befagyott konfliktus megnevezés definíció szerint olyan konfliktust jelöl, ahol a fegyveres szakasz alacsony intenzitású vagy sporadikus, vagy már vége van, ám az ellentétek feloldására, békekötésre vagy politikai megegyezésre nem került sor, csak tűzszüneti megállapodásra. Általában az instabilitás és a biztonság hiánya jellemzik ezeket a területeket, hiszen az az állam, melynek

¹³ GRIGAS (2016), 1.

területén a befagyott konfliktus következtében létrejött egy *de facto* állam, nem tudja a teljes szuverenitását gyakorolni.¹⁴

A befagyott konfliktus kifejezés használata általában a posztszovjet térség konfliktusaira jellemző, így ide tartozik a Transznisztria, az ukrán, a dél-osztét, az abház és a hegyi-karabahi krízis. Habár más elhúzódó válságok vagy területi viták is megfelelnek a definíciónak, a Szovjetunió egykori határain belüli kihívások számos olyan közös jellemvonással rendelkeznek, melyek állandósították a befagyott konfliktus szókapcsolat használatát a térségben. A legfontosabb, hogy a jelenlegi válságok közül négy entitás a Szovjetunió felbomlása utáni években nyilvánította ki függetlenségét, ezenkívül mindegyik konfliktuszonára jellemző a szovjet múlt, az elszakadni kívánókat nyíltan vagy közvetetten támogató orosz jelenlét, illetve az, hogy a különböző regionális és nemzetközi szereplők érdekszféráinak határain helyezkednek el.¹⁵

3.2 A befagyott konfliktusok generációi

A posztszovjet térség befagyott konfliktusait két generációba sorolhatjuk. Az első generációba tartozik a négy 2014 előtti válság; Transznisztria, Abházia, Dél-Osztétia és Hegyi-Karabah. Ezek nemcsak azért tartoznak egy csoportba, mert egyből vagy gyorsan a Szovjetunió felbomlása után alakultak ki, de jogi értelemben is „fekete lyukat” képeznek, mert nincs olyan ENSZ tagállam, aki elismerné függetlenségüket.¹⁶

A második generációs befagyott konfliktusok közé csak az ukrán válság tartozik. Egyrészt 2014 óta a Krím-félsziget Oroszország *de facto* kontrollja és joghatósága alatt van,¹⁷ ami egyedülálló, mert ezen kívül egyik függetlenségi törekvés sem eszkalálódott Oroszország annexiójáig.¹⁸ Másrészt az ukránjai konfliktus esetén nyíltan megjelenik Moszkva szerepe. Míg Moldova és Grúzia esetében Oroszország helyi, proxy erőket alkalmazott, addig a Krím esetében

¹⁴ GRIGAS (2016), 1.

¹⁵ MORAR, Filon, The Myth of 'Frozen Conflicts'. Transcending Illusive Dilemmas, in: *George C. Marshall Center - European Center for Security Studies. Per Concordiam Magazine*, http://www.marshallcenter.org/MCPUBLICWEB/mcdocs/files/College/F_Publications/perConcordiam/pC_V1N2_en.pdf (2017. február 26.).

¹⁶ RÁCZ, András (2016), The frozen conflicts of the EU's Eastern neighbourhood and their impact on the respect of the human rights, in: *European Parliament. Directorate-General for External Policies*, [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/578001/EXPO_STU\(2016\)578001_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/578001/EXPO_STU(2016)578001_EN.pdf) (2017. március 12.).

¹⁷ RÁCZ (2016), 5.

¹⁸ GRIGAS (2016), 1.

Oroszország nyíltan anektált egy Ukrajnához tartozó területet. További eltérés az első generációtól, hogy míg Moldova és Grúzia kis országnak számítanak, addig Ukrajna az egyik legnagyobb európai állam, így egy katonai konfliktus hatást gyakorolhat egész Európára.¹⁹

Az elemzés elkészítését elősegíti egy első és egy második generációs befagyott konfliktus kiválasztása. Az első generáció *de facto* államai közül Transznisztria felel meg a leginkább a befagyott konfliktus definíciójának, hiszen a területen nem történt fegyveres összecsapás az 1992-es fegyverszüneti megállapodás óta. Habár az ukrainai konfliktusról nem mondható el, hogy a fegyverszüneti megállapodásoknak²⁰ köszönhetően „befagyott”, a második generáció egyedüli példaként az ukrán helyzet kerül fókuszba.

4. Az orosz nagyhatalmiság-tudat

Oroszország lényegében egy identitását kereső új államként jelent meg, melynek a Szovjetunió felbomlásával létrejövő „új geopolitikai térben” kihívást jelentett az egykori tagköztársaságokkal való kapcsolat megszervezése, melyet megnehezített a birodalmi tudat öröksége és az ezzel egy időben eltűnő „szuperhatalmi státusz.”²¹

4.1 Nagyhatalmiság a kozirjevi atlantizmusban és a primakovi konszolidációban

Az 1990-es évek elején a Szovjetunió „belpolitikai örökségétől” való szakítást és a Nyugat felé fordulást, a demokratikus értékek képviselését hangsúlyozó elitiek elképzelései dominálták az orosz külpolitikai magatartást. A Szovjetunió nagyhatalmi szerepének megtartása azonban részét képezte az orosz külpolitikának, melyet egyszerre jellemzett a „folytonosság és az új minőségre való törekvés.”²²

¹⁹ TYTARCHUK, Oleksandr – KHYLKO, Maksym (2016), „Ukrainian conflict”: on the edge between hybrid war and hybrid peace, in: *The Forth IOS Annual Conference. “Breaking the Ice of Frozen Conflicts? Understanding Territorial Conflicts in East and Southeast Europe”*, <http://eesri.org/wp-content/uploads/2016/07/2016-07-Frozen-Conflicts-IO-Regensburg-Tytarchuk-Khylko-EESRI-CP-ENG.pdf> (2017. április 13.).

²⁰ Két fegyverszüneti megállapodás született a konfliktus rendezésére: az első, Minszk-1-et 2014. szeptember 5-én kötötték, ám a harcok 2015 elején kiújultak, így 2015 februárjában aláírták a Minszk-2 megállapodást, mely után a konfliktus alacsony intenzitással folyt csak tovább.

²¹ Sz. Bíró, Zoltán (2014), Oroszország és a posztszovjet térség biztonságpolitikája, 1991–2014 (I.), in: *Nemzet és Biztonság*, (3) <http://www.nemzetesbiztonsag.hu/letoltes.php?letolt=552> (2017. március 5.).

²² Sz. Bíró, Zoltán (2014^b), Oroszország és a posztszovjet térség biztonságpolitikája, 1991–2014

Jelcin Oroszországot a kezdetekben az atlantizmus jellemezte, azaz partnerség a Nyugattal, kifejezetten az Amerikai Egyesült Államokkal.²³ A Kozirjevhez, Oroszország első külügyminiszteréhez fűződő partnerségi stratégia amellett, hogy a demokratikus berendezkedés fontosságát hangsúlyozta, mint a partnerséghez szükséges feltételt, Oroszországot egyértelműen továbbra is nagyhatalomként kezelte.²⁴

A kozirjevi atlantizmus tartalmazta ugyan a nagyhatalmiságot, ám az 1990-es évek közepétől az atlantizmus kontroll alá került, mert a Szovjetunió felbomlása után megingott nagyhatalmi-státusz érvényesítése nem a várakozásoknak megfelelően valósult meg. A nyugati irány helyett az orosz érdekek előnyben részesítése állt a középpontba, melynek képviselői kritizálták, hogy az elgondolásban nincs a nemzeti külpolitika kidolgozva, „kiforratlan”, de mégis túl determinisztikus. Deák András úgy fogalmaz, hogy „A radikális atlantista „anti-szovjet” álláspont sok tekintetben legitimálta a szovjet hatalmi reflexeket és birodalmi törekvéseket.”²⁵ Így a nagyhatalmiságot szem előtt tartó, ám ebben a státuszában meggyengült orosz külpolitikai gondolkodásnak az erősödő „szovjet birodalmi stílus” újfent megjelenése tekinthető a nagymértékben hangsúlyozott atlantizmus következményének.²⁶

Az 1996-tól hivatalban lévő külügyminiszter, Jevgenyij Primakov nevéhez gyakran szokás a konszolidáció fogalmát társítani, aki régi-új alapokra helyezve próbálta biztosítani Oroszország nagyhatalmiságát. A NATO-bővítés ellenzőjeként ismert Primakov²⁷ Oroszországot egy eurázsiai nagyhatalomként képzelte el, mely hatékony ellensúlyként tud működni egy amerikai dominanciával működő atlanti szövetséggel szemben. A stratégia, mely a Primakov-doktrína nevet kapta, az Oroszország és az Egyesült Államok közötti nulla

(II.), in: *Nemzet és Biztonság* (4) <http://www.nemzetesbiztonsag.hu/letoltes.php?letolt=596> (2017. március 5.).

²³ Sz. Bíró (2014^b), 38.

²⁴ KOZIRJEV, Andrej (1998), A partnerségi stratégia – és akiknek nem kell, in: Kiss Ilona - TATJANA, Sakleina – KORTUNOV, Andrej (szerk., 1998), *Doktrínák és alternatívák. Az orosz külpolitikai gondolkodás: 1992–1998*, Budapest, Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet, 1998.

²⁵ DEÁK, András (2003), A birodalom után: Civilizációs dilemmák a kilencvenes évek orosz külpolitikájában, in: Kiss J. László (szerk., 2003), *Nemzeti identitás és külpolitika Közép-és Kelet-Európában*, 109, Budapest, Teleki László Alapítvány.

²⁶ DEÁK (2003), 109.

²⁷ GECSE, Géza (2006), Régi és új elemek az orosz külpolitikai gondolkodásban Gorbacsovtól Jelcinig, in: *Külügyi Szemle*, http://kki.gov.hu/download/5/2c/b0000/Kulugyi_Szemle_2006_01_R%25C3%25A9gi_%25C3%25A9s_%25C3%25BAj_elemek_az_oros_.pdf (2017. március 7.).

összegű játszma (zero sum game) visszatértét foglalta magába, hiszen egy olyan világrend, mely két nagyhatalom által van meghatározva, stabil. Primakovra, aki a hidegháború éveiben kezdte meg pályáját, az orosz hatalmi elit bizakodva tekintett, reménykedtek, hogy a Szovjetunió összeomlása óta először, Oroszországot, mint nagyhatalmat fogják elismerni.²⁸

4.2 A Putyin-féle nagyhatalmiság

Az új hivatalába lépő Putyin már az első elnöki ciklusának végére egyértelművé kívánta tenni, hogy Oroszország nagyhatalom. Nemcsak a szovjet, de a cári időkig visszanyúlt annak érdekében, hogy a nagyhatalmi orosz identitást megerősítse: olyan szimbólumokat állított vissza, mint a cári kétfejű sas, a szovjet nemzeti himnusz vagy a lengyelek 1612. november 4-i legyőzése, mint nemzeti ünnep.²⁹

Az Orosz Ortodox Egyház kiemelt szerepe szintén jelentős a nagyhatalmiság kérdésében. A 2007-es megbékélés a moszkvai pátriárka és az Oroszországon kívüli orosz ortodox egyház között nemcsak azért fontos, mert az orosz egységet erősítő erőként szolgált, de az orosz politikai kultúra visszatért a cári időkben alkalmazott jelszavakhoz: „Igazhitőség, Autokrácia és Nacionalizmus (Orthodoxy, Autocracy and Nationality)”. Az Orosz Ortodox Egyház kiemelt szerepet vállalt annak hirdetésében, hogy az „olyan európai normák ellen, melyek elfogadják a homoszexualitást, az azonos neműek házasságát, az orosz civilizáció tud békés és civilizált életet teremteni a földön.”³⁰ Mivel Oroszország nagyhatalom, alkalmas erre a feladatra.³¹

A korábbiakban láthattuk, hogy a nagyhatalmiságot érintően megjelentek mind a szovjet örökséget elutasító, mind abból táplálkozó látásmódok. Jelen nagyhatalmiságot hangsúlyozó nézet már az orosz történelem folytonosságát mondja ki: „a szovjet Oroszország olyan, mint a birodalmi Oroszország. Semmi alapvető tényező nem változott, csak a nevek és az évek.” Ezt egészítette ki az a 2014 és 2016 között megjelent elgondolás, mely azt fejezte ki, hogy

²⁸ COHEN, Ariel (1997), The „Primakov Doctrine”: Russia's Zero-Sum Game with the United States, in: *The Heritage Foundation*, http://s3.amazonaws.com/thf_media/1997/pdf/fyi167.pdf (2017. március 22.).

²⁹ STENT, Angela E. (2008), Restoration and Revolution in Putin's Foreign Policy, in: *Europe-Asia Studies* (6), <http://www.jstor.org/stable/20451574> (2017. március 4.).

³⁰ NEUMANN, Iver B (2016), Russia's Europe, 1991–2016: inferiority to superiority, in: *International Affairs* (6), 1392–1393, <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1468-2346.12752/pdf> (2017. április 13.).

³¹ NEUMANN (2016), 1392–1393.

Oroszországnak „nagyhatalomként szükséges visszatérnie” annak érdekében, hogy az „Orosz Világ (*Russian Word*)” orosz honfitársait megvédjék.³²

4.3 A transznysztiai konfliktus és az erősödő Oroszország

A korai atlantizmus időszakában kirobbanó válságban a posztszovjet térség reintegrációja nem merülhetett fel, mint lehetőség, hiszen az megakadályozta volna a „Nyugathoz való csatlakozás esélyét.”³³ A konfliktusban való katonai részvétel, a tűzszüneti megállapodás aláírása, a „békefenntartó” erők állomásoztatása és a megoldási kísérletekben való jelenléte Oroszországot azonban biztosították arról, hogy a nemzetközi szintén meghatározó szereplő maradjon.

Oroszország a fegyverszüneti megállapodásban foglaltak szerint Transznysztia területén állomásoztatja a 14. orosz hadseregét, melynek jövője a megoldási javaslatok során mindig döntő pontnak bizonyult.³⁴ Az 1997-ben mind a moldáv, mind a transznysztiai fél által aláírt Primakov-memorandum, és amely egy „közös állam” létrehozását irányozta elő, ám a rendezés szándéka nem jelentette az orosz befolyás feladását. A terv azonban megghiúsult, mert Transznysztia a közös államot úgy értette, hogy „Moldovával egyenrangú szuverén entitás” lesz, míg a moldávok Transznysztia egy régióként képzelték el. 1999 novemberében Oroszország beleegyezett a transznysztiai „békefenntartó” erők és a területen lévő orosz arzenál kivonására 2001-ig és 2002-ig. Az megállapodás teljesítése meg is indult, ám 2003 körül abbamaradt, majd 2007-ben Oroszország a szerződést hatályon kívül helyezte; a Putyin által megerősített nagyhatalmisághoz Transznysztia stratégiai pozíciója elengedhetetlen volt.³⁵

A 2003-ban, Putyin kezdeményezésére született Kozak-memorandum szintén jó példa az orosz befolyás megőrzésére. A föderális berendezkedésről szóló

³² ZEVELEV, Igor (2016), Russian National Identity and Foreign Policy, in: *Center for Strategic & International Studies. A Report of the CSIS Russia and Eurasia Program*, https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/161208_Zevelev_RussianNationalIdentity_Web.pdf (2017. március 7.).

³³ DEÁK (2003), 104–105.

³⁴ ROJANSKY, Matthew (2011), Prospects for Unfreezing Moldova's Frozen Conflict in Transnistria, in: *Carnegie Endowment for International Peace. Congressional Briefing*, http://carnegieendowment.org/files/Rojansky_Transnistria_Briefing.pdf (2017. április 4.).

³⁵ OLÁH András (2014), A transznysztiai konfliktus két évtizede és megoldatlanságának okai II., in: *Nemzet és Biztonság* (6) <http://www.nemzetesbiztonsag.hu/letoltes.php?letolt=646> (2017. április 4.).

Kozak-memorandum szerint az oroszbarát Transznyisztriának nemcsak aránytalanul nagy lett volna a súlya a törvényhozásban, de az orosz csapatok további 20 évre szóló állomásoztatásáról is rendelkezett a dokumentum.³⁶

A Kozak-memorandum sikertelensége utáni időszakra igaz teljes mértékben a befagyott konfliktus megnevezés, azonban az Európai Unió keleti terjeszkedése miatt Moszkva nem engedhette meg magának, hogy a transznyisztriai helyzet rendezésében ne vállaljon aktív szerepet.³⁷ 2005-ben megindultak az úgynevezett 5+2 tárgyalások.³⁸ Moszkva azonban ezt fenntartással kezelte, a nyugati képviselők helyett a *de facto* állam vezetőivel való tárgyalást részesítette volna előnyben. Ezért az 5+2-es tárgyalási felállás csak 2010-ben kapott újabb lendületet Merkel és Medvegyev kezdeményezésére a Merseberg-memorandummal, ám sikert ez sem hozott, mivel Oroszország kijelentette, „csapatait csak akkor hajlandó visszavonni Transznyiszttria területéről, ha az állam politikai státuszáról döntés születik.”³⁹

4.4 Az ukrán válság és az orosz nagyhatalmiság-tudat

Az Ukrajnában történt orosz szerepvállalás jól demonstrálja, hogy Oroszország nagyhatalomként tekint magára. A Krím annektálása nemcsak a hidegháború utáni *status quo* végét jelentette Európában, de a hidegháború utáni nemzetközi rend és a posztsovjet térség berendezkedésének megkérdőjelezését is.⁴⁰ Ukrajna Oroszország számára „sosem lesz csupán külföld, hiszen az orosz történelem a Kijevi Russzal kezdődik, az orosz vallás innen terjedt el (...) az Oroszország függetlenségét biztosító legfontosabb ütközetek ukrán földön zajlottak, mint például az 1709-es poltavai csata.”⁴¹

³⁶ WOLFSCHWENGER, Johann (2014), The Russian Dimension in the Transnistrian Conflict – Possibilities for Conflict Resolution, in: *Russian East-European & Eurasian Studies Centre*, https://static.uni-graz.at/fileadmin/rewi-zentren/Reees/Unser_Angebot/Johann_Wolfschwenger.pdf (2017. április 5.).

³⁷ WOLFSCHWENGER (2014), 10.

³⁸ ROJANSKY (2011), 2.

³⁹ WOLFSCHWENGER (2014), 12.

⁴⁰ TRENIN, Dmitri (2014), The Ukraine Crisis and the Resumption of Great-Power Rivalry, in: *Carnegie Moscow Center*, http://carnegieendowment.org/files/ukraine_great_power_rivalry2014.pdf (2017. március 31.).

⁴¹ KISSINGER, Henry A. (2014), To settle the Ukraine crisis, start at the end, in: *The Washington Post*, https://www.washingtonpost.com/opinions/henry-kissinger-to-settle-the-ukraine-crisis-start-at-the-end/2014/03/05/46dad868-a496-11e3-8466-d34c451760b9_story.html?utm_term=.c6f6e6df5e92 (2017. április 3.).

A Krím-félsziget több szempontból is szimbolikus helyet foglal el a Putyin által hangsúlyozott történelmi kontinuitásban. A félszigetet Nagy Katalin hódította meg és csatolta az Orosz Birodalomhoz a 18. században, mely csak 1957 óta volt Ukrajna része, mikor az ukrán születésű Nyikita Hruscsov odaajándékozta azt az akkori Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságnak. A terület visszavétele az orosz narratíva szerint tehát egy „történelmi igazságtalanság” ellen való fellépés, és az orosz történelmi hagyományoknak megfelelő, tradicionálisan orosz föld visszacsatolása.⁴² Tovább erősíti a Krím-félsziget fontosságát a geopolitikai szempontból kiemelt elhelyezkedés. Az Orosz Birodalom történelmét a meleg tengeri kijáratokért folytatott harcok nagymértékben meghatározták, s bár a Szovjetunió felbomlása után az orosz Fekete-tengeri Flotta Krím-félszigeten lévő szevasztopoli bázisa megmaradt, jelentősége csökkent és a törökök fekete-tengeri bázisa vette át az elsőséget.⁴³

Habár a keleti-ukrajnai szeparatista tevékenységekben az orosz jelenlét nem jelent meg olyan nyíltan, mint Krím-ben, a nagyhatalmiság kérdésében az események szintén nagy jelentőséggel bírnak. A szeparatista köztársaságokat Oroszország hivatalosan nem ismerte el és a felkelőkkel harcoló orosz katonák jelenlétét úgy indokolták, hogy „eltévedtek” vagy „szabadságukat töltik Ukrajnában, és önkéntesként harcolnak”, azonban ez nem jelenti azt, hogy a konfliktust érintő orosz állásfoglalás ne erősítené a nagyhatalmiság-tudatot. Már 2014-ben megjelent a két régió, Donyeck és Luhanszk Novorosszijként való emlegetése az „orosz hivatalos diskurzusban”, mely elnevezés a cári időkét idézi. A Novorisszija név eredetileg „a Fekete-tengertől északra elhelyezkedő, mai dél- és kelet-ukrajnai régiót jelentette, ám pontos határainak mai értelmezése nem egyértelmű”.⁴⁴

5. Oroszország Nyugathoz való viszonya

5.1 Partnerség a Nyugattal

A nyugati orientáció első évének elemeit lényegében a már említett, az Andrej Kozirjev, első külügyminiszter nevéhez fűződő partnerségi stratégia határozta meg. Kozirjev egy olyan kollektív partnerséget képzelt el, mely „bizalmon

⁴² RYWKIN, Michael (2015), Russia: An Adventure to Restore the Empire, in: *American Foreign Policy Interests*, <http://dx.doi.org/10.1080/10803920.2015.1038923> (2016. november 24.).

⁴³ TRENIN (2014), 15.

⁴⁴ RÁ CZ, András (2014), Nem állam az államban – a kelet-ukrajnai szeparatizmusról, in: *Nemzet és Biztonság* (5), <http://www.nemzetesbiztonsag.hu/letoltes.php?letolt=614> (2017. április 1.).

alapuló, szoros együttműködés”. A partnerség biztosításához Kozirjev az EBESZ-t tartotta szükségesnek, mint „univerzális nemzetközi szervezettel”, a NATO-t nem látta alkalmasnak arra, hogy egy „blokkmentes Európa” létrejöjjön.⁴⁵

Nem véletlenül jelentett éles váltást a Nyugattal folytatott politikában a Primakov által megfogalmazott stratégia. A Szovjetunió felbomlása után megkezdett „nyugatos” külpolitika nem érte el a célját, és az Oroszország szerinti partnerségen alapuló, multipoláris új világrendet az Egyesült Államok és szövetségesei nem tették lehetővé. Ezért Primakov meglátása szerint az országnak nem a partnerség a megfelelő út, hanem az „egyetlen szuperhatalom által dominált egypólusú világrend megakadályozása”⁴⁶. Oroszországot alkalmasnak látta, hogy egy hatékony „eurázsiai ellensúlyt” képviseljen az Egyesült Államokkal és a NATO-val szemben, az eurázsiai partnerségbe azonban nemcsak a Szovjetunió volt tagköztársaságait képzelte belevonni, de szükségesnek tartotta a kapcsolatok erősítését Kínával és esetleg Iránnal is.⁴⁷

5.2 A putyini irányváltás

Putyin első elnökségének a kezdete még nem tartalmazta az erőteljes Nyugatellenességet. Folytatta ugyan a Primakov-doktrína multipoláris elemét és a „fennálló nemzetközi rendszer védelmét”, de a kapcsolatok alakulása „reménytelenek” volt mondható 2001 és 2003 között. Az állapot egyik markáns választóvonalának az iraki intervenció tekinthető 2003-ban, melyet Moszkva egyértelműen ellenezett, a másoknak pedig a posztszovjet térség „színes forradalmaiban”⁴⁸ feltételezett amerikai támogatás.⁴⁹

A nagyhatalmi kérdésnél már említett új nemzettudat egyértelműen meghatározta Oroszország világban elfoglalt helyét, melyet egy erős nyugatellenes éllel tett meg. A nacionalizmust és az Ortodox Egyházat alapul véve, míg a Nyugat által megfogalmazott demokráciát és emberi jogokat elutasította azzal az indokkal, hogy a Nyugat „kettős mércét alkalmaz Oroszországgal szemben”. A hagyományos orosz értékek középpontba helyezése („Ortodoxy, Autocracy

⁴⁵ KOZIRJEV (1998), 26–28.

⁴⁶ COHEN (1997), 3.

⁴⁷ COEN (1997), 1–3.

⁴⁸ „Színes forradalmaknak” nevezzük a posztszovjet térségben a Nyugat-barát kormányoknak a hatalomra segítségét (támogatást a Nyugat adta). Ide soroljuk a 2003-as grúziai vagy a 2004-es ukrainai hatalomátvételt.

⁴⁹ SZ. BÍRÓ (2014^b), 30–32.

and Nationality”) megkívánta a nyugatitól Nyugattól különböző orosz demokrácia részletezését; így született meg a „szuverén demokrácia” fogalma. Az új elképzelés lényegében az orosz demokrácia különutas jellegét jelent; az orosz demokrácia nem egyezik meg a nyugati demokráciával, és az a szerepe, hogy „Oroszországot megvédje a globalizáció negatív következményeitől, nevezetesen azoktól, melyek veszélyeztetik a szuverenitását.”⁵⁰

A Putyin második elnökségéhez köthető identitásépítésnek nagy részét képezte a Nyugathoz való viszony alakulása. A történelem folytonosságát hangsúlyozva állandó tényezőket neveztek meg, melyek ezt alátámasztják, így a narratíva része lett többek között a „kulturális és történelmi jegyek” vagy a „több évtizede fennálló nyugati stratégia Oroszország feltartóztatására”. Az identitásképzés olyan értékeket helyezett a középpontba, mint a függetlenség vagy szuverenitás. Ezek alapvető tényezői az identitás megtartásának, hiszen komoly fenyegetéseknek van kitéve a „globalizációtól és a hanyatló Nyugattól”.⁵¹

A hanyatló, erkölcstelen Nyugat már hivatkozási alap volt az Ortodox Egyház és a nagyhatalmiság kapcsolatában is. Jelen helyzetben is hasonlóak az indokok, „a nyugati országok az identitásuk alapjául szolgáló keresztény értékeket utasítják el”⁵². Ezért fontos a történelmi gyökerekre támaszkodni az identitás megőrzéséhez, az orosz narratíva szerint így elkerülhetőek lesznek a helytelen, nyugati állapotok. Oroszországnak civilizációs küldetése van, hogy a világ sokszínűségét megőrizze, és így lépjen fel a Nyugat ellen, ahol a nemzeti identitások eltűnőben vannak. Lavrov, orosz külügyminiszter a fenyegetést még közelebb hozta azáltal, hogy az orosz identitás amiatt is veszélyeztetve van, hogy a Nyugat az orosz területek feletti felügyeltre pályázik. Erre jó példa a már sokat emlegetett NATO, de az EU keleti partnerség programja is.⁵³

5.3 Moldova a Nyugat és Oroszország között

Oroszország moldovai jelenléte szimbolikus,⁵⁴ hiszen se Moldova, se Transznisztria nem foglal el kiemelt pozíciót Oroszország fontossági sorrendjében.⁵⁵ Geopolitikai helyzetét figyelembe véve azonban Oroszország

⁵⁰ STENT (2008), 3-4.

⁵¹ ZEVELEV (2016), 9–10.

⁵² ZEVELEV (2016), 10.

⁵³ ZEVELEV (2016), 10–12.

⁵⁴ ROJANSKY (2011), 3.

⁵⁵ WOLFSCHWENGER (2014), 7.

foglalkozni kényszerül a térséggel. A Transznyiszftriában állomásozó orosz csapatokkal Oroszország „megvetette a lábát Európa ezen részén”, ezáltal gátat tud szabni az Európai Unió vagy a NATO terjeszkedésének.⁵⁶

Oroszország és a Nyugat viszonyának konfliktusossá válása a moldovai helyzet megoldását szorgalmazó folyamatokban követhető nyomon. Már a kilencvenes években is érkezett Oroszország részéről jelentős megállapodási terv – a már említett Primakov-memorandum –, mely az együttműködési szándékot sugallta, azonban a rendezési elhatározást beárnyékolta az orosz befolyás megtartására irányuló törekvés.⁵⁷

Ám a Nyugat, mint kézzelfogható veszélyt jelentő tényező csak 2003-ban jelent meg a moldovai orosz jelenlét indoklásában. Az Európai Bizottság által 2003-ban kialakított Európai Szomszédságpolitika, majd az Európai Unió 2004-es nagy bővítése a közép-kelet-európai csatlakozó országokkal Moldova csatlakozási kilátásait is felerősítette.⁵⁸ Az Európai Unió terjeszkedésére válaszul Oroszország maga is integrációs projektbe fogott egy európai ellenpólus létrehozása érdekében, melyet a Keleti Partnerség 2007-es elindulása felgyorsított, és mely projekt 2015. január 1-je óta Eurázsiai Gazdasági Unióként működik Oroszország, Fehéroroszország és Kazahsztán tagságával.⁵⁹ Míg Örményország és Kirgizisztán jelezte szándékát a csatlakozásra, addig a posztuszovjet térség más államai, Grúzia, Moldova vagy Ukrajna „a geopolitikai jövőjét az európai integrációban látja.”⁶⁰

Bár az ukrainai események és az orosz szerepvállalás az Eurázsiai Unión belül is feszültségekhez vezettek, az orosz célok haladnak előre, még ha nem is az Unión belül. Amíg Moldova megosztott, területén egy szakadár állam van, sem az európai unió, sem a NATO csatlakozás nem lehetséges.⁶¹

5.4 Az ukrán válság és az orosz Nyugat-ellenesség

Oroszország alapvető célja Ukrajna NATO-hoz való csatlakozásának megakadályozása és Ukrajna terelése az oroszok eurázsiai integrációs projektje felé, melynek alapja a moszkvai nézetek szerint az „Orosz Világ” (*Russian World*)

⁵⁶ ROJANSKY (2011), 3.

⁵⁷ WOLFSCHWENGER (2014), 10.

⁵⁸ WOLFSCHWENGER (2014), 12.

⁵⁹ VIGÓCZKI Máté (2016), Eurázsiai Gazdasági Unió: Szovjetunió 2.0 vagy Európai Unió 2.0?, in: *Külgügyi és Külgazdasági Intézet, KKI-elemzések*, http://kki.gov.hu/download/9/e9/71000/20_KKI-elemzes_EGU_Vigoczki_20160705%20%5B673015%5D.pdf (2017. április 6.).

⁶⁰ WOLFSCHWENGER (2014), 6.

⁶¹ VIGÓCZKI (2016), 4–5.

„újraegyesítése”. Az elérendő célokért több oldalról történő orosz fellépés volt szükséges. Egyrészt a Krím-félszigetet a szevasztopoli bázissal Oroszországhoz kellett csatolni, hogy a Janukovicsot követő kormányok már ne gyakorolhasanak joghatóságot felette. Ez megtörtént az orosz speciális erők megszállása, a stratégiai jelentőségű pontok elfoglalása, majd a csatlakozásról tartott – Ukrajna és a nemzetközi közösség által el nem ismert – népszavazás által. Másrészt szükség volt Ukrajnában egy olyan helyzet kialakítására, amiben a központi kormány ne tudja az egész ország felett szuverenitását gyakorolni, ezáltal pedig ellehetetleníteni a NATO-hoz való közeledés lehetőségét. Ez a kelet-ukrajnai szeparatizmus felszításával, illetve annak támogatásával sikerült is; a Donyecki és Luhanszki Népköztársaságok kikiáltották függetlenségüket Ukrajnától, az ország területi integritása megbomlott.⁶²

6. Oroszország és a közel-külföld

6.1 A stabilitás biztosítása

A Szovjetunió felbomlása utáni kérdések egyike volt a posztszovjet térséggel kialakítandó viszony. Több elgondolás is született erről, melyeket a Szovjetunió örökségéhez való hozzáállás jellemezett. Az atlantista külpolitikát támogatók úgy látták, „bármilyen reintegrációs kísérlet a Nyugathoz való csatlakozás esélyeit csökkentené”, ezért a térségben kirobbanó konfliktusokba nem kívántak beavatkozni. Ennél egy kicsit árnyaltabb nézeteket képviseltek azok a csoportok, akik elutasították a be nem avatkozást azzal az indokkal, hogy a konfliktusok destabilizációs jelleggel lehetnek az amúgy is meggyengült Oroszországra. A legradikálisabb álláspontot azok hirdették, akik az orosz nagyhatalmiság hagyományához ragaszkodtak; ők már az 1990-es évek elején kijelentették, hogy „a közel-külföld Oroszország nagyhatalmi befolyási övezete, amely jár neki.”⁶³

A már sokat emlegetett kozirjevi atlantizmus, mely a Szovjetunió felbomlása utáni hivatalos külpolitikai irányvonal lett, végül a stabilitás kulcsszót fogalmazta meg a közel-külföld térségére, mint elérendő célt. A Független Államok Közösségének létrehozását egy reformnak tekintette, mely biztosítja a posztszovjet államok „szuverenitását és függetlenségét” és a tagállamok közötti szoros együttműködést.⁶⁴

⁶² TRENIN (2014), 6–7.

⁶³ DEÁK (2003), 104–105.

⁶⁴ KOZIRJEV (1998), 30.

6.2 Reintegrációs kísérletek

Az atlantizmus felülvizsgálatával kezdődő irányváltás a NATO-bővítések okozta elszigetelődéstől való felelem miatt a közel-külföld megítélésben is változást hozott. 1993-tól hatékonyabb együttműködés folyt a FÁK-térségben, megalkultak az alapvető intézmények, aláírták a szervezet szabályzatát.⁶⁵ A reintegrációs folyamatok megindulásában Moszkva kijelentette: térségre már „életfontosságú érdekövezetként” tekint.⁶⁶

A primakovi konszolidáció nemcsak a nagyhatalmiság-tudatra és a Nyugattal való viszonyra gyakorolt markáns hatást, de a posztszovjet térség kérdésében is jelentős változásokat hozott. A multipoláris új világrend hangsúlyozásához erős ellenpólusra volt szükség az USA ellen, így Primakov azt a megoldást látta a legkézenfekvőbbnek, ha Oroszország és a Független Államok Közösségének országai egyesülnek, ezenkívül Oroszország és Fehéroroszország unióját is támogatta, valamint nem vetette el a fegyveres erő használatát a posztszovjet térségben.⁶⁷

6.3 Putyin közel-külföldje

Habár Primakov határozott fellépést mutatott a reintegráció irányába, azért az nyilvánvaló volt, hogy Oroszország számára még korlátozott a közel-külföldi politika gazdasági válsága és belpolitikai instabilitása miatt.⁶⁸ A 2000-es évek elején a posztszovjet térségben megmaradt ugyan a jelenlét, de Putyin a gazdasági kapcsolatok erősítését célozta meg. A közel-külföld felé tanúsított keményebb magatartás a térség „színes forradalmi” után figyelhető meg, melyek mögött Moszkva a Nyugat támogatását sejtette, ezáltal a kirekesztettség-érzés és a bizalmatlanág régi reflexei ismét megjelentek.⁶⁹

A közel-külföld kiemelt jelentőséget Putyin második elnöksége alatt kapott, mikor a nagyhatalmiság-tudat és a Nyugattal való viszony értelmezése erőteljes fordulatot vett. A már említett „*Russian World*” fogalma szolgáltatta az alapot a nagyhatalomként való fellépéshez, melynek részei azon „külföldi honfitársak”, ugyan Oroszország határain kívül élnek, de „történelmi, kulturális, nyelvi

⁶⁵ KOZMA, Tamás – PÓTI, László (2016), A posztszovjet térség, in: HÁDA, Béla – N. RÓZSA, Erzsébet (szerk., 2016), *Regionális tanulmányok*, NKE Szolgáltató Nonprofit Kft., Budapest.

⁶⁶ SZ. BÍRÓ (2014^b), 49.

⁶⁷ COHEN (1997), 3–5.

⁶⁸ COHEN (1997), 5.

⁶⁹ SZ. BÍRÓ (2014^b), 32–33.

kötődésük van az országhoz”. Sőt, Putyinnak 2014-ben olyan megnyilatkozása is volt már, hogy „az orosz nemzet a világ egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb olyan nemzete, mely határokkal van egymástól elválasztva”.⁷⁰

6.4 Transznisztria, Oroszország közel-külföldje

A „transznisztriai identitás” megszületésére a ’80-as évek végi nyelvi kérdés adott precedenst. 1989. augusztus 31-én törvényben mondták ki a moldáv és a román nyelv rokonságát, ami által lehetősége nyílt a Szovjetuniónak, majd Oroszországnak, hogy Transznisztria befolyás alatt tarthassa a nyelvi problémára támaszkodva. Mivel a nemzetközi mintának megfelelő kisebbségjogok születtek, a diskurzus megváltozott Transznisztria létének igazolására, és gazdasági érvek kerültek az előtérbe, hogy erősítsék a „transznisztriai identitást”. Az érvek között jelent meg, hogy Transznisztria gazdagabb Moldovánál, így a konfliktus megoldása esetén Transznisztria hárulna Moldova adósságának kifizetése az IMF és a Világbank felé, de arra is hivatkoztak, hogy Moldova privatizálná a transznisztriai vállalatokat, hogy szert tehesen azok profitjára. A gazdasági érvelés inkább vonatkozik egy „elképzelt gazdaságra”, azonban hangsúlyozásuk elősegíti a *status quo* fenntartását.⁷¹

Oroszország politikai és gazdasági támogatása Transznisztria stabilan tudta és tudja tartani, míg a Dnyeszter túlszélén ez a gazdasági függés már kiszolgáltatottságot jelent az orosz érdekekre nézve.⁷² Jó példa erre Moldova energiabiztonsága, mely Oroszországtól függ, aki az „energiaárakat emelését tárgyalási eszköznek” használja, míg Transznisztria sokszor nem vagy késve fizet a gázért.⁷³

6.5 Ukrajna és a „Russian World”

A már sokat emlegetett „*Russian World*” koncepció, az Oroszország határain kívül élő oroszok védelme, a Nyugat feltartóztatásának szükségessége az ukrán krízisben már a gyakorlatban is megjelenik. Az ukránai háborúba

⁷⁰ ZEVELEV (2016), 13–14.

⁷¹ POPESCU, Nicu (2005), The EU in Moldova – Settling conflicts in the neighbourhood, in: *EU Institute for Security Studies. Occasional Paper*, https://www.peacepalacelibrary.nl/ebooks/files/ISS_EU_occ60.pdf (2017. április 5.).

⁷² SZ. BÍRÓ (2014^b), Oroszország és a posztszovjet térség biztonságpolitikája, 1991–2014 (II.), in: *Nemzet és Biztonság* (4) <http://www.nemzetesbiztonsag.hu/letoltes.php?letolt=596> (2017. március 5.), i. m., 88.

⁷³ RÁCZ, András (2009), Moldova – a külső függések csapdájában, in: *Nemzet és Biztonság*, http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/racz_andras-moldova_a_kuls_fuggesek_csapdajaban.pdf (2017. március 7.).

való beavatkozás fontosságát mi sem mutatja jobban Putyin szerint, mint az az állítás, hogy az ukránok nem tekinthetők „külön nemzetnek, mert ők az orosz nemzet részei”.⁷⁴

Az ukrajnai eseményeket Moszkva úgy értelmezte, mint „egy puccsot, melyet a Nyugat idézett elő a „*Russian World*” területén”⁷⁵. A krími események után az orosz narratíva szerint Putyin, mint az „Orosz Világ” védelmezője jelent meg. Ez egyben azt a változást is magával hozta, hogy a „*Russian World*” kifejezés nemcsak Oroszországot jelenti, hanem egy olyan „nagyobb entitást, melynek határai nincsenek pontosan meghatározva”, tehát a posztszovjet államok határai felfoghatók „feltételesnek” is.⁷⁶

A nagyhatalmi státusz és a Nyugat elleni álláspont megmutatkozására utal a közel-külföldi nézőpontból az is, hogy Moszkva az érdekszférájának tartja a posztszovjet térséget. Az Ukrajnát érintő tárgyalások során a putyini álláspont a nyugatival szemben a huszadik század első feléből származó gyakorlat, miszerint „a nagyhatalmak érdekszférákkal rendelkeznek, ezáltal a nemzetközi rend elismeri, hogy nem minden állam teljesen szuverén.”⁷⁷

7. Befejezés

„Változik-e a stratégiai kultúra?” – szól a dolgozat címe, mely elméletet a szakirodalom állandónak, vagy nehezen és lassan változónak tekint. A befagyott konfliktusok létrehozása, mint eszköz a régi befolyás visszaállítására a politikai döntéshozóktól, állandónak tekinthető. A befagyott konfliktusok a posztszovjet térségben megjelentek a 90-es évek elejétől, de Moszkva 2014-ben újra kihasználta a régi mintát befolyása kiterjesztésére, amikor úgy látta, hogy a nemzetközi események ezt szükségessé tették. Az Orosz Birodalom és a Szovjetunió birodalmi hagyományai olyan mélyen a tudatba ágyazódtak és az orosz identitásképzésben fő szerepet foglalnak el, így a döntéshozók stratégiai kultúrájába beépült a konfliktusok létrehozása.

A változás a befagyott konfliktusok létrehozásának módjában figyelhető meg, melynek fő indokai a döntéshozók szocializációs élményei és a nemzetközi

⁷⁴ GOBLE, Paul (2015), Russian national identity and the Ukrainian crisis, in: *Communist and Post-Communist Studies*, <http://dx.doi.org/10.1016/j.postcomstud.2015.12.006> (2017. április 2.).

⁷⁵ ZEVELEV, Igor (2016^b), The Russian World in Moscow's Strategy, in: *Center for Strategic and International Studies. Commentary*, 2, csis.org/analysis/russian-world-moscows-strategy (2017. április 3.).

⁷⁶ ZEVELEV (2016^b), 2.

⁷⁷ RYWKIN (2015), 98–99.

környezet változása. A 90-es években az orosz nagyhatalmiság-tudat meggyengült a Szovjetunió felbomlása után, Oroszország a Nyugathoz próbált közeledni, miközben a szovjet múltat maga mögött kívánta hagyni. Ugyanakkor a Független Államok Közösségének megalapítása azt jelezte, hogy a poszt-szovjet térséget nem kívánják teljes mértékben elengedni, a közel-külföld továbbra is fontos számukra.

A befagyott konfliktus létrehozása mint a külpolitika eszköze állandó eleme az orosz külpolitikának, ám mivel stratégiai kultúrája a döntéshozóknak van, az ő szocializációjuk, tapasztalataik, történelmi élményeik alakítják a konfliktusok jellegét. A Putyin számára belpolitikai támogatottságot hozó ukrán konfliktus⁷⁸ és a megromlott orosz-nyugati viszony a növekvő közel-külföldi orosz szerepvállalást és nyílt orosz beavatkozást vetítik előre, míg a már meglévő konfliktusok megoldásait megnehezítik.

⁷⁸ POUSTER, Jacob (2015), Key findings from our poll on the Russia-Ukraine conflict, in: *Pew Research Center*, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2015/06/10/key-findings-from-our-poll-on-the-russia-ukraine-conflict/> (2017. április 11.).

Bibliográfia

- COHEN, Ariel (1997), The „Primakov Doctrine”: Russia's Zero-Sum Game with the United States, in: *The Heritage Foundation*, http://s3.amazonaws.com/thf_media/1997/pdf/fyi167.pdf (2017. március 22.).
- DEÁK, András (2003), A birodalom után: Civilizációs dilemmák a kilencvenes évek orosz külpolitikájában, in: Kiss J. László: *Nemzeti identitás és külpolitika Közép-és Kelet-Európában*, Budapest, Teleki László Alapítvány.
- GECSE, Géza (2006), Régi és új elemek az orosz külpolitikai gondolkodásban Gorbacsovtól Jelcinig, in: *Külügyi Szemle*, http://kki.gov.hu/download/5/2c/b0000/Kulugyi_Szemle_2006_01_R%25C3%25A9gi_%25C3%25A9s_%25C3%25BAj_elemek_az_oros_.pdf (2017. március 7.).
- GOBLE, Paul (2015), Russian national identity and the Ukrainian crisis, in: *Communist and Post-Communist Studies*, <http://dx.doi.org/10.1016/j.postcomstud.2015.12.006> (2017. április 2.).
- GRIGAS, Agnia (2016), Frozen Conflicts. A Tool Kit for US Policymakers, in: *Atlantic Council* http://www.atlanticcouncil.org/images/publications/Frozen_Conflicts_web_0727.pdf (2017. március 12.).
- JOHNSTON, Alastair Ian (1995), Thinking about Strategic Culture, in: *International Security* (4), <http://www.jstor.org/stable/2539119> (2016. szeptember 22.).
- KISSINGER, Henry A. (2014), To settle the Ukraine crisis, start at the end, in: *The Washington Post*, https://www.washingtonpost.com/opinions/henry-kissinger-to-settle-the-ukraine-crisis-start-at-the-end/2014/03/05/46dad868-a496-11e3-8466-d34c451760b9_story.html?utm_term=.c6f8be6df5e92 (2017. április 3.).
- KLEIN, Bradley S (1988), Hegemony and Strategic Culture: American Power Projection and Alliance Defence Politics, in: *Review of International Studies* (2), <http://www.jstor.org/stable/20097137> (2017. február 14.).
- KOZIRJEV, Andrej (1998), A partnerségi stratégia – és akiknek nem kell, in: Kiss Ilona - TATJANA, Sakleina – KORTUNOV, Andrej (szerk., 1998), *Doktrínák és alternatívák. Az orosz külpolitikai gondolkodás: 1992-1998*, Budapest, Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet, 1998.
- KOZMA, Tamás – PÓTI, László (2016), A posztszovjet térség, in. HÁDA, Béla – N. RÓZSA, Erzsébet: *Regionális tanulmányok*, NKE Szolgáltató Nonprofit Kft., Budapest.
- LANTIS, Jeffrey S. (2002), Strategic Culture and National Security Policy, in: *International Studies Review* (3) <http://www.jstor.org/stable/3186465> (2016. szeptember 22.).
- MORAR, Filon, The Myth of 'Frozen Conflicts'. Transcending Illusive Dilemmas, in: *George C. Marshall Center - European Center for Security Studies. Per Concordiam Magazine*, http://www.marshallcenter.org/MCPUBLICWEB/mcdocs/files/College/F_Publications/perConcordiam/pC_V1N2_en.pdf (2017. február 26.).

- NEUMANN, Iver B (2016), Russia's Europe, 1991–2016: inferiority to superiority, in: *International Affairs* (6) <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/1468-2346.12752/pdf> (2017. április 13.).
- OLÁH, András (2014), A transznysiztriai konfliktus két évtizede és megoldatlanságának okai II., in: *Nemzet és Biztonság* (6) <http://www.nemzetesbiztonsag.hu/letoltes.php?letolt=646> (2017. április 4.).
- POPESCU, Nicu (2005), The EU in Moldova – Settling conflicts in the neighbourhood, in: *EU Institute for Security Studies. Occasional Paper*, https://www.peacepalace-library.nl/ebooks/files/ISS_EU_occ60.pdf (2017. április 5.).
- POUSHTER, Jacob (2015), Key findings from our poll on the Russia-Ukraine conflict, in: *Pew Research Center*, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2015/06/10/key-findings-from-our-poll-on-the-russia-ukraine-conflict/> (2017. április 11.).
- RÁCZ, András (2009), Moldova – a külső függések csapdájában, in: *Nemzet és Biztonság*, http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/racz_andras-moldova___a_kuls___fuggesek_csapdajaban.pdf (2017. március 7.).
- RÁCZ, András (2014), Nem állam az államban – a kelet-ukrajnai szeparatizmusról, in: *Nemzet és Biztonság* (5), <http://www.nemzetesbiztonsag.hu/letoltes.php?letolt=614> (2017. április 1.).
- RÁCZ, András (2016), The frozen conflicts of the EU's Eastern neighbourhood and their impact on the respect of the human rights, in: *European Parliament. Directorate-General for External Policies*, [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/578001/EXPO_STU\(2016\)578001_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/578001/EXPO_STU(2016)578001_EN.pdf) (2017. március 12.).
- ROJANSKY, Matthew (2011), Prospects for Unfreezing Moldova's Frozen Conflict in Transnistria, in: *Carnegie Endowment for International Peace. Congressional Briefing*, http://carnegieendowment.org/files/Rojansky_Transnistria_Briefing.pdf (2017. április 4.).
- RYWIKIN, Michael (2015), Russia: An Adventure to Restore the Empire, in: *American Foreign Policy Interests*, <http://dx.doi.org/10.1080/10803920.2015.1038923> (2016. november 24.).
- STENT, Angela E. (2008), Restoration and Revolution in Putin's Foreign Policy, in: *Europe-Asia Studies* (6), <http://www.jstor.org/stable/20451574> (2017. március 4.).
- SNYDER, Jack L. (1977), The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations, in: *The Rand Corporation*, <http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/reports/2005/R2154.pdf> (2017. február 9.).
- SZ. BÍRÓ, Zoltán (2014), Oroszország és a posztszovjet térség biztonságpolitikája, 1991–2014 (I.), in: *Nemzet és Biztonság*, (3) <http://www.nemzetesbiztonsag.hu/letoltes.php?letolt=552> (2017. március 5.).

- Sz. BÍRÓ, Zoltán (2014^b), Oroszország és a posztszovjet térség biztonságpolitikája, 1991–2014 (II.), in: *Nemzet és Biztonság* (4) <http://www.nemzetesbiztonsag.hu/letoltes.php?letolt=596> (2017. március 5.).
- TRENIN, Dmitri (2014), The Ukraine Crisis and the Resumption of Great-Power Rivalry, in: *Carnegie Moscow Center*, http://carnegieendowment.org/files/ukraine_great_power_rivalry2014.pdf (2017. március 31.).
- TYTARCHUK, Oleksandr – KHYLKO, Maksym (2016), „Ukrainian conflict”: on the edge between hybrid war and hybrid peace, in: *The Forth IOS Annual Conference. “Breaking the Ice of Frozen Conflicts? Understanding Territorial Conflicts in East and Southeast Europe”*, <http://eesri.org/wp-content/uploads/2016/07/2016-07-Frozen-Conflicts-IOs-Regensburg-Tytarchuk-Khylko-EESRI-CP-ENG.pdf> (2017. április 13.).
- VIGÓCZKI Máté (2016), Eurázsiai Gazdasági Unió: Szovjetunió 2.0 vagy Európai Unió 2.0?, in: *Külgügyi és Külgazdasági Intézet, KKI-elemzések*, http://kki.gov.hu/download/9/e9/71000/20_KKI-elemzes_EGU_Vigoczki_20160705%20%5B673015%5D.pdf (2017. április 6.).
- WOLFSCHWENGER, Johann (2014), The Russian Dimension in the Transnistrian Conflict – Possibilities for Conflict Resolution, in: *Russian East-European & Eurasian Studies Centre*, https://static.uni-graz.at/fileadmin/rewi-zentren/Reees/Unser_Angebot/Johann_Wolfschwenger.pdf (2017. április 5.).
- ZEVELEV, Igor (2016), Russian National Identity and Foreign Policy, in: *Center for Strategic & International Studies. A Report of the CSIS Russia and Eurasia Program*, https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/161208_Zevelev-RussianNationalIdentity_Web.pdf (2017. március 7.).
- ZEVELEV, Igor (2016^b), The Russian World in Moscow’s Strategy, in: *Center for Strategic and International Studies. Commentary*, [csis.org /analysis/russian-world-moscows-strategy](http://csis.org/analysis/russian-world-moscows-strategy) (2017. április 3.).

Hullámvasút a politikai szocializációban

Diákmozgalom mint új szintér?

Fényes Csongor

Bevezető

Öt éve annak, hogy lezajlottak azok a magyarországi diák- és hallgatói megmozdulások, melyek a dolgozat témáját adják. Az elemzésben a 2012. és 2013. évi diákmegmozdulások politikai szocializációs hatásait mutatom be a korábbi Hallgatói Hálózat aktivistái körében. Vajon hogy hatott a mozgalomban eltöltött időszak a diáktüntetések szervezők politikai szocializációira és a későbbi politikai szerepvállalásukra? Az elemzésben a mozgalom politikai szocializációs szerepét, valamint a későbbi politikai aktivitásra gyakorolt hatását elemzem.

Elméleti keret

Azt a folyamatot, melynek során a társadalom tagja politikai lénnyé, a politika adott intézményrendszerében való eligazodásra és részvételre képes egyénné válik, politikai szocializációnak nevezzük.¹ A politikai szocializáció a szocializáció szerves része, mely egyszerre zajlik spontán és formális nevelési módon,² szüntelen, állandó szocializációs interakció sorozat,³ mely folyamat eredményeképp az egyén társadalmi-politikai arculata kialakul.⁴ A szocializáció alatt a társadalmi-politikai rendszer szervezeten és intézményesen ad át kész világképet és politikai kultúrát az új generációnak, azért, hogy továbbörökítse bennük magát, és ily módon biztosítsa az állampolgárok lojalitását.⁵ A folyamat alatt

¹ SZABÓ Miklós (2001), A Politikai szocializáció, in: KÉRI László (szerk., 2001), *Societas Politica. Fejezetek a politikai szociológia köréből*, Miskolc, Bíbor Kiadó, 245–266.

² CSÓZIK Rita (2013), Lázadás lángja. Felsőoktatási hallgatók politikához fűződő viszonyrendszere, in: *Felsőoktatási műhely* III.–IV. szám, 31–40. goo.gl/RVLqjz (2016.01.15)

³ SZABÓ Ildikó (2009), A nemzet és a szocializáció, in: *A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006*, Budapest, L'Harmattan.

⁴ SZABÓ M. (2001), 249.

⁵ SZABÓ M. (2001), 249.

a szocializáció alanya megtanulja érvényre juttatni saját és a közössége érdekeit.⁶ Az alany ekkor tematizálja a számára közvetített normákat és értékeket, miközben formálja a saját politikai énképét,⁷ ahol az egyén egyszerre tárgya és alanya a szocializációjának.⁸ Ekkor alakulnak ki az egyén állampolgári sajátosságai (viselkedésformák, politikai preferenciák), továbbá újratermelődik az állampolgári kultúra.⁹ Míg a közvetett szocializáció során a politikai nézeteinket a mindennapi cselekvésekben, tudattalanul tesszük magunkévá, addig a közvetlen során tanult módon szocializálódunk. A politikai identitások kialakításában és azok formálásában formális és az informális szocializációs tényezők egyaránt fontos szerepet töltenek be. A formális tényezők, politikai szocializációs szinterek (iskolarendszerek, pártok) az állampolgári magatartás kialakításában játszanak közre, az informális szocializációs tényezők (pl. dalszövegek) a politikai tanulás „puha” részét alkotják.¹⁰ A két minta általában kiegészíti egymás hatását, de az is előfordulhat, hogy egymás tartalmait keresztezni, semlegesíteni is tudják.¹¹

A politikai szocializáció legjelentősebb közegeiként¹² szokás kiemelni a családot, az iskolát (később a munkahelyet), a kortárs csoportokat és a tömegmédiát.¹³ A szinterek mindegyikére igaz, hogy egyaránt szerepet kapnak az elsődleges (politikai személyiséget formáló) és a másodlagos (politikai kompetenciákat kialakító) szocializációban, továbbá mindegyik szintér közvetít direkt (politikai tartalmú) és indirekt (szerepmintákat biztosított) szocializációs hatásokat.¹⁴ Percheron, Berger és Luckmann felosztása szerint a (politikai) szocializáció primer szintere a család, az ezen túli (iskola, kortárs csoportok) közegeket

⁶ OWEN, Diana (2008), *Political Socialization in the Twenty-first Century: Recommendations for Researchers*. goo.gl/EEXEsu (2016.06.23.)

⁷ CSÓZIK (2013).

⁸ SZABÓ Ildikó (2000), *A pártállam gyermekei*. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról, Budapest, Új Mandátum.

⁹ OWEN (2008).

¹⁰ SZABÓ Ildikó (2013), „Az állampolgári szocializáció nem egy pozitív normafogalom” – interjú Szabó Ildikóval a felsőoktatás állampolgári kultúrát formáló hatásairól, in: *Felsőoktatási műhely* 3.–4. szám, 93–103. goo.gl/TSDnR6 (2016.06.12.)

¹¹ SZABÓ Ildikó (2004), Kollektív identitásminták a politikai szocializációban, in: *Educatio*, IV. szám, 551–566.

¹² Egyes társadalomkutatók több szocializációs szinteret különítenek el egymástól. Erről bővebben lásd: NAGY 2013-as összefoglaló cikkét, illetve SZABÓ Miklós korábban hivatkozott 2001-es tanulmányát.

¹³ CSÁKÓ Mihály (2004), Ifjúság és politika. A politikai szocializációt kutatásról, in: *Educatio*, IV. szám, 535–550.

¹⁴ SZABÓ M. (2001), 252.

a másodlagos szocializációs csatornák közé sorolják.¹⁵ A politikai szocializáció színterei között folyamatos cserélődés zajlik;¹⁶ míg a gyermekkorban a család szocializációs hatása a legjelentősebb, addig az iskolás években annak szerepe fokozatosan visszarul, helyébe az iskolai és a kortárs csoportok lépnek be az egyének politikai énképének formálásába.

A politikai identitások kialakításában, tanításában és annak továbbörökítésében a kulcsszerepet a család és az iskola tölti be.¹⁷ A legtartósabb és legmeghatározóbb szocializációs hatások közvetítője a család; az ebben a közegeben ért hatások egészen kis gyermekkortól (4 év alatt) jelentős szerepet játszanak az alany politikai szocializációjában. A gyermek itt találkozik először a hatalommal, tekintéllyel és a hierarchia jelenségeivel.¹⁸ A család legjelentősebb politikai szocializációs hatása a tekintéllyel kapcsolatos attitűdök alakításában van; a családi vitákban és döntésekben való részvétel lehetősége erősítheti a gyermekek politikai érzékenységét és részvételét a későbbi politikai aktivitásában.¹⁹ Már a nyolcvanas években végzett hazai kutatások is azt állapították meg, hogy a magyar családok lemondtak arról, hogy közvetlenül szerepet játsszanak a gyermekeik politikai nézeteinek alakításában,²⁰ az utóbbi bő három évtizedben a magyar családok hártják a politikai szocializációs szerepüket,²¹ a primer szintén megvalósuló politikai szocializáció így csak részleges, vagy teljesen elmarad azon magyar állampolgárok körében, akik Y- generáció tagjai (mai 15-34 évesek)²² közé tartoznak.

¹⁵ PERCHERON, Annick (1999), Durkheim és a kultúra antropológia öröksége, in: SZABÓ Ildikó – CSÁKÓ Mihály (szerk., 1999), *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából*, Budapest, Új Mandátum, 44–57 és BERGER, Peter L.–LUCKMANN, Thomas (1998), *A társadalom mint szubjektív valóság*, Budapest, József Műhely Kiadó, Budapest, 181–203.

¹⁶ SOMLAI Péter (1997), *Szocializáció. A kulturális átörökítés és társadalmi beilleszkedés folyamata*, Budapest, Corvina.

¹⁷ OWEN (2008), MURÁNYI István (2004), *Fiatalok vallásos szocializációja és előítéletessége* in: *Educatio*, IV. szám, 583–593.

¹⁸ SZABÓ M. (2001), 252.

¹⁹ ALMOND, Gabriel A. – POWELL, Bingham J. Jr.– STRØM, Kaare – DALTON, Russell J. (2006), *Összehasonlító politológia*, Budapest, Osiris. és BAUER Béla – PILLÓK Péter – RUFF Tamás – SZABÓ Andrea – SZANYI F. Eleonóra – SZÉKELY Levente (2017), *Közösség és politika*, in: SZÉKELY Levente – SZABÓ Andrea (szerk., 2017) *Magyar Ifjúságkutatás 2016. Az ifjúságkutatás első eredményei. Ezek a mai fiatalok!*, Budapest, Új Nemzedék Központ Nonprofit Kft., 66–84. Online elérhetőség: goo.gl/SPB4tr (2017.02.14.)

²⁰ DÖGEI Ilona (1988), *A család szerepe a politikai szocializáció szempontjából a hazai szakirodalom tükrében*, in: KÉRI László (szerk., 1988), *Hazai politikai szocializációs folyamatok*, Budapest, Társadalomtudományi Intézet, 12–35.

²¹ CSÁKÓ (2004), 543.

²² A nemzetközi szakirodalom Y-generáció alatt az 1980 és 2000 között születetteket érti.

A gyermekek az iskola színtéren ismerkednek meg a politikai rendszer alapvető intézményeivel, fogalmaival, az iskola lényegében valóságos politikai tapasztalatokkal gazdagítja a szocializáció alanyát.²³ A hazai kutatások eredményei arra mutatnak rá, hogy az iskola szocializációs hatása szintén gyengült az elmúlt három évtized során.²⁴ Csákó szerint az iskolák depolitizálásának félreértelmezése miatt²⁵ a szerepük a formális politikai szocializációban radikálisan visszaszorult, aminek a demokráciára nevelés tekintetében súlyos következményei lehetnek.²⁶ Az oktatási rendszernek nem prioritása, hogy önálló és kritikus gondolkodásra nevelje a '89-es rendszerváltozás után felnőtteket.²⁷ Az állampolgári nevelés hiányából és a kritikai gondolkodásra való nevelés elmaradásából következően,²⁸ demokráciadeficit van kialakulóban a magyar fiatalok körében.²⁹ A 90-es évek végétől kezdődően a felsőoktatási intézmények termein belül politikai diskurzust folytatni nem kívánatos dolog. Ennek következménye, hogy az ugyanazon szemináriumra járó diáktársak és az oktatók nem tudnak az órákon közös párbeszédet folytatni közéleti és politikai kérdésekről,³⁰ a „vita” így átkerül (ha egyáltalán átkerül) más, alternatív terekbe.³¹ A formális érdekképviselet középiskolás és felsőoktatásban működő intézményei (diákönkormányzat, hallgatói önkormányzat) csak kevesek számára vonzóak,³² politikai szocializációs szerepük marginális, a szervezetek megítélése sem túl kedvező.³³ A '89-es rendszerváltozás után a formális intézmények kevéssé képesek alakítani az új nemzedékek világképét

²³ SZABÓ M. (2001), 253–254.

²⁴ CSÁKÓ (2004), 544–545.

²⁵ A pártokat és azok szervezeteit a '90-es évek elejétől kezdve kitiltották az iskolákból.

²⁶ CSÁKÓ (2004), 547.

²⁷ NAVRATIL Szonja (2016), *Az egyetem szerepe a demokratikus szocializációban*. goo.gl/LkASFy (2017.02.24.)

²⁸ CSÖZIK Rita (2012), Átalakult lázadás. A magyar egyetemisták és főiskolások politikai szocializációjának változása, in: SZABÓ Andrea (szerk., 2012), *Racionálisan lázadó hallgatók, 2012. Apátia–radikalizmus–posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében I.*, Szeged, Belvedere Meridionale, 45–64. goo.gl/RVLqjz (2014.04.03)

²⁹ CSÁKÓ (2004).

³⁰ JANCsÁK Csaba – KREKÓ Péter – KUCSERA Tamás Gergely – SZABÓ Andrea (2013), Hallgatók politikai szocializációja. Szakértői kerekasztal beszélgetés, in: *Felsőoktatási műhely* 3.–4. szám, 13–29. goo.gl/oQRmot (2015.05.22.)

³¹ Ilyen terek lehetnek virtuálisak (facebook csoportok), vagy akár a (rom)kocsmák világa.

³² Erről bővebben lásd: CSÁKÓ (2011, 2017) és az *Ifjúság és társadalom* kutatássorozat eredményeit.

³³ Erről bővebben lásd: NYÜSTI Szilvia (2012), Az egyetem megHÖKkentő állampolgársága, in: DUSA Ágnes Réka – KOVÁCS Klára – MÁRKUS Zsuzsanna – NYÜSTI Szilvia – SÓRÉS Anett (szerk., 2012), *Egyetemi élethelyzetek. Ifjúságszociológiai tanulmányok I.*, Debreceni Egyetemi Kiadó, 219–246.

és a politikai szocializációját.³⁴ Egyes kutatók arra mutatnak rá, hogy – a két legfontosabb szocializációs színtér helyett – újabb (in)formális szocializációs szinterek lépnek be és fejtenek ki szocializációs hatást a fiatalabb generációk politikai világgépének formálására.³⁵ Hiába volt lehetőség a demokratikus politikai szocializációs modell kialakulására, a rendszerváltozást követően az csupán szelektíven valósult meg. A „fragmentált”³⁶ és a „vegyes (*mixed*)” modellek szerint,³⁷ a család és a formális szinterek (iskola, civil szervezetek) hatása lecsökkent a ’89 után felnőtt csoportok politikai szocializációjában, továbbá arra is felhívják a figyelmet, hogy a szinterek között esetleges, szaggatott és gyenge a kapcsolat. A modellek szerint a(z) (új)média és a kortárs csoportok szerepe a domináns a ’89 óta felnőtt generáció politikai szocializációjában.³⁸ A szinterek sorrendje is átrendeződött az utóbbi évtizedekben Magyarországon; míg a korábbi kulcsfontosságú szinterek közül a politikai mozgalmak és az iskolarendszerek szerepe drámai módon lecsökkent, addig a tömegkommunikációs eszközök (internet, televízió) szerepe felértékelődött az egyének politikai szocializációjában, továbbá megjelentek olyan régi-új szereplők (egyházak, magánszféra és a szabadidős tevékenységek), melyek mind-mind nagyobb szerepet töltenek be az egyének politikai szocializációjában.³⁹ A kortárs csoportoknak az életkor előrehaladtával egyre fontosabb politikai szocializációs szerepük. Az itt ért hatások, benyomások akár semlegesíteni, módosítani is tudják azokat a korábban megtanult politikai magatartási mintázatokat és a hozzájuk tartozó szerepeket, melyeket az egyén a korábbi politikai szocializációja során elsajátított. A kortárs csoportok már nem tekintély-alapúak és hierarchikusak (mint a családban és az iskolában), hanem egymással egyenlő státuszú egyének formális vagy informális közössége.⁴⁰

Nagy megállapítása szerint megjelenik egy harmadik szocializációs színtér is, amit szabadidős tevékenységeknek nevez.⁴¹ A szerző ugyan explicite nem mondja ki, lényegében a kortárs csoportok tagjai által közvetített politikai

³⁴ SZABÓ I. (2004), 556–557.

³⁵ SZABÓ I. (2009), 30.

³⁶ SZABÓ I. (2006), 367.

³⁷ BOGNÁR Adrienn – SZABÓ Andrea (2017), Politikai szocializációs modellek Magyarországon, 1990–2016, in: SZABÓ Andrea – OROSS Dániel (szerk., 2017), *Csendesek vagy lázadók? – A hallgatók politikai orientációi Magyarországon (2011–2015)*. Szeged–Budapest, Belvedere Meridionale és MTA TK PTI, 14–30.

³⁸ BOGNÁR – SZABÓ A. (2017), 20.

³⁹ KÉRI (1998), 208–209, továbbá BOGNÁR–SZABÓ A. (2017).

⁴⁰ SZABÓ M. (2001), 254.

⁴¹ NAGY Ádám (2013), Szocializációs közegek, in: *Replika* 83. szám, 95–108.

szocializációs hatások meglétéről és annak fontosságáról ír. Napjainkban valójában csak találgathatunk arról, hogy milyen új szereplők kerültek be a politikai szocializációs mechanizmusok közé. A kérdés megválaszolását nehezíti, hogy Magyarországon az '89-es rendszerváltozás óta a legtöbb témában született kutatás – állami támogatások híján – legtöbbször regionális színterre szorult,⁴² melyek nem bírnak országos reprezentativitással. Továbbra is megválaszolatlan kérdés, hogy mely közegek, s milyen politikai szocializációs hatással bírnak az új generáció tagjai között.

Politikai aktivitás a fiatal magyarok körében

A politikai érdeklődéssel foglalkozó kutatások eredményei szerint a magyar fiatalok (15-29 évesek) körében alacsony a politikai érdeklődés, a politikai cselekvésre való hajlandóság elenyésző,⁴³ tartósan alacsony szinten mozog,⁴⁴ eseti jellegű.⁴⁵ A '89 után felnőttek elégedetlenek a rendszerváltozás után kiépített demokrácia működésével, a politikai életet sokszor átláthatatlannak, befolyásolhatatlannak ítélik meg,⁴⁶ melytől távolságot tartanak.⁴⁷ Egy nemzetközi ifjúságkutatás 2016-os adatai szerint az Y-generáció (15-34 évesek) 45 százaléka egyáltalán nem bízik az általuk (is) megválasztott politikusokban s csupán 4 % mondta azt, hogy bízik bennük.⁴⁸ A politikával kapcsolatos érdeklődés 2016-ban 2,03-at mutatott (a skála 1-től 5-ig terjed, ahol az egyes érték jelenti, hogy egyáltalán nem érdeklődik, az ötös pedig, hogy a nagyon érdeklődik a politika iránt), mely továbbra is alacsonynak mondható. A nagymintás Magyar Ifjúság Kutatás adatai szerint a fiatalok megközelítőleg felét egyáltalán, 20 százalékát pedig alig érdekli a politika.⁴⁹ A Millennial Dialogue

⁴² Így például *Campus-lét a Debrecen Egyetemen* című tanulmánykötet.

⁴³ SZABÓ Ildikó – ÖRKÉNY Antall (1998), *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest, Minoritás Alapítvány.

⁴⁴ GAZSÓ Ferenc – LAKI László (2004), *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, Napvilág.

⁴⁵ OROSS Dániel (2013), Társadalmi közérzet, politikához való viszony, in: Székely Levente (szerk., 2013), *Magyar Ifjúság 2012 tanulmánykötet*. Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 283–315. goo.gl/A4fQWM (2016.03.23.)

⁴⁶ SZABÓ Andrea – KERN Tamás (2011), A magyar fiatalok politikai aktivitása, in: *Arctalan (?) nemzedék. Ifjúság 2000–2010*. Budapest, Nemzeti család- és Szociálpolitikai Intézet, 37–80.

⁴⁷ CSÖZIK (2013).

⁴⁸ KADLÓT Tibor (2016), *Az Y-generáció politikai értékrendje Magyarországon és a régióban. A Millennial Dialogue nemzetközi ifjúságkutatás magyar eredményei regionális összehasonlításban*. Budapest, Policy Solutions. goo.gl/oAuH1X (2017.03.02.)

⁴⁹ BAUER et al. (2017).

magyarországi eredményei szerint⁵⁰ a fiatal válaszadók csupán 6 százaléka érdeklődik nagyon a politikai témák iránt.⁵¹ A közéleti és politikai érdeklődés a kor⁵² és a képzési szint emelkedésével párhuzamosan nő.⁵³ Míg a választási kort be nem töltők között kevesebb, mint az ötöde érdeklődik, addig a 30 év körüliek harmada érdeklődik politikai témák iránt.⁵⁴

Hasonló eredményre jutott a felsőoktatásban tanulókat vizsgáló Aktív Fiatalok Magyarországon (AFM) Kutatócsoport is. Az AFM 2015-ös eredményei szerint a felsőoktatásban résztvevő fiatalok közéleti és politikai aktivitása magasabb, mint kortársaiké,⁵⁵ a kutatócsoport ugyanakkor megjegyzi, hogy a politikai érdeklődésük – a korábban mért 3,1 átlagpontról – 2,7-re esett vissza 2015-re.⁵⁶ Ami a közéleti érdeklődést illeti, valamivel magasabb számot rögzítettek a felsőoktatásban tanulók körében, 2,82 átlagpont körüli az érték.⁵⁷ A fiatalok és a felsőoktatásban tanulók tartózkodnak a tartós elköteleződést jelentő tagsági viszonyoktól, elutasítóak a politikai részvételi formákkal és érdekérvényesítési lehetőségekkel szemben.⁵⁸ A magyar fiatalok negyede kapcsolódott szervezethez 2016-ban;⁵⁹ pártpolitikai kötődés minimális (1-2% körüli) szinten mozog a körükben, 5 százalékuk kapcsolódik lazább (filmklub, mozgalom) közösségekhez.⁶⁰ A szervezeti kötődésre jelentős hatással van a társadalmi osztályhelyzet. A vidéki, magas iskolai végzettségű, jó státuszú szülők magasan iskolázott gyermekeinél magasabb szervezeti kötődés regisztrálható.⁶¹

⁵⁰ Megjegyezendő, hogy a vizsgálatban a 15–34 év közöttieket értették a fiatalok alatt, így a felső korhatár 5 évvel meghaladja a nagymintás ifjúsági kutatásokét. A kutatási eredmények közötti eltérések ebből is származhatnak.

⁵¹ KADLÓT (2016), 22–23.

⁵² KADLÓT (2016), 23.

⁵³ SZABÓ Andrea (2015), *Egyetemisták és főiskolások Magyarországon, 2015*. GYIMESI Péter (olvaszószerkesztő, 2015) Szeged, Kiadta: Belverde Meridionale. goo.gl/4pnBZD (2016.08.12.)

⁵⁴ KADLÓT (2016), 23.

⁵⁵ Az AFM közéleti kérdések iránti 2013-as hullámban mért 3,7 pontos skálaérték 2015-re 3,5-re csökkent.

⁵⁶ Az érdeklődésben regisztrált változás magyarázható a kutatás módszertani újításával is; míg korábban online platformos történt a válaszadás, addig a legújabb adatfelvételi hullámban személyes módon zajlott a vizsgálat.

⁵⁷ SZABÓ A. (2015).

⁵⁸ SZABÓ A. – KERN (2011), 70.

⁵⁹ A Magyar Ifjúság Kutatás 2016 során 17 (korábban 20) szervezettípushoz való kötődést vizsgált.

⁶⁰ BAUER et al. (2017).

⁶¹ BAUER et al. (2017).

A felsőoktatásban tanulók a nem közéleti szervezeteket (szakkollégiumok, sport- és kulturális szervezetek) és lazább kötődési formákat preferálják, azokban továbbra is aktívak.⁶² A felsőoktatásba járók fogékonyabbak a politikai tiltakozói formákra, mint kortársaik. A direkt részvételi – kis erőforrás-igényű, kevés egyéni kockázattal és bevonódással járó – tiltakozói formák (petíció aláírás) voltak a legnépszerűbbek a körükben. Direkt tiltakozói formákban, így tüntetéseken a válaszadók 20 százaléka vett részt 2015-ben.⁶³

Olyan ifjúsági társadalom képe tárul elénk, mely töredezett, dezintegrált.⁶⁴ A fiatal állampolgárok kivonulnak a szervezett politikai társadalom közösségéből, csendesesen⁶⁵ figyelik a politikai eseményeket, semmint hogy részt vennének bennük.⁶⁶ Ebben a csöppet sem kedvező politikai légkörben alkalomadtán mégis megjelennek olyan alulról építkező, minden pártkötődést mellőző politikai szereplők, melyek képesek felbolygatni az érdekérvényesítés állóvízét és a magyar belpolitikát.

Röviden a Hallgatói Hálózatról

Hazánkban, 1995-ben a Bokros-csomag bevezetésekor és 2006-ban szerveztek tüntetést a diákok jogaik védelmében és a felsőoktatás piacosítása ellenében.⁶⁷ A Hallgatói Hálózat (HaHa) is ekkor (2006-ban) szerveződött meg először. A kétezres évek közepétől kezdve Európa szerte fellángoltak a diáktüntetések, a mozgolódások hátterében az európai oktatást egységesíteni kívánó Bologna-rendszer elleni tiltakozások álltak, a magyar diákmozgalom is e hullámhoz sorolandó.⁶⁸ Napjaink diákmozgalmai a tanuláshoz való jog fiskális alapú korlátozása, az egyetemi autonómia sértése és az oktatási intézmények

⁶² GERŐ Márton – SUSÁNSZKY Pál (2014), Hallgatói mozgalmak és felsőoktatási politika, in: *Educatio*, XXIII. évf. 1. sz. /Mérleg, 2010–2014/, 121–132. goo.gl/EhxEM3 (2016.02.20.)

⁶³ SZABÓ A. (2015).

⁶⁴ SZABÓ A. – KERN (2011), 73.

⁶⁵ SZÉKELY Levente (2017), Digitális részvételi kultúra–aktív és csendes új generáció, in: SZABÓ Andrea – OROSS Dániel (szerk., 2017) *Csendesek vagy lázadók? – A hallgatók politikai orientációi Magyarországon (2011–2015)* Kiadta a Belvedere Meridionale és az MTA TK PTI, Szeged–Budapest, 35–49.

⁶⁶ OROSS (2013), 308–309.

⁶⁷ ARATÓ Ferenc – TAKÁCS Bálint – RESTÁS Péter – BIGAZZI Sára – SERDÜLT Sára, (2014), *Párbeszédhiány és kettős kommunikáció. Diákmozgalom 2012–2013 fordulóján.* Publikálatlan kézirat. goo.gl/reMrbu (2015.01.11.)

⁶⁸ MIKECZ Dániel (2013), Az egyetemfoglalás, mint akcióforma és felszabadított tér, in: *Replika* 84. szám, 103–114.

finanszírozásának csökkentése ellen tiltakoznak.⁶⁹ A magyarországi hallgatók érdekképviselőinek mezejét 2011-ig a Hallgatói Önkormányzatok Országos Konferenciája (HÖÖK) uralta, ekkor azonban új „kihívóra” akadt. A HaHa újraalakulásának egyik oka éppen a HÖÖK-kal való elégedetlenség volt.⁷⁰ A 2012-es év kulcsfontosságú a diákmegmozdulások szempontjából,⁷¹ melyek szerkezetükben,⁷² profiljukban, döntéshozói (bázisdemokratikus) eljárásukban⁷³ merőben mások, mint amit addig a HÖÖK közvetített. A HaHa-ra jellemző volt az informális hálózatosodás, a döntéshozatali eljárás a személyes (moderált fórumok) és az online fórumokon való részvételen alapult,⁷⁴ mely a „HaHa identitásképzésének kulcselemélt jelentette.”⁷⁵

A hálózat aktivistái először a 2012. évi Educatio kiállításon hallatták hangjukat,⁷⁶ majd az azt követő félévben több apró akciót szerveztek.⁷⁷ 2012 nyarán megalakult a *Sztrájk* csoport, melynek célja egy általános oktatási sztrájk megszervezése volt. A későbbi egyetemfoglalás gondolata 2012 novemberében fogalmazódott meg a szervezőkben, miután megnézték a *Blokád* című dokumentumfilmet, mely a zágrábi egyetem bölcsészkarának elfoglalásáról szól.⁷⁸ A kormányzat 2012 decemberében ismételten csökkentette az állami ösztöndíjas helyek számát, ennek hatására előbb a HÖÖK és a HaHa egymástól függetlenül, majd közösen lépett tiltakozásba. A HaHa 2012. december 10-re Hallgatói

⁶⁹ ARATÓ et. al (2014).

⁷⁰ GERŐ Márton (2013), El kéne foglalni valamit... Az Occupy Wall Street és a magyarországi hallgatói mozgalmak, in: KRASZTEV Péter – VAN TIL, Jon (szerk., 2013) *Tarka ellenállás: Kézikönyv rebelliseknek és békésekknek*, Budapest, Napvilág Kiadó Kft., 306–351.

⁷¹ Bővebben lásd: ÉBER Márk Áron (2018), A jéghegy csúcsa. Középosztályi tiltakozások a 2010 utáni Magyarországon globális összefüggésben – a Hallgatói Hálózat példáján, in ANTAL Attila (szerk., 2018), *Mozgalmi társadalom*. Budapest: Noran Libro, 2018. (Megjelenés előtt.) rendkívül részletes leírását a HaHa akcióiról.

⁷² Szerveződési- és működési elvük nagyban hasonlított a kortárs dél-európai (Los Indignados) és észak-amerikai (Occupy) mozgalmakra.

⁷³ ÉBER (2018).

⁷⁴ ÉBER (2018).

⁷⁵ SZABÓ Andrea – OROSS Dániel (2017), Társadalmi mozgalom-e az országos hallgatói képviselet?, in: *Educatio* 26. Évfolyam, I. Szám, 15–25. goo.gl/hg9rxp (2017.12.21.)

⁷⁶ Bővebben lásd: az eduline.hu cikkét. <http://tinyurl.hu/XQ4E/> (2015.09.12)

⁷⁷ Például az „Utolsó nyílt nap” nevű február 15. tüntetés, ELTE BTK egy termének az elfoglalása 2012. február 22-én, 2012 márciusában az aktivistas egy kis csoportja ülősztrájkot szervezett SOTE rektori hivatalának irodájában.

⁷⁸ GERŐ (2013), 324.

Fórumot hívott össze,⁷⁹ ahol az összegyűlteket elfogadták azt a 6 pontot,⁸⁰ amelyek a további tiltakozások követeléseit képezték. 2012/13 fordulóján – szinte napi rendszerességgel – utcai demonstrációk szerveződtek⁸¹ az ország számos egyetemvárosában (pl.: Pécs, Szeged, Debrecen), melyekhez más érdekképviselettel foglalkozó csoportok is csatlakoztak.⁸² Időközben 2012 decemberében megalakult az Országos Felsőoktatási Fórum (OFF),⁸³ mellyel a kormány rövidesen, 2013 januárjában egyezségeket kötött.⁸⁴ A HaHa ezt nem tartotta átfogó reformnak és tovább folytatatta a tiltakozást. 2013 januárjában ismét fórumot tartottak, ahol a jelenlévők ultimátumot adtak a kormánynak: amennyiben nem történik jelentős előrelépés a követeléseik teljesítésében, úgy országos szintű tiltakozói akciót indítanak.⁸⁵ Ezzel párhuzamosan a hallgatói szerződés intézményét alaptörvénybe foglalná a kormány, innentől tehát az alkotmánymódosítások is témáját képezték a diákmozgalomnak.⁸⁶ A kormány továbbra sem hallgatta meg a HaHa követeléseit, így, az ultimátum lejártá után, a hálózat újra demonstrációt szervezett, melynek végén a demonstráló tömeg elfoglalta az ELTE BTK kiskörúti három előadótermét. A foglalásban résztvevő diákok 2013. február 11. és március 26. között okkupálták⁸⁷ az ELTE BTK „A” épületének 047-es nagyelőadóját. A korábbi „csípős” akciók hangulata ekkor lejjebb hagyott: az utcai megmozdulások helyébe mindennapi fórumozások, egyeztetések léptek. A mozgalom tagjai ezúttal más, békésebb jellegű, nyomásgyakorlási módszert választottak. Ez a gyakorlat kapta az ülősztrájk (*sit-in*) nevet, amelynek lényege, hogy a tiltakozó passzív fizikai jelenlétével okoz zavart egy intézmény, szervezet működésében, vagy egyenesen megbénítja azt.⁸⁸ Az egyetemfoglalás ideje alatt

⁷⁹ Az aznapi fórumról és az azt követő eseményekről bővebben lásd: a 24.hu cikkét <http://tinyurl.hu/0Gdy/> (2015.01.22.)

⁸⁰ A követelési pontokról bővebben lásd: ÉBER (2018).

⁸¹ SUSÁNSZKY – GERŐ (2014) továbbá ÉBER (2018).

⁸² Például Oktatói Hálózat, Középiskolások Hálózata, vagy a szegedi Mierthallgatók akkori egyetemistákból álló csoportosulása.

⁸³ Ezen szervből kimaradt a Hallgató Hálózat.

⁸⁴ Egységesen 240 pontra viszik le a minimum ponthatárt, továbbá kikötik, hogy azon a 16 szakon is lesznek államilag támogatott férőhelyek, amelyeket korábban a kormány nem támogatott.

⁸⁵ GERŐ (2013), 326.

⁸⁶ ARATÓ et al. (2014).

⁸⁷ FÉNYES Csongor (2015): Mozgolódás, tüntetés, foglalás. A budapesti egyetemfoglalás felépítése és működése, in: *Kötetlen. Az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium tanulmánykötete*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó Kft., 63–96. Online elérhetőség: goo.gl/pD6WwV (2016.02.17.)

⁸⁸ MIKECZ (2013), 103.

a foglalkók „beszorultak” a nagyelődő falai közé. Az aktivisták 2013. március 26-án hagyták el az elfoglalt előadót, miután megegyeztek az egyetem vezetőségével. A HaHa-hoz csatlakozók, és az egyetemfoglalásba bekapcsolódó diákok, ill. más aktivista csoportok tagjai⁸⁹ 2013. március 7-én „megostromolták”⁹⁰ a Fidesz Lendvay utcai székházát. A HaHa és az egyetemfoglalók innentől részt vettek az alaptörvény negyedik módosítása ellen tiltakozó, 2013. tavaszán történő civil megmozdulásokban. Az alaptörvény módosítását végül a képviselőház megszavazta, mely többek között rögzítette a magyar állami ösztöndíjas főiskolások és egyetemisták kötelező magyarországi munkavállalásának alapelveit is.⁹¹ A hálózatból közben lassan elszivárogtak a mozgalmárok, a HaHa 2013 nyarára gyakorlatilag darabokra hullott. Hiába vannak „újjaélesztési” kísérletek,⁹² ezek ez idáig sikertelennek bizonyultak. Hogy hova tűntek a korábbi mozgalmárok, arra még a későbbiekben visszatérek.

Viszágálati kérdés

Az elemzésben arra keresem a választ, hogy a HaHa tagjainak politikai szocializációs útjaiban vajon volt-e bármiféle hatása a diákmozgalomban eltöltött időszaknak. Azt feltételezem, hogy az ebben az időszakban ért benyomások, tapasztalatok, élmények valamelyest befolyásolták a korábbi HaHa-sok politikai szocializációját. Tehát a továbbiakban csupán⁹³ a diákmozgalom politikai szocializációs hatásait tárom fel; ebben egyaránt rámutatok a mozgalom pozitív és negatív politikai szocializációs hozadékaira. A diákmozgalom hatásával azért is fontos külön foglalkozni, mert ezen mozgalmi közegben, szintéren ért szocializációs mechanizmusok azok, melyek a korábbi HaHa aktivistákat, politikai értelemben, aktívabbá, szocializációs értelemben pedig tudatosabb állampolgárokká tettek, mint a kortársaikat. Az elemzésben a diákmozgalom politikai szocializációban játszott szerepét a szabadidős tevékenységek szocializációs hatásai közé sorolom, és amellet érvelek, hogy az itt ért hatások rövidtávon aktivizálták, hosszabb távon viszont demobilizálták a korábbi tagokat. Az elemzés

⁸⁹ Például a Város Mindenkié (AVM) azon aktivistái, akik szolidaritást vállaltak és bekapcsolódtak a foglalásba.

⁹⁰ Bővebben lásd: Az index.hu beszámolóját az eseményekről. <http://tinyurl.hu/wMmr/> (2017.03.11.)

⁹¹ Bővebben lásd: az eduline.hu cikkét. <http://tinyurl.hu/AdmU/> (2017.02.04.)

⁹² A rögzített interjúk alapján.

⁹³ Terjedelmi korlátok miatt az egyéb szocializációs közegek (pl.: család, iskola) hatásaival jelen elemzésben nem foglalkozom.

célja ezen felül, hogy a mozgalom közeg által közvetített hatásokat elhelyezze a formális és a nem formális politikai szocializációs hatások között.

Alkalmazott módszerek

Az adatgyűjtési időszakokban félig strukturált,⁹⁴ irányított beszélgetéseket⁹⁵ rögzítettem a korábbi mozgalmárokkal. Összesen 32 megkérdeztem volt; 26 egyénit, egy páros interjút és egy fókuszcsoporthoz beszélgetést készítettem. A kérdéseket – Kvale nyomán⁹⁶ – nem szigorúan strukturált, és nem is teljesen „non-direktív” formában tettem fel, az interjúk fókuszában az alanyok eddigi⁹⁷ politikai szocializációja és állt.⁹⁸ Ahogy arra több kutatás rámutatott,⁹⁹ a diák-tüntető korösszetételüket, lakóhelyüket, iskolázottságukat tekintve vékony szeletét képviselik a magyar társadalomnak. Az interjúalanyok – ahogy a korábbi HaHa tagok¹⁰⁰ – húszas éveikben járó, fővárosban élő, középosztálybeli, társadalom, pedagógia vagy bölcsésztudományokat hallgatók, vagy ezeken a szakokon már diplomát szerző személyek. A megkérdezettek a HaHa szervezői csapatához, az ún. maghoz¹⁰¹ (vagyis a legaktívabb tagokhoz) tartoztak. Az alanyok kiválasztási módját hólabda módszerrel végeztem,¹⁰² így azokat

⁹⁴ KVALE szerint a félig strukturált interjú se nem nyílt párbeszéd, se nem alaposan kidolgozott kérdőív KVALE (2005), 39.

⁹⁵ HOLSTEIN, A. James – GURDBRIM, Jaber F (2013), „Az aktív interjúkészítés” (Gócs Anna fordítása), in: BODOR Péter (szerk., 2013), *Szavak, képek, jelentés*. Budapest, L'Harmattan, 117–138.

⁹⁶ KVALE, Steinar (2005), *Az interjú. Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba*. Budapest, Jósöveg Műhely.

⁹⁷ Itt meg kell jegyeznem, hogy az interjúk vezérfonalában több kérdés irányult a korábbi (politikai) szocializációs szintek felé, így például a családi, iskolai szocializációs élmények is előkerültek.

⁹⁸ Az interjúk csak azon részeit használtam fel a továbbiakban, ahol a mozgalomban ért hatásokról és a mozgalom óta eltelt időszakról beszéltek az alanyok. A korábbi szocializációs közegekben ért hatásokat és azoknak értelmezését más elemzésekben – mindenekelőtt Tudományos Diákköri Dolgozatokban – értelmeztem.

⁹⁹ GERŐ – SUSÁNSZKY (2014), továbbá KÁLMÁN Attila (2013), „Hálózati tőke és bázisdemokrácia”. *A Hallgatói Hálózat és rejtett hálózatai*. Publikálatlan kézirat.

¹⁰⁰ SZABÓ A. – OROSS (2017), 21.

¹⁰¹ SUSÁNSZKY Pál – GERŐ Márton (2014); A Hallgatói Hálózat (HaHa) mobilizációs jellemzői, in: SZABÓ Andrea (szerk., 2014) *Racionálisan lázadó hallgatók II. Apátia – radikalizmus – posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében*. Budapest–Szeged, Belvedere Meridionale – MTA TK PTI, 135–151. A szerzők egymástól elkülönítették a szemlélődőket, a vonulókat, a követőket és az ún. magot.

¹⁰² BABBIE, Earl (2003), *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. KENDE Gábor – SZAITZ

a személyeket is elértem, akik eddig „perifériára szorultak”, akiket korábban nem értek el a téma kutatói.¹⁰³ A meginterjúvoltak között egyaránt megtalálhatóak a mozgalom korábbi „arcai”, koordinátorai, továbbá azok a kevésbé látott figurák, akik a mozgalom szervezése közben a háttérmunkákat végezték. Az alanyok 60 százaléka férfi, 40 százaléka nő. A megkérdezettek anonimitása érdekében az interjúalanyokra úgy hivatkozom, mint alany1–31.

A diákmozgalom mint politikai szocializációs színtér

A HaHa tagjai, elmondásuk szerint, középiskolás éveikben – köszönhetően a családi szocializációnak – fogékonyabbak voltak politikai témákra, mint a kortársaik. Diákönkormányzatokban vagy más formális alapon szerveződő, érdekérvényesítést ellátó szerveződésekben ekkor kevesen vettek részt, az első jelentős politikai szerveződés, amihez csatlakoztak a Hallgatói Hálózat volt. A legtöbben a HaHa felfutásakor – 2012-2013 fordulóján – csatlakoztak, s nagyjából a mozgalom végéig aktív tagok maradtak. Mozgalmi tevékenységekkel (operatív munka, országos hálózatépítés, tiltakozások megszervezése, végrehajtása) töltötték el ekkoriban mindennapjaikat a mozgalmárok. Az interjúk alapján a diákmozgalom roppantul erős közösségi és demokratikus élményt adott a résztvevőknek. Ez az élmény jelentkezhett utcai tiltakozó megmozdulásokban való részvételkor, közös fórumozásban, a döntések meghozatalában.

„Közösségi élmény, ki lehet állni a véleményünkért (...) jó érzés volt, hogy együtt megyünk, hallatjuk a hangunkat. Tetszett ez a bázisdemokratikus, decentralizációs szellemiség.” (alany11)

„Az élmény volt az, ami elindított, hogy hogyan kell a saját személyiségedet, politikai véleményedet felvállalni.” (alany12)

„Az élmény (...) azt éreztem, hogy oda kell mennem, dolgom van, be lehetett vonódni.” (alany8)

Ezt az élményt az újfajta tiltakozói megmozdulások (terek foglalása, villámcsődületek) mellett a HaHa bázisdemokratikus, alulról szerveződő, mindenki bevonását célzó működés módja adta. A gyűléseken, fórumokon olyan szerveződési- és működési formával (a bázisdemokrácia) ismerkedtek meg, amely ábrázolta az addigi politikai kultúrájukat. A szélesebb részvételre való törekvés,

Mariann (ford., 2003), Hatodik, átdolgozott kiadás. Budapest, Balassi Kiadó.

¹⁰³ Sokszorosan visszatérő probléma volt, hogy azért nem adtak többen interjút, mert a korábban már két-három kutatóval is beszéltek a témáról, így mondhatni „túlkutatottak” váltak.

a hierarchia minimalizálása, a közösségi szerveződésben való hit, az alulról építkezés, mind olyan elérni és gyakorolni kívánt működési módként jelent meg, mely merőben eltér – az általuk sokszor kritizált – a képviseleti demokráciától.

„Először találkoztam a bázisdemokráciával (...) a szerveződés úgy oldható meg, hogy ne legyenek hatalmi pozíciók (...) visszaadta abban a hitemet, hogy lehet más a politika.” (alany6)

„Éreztem, hogy a része vagyok. Úgy mentek a tüntetések, hogy közben szavaztunk és megbeszéltük közösen, hogy mi a következő lépés.” (alany23)

Szabadabb, szigorú szervezeti kötöttségeket mellőző mozgalom jött létre, ami azoknak a politikailag aktív diákoknak is vonzó volt, akik eddig nem találták meg a politikai otthonukat korábban a kari HÖK-ben, vagy a pártok által uralt politikai mezőben. A mozgalomban rövid ideig politikai otthonra leltek, ahol – politikai értelemben – kiteljesedhettek. A mozgalom közössége és a szellemisége gyorsan beszippantotta a politikai és közéleti témákra fogékony akkori diákokat.

„Hozzászóltam kétszer, és azt láttam, hogy figyelnek rám. Éreztem, hogy egyenrangúként tudtam bekapcsolódni (...) onnantól elkötelezett voltam.” (alany5)

„Furcsa érzés volt, hogy hierarchia nélküli rendszert alkotni a moderátorokkal, lenyűgözött (...) leültünk a folyósón és elkezdtünk levelet fogalmazni az államtitkárnak (...) Nem vagyunk HÖKösök, se párttagok, mi most úgy döntünk, hogy írunk egy levelet, mert ezt nekünk lehet.” (alany6)

A mozgalom mindenekelőtt informális szinten fejtett ki politikai szocializációs hatást, ahol a HaHa tagjai politikai nyelvezetet, vitakultúrát, kooperációs készséget, újfajta szerveződési stílust sajátítottak el. A mozgalom olyan képességet tanított, melyek a hagyományos oktatási rendszerben (a politikai szocializáció egyik legfontosabb színterén) gyakorlatilag elsajátíthatatlanok.

„a HaHa-ban tanultam meg, hogy mi az a PC-beszéd mód.” (alany8)

„Ez volt a legnagyobb dolog, amit megtanultunk, hogy hogyan vitázzunk.” (alany14)

Az itt tanult politikai nyelvezet segített abban, hogy a diáktüntetőik tudato-

sabb és aktívabb állampolgárokká váltak. Az interjúkban elhangzottak alapján a mozgalom tagjai klasszikus baloldali (szolidaritás, egyenlőség, szociális- és társadalmi érzékenység) értékeket adtak át, ill. azt is megtanították egymásnak, hogy hogyan lehet a mindennapokban ezen értékek mentén cselekedni, viselkedni. A diáktüntetőket ekkor tematizálták az itt tapasztalt normákat és értékeket, melyek formálták politikai énképüket, alakították az állampolgári szocializációjukat. A mozgalom egyenlő státuszú mozgalmárok informális közösségeként értelmezhető, ahol a politikai szocializáció közvetett és informális módon zajlott.

„A gender kérdések a HaHa-n keresztül lettek megfoghatóak. Miért beszélnek ilyen keveset a nők, milyen szexista megnyilvánulás ez?! (...) Reflektáltabb vagyok szociális ügyekre (...) a politikai korrektség is fontosabb elv lett.” (alany21)

A mozgalom tagjai egymást szocializálták; a politikai szocializációnak erős kortárs hatása fedezhető fel, mely spontán (indirekt) módon zajlott. A diákmovizalmárokat ért hatások a korábbi szocializációs mintákat is módosították, sőt alkalmanként semlegesítették azokat.

„Otthon SZDSZ-es vonal ment (...) a HaHa-s szocializáció elfordított az otthoni politikai szocializációtól. Felnyitották a szememet (...) ott kezdtem el gondolkodni, hogy mi a baj a képviseleti demokráciával (...) rendszerszinten gondolkodni, és nem úgy, hogy a Fidesz az oka mindennek.” (alany5)

„Ettől a periódusomtól kezdve nem beszélünk otthon politikáról (...) Amennyire a kezdeti szocializációmban szerepe volt a szüleimnek, a családomnak, annyira kipattantam utána ebből. Ez a mai napig megvan.” (alany9)

Az „szemfelfnyitó” kifejezés az egyik kulcsszava a mozgalom politikai szocializációs hatásának. A mozgalmi légkörben tapasztalt hatások eltávolították a diáktüntetőket a korábbi családi szocializációjuktól, mely ebben az időszakban (2012 és 2013 között) a legfontosabb politikai szocializációs színtérként jelentkezett körükben. Olyan demokratikus élményt, emléket adott, melyhez „mindig vissza tudnak nyúlni”¹⁰⁴ a korábbi résztvevők. A mozgalom emellett olyan témákat feszegetett (képviseleti demokrácia kritikája, politikai „elit” cseréje), melyeket addig maximum az egyes rendszerkritikus pártok programjában olvashattunk. Ezen témákra való fogékonyság, és érzékenység

¹⁰⁴ Felvett interjúk alapján.

a mozgalom hatásának tudható be.

A mozgalom aktivitásra gyakorolt hatása

Amilyen hirtelen berobbant a HaHa a politikai szférába, olyan gyorsan ki is fulladt a hálózat. Ami a mozgalom politikai aktivitásra gyakorolt hatását illeti; rövidtávon aktivizált, hosszabb távon demobilizált, tehát éppen, hogy nem tette politikailag aktívvá a későbbiekben a diáktüntetőket, pártpolitika előszobájaként végképp nem működött. Hogy mik ennek az okai? Az egyik az a fajta sikertelenségérzet, amely a mozgalom által kitűzött célok el neméréséből adódik. A HaHa hat pontban megfogalmazott követeléseiből kettőben (keretszámok és a hallgatói szerződés) sikerült változást kicsikarnia. Ez a csalódottság érzés feltehetőleg rányomta a bélyegét a diáktüntetők későbbi politikai aktivitására. Az aktivizmus kifulladásának másik oka az lehet, hogy a HaHa ellen masszív lejárató kampány indult a kormányzat részéről; a mozgalmárokat lépten-nyomon megpróbálták egyes pártokkal, illetve azoknak „prominens” alakjaival összemosni.¹⁰⁵ Egy idő után a kormányzati kommunikáció éket vert a mozgalom aktivistái közé. Tovább gyengítette az aktivitást a nyitás problémája körüli állandó vita, hogy vajon csak az oktatással foglalkozzanak, vagy más társadalmi kérdéseket is felkaroljon a mozgalom. A részvételi demokráciába vetett korábbi bizalom is kezdett alábbhagyni. A mindennapos utcai megmozdulások, közös egyeztetések, eleinte naponta, majd egyre ritkábban összehívott fórumok egyre terhesebbé váltak.

„Éreztem, hogy nem működik a közösségi döntéshozatal (...) kicsit elvesztem a közös döntésben és az okos közösség dologban.” (alany5)

„Volt egy időszakom, amikor majdnem mindegyik fórumon ott voltam, de aztán lassan elhidegültem. Van egy szalmalánghevületem.” (alany17)

A HaHa egy idő után érdemben nem tudott növekedni; a korábbi sikeres bevonó stratégiák immár nem működtek, a megmaradt aktivisták képtelenek voltak újabb tömegeket megszólítani. Ahogy a korábban csatlakozott aktivisták elhagyták a mozgalmat, úgy a HaHa lufija is kezdett leereszteni.

„Az egyetemfoglalás után már nem tudtunk mit produkálni, akkor mentem

¹⁰⁵ 2012 decemberében előbb az aktivisták politikai múltját firtatták a jobboldali orgánumok, a későbbiek során azt állították, hogy Soros György „mozgatja” az aktivistákat, később Bajnai-gárdaként titulálta a jobboldali sajtó az aktivistákat.

kicsit az árral.” (alany22)

„Az első két hét atombajnok volt, aztán leült az egész (...) az, hogy véget ért, hogy elsikkadt, óriási keserűséget okozott.” (alany6)

„Nem igaz, hogy a bázisdemokratikus módszer lebontaná, hogy könnyebb lenne beleszólni a dolgokba.” (alany4)

Ez az eseményekben rendkívül gazdag időszak csupán pár hónapra tudta valóban politikailag aktivizálni a diáktüntetőket. A részvételi demokráciát nem lehet fenntartani a folyamatos részvétel nélkül. Ahogy a részvétel alábbhagyott, úgy a mozgalom is elfáradt, és az aktivisták ezzel párhuzamosan elszívárogtak más kezdeményezésekbe.

„Rövidtávon minden ilyesmi földmozdulás ellaposodik, elfárad (...) óhatatlanul bekövetkezik, vannak fentek és lentek, hullámozó dolog.” (alany17)

„Elfáradtam és kiégtem, kifulladtam teljesen.” (alany22)

A korábban magas fokon pörgő politikai aktivitás a meginterjúvoltak körében ellaposodott mára. Többen csatlódtak a HaHa által (is) alkalmazott nyomás-gyakorlási eszközök (forgalomblokkolás, vonulás) és a közvetlen részvételen alapuló, decentralizált szerkezetben működő demokratikus politikai rendszer, a bázisdemokrácia erejében.

„Magukból a tüntetésekből is kiábrándultam (...) annyira elhatárolódtam (...) részt sem vennék benne (...) abban már nem hiszek, hogy kimegyek egy tüntetésre, nem látom értelmét.” (alany3)

„Aktívan tüntetni, mozgalmat csinálni, az én közegem biztos, hogy nem akar.” (alany21)

Többük úgy nyilatkozott, hogy elvesztették érdeklődésüket a politikai ügyek iránt, páran passzívabbá váltak, a mozgalom óta eltelt időszakban, mint azelőtt voltak. Volt olyan is, akit a mozgalmi időszak teljesen megtört abban, hogy a későbbiekben újra foglalkozzon közéleti, politikai kérdésekkel. Talán a túlzott elvárások, a politikai világot hirtelen megreformálni kívánó elképzelések és azoknak a be nem teljesülése a fő ok, amely teljes apátiába lökte a diáktüntetőket. Hogy mindezekből mi következik? Az aktivizmus megszűnése, az önszerveződésben való hitből való teljes kiábrándultság, politikai passzivitás.

„Sokat beleraktam érzelmileg, iszonyatosan hittem, hogy megváltjuk a világot (...) azóta nem vagyok aktív, tüntetésekre sem megyek.” (alany5)

„Végigmentem ezen a fázison, hogy a valamit tenni kénéből átmentem abba, hogy ez már el van rontva (...) motiválatlannak tartom a közeget.” (alany9)

„Nincs energiám folyamatosan azon felhúzni magam, hogy mi történik. Szomorú, hogy kimondtam, de végtelenül elfáradtam.” (alany21)

„Letört. Elhittem, hogy ez egy jobb társaság (...) elhittem, hogy baloldalinak lenni többet jelent, mint jobboldalinak, de rájöttem, hogy pepita.” (alany6)

Hova tűntek a diáktüntető?

A mozgalomban létrejött új közösségek: baráti társaságok, (politikai) hálózatok túlélték a diáktiltakozások kifulladását. Ezek azok az informális közösségek (kortárs csoportok), melyekben zajlott és továbbra is zajlik a volt mozgalmárok politikai szocializációja.

„Egy komoly kapcsolati hálót (...) a Gólyásokkal, a szakkoliban könnyebben kommunikálok, vannak olyan emberek, akik később megkerestek, vagy én kerestem fel őket.” (alany23)

„Az a jellemző, hogy szanaszét szóródtak ezek az energiák, kisebb közösségek maradtak utána, akik működnek még.” (alany17)

Az apró csoportok tagjai továbbra is együtt dolgoznak kisebb-nagyobb volumenű politikai tartalmú projekteken. Ezen csoportosulások lazán, egy ügy mentén szerveződnek, legtöbbször tiszavirág-életűek. A korábbi aktivitásnak csupán az akció része maradt meg, mely gyorsan megvalósítható, proaktív, társadalmi és szociális problémákra reflektál (például: deprivált csoportokkal szembeni szolidaritás).

„Amikor eszembe jutott valami frankó szöveg, kimentem és kiraktam (...) Csináltunk telefonfülkéből free shopot. Felraktuk, hogy free shop, kiraktunk ruhafogasokat ruhákkal, a nyolc kerben.” (alany3)

„Telefonfülkéket újítottunk fel, az akció része megmaradt.” (alany24)

Ezen politikai akciók már kevésbé vagy egyáltalán nem kapnak médianyilvánosságot. Igaz, sokszor nem is a médiának szólnak. Apró, környezetüket szebbé varázsoló (gerillakertészet), figyelemfelkeltő tevékenységek (flashmobok) azok, melyekben szívesen tevékenykednek a volt diáktüntető.

„Volt a TETT,¹⁰⁶ az fontos volt a szocializáció szempontjából. Gerilla virágültetések, mini flashmobokat, mini tüntetéseket csináltunk, inkább lokális, műhely jellegű volt.” (alany5)

Az utóbbi években az ilyen politikai aktivitási formák (is) kezdtek elterjedni mind a volt diáktüntető, mind azon emberek körében, akik a magyar (legfőképpen Budapest) aktivista közegéhez sorolhatók. A diákmozgalmakban résztvevők jelentős része – a mozgalomnak köszönhetően – kapcsolódott be a magyar mozgalmi- és / vagy a civil szférába. A volt diáktüntető hol tiltakozásba lépnek a megmaradt zöldterületek beépítése miatt, hol az akadémiai szabadság megsértése ellen vonulnak utcára. A későbbi aktivitásuk meglétének egyik legfontosabb katalizátorai azok a mozgalmi közegben ért politikai szocializációs hatások voltak, melyek a politikai kultúrájukba mára teljesen beépültek.

„Akinek volt motivációja, az elment a civil szférába. Nekem a korrupcióellenes dolog a mozgalom hozadéka volt.” (alany27)

„Időnként elmegyek szervezni, voltam Pride-on, az nagyon tetszett.” (alany27)

„Becsületből néha elmentem tüntetésekre. Vigyázónak, amikor rád van írva, hogy rendező.” (alany22)

„Netadás tüntetések után hagytam abba (...) leszámítva azt, hogy volt a kvótakampány, akkor elmentem plakátolni a kétfarkúaknak. Nem érzem magamban a potenciált, hogy elkezdjek valamit.” (alany23)

A politika szférájától teljesen nem szakadnak el. Van, aki oknyomozó, politikai témákban író újságíróvá vált, más a civil szférában helyezkedett el.

„Azt, ahol most vagyok, azt nagyrészt közvetve köszönhetem ennek (...) ha nincsenek a diáktüntetések, akkor nem kerülök bele az Átlátszó Oktatásba, ha nem kerülök bele az Átlátszóba, akkor nem folyok bele az újságírásba, és akkor nincs ez az állásom.” (alany10)

A volt diáktüntető még mindig a politikai élet mostohagyyermekei, akik továbbra sem letek valódi politikai otthonra. A legtöbbjük számára egyáltalán nem vonzóak a jelenlegi magyarországi pártok és azok holdudvarai. Politikai ügyekkel viszont szívesen foglalkoznak, ezért maradnak és dolgoznak a mozgalmi és

¹⁰⁶ A Társaság egy Tudatos Társadalomért (TETT) egy maroknyi aktivista alapította 2013-ban. A szervezet napjainkig aktív működik.

a civil szféra valamely szegletében. Amennyiben a kormányzati politika sérti, negatívan befolyásolja az ő területüket (ahogy a felsőoktatás átszabása idején is), úgy aktívvá válnak, összeszerveződnek, közös tiltakozásba lépnek. Az aktivizmusuknak ez adja a folyamatos hullámvasútját. Amint eredményes a tiltakozásuk, úgy ismét kivonulnak, visszavonulnak az aktív politizálástól. Körükben tehát nem általános lázadásról, nem is tisztán kormányellenességről, hanem egy-egy ügy mentén való (ún. *single issue* szerű) tiltakozásról van szó.

Következtetés

A diákmozgalomban való részvétel fontos eleme a HaHa tagok politikai szocializációjának; a kortárs csoportok által közvetített hatások többeket elfordított a korábbi (családi) szocializációjától, s egy új állomásként beékelődött az eddigi politikai szocializációs útjukba, ebben az időszakban a legfontosabb szocializációs szereplővé vált. A politikai szocializáció egy új csatornájával van dolgunk, mely a szabadidős tevékenységek közé, vagyis – Nagy Ádám nyomán – a harmadik szocializációs közegehez sorolható;¹⁰⁷ a mozgalomhoz önkéntesen csatlakozhattak, kapcsolati hálójukat szabadon alakíthatták, a tagok egymással kölcsönöségi viszonyban állhattak, nem volt előre meghatározott hierarchia, szabályaikat maguk alkothatták. Az ekkor jelentkező politikai szocializációs hatásoknak köszönhetően a mozgalmárok megtanulták érvényre juttatni a saját és a közösségük érdekeit. A mozgalom ideje alatt, informális keretek között, új cselekvési mintákat és szerveződési formákat sajátítottak el, melyek fokozatosan beépültek a politikai kultúrájukba. A mozgalom a politikai aktivitást előbb serkentette, hosszabb távon viszont éppen, hogy kioltotta körükben. A volt diáktüntetők egy kis része mára politikailag teljesen passzívvá vált, ugyanakkor a döntő többség a politika világától nem távolodott el. A HaHa volt tagjai nem tartoznak az ún. csendes generáció tagjaihoz,¹⁰⁸ továbbra is aktívnak mondhatóak,¹⁰⁹ csupán nem a pártpolitika világában. Nem apolitikusak, nem konformisták, inkább lázadó attitűd jellemzi őket, folyamatos civil- és a mozgalmi szférában való időszakos jelenlétük pedig azt mutatja, hogy politikai, közéleti kérdésekkel, eseményekkel napjainkban is foglalkoznak.

¹⁰⁷ NAGY (2013), 102.

¹⁰⁸ SZÉKELY (2017), 41.

¹⁰⁹ A HaHa korábbi tagjai közül többen feltűntek például a Kockás inges tiltakozások, a korrupció botrányok kitörésekor, mint szervezők.

Bibliográfia

- ALMOND, Gabriel A. – POWELL, Bingham J. Jr. – STRØM, Kaare – DALTON, Russell J. (2006), *Összehasonlító politológia*. Budapest, Osiris.
- ARATÓ Ferenc – TAKÁCS Bálint – RESTÁS Péter – BIGAZZI Sára – SERDÜLT Sára (2014), *Párbeszédhiány és kettős kommunikáció. Diákmozgalom 2012-2013 fordulóján*. Publikálatlan kézirat. Online elérhetőség: goo.gl/reMrbu (2015.01.11.)
- BABBIE, Earl (2003), *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. KENDE Gábor – SZAITZ Mariann (ford., 2003), Hatodik, átdolgozott kiadás. Budapest, Balassi Kiadó.
- BAUER Béla – PILLÓK Péter – RUFF Tamás – SZABÓ Andrea – SZANYI F. Eleonóra – SZÉKELY Levente (2017), *Közösség és politika*, in: SZÉKELY Levente – SZABÓ Andrea (szerk., 2017), *Magyar Ifjúságkutatás 2016. Az ifjúságkutatás első eredményei. Ezek a mai fiatalok!*, Budapest, Új Nemzedék Központ Nonprofit Kft., 66–84. Online elérhetőség: goo.gl/SPB4tr (2017.02.14.)
- BERGER, Peter L. – LUCKMANN, Thomas (1998), *A társadalom mint szubjektív valóság*. Budapest, Jósöveg Műhely Kiadó, 181–203.
- BOGNÁR Adrienn – SZABÓ Andrea (2017), *Politikai szocializációs modellek Magyarországon, 1990–2016*, in: SZABÓ Andrea – OROSS Dániel (szerk., 2017), *Csendesek vagy lázadók? – A hallgatók politikai orientációi Magyarországon (2011–2015)*. Szeged–Budapest, Kiadta Belvedere Meridionale és MTA TK PTI, 14–34.
- CSÁKÓ Mihály (2004), *Ifjúság és politika*, in: *Educatio* 4. szám, 535–550.
- CSÖZIK Rita (2012), *Átalakult lázadás. A magyar egyetemisták és főiskolások politikai szocializációjának változása*, in: SZABÓ Andrea (szerk., 2012), *Racionálisan lázadó hallgatók, 2012. Apátia–radikalizmus–posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében I.*, Szeged, Belvedere Meridionale, 45–64. goo.gl/RVLqjz (2014. 04. 03)
- CSÖZIK Rita (2013), *Lázadás lángja. Felsőoktatási hallgatók politikához fűződő viszonyrendszere*, in: *Felsőoktatási műhely* 3.–4. szám, 31–40. Online elérhetőség: goo.gl/9Rkkqf (2016.01.15)
- DÖGEI Ilona (1988), *A család szerepe a politikai szocializáció szempontjából a hazai szakirodalom tükrében*, in: Kéri László (szerk., 1988), *Hazai politikai szocializációs folyamatok (Műhelytanulmányok – ifjúság és politika)*. Budapest, Társadalomtudományi Intézet, 12–35.
- ÉBER Márk Áron (2018), *A jéghegy csúcsa. Középosztályi tiltakozások a 2010 utáni Magyarországon globális összefüggésben – a Hallgatói Hálózat példáján*, in: ANTAL Attila (szerk., 2018): *Mozgalmi társadalom*. Budapest, Noran Libro. (Megjelenés előtt.)

- FÉNYES Csongor (2015), Mozgolódás, tüntetés, foglalás. A budapesti egyetemfoglalás felépítése és működése, in: *Kötetlen. Az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium tanulmánykötete*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó Kft., 63–96. Online elérhetőség: goo.gl/pD6WwV (2016.02.17.)
- GAZSÓ Ferenc – LAKI László (2004), *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- GERŐ Márton – SUSÁNSZKY Pál (2014), Hallgatói mozgalmak és felsőoktatási politika, in: *Educatio*, XXIII. évf. 1. sz. /Mérleg, 2010–2014/, 121–132. Online elérhetőség: goo.gl/EhxEM3 (2016.02.20.)
- GERŐ Márton (2013), El kéne foglalni valamit... Az Occupy Wall Street és a magyarországi hallgatói mozgalmak, in: KRASZTEV Péter – VAN TIL, Jon (szerk., 2013), *Tarka ellenállás: Kézikönyv rebelliseknek és békésekknek*. Budapest, Napvilág Kiadó Kft., 306–351.
- HOLSTEIN, James A. – GURDBRIUM, Jaber F (2013), Az aktív interjúkészítés (Gócs Anna fordítása), in: BODOR Péter (szerk., 2013), *Szavak, képek, jelentés*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 117–138.
- JANCSÁK Csaba – KREKÓ Péter – KUCSERA Tamás Gergely – SZABÓ Andrea (2013), Hallgatók politikai szocializációja., in: *Felsőoktatási műhely* 3.–4. szám, p. 13–29. Online elérhetőség: goo.gl/oQRmot (2015.05.22.)
- KADLÓT Tibor (2016), *Az Y-generáció politikai értékrendje Magyarországon és a régióban. A Millennial Dialogue nemzetközi ifjúságkutatás magyar eredményei regionális összehasonlításban*. Budapest, Policy Solutions. Online elérhetőség: goo.gl/oAuH1X (2017.03.02.)
- KÁLMÁN Attila (2013), *Hálózati tőke és bázisdemokrácia. A Hallgatói Hálózat és rejtett hálózatai*. Publikálatlan kézirat.
- KVALE, Steinar (2005), *Az interjú. Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba*. KERTÉSZ Edina (szerk., 2005), Budapest, József Műhely Kiadó.
- MIKECZ Dániel (2013), Az egyetemfoglalás, mint akcióforma és felszabadított tér, in: *Replika* 84. szám, 103–114.
- MURÁNYI István (2004), Fiatalok vallásos szocializációja és előítéletessége, in: *Educatio*, 4. szám, 583–593.
- NAGY Ádám (2013), Szocializációs közegek, in: *Replika* 83. szám, 95–108.
- NAVRATIL Szonja (2016), *Az egyetem szerepe a demokratikus szocializációban*. Online elérhetőség: goo.gl/LkASFy (2017.02.24.)
- OROSS Dániel (2013), Társadalmi közérzet, politikához való viszony, in: SZÉKELY Levente (szerk., 2013), *Magyar Ifjúság 2012 tanulmánykötet*. Felelős kiadó: ZOTTER Judit. Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 283–315. Online elérhetőség: goo.gl/A4fQWM (2016.03.23.)

- OWEN, Diana (2008), *Political Socialization in the Twenty-first Century: Recommendations for Researchers*. Online elérhetőség: goo.gl/EEEXsu (2016.06.23.)
- PERCHERON, Annick (1999),: Durkheim és a kultúra antropológia öröksége, in: SZABÓ Ildikó – CsÁKÓ Mihály (szerk., 1999), *A politikai szocializáció. Válogatás a francia nyelvterület szakirodalmából*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 44–57.
- SOMLAI Péter (1997), *Szocializáció. A kulturális átörökítés és társadalmi beilleszkedés folyamata*, Budapest, Corvina Kiadó.
- SUSÁNSZKY Pál – GERŐ Márton (2014), A Hallgatói Hálózat (HaHa) mobilizációs jellemzői, in: SZABÓ Andrea (szerk., 2014) *Racionálisan lázadó hallgatók II. Apátia – radikalizmus – posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében*. Budapest–Szeged, Belvedere Meridionale – MTA TK PTI, 135–151.
- SZABÓ Andrea – KERN Tamás (2011), *A magyar fiatalok politikai aktivitása*, in: BAUER Béla, SZABÓ Andrea (szerk., 2011) *Arctalan (?) nemzedék. Ifjúság 2000–2010*. Kiadta: Nemzeti család- és Szociálpolitikai Intézet, 37–80.
- SZABÓ Andrea – OROSS Dániel (2017), Társadalmi mozgalom-e az országos hallgatói képviselet? *Educatio* 26. Évfolyam, I. Szám, 15–25. Online elérhetőség: goo.gl/hg9rxp (2017.09.10.)
- SZABÓ Andrea (2015), *Egyetemisták és főiskolások Magyarországon, 2015*, in: GYIMESI Péter (olvaszószerkesztő, 2015) *Szeged, Belvedere Meridionale*. Online elérhetőség: goo.gl/4pnBZD (2016.08.12.)
- SZABÓ Ildikó – ÖRKÉNY Antall (1998), *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest, Minoritás Alapítvány.
- SZABÓ Ildikó (2000), *A pártállam gyermekei. Tanulmányok a magyar politikai szocializációról*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- SZABÓ Ildikó (2004), Kollektív identitásminták a politikai szocializációban, in: *Educatio*, 4. szám, 551–566.
- SZABÓ Ildikó (2009), *A nemzet és a szocializáció. A politika szerepe az identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006*. Budapest, Kiadta: L'Harmattan Kiadó.
- SZABÓ Ildikó (2013), „Az állampolgári szocializáció nem egy pozitív normafogalom” – interjú Szabó Ildikóval a felsőoktatás állampolgári kultúrát formáló hatásairól, in: *Felsőoktatási műhely* 3.–4. szám, 93–103. Online elérhetőség: goo.gl/TSDnR6 (2016.06.12.)
- SZABÓ Miklós (2001), A politikai szocializáció., in: KÉRI László (szerk., 2001),: *Societas Politica – fejezetek a politikai szociológia köréből*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 245–266.
- SZÉKELY Levente (2017), Digitális részvételi kultúra–aktív és csendes új generáció, in: SZABÓ Andrea – OROSS Dániel (szerk., 2017), *Csendesek vagy lázadók? – A hallgatók politikai orientációi Magyarországon (2011–2015)*. Szeged–Budapest, Belvedere Meridionale és az MTA TK PTI, 35–49.

Egyéb források

Eduline.hu (2012), *Botrányos megnyitó az Educatio kiállításon*. Online elérhetőség: <http://tinyurl.hu/XQ4E/> (2015.09.12)

Eduline.hu (2013), *Megszavazták az alaptörvény módosítását, marad a röghöz kötés*. Online elérhetőség: <http://tinyurl.hu/AdmU/> (2017.02.04.)

Ignác Péter (2012), *Megbénították a várost az egyetemisták – ez még csak a kezdet*. Online elérhetőség: <http://tinyurl.hu/0Gdy/> (2015.01.22.)

Index.hu (2013), *Több mint tíz órán át foglalták a Fidesz székházát*. Online elérhetőség: <http://tinyurl.hu/wMmr/> (2017.03.11.)

Kárpátalja fiatalságának jelen- és jövőképe egy felmérés tükrében

Izing Máté Antal

1. Bevezetés

Kárpátalja a Kárpát-medence, de talán Európa egyik legnagyobb gazdasági, társadalmi és politikai kihívásaival küzdő régiója. Napjaink globalizálódó világában a nemzet, az állampolgárság, a kultúra, az identitás értelmezése egy folyamatosan változó, képlékeny fogalom. E rendkívül komplex társadalmi folyamatra a földrajz több tudományága is képes választ adni. Kutatásom során egy olyan régió történeti földrajzát, etnikai összetételét, demográfiáját és legnagyobb kihívásait, jövőképét vizsgálom, mely népességföldrajzi szempontból rendkívül sajátos, összetett képet mutat.

A kárpátaljai magyar kisebbségnek a gazdasági problémák mellett egyre nagyobb mértékben kell szembenéznie más társadalmi kihívásokkal is. Egyrészt a magyarságon belül az értelmiségiek kivándorlásának mértéke a legmagasabb, másrészt a magyarlakta terület gazdasági adottságainál fogva középszinten műszaki szakemberekre van szükség, ugyanakkor nem alakult ki a magyar nyelvű szakmai képzés rendszere.¹ A legtöbb munkahelyen természetesen elvárt az ukrán nyelvtudás, ami nélkül nagy lehetőségektől eshet el a piacon a munkavállaló,² ugyanakkor a közoktatásban a kötelező ukrán nyelvtanulás nem vezetett eredményre.³ Az ukrán nyelvtanulással megelőzhető az elvándorlás és a szegregáció, amelyek viszont a magyarság fogyásához vezethetnek. A jelentős arányú munkanélküliségi ráta, a rossz szociális rendszer és az utóbbi években zajló ukrán-orosz konfliktus tovább rontja a magyarság életkörülményeit. Nem határozható meg pontosan, hogy hány kárpátaljai magyar hagyta el otthonát ideiglenesen vagy hosszútávon, ugyanakkor a Bevándorlási és Állampolgársági

¹ S. BENEDEK András (1999), *Kárpátalja története é kultúrtörténete*. Beregszász. Berényi Kiadó, 17.

² DÖVÉNYI, KARÁCSONYI (2008), „A munkanélküliség és a jövedelmek területi különbségei Ukrajnában” *Tér és Társadalom*, 159–188.

³ CSERNICKÓ István (2012), *Megtanulunk-e ukránul? A kárpátaljai magyarok és az ukrán nyelv*. Ungvár, PoliPrint, 14.

Hivatal adatai szerint 2008-ra a kárpátaljai magyarság 11%-a költözött csak az anyaországba. Ez a drasztikus, negatív migrációs mérleg a kárpát-medencei NUTS3-as régiók tekintetében a romániai Bákó megye után Kárpátalját érintette a legnagyobb mértékben⁴ a Kárpát-medencei térségek közül.

2. Kárpátalja ismertetése

2.1. Kárpátalja történeti földrajza, elhelyezkedése

Kárpátalja független Ukrajna részét képezi, az ország 24 megyéjének (oblaszty) egyike (3. ábra), a mai Kárpátalja területe a történelmi Magyarország hat vármegyéjéből jött létre. A trianoni döntés után 1920-ban Bereg, Máramaros, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa és Ung vármegye egy része Csehszlovákia fennhatósága alá került. Ez a 12 631 km²-nyi terület a Csehszlovák Köztársaság közigazgatásilag külön meghatározott igazgatási és szervezeti jogokkal felruházott területévé alakult – Podkarpatska Rus néven, ugyanakkor a terület valódi autonómiát nem élvezett a terület.⁵ Ekkor említik először a területet Kárpátaljaként. Kárpátalját a Csehszlovák Köztársaság többi részétől eleinte egy ideiglenes határ, ún. demarkációs vonal választotta el, amely 1927-ben lett véglegesítve. Később a történelem folyamán a terület határai többször is módosultak.⁶

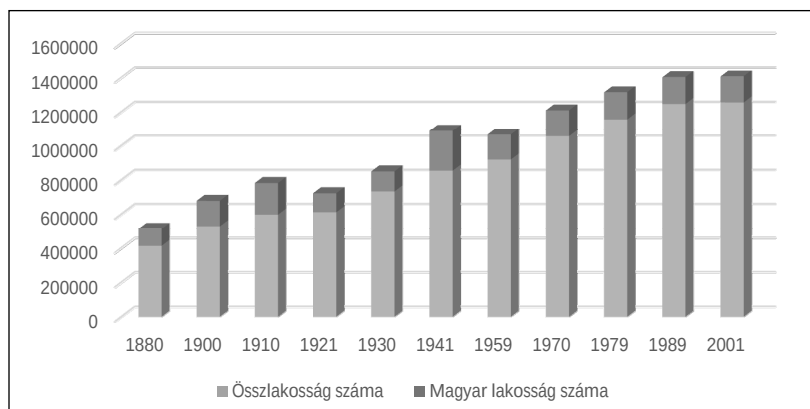
Kárpátalja az Északkelet-Kárpátok Verhovinai-vízválasztó gerincétől délkeletre helyezkedik el, területe mintegy 12 752 km². Kárpátalja történelmének alakulásában és földrajzában is rendkívül fontos szerepet játszik az Uzsoki-, a Vereckei-, a Kisszolyvai-, a Toronyai- és a Tatár-hágó. Kárpátalja nemzeti, vallási és kulturális sokszínűsége meghatározza a megye történelmét és jelenét is. Ezen kialakult helyzet hátterében Kobály József szerint számos földrajzi tényező áll. Kárpátalja évezredekken keresztül különféle népek vándorlási, vonulási útvonalának kereszteződésében feküdt, ami mély nyomot hagyott az itteni lakosság kultúráján és történelmén. A terület két olyan nagy európai kulturális és történelmi egység mezsgyéjén helyezkedik el, mint a Kárpát-medence és Kelet-Európa, éppen azon a ponton, ahol Kelet-Szlovákiához hasonlóan, a Kárpátok láncolata a legkeskenyebb és a legalacsonyabb, vagyis a két kultúr-zóna kapujában, ahol a Visztula, a Dnyeszter és a Tisza vízválasztója.

⁴ KARÁCSONYI, KINCSES (2010), „Az elvándorlás hatása a kárpátaljai magyarság helyzetére” *Földrajzi Közlemények*. Budapest.

⁵ BENCsik P. (2016), *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Szeged, Napvilág, 334.

⁶ BARANYI B. (2009), *Kárpátalja*. Budapest, Dialóg Campus, 122.

Kárpátalja etnokulturális színességét már középkori források is bizonyítják. Ugyanakkor pontos – a kor eszközeihez képest – megbízható források 1880-tól állnak rendelkezésünkre (1. ábra). A rendszeres, közel tízévente sorra kerülő népszámlálások Kárpátalja mai területén több mint egy évszázados múltra tekintenek vissza. 1880 óta minden népszámlálás rákérdezett az anyanyelvre, illetve a nemzetiségre, ugyanakkor Kárpátalja számos népszámlálás során az adott politikai vezetés olyan elemekkel próbálta manipulálni a számokat, melyek az aktuális politikai elvárásokat teljesítik, torzítva a valós eredményeken.⁷ A multietnikus területekre különösen igaz, hogy a kisebbség önként vallja magát a többség „nemzetiségének” vagy a statisztika maga torzítja az adatokat a többségi nemzet javára. Emellett a valós adatok torzításában szerepet játszhat a népszámlálási kérdőív struktúrájának változása is.⁸

1. ábra

Kárpátalja összlakosságának és magyar lakosságának változása (1880–2001)

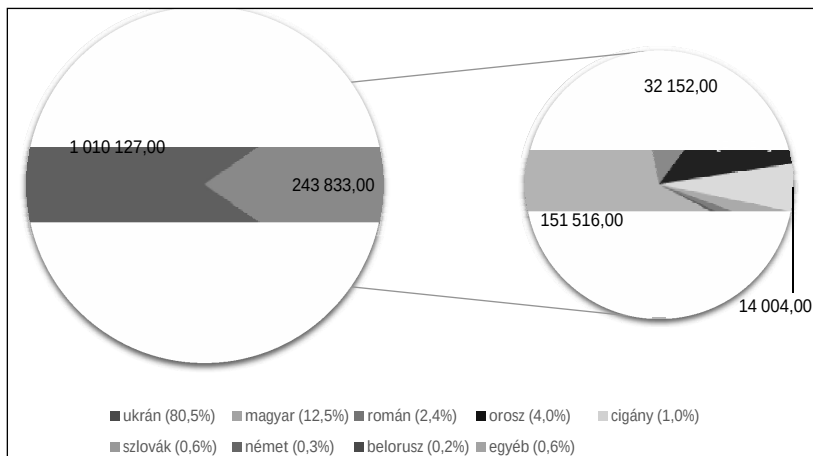
Forrás: Kárpátalja Megyei Statisztikai Hivatal, 2001 (saját szerkesztés)

A Szovjetunió szétesését követően csupán egy alkalommal, 2001-ben készült népszámlálás. Az azóta eltelt 15 évben a népesség egészére kivetített, teljes körű népszámlálás nem történt, így dolgozatomban népszámlálási adatok tekintetében a 2001-es adatokat fogom felhasználni.

⁷ MOLNÁR J. – MOLNÁR D. (2005), *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népeségmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász, Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv és Taneszköztanácsa, 19.

⁸ BAJMÓCY (2009), *Általános etnikai és vallásföldrajz*. Szeged, JATEPRESS, 34.

A 2001-es, Ukrajna teljes népességét vizsgáló népszámlálás alátámasztotta, hogy Kárpátalja egy soknemzetiségű régió. Az 2. ábrán a könnyebb átláthatóság érdekében a többségi, államalkotó ukrán nemzet nélkül is ábrázolom Kárpátalja kisebbségeinek 2001-es számát és arányát.

2. ábra

Kárpátalja nemzetiségi megoszlása a 2001-es népszámlálás adatai alapján

Forrás: Kárpátalja Megye Statisztikai Hivatal – saját szerkesztés

A népszámlálás eredményeinek tükrében megállapíthatjuk, hogy 1989 és 2001 között Kárpátalja népessége 0,7%-kal nőtt. Azonban a természetes szaporulat mértéke a kivándorlás mértéke alá csökkent, ami a népesség mai napig tartó fogyását jelenti. Az utóbbi években a természetes szaporulat – Ukrajna megyéi közül utolsóként – negatív irányba süllyed.⁹ Az ukrán-orosz konfliktus óta eltelt időszakban az elvándorlás mértékét a belső migrációs folyamatok sem tudják pozitív irányba fordítani Kárpátalja népességváltozásának tendenciájában.

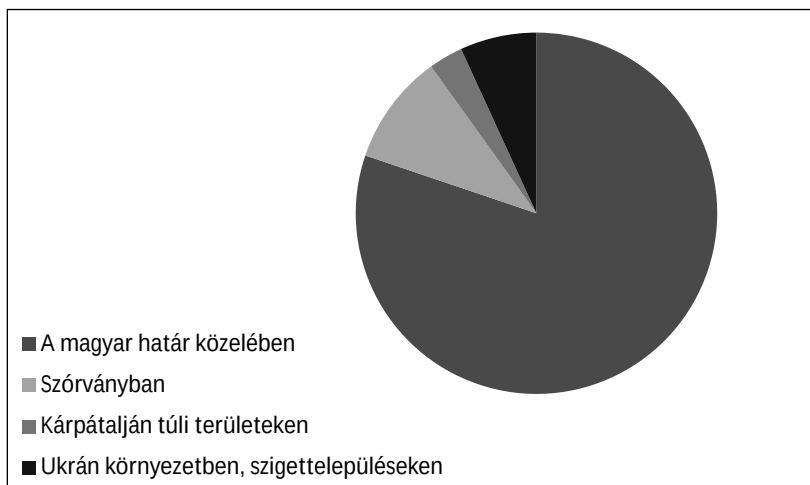
2.2. A kárpátaljai magyarság térbeli elhelyezkedése

A magyarság zöme, mintegy 89%-a a magyar határ közvetlen közelében, 15-20 km-es területsávban helyezkedik el. Ezeken a területeken a magyarságra többség jellemző, bizonyos területeken pedig homogén közösségben élnek.¹⁰

⁹ <https://ukrstat.org/en>. (2016.10.12.)

¹⁰ Kovács Z. (2010), *Népesség- és településföldrajz*. Budapest, ELTE Eötvös, 294.

A határ menti magyar területsáv mellett a magyarság további 11%-a Ukrajna magyar határától távolabbra eső vidékeken él, a kárpátaljai szórvány vagy Ukrajna más megyéiben (3. ábra).

3. ábra

A magyar nemzetiségűek megoszlása Ukrajnában

Forrás: KMSH 2001 alapján saját szerkesztés

Kutatásom célja a szakirodalmi háttér mellett a nyilvánosság előtt sok esetben szűkre szabott ukrainai népszámlálási adatokkal és saját felmérésemmel felvázolni és általános képet nyújtani a kárpátaljai fiatalság helyzetéről. Ehhez a dolgozatomban két fő kérdést fogalmaztam meg, amelyeket a kérdőíves felmérés adataiból fogok interpretálni.

A munka alapelemét képező felmérés egyrészt a magyar fiatalok közoktatási helyzetét, a kötelező ukrán nyelvtanulás háttérét hivatott felmérni, hiszen ez meghatározó elem a diákok továbbtanulása és a munkaerőpiacon történő elhelyezkedés szempontjából. Másrészt egy identitásvizsgálat elvégzésével felmértem, hogy adatközlőim miként értelmezik magukat a társadalomban, és milyen szerepet játszik a „valahová tartozás” elve. A dolgozatomat két olyan témakör köré csoportosítottam, melyek a kárpátaljai jelen- és jövőkép legfontosabb szegmensei. Ezért kérdőíves felmérésem 16-20 év közötti magukat magyar nemzetiségűnek valló fiatalokat céltzott meg, akik néhány éven belül Kárpátalja társadalmának aktív, meghatározó elemei lehetnek.

A kutatás célja, hogy egy olyan dolgozatot készítsek el, mely világossá teszi,

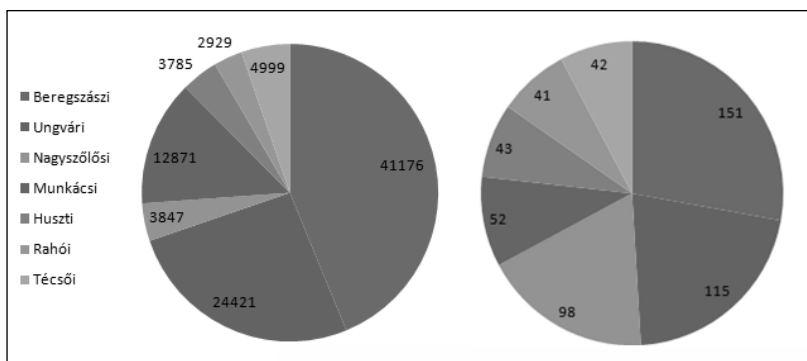
hogy milyen kihívásokkal kell megküzdenie ahhoz a közösségnek, hogy az általam is vizsgált fiatalság lehetőséget, jövőt lásson Kárpátján.

3. A kutatás módszertani háttere

A kutatás alapját egy saját szerzésű anonim kérdőíves felmérés szolgálta, melyet osztálytermi keretek között bonyolítottam le, 2014 júliusa és 2014 szeptembere között két alkalommal. A kérdőív nem reprezentatív, hiszen saját kutatómunka révén az idő és az anyagi források határokat szabtak kutatásomnak. Ugyanakkor véleményem szerint a kutatási eredmények alkalmazhatóak, és értelmezhetőek a hivatalos népességi adatok vagy szakirodalmi összehasonlításban.

A kérdőív adatközlői 16-20 év közötti, 542 magát magyar nemzetiségűnek tartó diák, akik magyar vagy magyar tannyelvű vagy magyar tagozattal rendelkező kárpátjai szak-, szakközépiskola vagy gimnázium tanulói. Azon járásokat, ahol a kérdőívek kitöltése történt, a 2. ábrán jelöltem. Az iskolák és egyéb intézmények kiválasztásánál azon alapelv alapján dolgoztam, hogy a kitöltők elemszáma arányos legyen a kitöltő által állandó lakhelynek jelölt járásban élő magyarság számával, továbbá, hogy a nem szerinti megoszlás is a lehető legnagyobb pontossággal legyen arányosítva a mintaszámhoz. Törekedtem arra is, hogy a mintavételi helyszínek minél változatosabbak legyenek. Mivel több közintézményben is arra kértek, hogy a dolgozatban az iskola neve ne szerepeljen, így a kérésnek eleget téve azokat nem, csupán a járások nevét tüntetem fel.

Fontos megjegyezni, hogy a nyilvánosságra hozott 2001-es ukrainai népszámlálási adatok nem rendelkeznek járásokon belüli kor szerinti és egyben nemzetiségi megoszlási adatokkal (4. ábra).

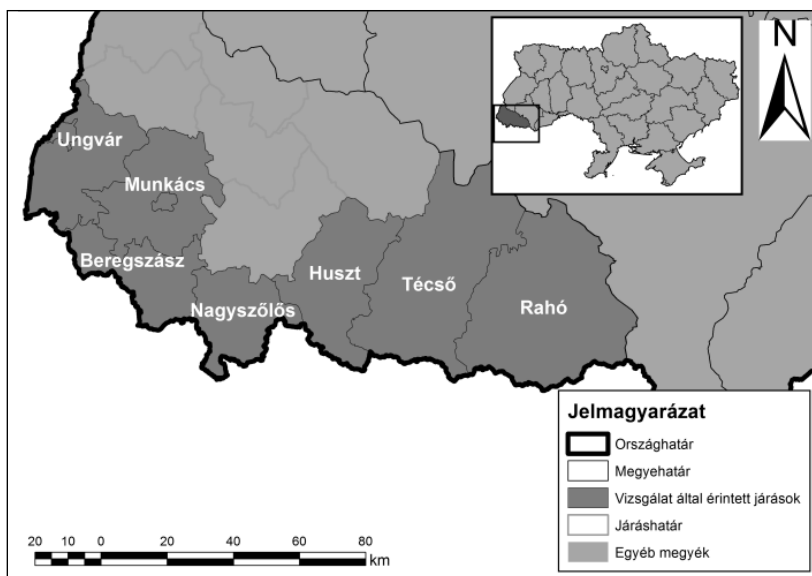

4. ábra

A vizsgált járások magyar lakosságának (balra) és adatközlőim (jobbra) száma

Forrás: Kárpátalja Megyei Statisztikai Hivatal alapján saját szerkesztés

Egyértelművé vált, hogy Kárpátalja teljes területén – saját forrásból megvalósuló kutatás révén – nincs lehetőségem elvégezni a felmérést. Így azon hét járást vizsgáltam, melyekben a teljes populáció számához viszonyítva a 2001-es népszámlálási adatok szerint a magyarság lélekszáma eléri a 3%-ot. A küszöb megalkotása módszertani szempontból azért is fontos, mert így a mintaterület azon járásokra korlátozódott, ahol a magyar nemzetiség nagyobb arányban (átlagosan 45,5%) él, így a nyelvi állapotok és a magyar vagy magyar tagozatú iskolák, intézmények megfelelő számban biztosították számomra a kutatás lehetőségét.

5. ábra

A vizsgált mintaterület bemutatása Kárpátalja járási közigazgatási egységeivel

Forrás: saját szerkesztés, QGIS

A 3%-os küszöb megállapítása eredményeképp a beregszászi, a munkácsi, a nagyszőlősi, az ungvári, a técsői, a rahói és a huszti járásokban végeztem kérdőíves felmérést.

4. A kárpátaljai magyar fiatalság ukrán nyelvi ismeretének vizsgálata

4.1. Az ukrán nyelvtudás fontossága Kárpátalján

Egy adott, etnikailag színes közösségben, társadalomban a nyelvi állapotok feltérképezésével rendkívül sok információt tudunk feltárni.¹¹ Az etnikum, nemzetiség egyik legfontosabb forrása a közös nyelv megléte, s az egyik legmeghatározóbb kulturális jellemzője.¹² Azzal a ténnyel, hogy a magyar kisebbség

¹¹ CSERNICKÓ I. (2010), *Nyelvek, emberek, helyzetek – A magyar az ukrán és az orosz nyelv használata a kárpátaljai magyar közösségben*. Ungvár, Poliprint, 12.

¹² BAJMÓCY (2009), 56.

számára – saját anyanyelvének megőrzése mellett – feltétlenül szükséges ismerni az ukrán nyelvet, az általam ismert tudományos munkák egyetértettek. Ahhoz, hogy egy kárpátaljai magyar el tudjon helyezkedni a társadalomban, a munkaerőpiacon, hogy boldoguljon a hivatalokban és a hétköznapiakban, nem kétséges, hogy elengedhetetlen az államnyelv ismerete.

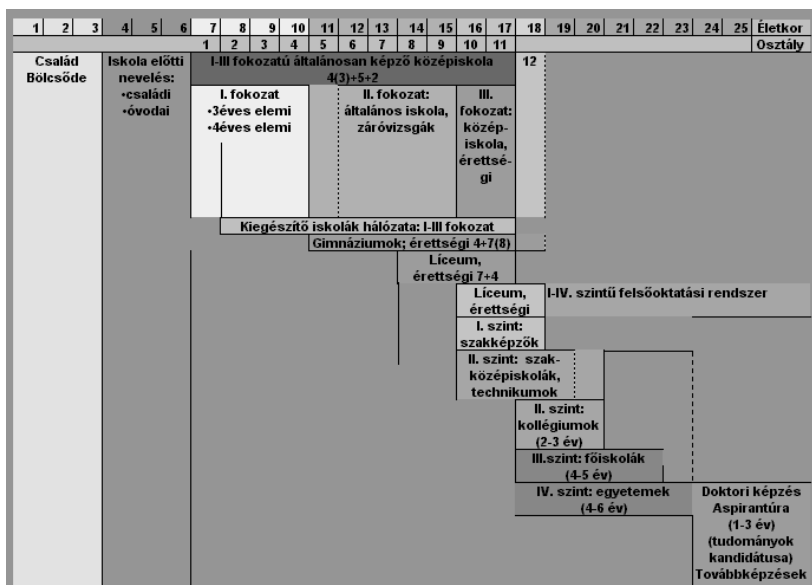
Dolgozatomban azért szeretném kiemelni ezt a témakört, mert a nyelvvel, nyelvhasználattal kapcsolatos kérdések, s főként az ukrán nyelvoktatás témakörei a kárpátaljai közélet meghatározó elemei,¹³ s a kárpátaljai magyarság szülőföldjén történő boldogulásának fontos szegmense. A felmérésem alanyai – középiskolás fiatalok – pedig közvetlenül érintettek, hiszen az ő jövőjüket nagyban befolyásoló kulcskérdése az ukrán nyelv ismerete, alkalmazhatóságának mértéke. A fejezet célja, hogy felmérjem Kárpátalja magyar fiatalságának ukrán nyelvismereti szintjét. Ehhez természetesen elengedhetetlen, hogy általános képet nyújtsak Kárpátalja magyar oktatási rendszeréről, illetve a nyelvpolitika helyzetéről. Ahhoz, hogy megvizsgáljuk egy közösség nyelvi állapotát, vagy egy adott nyelvhez fűződő viszonyát, számos módszer alkalmazható¹⁴. Azt szeretném feltérképezni, hogy a vizsgált járások között milyen módon változik az ukrán nyelvismeret szintje, és mely tényezők lehetnek ennek a fő okai. Kutatásomban is e két módszer segítségével szeretném felmérni a kárpátaljai magyarság ukrán nyelvhez fűződő viszonyát, illetve a nyelv alkalmazhatóságának szintjét.

4.2. A kárpátaljai magyar fiatalság helyzete a közoktatásban

A nyelv elsajátításának folyamatában hatalmas szerepe van az oktatásnak. Ezért a kérdőív elemzése előtt dolgozatomban szeretném bemutatni a kisebbségi jogokkal kapcsolatos általános problémákat, illetve az oktatáspolitikával kapcsolatos alapvetéseket.

¹³ CSERNICKSÓ I. (1998), *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest, Orisis, 81.

¹⁴ OROSZ I. (1990), „Kisebbségi Oktatás Kárpátalján” *Nyelvünk és kultúránk*, 106.

6. ábra

Ukrajna oktatási rendszerének felépítése bölcsődétől az egyetemig

Forrás: Beregszászi et al. 2001

Felmérésemben a 16-20 év közötti fiatalokkal foglalkoztam, így dolgozatomban elengedhetetlen ismerni az ukrán oktatáspolitikai szemléletét, az elmúlt évek közoktatásában bekövetkezett változásokat. A magyarság Kárpátalja legjobban szervezett kisebbsége, ugyanakkor közoktatási szempontból rendkívül sok nehézséggel kell megküzdenie az itt élőknek. 1991-ben, az ekkor már független Ukrajna, olyan nemzetpolitikai elveket és törvényeket dolgozott ki, melyek kedveztek a kisebbségeknek.¹⁵ A kétezres évek elejétől azonban gyökeresen megváltozott az ukrán nemzet- és nyelvpolitika, a változás eszköze pedig az oktatás lett. 2008-ra a kisebbségi közoktatás rendszere egy teljes mértékű átalakításon ment keresztül. Az „integráció” első szakaszában az ukrán államnyelv használata előtérbe került.

¹⁵ CSERNICKSÓ, I. (1998), *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*, Budapest, MTA Kisebbségkutató Műhely Orisis.

4.3. Az ukrain kisebbségi közoktatás problémái, hiányosságai

Megkérdőjelezhetetlen adatok nem állnak fenn a kárpátaljai magyarság nyelvtudásáról. Ugyanakkor elsősorban a népszámlálások, egyes szociológiai és szociolingvisztikai kutatások, illetve bizonyos állami felmérések, elemzések révén kaphatunk némi képet a megye lakosságának nyelvtudásáról. Csernicskó egy 2012-ben megjelent tanulmányában a következőképp kategorizálta az ukrán oktatáspolitikai „betegségének” problémaköreit:

- I. Hiányzik a megfelelő számú és megfelelően képzett pedagógus. A már említett oktatáspolitikai változások, a kötelező ukrán nyelvtanítás mellé ugyanis nem biztosítottak megfelelő infrastruktúrát, s elegendő pedagógust sem. Így az ukrán tanórak megtartása sokszor csak elméleti síkon, „papíron” történik meg, a gyakorlatba nem sikerült átépíteni azt. A volt oktatásügyi miniszter (Ivan Vakarchuk) is elismerte ezt az államnyelv kisebbségi iskolákban folyó oktatását értékelő beszédében. A miniszter szerint „Úgy tűnik, sok tanár ahelyett, hogy ukránt tanítana, gyakran csak úgy csinál, és a legjobb jegyeket írja a bizonyítványba.”¹⁶
- II. Az oktatási anyagok (tankönyvek, módszertani segédletek, iskolai szótárak) egyrészt hiányosak, másrészt pedig módszertani szempontból egyáltalán nem segítik a diákok ukrán nyelvű képzését. A tanterv rendkívül grammatikacentrikus, keveset foglalkozva a nyelv gyakorlati részével. Szintén jelentős probléma, hogy nem tesznek különbséget a kisebbségek kulturális és nyelvi sajátosságai között, így a keleti szláv, ukrán nyelvhez sokkal közelebb álló orosz diák tanterve megegyezik a magyaréval.
- III. A megfelelő szemlélet és az erre alapozott módszer szintén hiányos Csernicskó szerint. Az első két pontban megjelölt problémakörök oka valószínűleg az, hogy az ukrainai oktatási vezetők nem tudatosították, hogy mást jelent egy ukrán és egy más nemzetiségűnek az államnyelv tanítása. Ennek megfelelően a kijelölt célnak is eltérőnek kellene lennie, hiszen az államnyelvnek (második nyelvnek) az anyanyelvi módszertan szerinti oktatása pedagógiai hiba.
- IV. Az ukrán közoktatás normatív dokumentumai sehol sem tartalmazzák a kisebbségi nyelvtanítás céljait, követelményszintjeit. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az ukrainai oktatásszervezők anyanyelvi szintet

¹⁶ FERENC, V. (2011), *Challenges of hungarian higher education in Ukraine*. 2.

- várnak el az érettségiző diákoktól. Csernicskó szerint ez „nyelvészeti, pszichológiai és pedagógiai nonszensz.” Nincsenek tehát komolyan vehető, reális, konkrét módszertani irányelvek arra, hogy miként történjen a nyelvoktatás és milyen szintre kell elérni.
- V. A tanterv homogenizálása szintén számos módszertani problémát vet fel. Az ukrán kisebbségi oktatás ugyanis nem tesz különbséget az eltérő nyelvi, nyelvkörnyezeti régiók között, univerzalitásra törekszik. 2008-as rendeletek ugyan engedélyezik a nyelvórák csoportra bontását, ugyanakkor nem adnak irányelvet a csoportbontás elveire, és ehhez nem biztosítanak eltérő tantervet, tankönyvet, segédanyagokat sem.
- VI. A nyelvoktatás során eddig csupán a közoktatásra koncentráltunk, ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni az óvodai nevelést sem, ahol alapot nyerhetne az ukrán nyelvoktatás. A kárpátaljai magyar óvodák nagyrészt vegyes korosztályú, 12-30 fős csoportokból állnak, 2,5 évestől 6 éves korig. Sem a létszám, sem a vegyes csoport nem teszi lehetővé az előírt heti két ukrán nyelvóra intenzív oktatását. Hiányzik tehát a speciális, magyar óvodarendszerre szabott nyelvoktatási stratégia.
- VII. Ahogy azt „Akárpátaljai magyarságtérbeli elhelyezkedése, csoportosítása” c. fejezetben már kifejtettem, a magyar kisebbség egy jelentős része többségben vagy szinte teljesen homogén területen él. Ebből következik, hogy a magyar nemzetiségűek más kisebbségekhez viszonyítva kisebb mértékben beszélik már gyermekkorban is az ukránt, hiszen a magyar nyelvű környezet nem kívánja azt meg. Szociolingvisztikai kutatások is alátámasztják, hogy a szocializáció, a privát szféra, a sajtó domináns nyelve ezen a területen a magyar. Ugyanakkor az ukrán nyelvoktatás tanterve feltételez valamiféle előzetes tudást, nyelvi kompetenciát, és az iskolai kereteken kívüli, hétköznapi ukrán nyelv elsajátítását. A magyarság népességföldrajzi jellemzőire, térbeli elhelyezkedésére tehát nem tudott választ adni az ukrán oktatáspolitikai.
- VIII. Kárpátalja etnikai és nyelvi állapota révén ma egyetlen olyan nyelv sincs, amit kortól, iskolázottságtól, nemzetiségtől függetlenül mindenki beszélne. Az állam ennek ellenére, ebben a sajátos etnikai helyzetben, figyelmen kívül hagyja a jogszabályokat és nem teremti meg a saját, általa deklarált és nemzetközi törvényekben előírt feltételeket.
- A kisebbségi iskolákban az ukránt nem idegennyelvként vagy környezeti nyelvként tanítják, hanem második anyanyelvként. A tanítás nem megfelelő könyvek

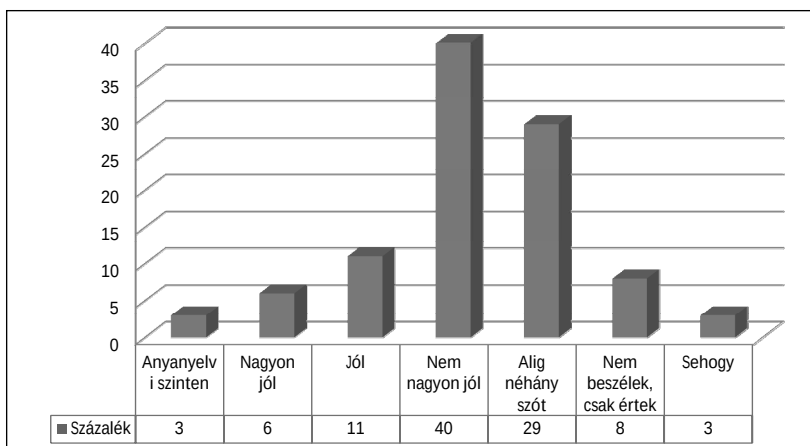
és olyan módszertani elvek segítségével zajlik, amelyeket az ukrán anyanyelvű diákoknál alkalmaznak (Beregszászi et al, 2004). Ennek eredményeképp a hivatalos nyelvoktatás szintje és hatékonysága alacsony.

4.4. A diákok ukrán nyelvtudási szintjének meghatározása

Az ukrán oktatáspolitikai és a nyelvoktatás struktúrája arra a tézisére épült fel, hogy a kárpátaljai kisebbségek valamilyen szinten már ismerik, beszélik az ukrán nyelvet saját anyanyelvük mellett.¹⁷ Ez azonban, megvizsgálva Kárpátalja kisebbségeit, csak részben igaz. Sajnos, hasonlóan a járási egységeken belüli, korcsoportra osztott nemzetiségi arányokhoz hasonlóan arról sincs információ, hogy korcsoportonkénti megoszlásban, az általam vizsgált 16-20 évesek körében milyen az ukrán nyelvtudás szintje. Friss adatok sem állnak rendelkezésre, hiszen a legutóbbi népszámlálás tizenöt éve készült el.

Azonban, ha ezeket az adatokat, vagy a témát kutatók frissebb, de jellemzően nem reprezentatív és nem egész Kárpátalját felmérő tanulmányait veszem alapul, megállapítható, hogy a magyar diákok ukrán, és más idegennyelv-ismerete gyenge. Csernicskó István átfogó kutatása 2000-ben készült el, mely Kárpátalja hat járására (Ungvári, Munkácsi, Huszti, Técsői, Beregszászi, Nagyszőlősi) terjedt ki – tehát egy járás kivételével megegyezik saját kutatásom mintaterületével. Csernicskó eredményei összességében hasonlóan negatív képet mutatnak az ukrán nyelvoktatás eredményéről (9. ábra). Az érettségi előtt álló diákok 82%-a úgy ítélte meg, hogy „nem nagyon jól”, vagy annál rosszabbul ismeri az ukrán nyelvet.

¹⁷ CSERNICKÓ (2012), 48.

7. ábra

Az érettségi előtt álló kárpátaljai adatközlők

Forrás: Csernicskó 2010 alapján saját szerkesztés

A nyelvoktatás alacsony szintű hatékonyságát saját kutatásom is alátámasztotta. Arra a kérdésre, hogy „Ön mennyire érzi sikeresnek az ukrán nyelv középiskolai keretek között történő elsajátítását?”, igencsak egyértelmű válasz érkezett (1. táblázat): az ukrán kisebbségek ukrán nyelvoktatása erőltetett és nem eredményre vezető folyamat, amelynek ahhoz, hogy sikeresen működjön, jelentős reformokra van szüksége.

A középiskolai évek végén, érettségi előtt álló diák elméletben magasabb szinten ismeri az ukrán nyelvet, mint három-négy évvel fiatalabb diáktársai. Ugyanakkor az ukrán nyelvoktatás egyik hibája, hogy a tantervben nincsenek konkrét célok meghatározva, így saját kérdőívemben a diákok számára a nyelvismeret szintjeit egy ötfokozatú skálához igazítottam.¹⁸ Az egyes nyelvi szintekhez információkat is társítottam, hogy mi az, ami az adott nyelvi szint tudását jelenti. Mivel az ukrán nyelvoktatás 2008-tól az általános iskolától már elkezdődik, ezért a kérdőív kitöltőinek elméletben már bizonyos szinten ismerniük kell a nyelvet.

¹⁸ BEREGSZÁSZI, CSERNICKÓ, OROSZ (2010), *Nyelv, oktatás, politika*. Beregszász, Beregszászi Magyar Tanárképző Főiskola, 33.

Nyelvi szint	Mi az, amit az adott szint alatt értendő?	Kitöltők elemszáma
1	A nyelvet egyáltalán nem sikerült megismernem és nem is értem azt.	52
2	A nyelvet nem sikerült megismernem, csak szavakat ismerek és értek.	207
3	A nyelvet közepesen ismerem és nagyjából meg is tudom magam értetni.	75
4	A nyelvet jól ismerem és értem. A hétköznapiakban, hivatalokban is elboldogulok.	92
5	Gond nélkül ismerem és használom a nyelvet, bármit megérték és megértetek.	116
Összesen		542

1. táblázat:

„Ön mennyire érzi sikeresnek az ukrán nyelv elsajátítását a középiskolai keretek között?” c. kérdésre adott válaszok (Forrás: saját kérdőíves felmérés)

A kor szerinti megoszlás és a nyelvismereti szint összefüggésében arra a következtetésre jutottam, hogy a középiskola 3–5 (képzési rendszertől függő) évében a diákok nyelvtudása ugyan növekvő tendenciát mutat, a különbség nem jelentős. Ez szintén alátámasztja azon tézisémet, hogy az ukrán nyelvoktatás hatékonysága alacsony. A középfokú tanulmányok kezdete és vége között a nyelvtudás szintje alig változott (2. táblázat).

2. táblázat:

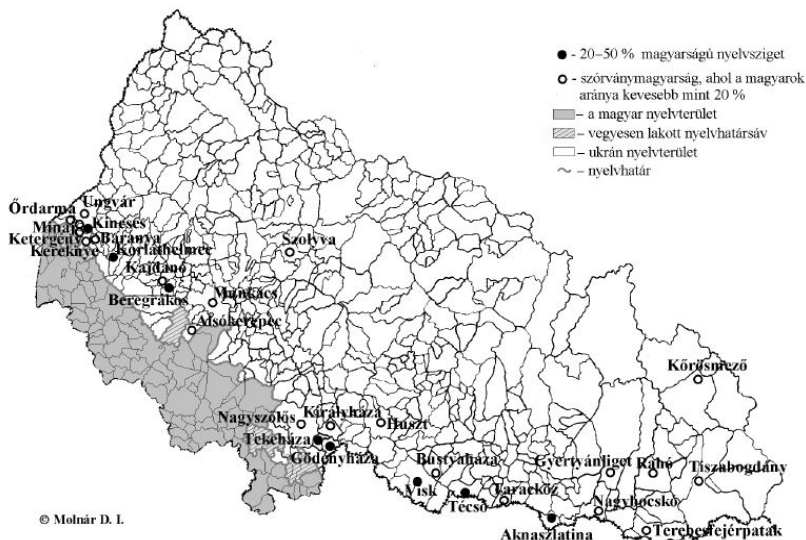
A diákok nyelvi szintjének meghatározása kor szerinti csoportosításban.
(*A nyelvtudás szintje alatt az 1. táblázat adatait értem)

Megkérdezett diák kora	Megkérdezett diák száma (összesen: 542)	A nyelvtudás szintje* egy ötfokozatú skálán
16	98 fő	2,3
17	110 fő	2,6
18	134 fő	2,6
19	119 fő	2,7
20	81 fő	2,9

4.5. A diákok ukrán nyelvtudásának vizsgálata járási csoportosításban

Célom az, hogy elkülönítve mutassam be azon adatközlőim nyelvi szintjét, akik a magyar nyelvi szigeten kívül, szórványban élnek azokétól, akik a magyar határ közvetlen közelében, jelentős számú magyar környezetben szocializálódnak.

A nyelvoktatás kudarcának képét tovább rontja, ha megvizsgáljuk a diákok közötti térbeli különbségeket. Ezalatt azt szeretném feltárni, hogy miként változik a nyelvtudás szintje az ukrán többségű, így ukrán nyelvkörnyezetben élő megkérdezettek és a magyar anyanyelvű terület között. A 10. ábrán is jól megmutatkozik, hogy a két nyelv könnyen elkülöníthető egymástól, s csak néhány kisebb vegyes nyelvterület húzódik a nyelvi határon.

8. ábra

Kárpátalja magyar nyelvszigetei és jelentősebb szórványtelepülései

Forrás: Molnár and Molnár, 2005 alapján

Az 10. ábrán jól látható, hogy az ungvári, a beregszászi és a nagyszőlősi járá-sokban a legmagasabb a magyar nemzetiség aránya a 2001-es népszámlálási adatok alapján, amely átlagosan 42,23%. Az általam vizsgált további négy já-rásban (munkácsi, huszti, técsői, rahói járások) a magyarság lélekszáma sokkal alacsonyabb, 5,02%. (A nyilvánosságra hozott ukrán népszámlálási adatok között járási lebontásban nem szerepel kor szerinti megoszlás, így a teljes

népesség arányát vettem alapul.) A magyarság teljes népességhez viszonyított aránya alapján tehát a vizsgált mintaterületen két részre osztható: ahol a magyarság száma átlagosan a teljes népesség közel felét teszi ki, illetve ahol a magyarság lélekszáma nagyon alacsony, 3–7% között mozog. E két csoportot elkülönítve szeretném szemléltetni, azért, mert az ukrán nyelvtudás szintje nem csak nemzetiségek között mutat nagy eltéréseket, hanem egy adott nemzetiségen belül is rendkívül nagy differenciák vannak az ukrán nyelvtudást illetően (2. táblázat).

3. táblázat:

a vizsgált járások adatközlői által meghatározott átlagos ukrán nyelvismereti szint

Járás	A magyarság aránya (2001-es népszámlálási adatok ismeretében)	A kérdőívet kitöltők száma	Átlagos nyelvi szint
Beregszászi	76,1%	151	1,8
Ungvári	33,4%	115	2
Nagyszőlősi	26,4%	98	2,1
Munkácsi	12,7%	52	2,8
Huszt	3,9%	43	3,4
Rahói	3,2%	41	3,5
Técsői	3%	42	3,9

A 3. táblázatban bemutatott eredményeim jól prezentálják azt, ami kiinduló álláspontom is volt: a kisebbségi oktatási intézményekben történő ukrán nyelvoktatás valódi válságát, eredménytelenségét nem azokban a számokban kell keresni, amelyek Kárpátalja teljes területén élőket mérték fel. Egyértelmű ugyanis, hogy e területeken a szinte teljesen homogén magyar nyelvi szigektől kezdve az ukrán nyelvi dominanciájú szórványig a nyelvi állapot teljes skálájával találkozhatunk. Számtalan tanulmány boncolgatta már a kárpátaljai magyarság ukrán nyelvtudásának szintjét, ugyanakkor megyén belüli, kisebb egységekre történő lebontással az általam ismert szakirodalom nem rendelkezik. Ezért rendkívül fontosnak tartom a kárpátaljai, megyei szintnél kisebb területi egységekre történő lebontást a nyelvoktatás kérdésében. Kérdőívem eredményei alapján – melyet járási szinten elemeztem – a következő következtetések vonhatjuk le:

- A magyarság aránya és az ukrán nyelvtudás között szoros korrelációt figyelhetünk meg. Az ukrán nyelvtudás szintje adatközlőim körében csak azokban a járásokban elfogadható, ahol a magyarság aránya alacsony.
- A kárpát-medencei, külhoni magyarság egészét vizsgáló tanulmányok¹⁹ egyértelmű eredménye, hogy a kárpátaljai magyarság ismeri a legkisebb arányban az államalkotó nemzet nyelvét. Ez a kép sokkal rosszabb Kárpátalja azon járásaiban, melyek homogén magyar területet alkotnak.
- Saját felmérésem és más, hasonló mintavételi területtel és módszertannal dolgozó kutatók kérdőívezése²⁰ alapján a kárpátaljai fiatalok ukrán nyelvismerete nem változik, stagnál.
- A nyelvtanítás problémáin túl az ukrán nyelvismeret alacsony szintjének hátterében véleményem szerint fontos szerepet játszik az ukrán belpolitikai és gazdasági válság elmélyülése, melynek következtében a magyarországi munkavállalás, vagy a magyar útlevél perspektívát kínálhat Kárpátalja fiataljainak.
- A kijevei nyelvpolitikai törekvések nem célravezetőek, sőt kontraproduktív szereppel bírnak. Az októberben elfogadott oktatási törvény 7. cikkelye nyelvészeti, pszichológiai és pedagógiai szempontból is nonszensz.

5. A diákok identitásvizsgálata

5.1. Az identitás fogalma

Az identitás kérdése folyamatosan a közbeszéd részét képezi, viszont nehezen definiálható fogalom. Számos tudomány, mint a politológia, a pszichológia vagy a marketing is különböző módon határozza meg a fogalmat (Erős, 1996), ugyanakkor egyéni, csoportos, kisebbségi, társadalmi szinten is használható fogalom. A társadalom számos csoportosításában használjuk a fogalmat: kor, nem, nemi beállítottság, kultúra, nemzetiség, stb.

A Magyar Virtuális Enciklopédiában (MTA, Filozófiai Intézet, 2004) található egy definíció, ami talán a legjobban leírja az identitást. „Identitás

¹⁹ Tandem, Genezis, Kárpát Panel, Mozaik felmérések.

²⁰ CSERNICKÓ I. (2012), *Megtanulunk-e ukránul? A kárpátaljai magyarok és az ukrán nyelv*. Ungvár, PoliPrint Kiadó Kft.

– azonosságtudat; annak tudatosítása, hogy 'ki és mi vagyok', sőt először is, hogy 'én – én vagyok'. Az identitás kialakítása társadalomtudományi értelemben nem magányos spekuláció eredménye, hanem a szocializációs folyamat társadalmi terméke. Az egyének a társas interakciók során, mások reakcióit megtapasztalva ébrednek saját létük tudatára, s ezekből a tapasztalatokból építik fel énjüket.”

5.2. Az identitás kérdésének fontossága Kárpátalján

A kárpátaljai magyarságnál, mint a legtöbb anyaországtól elszakított kisebbségnél, megfigyelhető a kötődési bizonytalanság: a nemzeti identitástudat és a valahová tartozás érzése nehezen párosítható, s e jelenség különösen igaz a fiatalságra.

Az identitástudat fogalma így napjainkban jelentős fogalomátrendeződésen megy keresztül. Ennek okán pedig az identitástudat képe is nagymértékben változik, melynek vizsgálata ezáltal rendkívül fontossá válik. Dolgozatomban azt szeretném feltárni, hogy adatközlőim miként értelmezik az identitás fogalmát, hogyan tudják meghatározni önmagukat, hol helyezik el magukat a társadalomban. Mivel adatközlőim 16-20 év közötti fiatalok, így kifejezetten fontosnak tartottam, hogy felmérjem, miként alakult ki bennük az identitástudat, mit tekintenek az identitás legfontosabb alkotóelemeinek és hogyan helyezik el magukat a társadalomban. Továbbá arról is képet szeretnék adni, hogy az identitástudat, illetve a következő fejezetben ismertetett diákokban kialakult és felmért jövőkép között van-e összefüggés.

5.4. Általános nyelvhasználati jellemzők Kárpátalján

Az anyanyelv használatának vizsgálata rendkívül fontos, hiszen a nyelv nemzeti identitás egyik alappilléryének tekinthető, a kárpátaljai magyarság körében pedig különösen fontos szerepe van a közösségalkotásban.²¹ Ukrajnában a nyelvhasználati mutatót általában az anyanyelv fogalmával értelmezik, így a nyelvhasználati és nemzetiségi mutatók közötti eltérés az asszimiláció mértékének egy fontos szegmense.

A 2001-es népszámláláskor 151 516 magyar nemzetiségű személyt regisztráltak, azonban a teljes magyarság 97%-a vallotta anyanyelvét is magyarnak. Tehát közel 5000 fő tekinti magát magyar nemzetiségűnek, ugyanakkor nem magyar

²¹ TÚRI G. (2009), Törvényen innen és határon túl – a nemzeti identitás kérdése a kárpátaljai magyarság körében. In: *Határhelyzetek II. Oktatás, nyelv, kultúra*. Budapest, Balassi Intézet, Márton Áron Szakkollégium, 12.

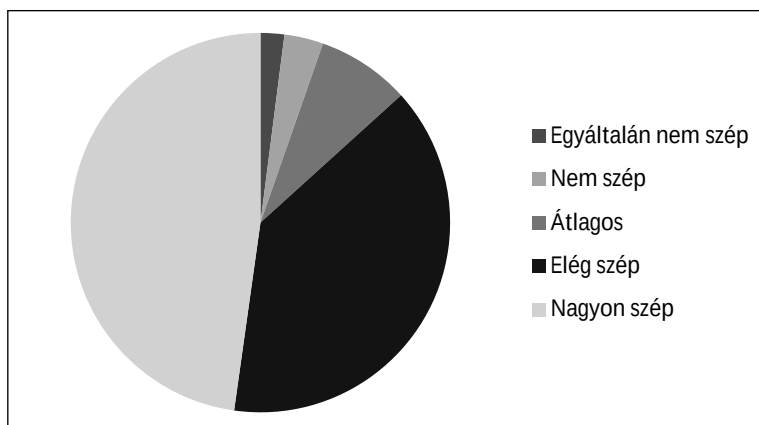
anyanyelvűnek. Másfelől pedig a magyar nyelv ismerete a németek, a szlovákok és a romák körében a legjellemzőbb. Mivel ez kiemelkedően igaz Kárpátalja három legnagyobb magyar lélekszámú járására (Beregszász, Nagyszőlős, Ungvár), ezért feltételezhetően a magyar környezet és a hétköznapi boldogulás miatt beszélik és sajátítják el a magyar nyelvet nemzeti hovatartozásuk megtartása mellett. Kárpátalján a 2001-es népszámlálás alkalmával 11 673 fő nem magyar nemzetiségű regisztrálta magát magyar anyanyelvűnek.

A magyar nemzetiségűek száma és a magyart mint anyanyelvet használók száma között jelentős differencia mutatható ki. Ennek okai, összefüggései rendkívül összetettek. A magyarság számára a nyelvi asszimiláció a térségben alapvetően pozitív.²² Egyrészt a legnagyobb mértékben a nagyszőlősi járásban élő, Kárpátalja legnagyobb születésszámmal rendelkező nemzetisége, a cigányság többsége, 62%-a a magyart tekinti anyanyelvűnek. Saját nyelvük használata egyre kevésbé jellemző, a környezetükben legnagyobb arányban használt nyelvet sajátítják el. Emellett a szlovákok és a németek is jelentős mértékben használják a magyar nyelvet, ami arra vezethető vissza, hogy Kárpátalja különböző területein elszórtan élnek. Szintén igaz ez a magyarság azon részére, akik a magyarlakta területsáv keleti peremén, vagy azon túl, idegen nemzetiiségű környezetben élnek.

5.5. A megkérdezett diákok véleménye a magyar nyelvről

A felmérésben résztvevő diákok mindegyike magyar nemzetiségűnek tartotta magát, hiszen kutatásomat erre a nemzetiségre szerettem volna korlátozni, tehát ez a kérdőív kitöltésének a feltétele volt. A kérdőívben azt kellett meghatározni a diákoknak, hogy mennyire tartják szépnek a magyar nyelvet. Mivel ez rendkívül szubjektív megítélésen alapuló válaszlehetőségeket hordoz magában, ezért egy ötfokozatú skálán kellett meghatározniuk a diákoknak a magyar nyelv szépségét (11. ábra).

²² HOMA, K. (2010), „A kárpátaljai magyar fiatalok nemzeti önmeghatározása. Kisebbségi identitást védő tényezők” In: *Határhelyzetek III., Önmeghatározási kísérletek hagyományörzéstől a nyelvi identitásig*. Budapest, Balassi Intézet, Márton Áron Szakkollégium, 9.

9. ábra

A diákok véleménye a magyar nyelv szépségéről

A kördiagramon láthatjuk, hogy a magyar nyelvet a diákok túlnyomó többsége vagy „elég szépnek” (38,92%) vagy „nagyon szépnek” (47,78%) tartja.

5.6. Az megkérdezett diákok identitását meghatározó tényezők

Kutatásom ezen részében azt szerettem volna feltárni, hogy mely tényezőkben látják a diákok az identitásuk kialakulásának okait. Ezt azért is tartottam fontosnak, mert Túri Gréta tanulmányában nagyon érdekes összefüggés, hogy mintájában az anyanyelv és a kultúra szerepe a fiatalabb korosztály köreiben kisebb jelentőséggel bír (a teljes mintaválaszait figyelembe véve a megkérdezettek 67%-a jelölte meg fő tényezőként, míg csak a fiataloknál ez az arány 57%). Szembetűnő az a tény, hogy ezzel párhuzamosan a korcsoport 40%-a úgy vélekedik, hogy saját döntése az, ami a leginkább meghatározó nemzeti hovatartozását illetően.

Véleményem szerint azonban sokkal több preferencia megadása szükséges ahhoz, hogy pontos képet adjunk a kárpátaljai fiatalság identitásának meghatározó elemeiről. Kérdőívemben „A magyar identitás számomra azt vagy azokat jelenti, hogy...” c. kijelentés folytatásaként a diákok a nyelv, a kultúra és a „saját döntés” a vallás, a szocializáció (szülői neveltetés, környezet) lehetősége is. E mellett pedig egyéb, saját meglátást is megadhatott az adatközlőm ennél a feladatnál – tekintettel az identitás fogalmának széles körű értelmezésére. Ezeket az egyéni preferenciákat a 4. táblázatban összegeztem, hiszen

az általam meghatározott választási lehetőségeknél természetesen többet is meg lehetett jelölni.

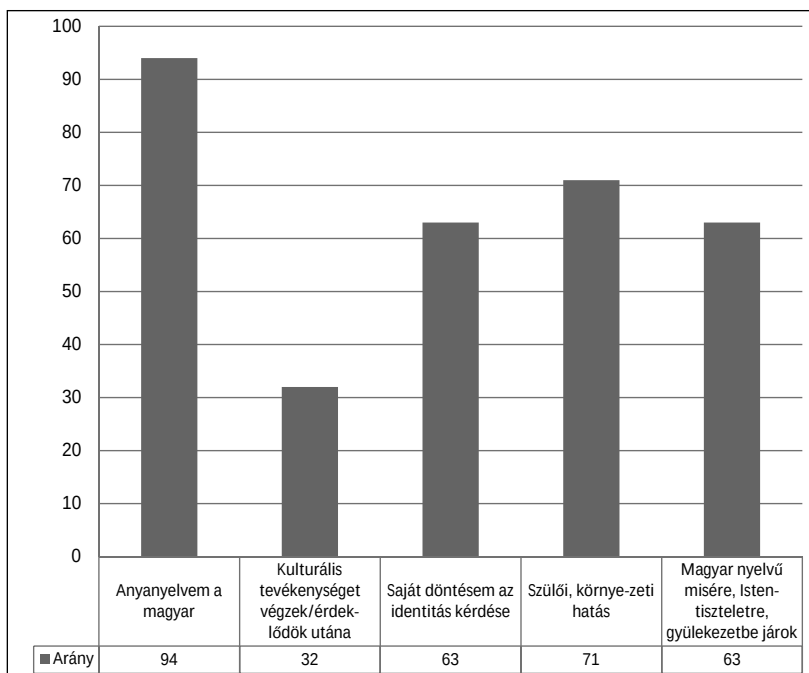
4. táblázat:

„A magyar identitás számomra azt jelenti, hogy...” c. válaszra adott egyéni preferenciák csoportosítása példákkal

Egyéni, egyéb preferencia megnevezése	Példák	Egyéni véleményt formálók száma
Lokalitáson alapuló preferencia (megye vagy település megjelölése)	Pl. „kárpátaljaiak lenni”, vagy „Nagydobronyinak lenni”	21
Magyar kulturális, vallási szervezet, csoport aktív tagja	Pl. „Istentisztelet ifjúsági gyülekezetébe járni”	27
Sport (mint sportoló, vagy mint szurkoló elköteleződik)	Pl. „magyar válogatott meccset nézni”	31

A 4. táblázatból is kirajzolódik, hogy a 16-20 év közötti diákok a legkülönbözőbb gondolatokat, tevékenységeket tekintik az identitás alkotóelemeinek. Különösen érdekes a sportnak mint identitásalkotó tényezőnek a szerepe. Csernicskó István egy 2010-ben készült tanulmánya szerint megkérdezett, magyar középiskolában tanuló diákok 69%-a egy nemzetközi ukrán-magyar tornán a magyarnak szurkol.

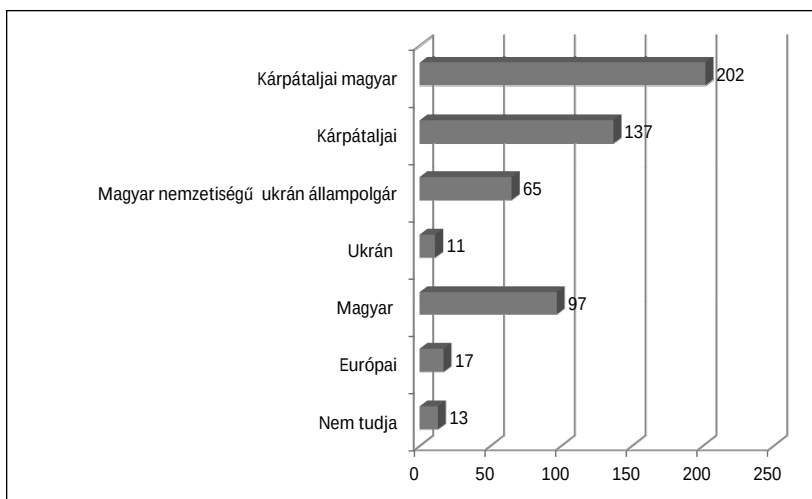
A 12. ábrán láthatjuk, hogy miként alakul a kérdőívben megadott identitást alkotó tényezők aránya. A vallás is fontos szerepet játszik, habár a vizsgált korcsoportomban a legkevésbé van jelen a vallás fontosságának szerepe más, idősebb korosztályok viszonylatában. Ugyanakkor a vallás mint identitástényező az általam rögzített válaszlehetőségekben és az egyéni preferenciákban is nagy számot mutat. A századforduló éveiben publikált, s a mai napig meghatározó Gereben-féle felmérések szerint a határon túli kárpát-medencei régiók közül Kárpátalján van a legnagyobb szerepe a vallásosságnak. Ugyanakkor láthatjuk, hogy tizenöt évvel később készült saját felmérésemben a fiatalság csupán 63%-a tartja fontosnak a vallás szerepét.

10. ábra

A diákok által meghatározott legfontosabb identitást alkotó tényezők százalékos megoszlása

A diákok identitásának az előzőek mellett szintén az egyik legfontosabb kérdés, hogy az identitástudat mellé párosuljon a térbeliség, azaz ragaszkodjanak szülőföldjükhöz, településükhöz. Kárpátalján a szülőföld kérdése korántsem olyan egyszerű, mint egy anyaországának, hiszen mindkét oldalról érheti őket a köztudatba beivódott szegregáció, és ukrainai magyar kisebbségként sem magyarként, sem ukránként nem tudják önmagukat definiálni. A kérdőívben adatközlőimnek azt a mondatot kellett folytatni egy válaszlehetőség kiválasztásával, hogy „Úgy tudnám magam a legjobban bemutatni, mint...” (11. ábra).

11. ábra

Az „Ügy tudnám magam a legjobban bemutatni, mint...” c. mondat folytatásának válaszlehetőségei és azok száma az adatközlők körében

Egyértelműen kirajzolódik az állítás, amit az előző fejezetben már kifejtettem: a kérdőívet kitöltők túlnyomó része nem ukránnak, s nem is magyarnak definiálná magát. Egy saját identitásfogalom olvasható ki az eredményekből, mely régebbi kutatásokban kevésbé, frissebb kutatásokban annál inkább mutatkozik meg nagyobb mértékben.

Összegzés

Kutatásom során két olyan kérdésre kívántam koncentrálni, amelyek Kárpátalja fiatalságának legnagyobb kihívásait jelentik. Az oktatáspolitikai változások jelentős hátrányt okoznak a magyar anyanyelvű kisebbségnek, amit Orosz Ildikó, a KMPSZ elnöke a következőképp értékelt: „Ukrajnában múltóban van a kisebbségekkel szembeni tolerancia, megtört egy folyamat. Ukrajna alkotmánya, a jogszabályok továbbra is biztosítják a kisebbségek nyelvén való oktatás törvényi kereteit, de a megoldásokból, a konkrét programokból úgy tűnik, mintha konszenzus született volna a kijevi értelmiségi körökben, amely konszenzus egy nemzetállamot építő erő eredményezett.” Az identitástudat, s annak színterei is jelentős átalakuláson mentek át, a nemzetet közösségbe kovácsoló kohéziós kötelékek egyre gyengébbek. Mindezek, s a már tárgyalt gazdasági problémák megoldása nélkül a magyarság fogyása és elvándorlása megállíthatatlannak tűnik.

Bibliográfia

- BAJMÓCY P. (2009), *Általános etnikai és vallásföldrajz*. Szeged, JATEPRESS.
- BARANYI B. (2009), „Kárpátalja” In: *A Kárpát-medence régiói*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- BENCsik P. (2016), *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Budapest, Napvilág.
- BEREGSZÁSZI A. – CSERNICSKÓ I. – OROSZ I. (2010), *Nyelv, oktatás, politika*. Beregszász, Beregszászi Magyar Tanárképző Főiskola.
- CSERNICSKÓ I. (1998), *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest, MTA Kisebbségkutató Műhely, Osiris.
- CSERNICSKÓ I. (2010), *Nyelvek, emberek, helyzetek – A magyar az ukrán és az orosz nyelv használata a kárpátaljai magyar közösségben*. Ungvár, Poliprint Kiadó Kft.
- CSERNICSKÓ I. (2012), *Megtanulunk-e ukránul? A kárpátaljai magyarok és az ukrán nyelv*. Ungvár, PoliPrint Kiadó Kft.
- DÖVÉNYI Z. (2012), *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest, Akadémia.
- DÖVÉNYI Z. – KARÁCSONYI D. (2008), „A munkanélküliség és a jövedelmek területi különbségei Ukrajnában” *Tér és Társadalom*. (4.) 159–188.
- FERENC, V. (2011), *Challenges of hungarian higher education in Ukraine*. University of Pécs
- HOMA K. (2010), „A kárpátaljai magyar fiatalok nemzeti önmeghatározása. Kisebbségi identitást védő tényezők” In: *Határhelyzetek III., Önmeghatározási kísérletek hagyományörzéstől a nyelvi identitásig*. Budapest, Balassi Intézet, Márton Áron Szakkollégium.
- KARÁCSONYI D. – KINCSES Á. (2010), „Az elvándorlás hatása a kárpátaljai magyarság helyzetére” *Földrajzi Közlemények*. (134.). 31–43.
- KOVÁCS Z. (2010), *Népesség- és településföldrajz*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- MOLNÁR J. – MOLNÁR D. I. (2005), *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népességmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász, Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv és Taneszköztanácsa.
- OROSZ I. (1990), „Kisebbségi Oktatás Kárpátalján” *Nyelvünk és kultúránk*. 106.
- S. BENEDEK A. (1997), *Kárpátalja története és kultúrtörténete*. Budapest, Bereményi Könyvkiadó.
- TÚRI G. (2009), „Törvényen innen és határon túl – a nemzeti identitás kérdése a kárpátaljai magyarság körében” In: *Határhelyzetek II., Oktatás, nyelv, kultúra*. Budapest, Balassi Intézet, Márton Áron Szakkollégium.

Donald J. Trump gyermekek nappali ellátásáról szóló szakpolitikai javaslatának bemutatása és mikroökonómiai elemzése

Kovács Kornél és Zádor Zsófia

1. Bevezetés

Az egész világot meglepte Donald J. Trump elnökké választása Amerikában, szakpolitikáját rengetegen kritizálták és megválasztása óta az elnök is visszavonta sok korábbi javaslatát. A kampány és az elnökválasztási viták folyamán nem fektetett túl nagy hangsúlyt a megválasztott elnök olyan fontos kérdésekre, mint az oktatás, a gyermekek nappali gondozása és egyéb szociális kérdések. Éppen ezért választottunk egy kevésbé vitatott, kritizált és kiaknázott témát, a gyermekek nappali gondozásáról szóló politikai javaslatait.

Tanulmányunkban azt a kérdést vizsgáljuk, hogy milyen gazdasági és szociális hatásokat és motivációkat vált ki a Donald J. Trump által felvázolt gyermekek nappali gondozásáról szóló szakpolitika. A hipotézisünk az, hogy bár elsősre progresszívnek tűnnek a javaslatok, azok együttes hatásai nem csak és kizárólag a gyermekgondozási terhek enyhítésére irányulnak. A tanulmány arra mutat rá, hogy a hipotézissel párhuzamban a gyermekgondozási terhek ugyan csökkennek, de a támogatás egy része átcsoportosítható más jószágok elköltésére is. Az intézkedés hatására a nemek közötti szakadék nő, mert a vállalatok azonos képességű jelöltek esetén inkább a férfi munkaerő alkalmazását fogják preferálni. Elemzésünk során megvizsgáljuk, és összehasonlítjuk a jelenlegi gyermekek nappali gondozásáról szóló politikát, a *Child Care Aware of America* kutatásait, valamint Trump szakpolitikai javaslatait. Ezek után a fogyasztói döntés módszertanát alkalmazzuk az intézkedésekre, hogy megvizsgáljuk, mi az optimális döntés a fogyasztók számára.

A bevezetés után a második fejezetben ismertetjük a gyermekgondozási probléma eredetét, és azt, hogy miért számít kritikus fontosságúnak a téma az amerikai társadalomban. A harmadik fejezetben bemutatjuk a jelenlegi,

gyermek nappali gondozásáról érvényben lévő törvényeket, különös tekintettel az Obama-adminisztráció újításaira. Ezután a negyedik és ötödik fejezetben a *Child Care Aware* valamint Donald J. Trump szakpolitikai ajánlásait elemezzük, a hatodik fejezetben pedig összehasonlítjuk a két javaslatot. Végül a hetedik fejezetben közgazdaságtani módszerekkel elemezzük Trump javaslatának hatását a munkapiacra, a nemek közötti egyenlőségre és a gyermekgondozás mint homogén jószág fogyasztására.

A dolgozatnak nem célja, hogy szakpolitikai javaslatokat tegyen a gyermekek nappali ellátásával kapcsolatban, ehelyett a *Child Care Aware* szervezet szakmai belátásaira hagyatkozik, mint összehasonlítási alap. Azaz a tanulmány elfogadja, hogy a szervezet javaslatai lefedik az USA-ban szükséges reformokat. Szintén nem célunk az, hogy ajánlásokat tegyünk Trump politikáját illetően. Kifejezetten a meglévő szakpolitikákra támaszkodunk és elemezzük azokat. A fogyasztói döntéssel foglalkozó közgazdasági modellek csakis a keresleti oldalt jellemzik, a kínálatra nem tesznek megállapítást. Ellenben a fizetett szabadságot jellemző modell a kínálati oldalt vizsgálja meg.

2. Miért szükséges a gyermekek nappali gondozásáról beszélni?

A 19. század közepétől kezdett megváltozni a világrend a nők és férfiak szerepét illetően, az igazi forradalmi változás azonban csak az első világháború után kezdődött meg. Ennek ellenére a nemek közötti egyenlőség hiánya a mai napig problémát teremt a gyermeknevelést illetően. Mára már teljes mértékben elfogadott, hogy a nők is kiveszik részüket a pénzkeresésből, gyakran teljes állásban. Ez nem csak az emancipációnak a következménye, hanem a gazdasági helyzetnek is, melyben a családok rá vannak kényszerítve, hogy mindkét szülő foglalkoztatásban álljon. Ezen felül sok anya egyedülállóan neveli gyermekét. A női-férfi szerepek mellett a munkapiac is megváltozott.

Az Egyesült Államokban kiemelkedően kevés szerep jut a jóléti államnak, így Európával összehasonlítva arra is kevés energiát fordítanak, hogy a gyermekek gondozása elérhető legyen a dolgozó családok számára. Amerikára sokkal jellemzőbb a lokális, önkéntes-alapú segélynyújtás, a szociális támogatások pedig, még ha el is érhetők, akkor is csak korlátozottan.¹ Ennek ellenére Gornick és Meyers² amellet érvel, hogy az ország helyzetét tekintve kiemelkedően nagy segítséget nyújt a kormány azon családoknak, akiknek iskoláskorúnál fiatalabb gyermekei

¹ OECD (2016), *Social expenditure update 2016* <http://tinyurl.hu/6rr3/>

² GORNICK, Janer C. – MEYERS, Marcia. K. (2003), *Families that Work*. New York, Russell Sage Foundation.

vannak. Ilyenek például a készpénz támogatási programok a szegény családok számára, és az adóvisszatérítések.

Gornick és Meyers³ arra mutatnak rá, hogy a leginkább előremutató irány az, aminek a keretében az állami beavatkozás mértéke növekszik, ezzel is segítve az igazságos újraelosztást és csökkenti a privát gyermekgondozás problémáját. A gyermekellátás magánjellegű megoldása a nemi egyenlőtlenségek közötti szakadék további tágításához vezet, azáltal, hogy nem csak a munkapiacra, hanem otthon is megerősítik a női-férfi normákat. Amennyiben valamelyik szülőnek vissza kell vonulnia a munkapiacról, vagy csak részmunkaidőben tud dolgozni, akkor nagy többségében még mindig a nők hozzák meg ezt az áldozatot. Azonban, ha mindkét szülő teljes munkaidőben dolgozik, a társadalom a nőktől sokkal jobban várja el, mint a férfiaktól azt, hogy feláldozzák a munka utáni szabadidejüket, hogy a gyermeknevelésre és házimunkára is tudjanak koncentrálni. Magángondozó alkalmazása ennek következtében a dolgozó, gyermekes családok felénél előfordul munkaidő alatt. Ennek a költsége átlagosan a család bevételeinek 9%-a volt 2000-ben.⁴

Hosszú távú megoldás csak úgy érhető el, hogyha a nemek szerinti egalitárius társadalom kialakítására törekszik az állam, ami megakadályozza a nemi alapon való munkamegosztást, valamint a gondozási költségeket támogatja az újraelosztás lehetőségein keresztül.⁵ Az azonban egyértelmű, hogy bár a segítők hozzá tudják segíteni a családokat a gyermekek nappali gondozásához, az továbbra is csak egy szelektált rétegnek lesz elérhető. A gyermekek nappali gondozását övező problémájának megoldása egy olyan társadalmi szintű szemléletmódváltáson keresztül lehetséges, amely nem különíti el úgy a nemi szerepeket, mint az jelenleg megfigyelhető.

3. Az USA jelenlegi gyermekek nappali gondozásáról szóló szakpolitikája – az Obama-kormány reformja

A mai napig fontos befolyásoló tényező gyermekes amerikai családoknak, hogy hogyan oldják meg iskolaérettségnél fiatalabb gyermekeik gondozását. Ezt a problémát az Obama-kormány is realizálta. Ennek következtében jelentős forrásátcsoportosításokat tett, és új programokat vezetett be leginkább a fiatal, valamint hátrányos helyzetű gyermekek oktatására és felzárkóztatására.

³ GORNICK – MEYERS (2003).

⁴ GORNICK – MEYERS (2003), 53.

⁵ ROLL, Susan – EAST, Jean (2012), Child Care as a Work Support, in: *Affilia* [27] (4). 358–370.

A korábban már életben lévő adókedvezmények mellett további forrásokat csoportosított át az Obama-adminisztráció a gyermekellátáshoz, hogy magas ára ellenére a nélkülözőbb, dolgozó családoknak is lehetősége legyen a gondozás igénybevételére. A legnagyobb beruházás a 2017-es állami költségvetésben⁶ részletezi a gyermekek nappali gondozásáról szóló szakpolitikát és növeli meg a források mértékét. A forrásokat a *Child Care and Development Block Grant* (CCDBG) osztja szét az államoknak kifejezetten ennek a területnek a felhasználására. A 2017-es évre Obama 53 milliárd dolláros emelést vitt véghez a *Child Care and Development Fund* költségvetésében. Szintúgy emelte a CCDBG költségvetését. Összességében majdnem 1 milliárd dollárral növekedett a csecsemő- és fiataalkori oktatásra szánt támogatás, leginkább a *Head Start*, valamint a *Preschool for All* programokon keresztül.

Fontos, hogy a megfelelő minőségű ellátás a gyermekek számára már fiatal korban elkezdődjön, ennek érdekében a fent említett támogatás növelése az *Early Head Start*, valamint *Preschool for All* programok számára elengedhetetlen lépés ahhoz, hogy a gondozás szélesebb körben elérhetővé váljon. Másik kiemelkedő intézkedése a kormánynak az *Early Head Start – Child Care Partnership*⁷ volt, melyet a 2014-es költségvetési évben hozott létre. Ennek a programnak a lényege, hogy partneri kapcsolatot hozzon létre a korai felzárkóztatási programok, valamint a gyermekek nappali gondozását szolgáltatók között. A források növelése a meglévő programok minőségi javítására, valamint kiszélesített elérhetőségre volt elkülönítve.

A gyermekellátás minősége államonként fluktuáló, tekintettel arra, hogy a támogatás a kormányzati szintről érkezik, azonban az államok saját standardokat állíthatnak fel, melyeknek intézményileg meg kell felelni. Az Obama-adminisztráció két fő törvénye irányult arra, hogy ezt a problémát kezelje, az *Every Student Succeeds Act*, valamint a *Child C.A.R.E.* program. 2015-ben fogadta el a kongresszus az *Every Student Succeeds Act*⁸ törvényt. Az országos döntéshozási szintet az államokhoz csoportosították át, akik a helyi speciális igényeknek megfelelően tudják a forrásokat felhasználni. Az új intézkedés megtartja a tesztek jelentőségét, azonban nem egy szövetségi szinten meghatározott elvárásnak kell megfelelniük az általános és középiskoláknak, hanem

⁶ NICHOLS, Jay (2016), *President Obama's FY 2017 Budget: Big Investments in Child Care and Early Education* <http://tinyurl.hu/NMVr/> (2017.04.26.)

⁷ AfCF (2014), *New HHS grants increase, improve learning opportunities for young children*. <http://tinyurl.hu/JwXo/> (2017.04.26.)

⁸ 114th CONGRESS (2015), *Every Student Succeeds Act*. Washington: U.S. Government Publishing Office. <http://tinyurl.hu/RV6n/> (2017.04.26.)

a célokat az államok határozhatják meg, figyelembe véve a nyelvtant, a teszt-eredményeket és az érettségizők átlagát. A tesztek jelentősége, hogy felméri azokat az iskolákat, valamint diákszegmenseket, amelyek az átlagtól jelentősen elmaradnak; az alsó 5%-ba esnek. Ezeket az iskolákat és diákokat speciális programokkal segítik, hogy megkönnyítsék a felzárkózást számukra.⁹

Az egyik legfrissebb intézkedés, a *Child C.A.R.E. Act*¹⁰ a fiataalkori oktatást segíti elő, valamint jó minőségű nappali gondozást biztosít a gyermekek számára. Ennek lényege, hogy a gyermekek fejlődésére van pozitív hatással. Mindezt úgy teszi lehetővé, hogy mindeközben a szolgáltatókat is biztosítja a megfelelő szintű bevételekről, valamint szakmai fejlődésükkel is törődnek, előmenetelüket biztosítják, így ez a program a gyermekellátásban dolgozók számára képzéseket és megfelelő szakmai hátteret is igyekszik biztosítani.

Ezen friss politikák mellett a családoknak továbbra is lehetőségük volt igénybe venni az adókedvezményeket, amennyiben erre a kiírás szerint alkalmasak.¹¹ Igényelhetnek eltartott gondoskodási bankszámlát is, mely a család bevételének egy részét adómentesen tudja félretenni gondozási okokból, amennyiben évente több mint 500 dollárt költenek erre a célra.¹²

4. A Child Care Aware of America szakpolitikai ajánlásai

A *Child Care Aware of America* olyan szervezet, amely céljának tekinti, hogy olyan gyermekek nappali gondozásáról szóló rendszer jöjjön létre Amerikában, amely minden család számára elérhető és minőségi szolgáltatást tud nyújtani. Egy kimagasló minőségű rendszer hozzájárul a gyermekek megfelelő, egészséges fejlődéséhez éppúgy, mint a családi harmónia megteremtéséhez. Céljuk elérése érdekében kutatásokat folytatnak, valamint egy olyan partneri hálót tartanak kézben, mely elősegíti ezeknek a céloknak az elérését. A 2016–2017-es évre szóló szakpolitikai ajánlásuk¹³ összefoglalja a jelenlegi rendszer legjelentősebb problémáit, majd javaslatokat tesz azok megoldására.

⁹ KLEIN, Alyson (2016), *Every Student Succeeds Act: An ESSA Overview*. <http://tinyurl.hu/gOAZ/> (2017.04.26.)

¹⁰ Child Care Aware of America (2016b), *State Child Care Facts in the State of: Alabama*. <http://tinyurl.hu/DBT5/> (2017.04.26.)

¹¹ Department of the Treasury (2015), „*Child and Dependent Care Expert*.” <http://tinyurl.hu/BKiD/> (2017.04.26.)

¹² Cafeteria Plan Advisors (nd), *Flexible Spending Account - Dependent Care Account*. <http://tinyurl.hu/5wus/> (2017.04.26.)

¹³ Child Care Aware of America (2016a), „*2016-2017 Public Policy Agenda*.” *Child Care Aware of America*. <http://tinyurl.hu/lMjE/> (2017.04.26.)

Bár a gyermekek nappali gondozása fontos szerepet játszik az amerikai gazdaságban, majdnem 15 000 000 olyan gyermek van Amerikában, aki esetlegesen rászorulhat gyermekek nappali gondozására, melyből több mint 6 000 000 fiatakorút, azaz a rászoruló gyermekek több, mint 40%-át egyedülálló szülő neveli. Körülbelül 22 000 000 anya vállal munkát gyermeknevelés mellett, akiknek a 30%-a neveli gyermekét egyedül. Hogy ezt az igényt kielégítsék, Amerikában alig kevesebb, mint 600 000 gyermekek nappali gondozásával foglalkozó munkás dolgozik átlagosan 22 310 USD-ért,¹⁴ ami a 2015-ös átlagos nemzeti fizetésnek (48 098,63 USD) kevesebb, mint a fele.¹⁵

A szervezet¹⁶ négy fő problémát azonosít; a gyermekgondozás magas ára, a minőségi gondozás kezdete nem elég fiatal korban történik, államonként változik a minőség, valamint gyakori a gondozók képzetlensége és a szolgáltatások alacsony minősége. Az ár az egyik legnagyobb problémája a rendszernek, ez abból is látszik, hogy egy család éves költségeit tekintve nincs olyan elem a listán, amely meghaladná a gyermekek nappali gondozására költött összeget. Az egyének által gondozásra költött összeg meghaladja a medián lakos bevételének 10 százalékát 38 államban. Ennek ellenére nem jut elég támogatás a rászoruló családoknak, csupán a potenciális gyermekek 18%-a részesül támogatásban. S bár állami adókedvezményre is támaszkodhatnak a családok, azok államonként változó mértékűek, de átlagosan nem haladják meg az 550 USD-t évente.

Ezért a *Child Care Aware of America* több beruházást, nagyobb adókedvezményeket és kiszélesített alkalmassági kritériumokat javasol. A szervezet úgy látja, hogy csupán az anyagiak növelése nem vezet hosszú távú megoldásokhoz, ezért javasolja az állami beruházások növelését és az adókedvezmény kiterjesztését a mélyszegénységnél jobb helyzetben lévő családokra is, az adminisztrációs költségek csökkentését, a nem tradicionális munkaórák figyelembevételét, valamint az iskola előtti és utáni gondozás problémáját is igyekszik javaslataival orvosolni.

Ezek mellett kiemelt szerepet tulajdonít a gyermekgondozás minőségének növelésére is a CCAA.¹⁷ Ennek megfelelően a sérült és fogyatékoság azonosítását és megfelelő módon való gondozását, épp úgy, mint a halmozottan hátrányos helyzetűek felzárkóztatását, támogatja az állam specifikus

¹⁴ Child Care Aware of America (2016b)

¹⁵ Social Security (nd), <http://bit.ly/2ktuPim> (2017.04.26.)

¹⁶ Child Care Aware of America (2016a), 4–5.

¹⁷ Child Care Aware of America (2016a), 4.

intézkedésekkel. Azonban leszögezi, hogy a minőségi változáshoz további szabályozásokat kell bevezetni a szolgáltatókkal szemben, melyet nem csak oktatás és tapasztalat ellenében lehetne elérni, de a későbbiekben a közösségek online és személyes szakértői oktatással is hozzájárulnának a magas szintű gyermekgondozáshoz.

5. Donald J. Trump javaslata a gyermekek nappali gondozásának problémáját illetően

Donald J. Trump tisztában van a gyermekek nappali gondozása legnagyobb problémáival a mai Amerikában, és ennek megfelelően igyekszik szakpolitikai javaslatait a hátrányos helyzetűek felé irányítani. Legfontosabb, hogy a korábban elért előrelépéseket nem kívánja visszavonni vagy megváltoztatni, ehelyett kibővítené azokat a csoportokat, akik részesülhetnek a támogatásban. Mindezt adókedvezményeken, megtakarításokon, állandó reformokon és munkanélküliségi biztosításokon keresztül tenné.¹⁸ Legfontosabb elképzelése egy átfogó adóreform, mely hozzásegítené ahhoz, hogy átcsoportosítás segítségével finanszírozni tudja a gyermekek nappali gondozását. Az adótörvényt úgy írná át, hogy a 250 000 USD alatt keresők levonhassanak a jövedelemadójukból egy államonként és bevételeként változó összeget, amit gyermekgondozásra használhatnak fel. Különlegessége ennek az, hogy az otthon maradó szülő is részesülne a fenti adókedvezményben. Emellett a nők javát szolgálóan a munkáltatónak kötelezően 6 hét fizetett szülési szabadságot kell biztosítaniuk. Szintén pénzügyi segítséget tervez a javaslat a *Dependent Care Saving Account*-on keresztül, melynek lényege, hogy amennyiben a család évente 1000 USD-t félre tud tenni erre a bankszámlára, a kormány kipótolja az összeget további 500 dollárral, amit gyermekek gondozására használhat fel a család.

A pénzügyi könnyebbségek mellett azonban megemlíti, hogy a folyamatos innovációra és megújulásra is szükség van, azonban ezekre konkrét javaslatot nem tesz.¹⁹ Támogatná azon programok létrehozását, amik olyan megoldásokra töreksenek, amelyek a gondozás családi szintjét építik erősíteni, mint a közösségi rétegét. Emellett a munkáltatókat is ösztönözni kívánja arra, hogy vállaljanak szerepet a problémában azzal, hogy kialakítanak gyermekgondozási szolgáltatásokat a munkahelyen. A fenti szakpolitikák alapján legfőbb problémának a gyermekek nappali gondozásának pénzügyi terhét érzékeli, ugyanis

¹⁸ TRUMP, Donald J. (2016). „Fact Sheet: Donald J. Trump's New Child Care Plan.” Donald J. Trump. <http://bit.ly/2dxEkv0> (2017.03.19.)

¹⁹ TRUMP (2016)

a fizetett szülési szabadságot leszámítva minden egyéb törekvése a gyermek-gondozás anyagi vonzatait igyekszik csökkenteni.

6. A CCAA, valamint Trump javaslatainak összehasonlítása

A CCAA szervezet és Donald Trump javaslata hasonlít egymásra az anyagi terhek csökkentésének szempontjából, azonban ezen felül a *Child Care Aware* egyéb, hosszú távú szakpolitikák kialakításába és implementálásába is fektetne. A szervezet és az elnök hasonló módon vélekednek továbbá a jelenlegi szakpolitika helyzetéről és legjelentősebb problémáiról is. Mind a magas árak, az alacsony minőség, a hátrányos helyzetűek, különösképpen a nők helyzete és a nemi szakadék jelenik meg mint a problémák forrása.

Az anyagi helyzet javaslata mind a két szakpolitikában szerepet játszik, azonban Trumpnál sokkal erősebb hangsúlyt kap. A CCAA²⁰ fontosnak tartja a beruházások növelését, azonban a megnövekedett összeget hosszú távú problémák megoldására használná, amellet, hogy szélesítené a jogosult családok körét, programok kidolgozását, a társadalmi rétegek közötti szakadékot igyekszik csökkenteni, a társadalmi mobilitást növelni, a gyermekek egészségét és a családok harmóniáját is szem előtt tartja. Ezzel szemben Trump²¹ kifejezetten az anyagi juttatásokra helyezi a hangsúlyt, így adójóváírást és az arra jogosult családok körét szélesítené, munkanélküliségi biztosításon keresztül tenné kötelezővé a fizetett szülési szabadságot, minden évi 1000 megtakarított USD után 500 USD-val támogatná a családok gyermekgondozási kötelezettségeit. Még a stratégiai kérdések átgondolására és reformokra vonatkozó javaslat is kiemeli, hogy a családon belüli gyermekek nappali gondozásának problémáira igyekszik megoldást találni, azaz nem a probléma eredetét változtatja meg, csupán annak hatásait igyekszik csökkenteni.

Így azt mondhatjuk, hogy Trump javaslatai azonnali látszatzmegoldást igyekeznek nyújtani, amelyet bár a családok azonnal tapasztalnak, hosszú távon és a gazdaság előre be nem látható változásainak következtében nem feltétlenül fenntarthatók. Az ellenérv felmerülhet, hogy ha a családok jelenlegi anyagi helyzetén tud segíteni a politikai javaslat, akkor az minőségi változást hozhat annak a felnövekedett gyermeknek az életében, aki a színvonalas gondozásnak köszönhetően képes volt társadalmi mobilitásra. Azonban az érv problémája a gyermekek nappali gondozásával kapcsolatos szolgáltatások gyökereinél kezdődik, mely arra mutat rá, hogy a legtöbb család nem tudja megengedni

²⁰ Child Care Aware of America (2016a)

²¹ TRUMP (2016), 1–2.

magának, hogy privát módon oldja meg a gyermekgondozást, amíg a szülők dolgoznak. Így a segélyek növelése lehet, hogy elegendő anyagi változást generálna ahhoz, hogy magán gyermekgondozást tudjon megfizetni, azonban még mindig nem lesz elég ahhoz, hogy megfelelő minőségű legyen ez a gondozás, mindamellett, hogy a szülői közelség is elveszik a rendszerből.

A másik probléma a javaslatok fenntarthatóságával kapcsolatban, hogy bár jelenleg arra hivatkozik Trump,²² hogy az átalakított adózási rendszer extra jövedelméből fogja finanszírozni ezeket a megnövekedett költségeket, jelenleg nem átlátható, hogy mennyire megbízható forrásról van szó. Azzal sem vagyunk tisztában, hogy az adórendszer átalakítása valóban többletbevételt jelent-e majd az államnak, és ha nem, akkor a gyermekek nappali gondozásának politikája vajon megvalósítható-e. Alább bemutatjuk az intézkedés közgazdasági vonatkozásait.

7. Trump szakpolitikai javaslatainak közgazdasági megközelítése

Ebben a fejezetben Trump szakpolitikájának következményeire világítunk rá közgazdaságtani szemléletmód segítségével. Az a feltételezésünk, hogy a nemek közötti szakadék mélyülni fog, emellett *Dependent Care Saving Accounts* számlákat fognak nyitni nem csupán az alsó osztályok, hanem a tehetősebb rétegek is. Úgy gondoljuk, hogy az intézkedés okán a háztartások által a gyermekgondozáshoz kapcsolódó jóságokból fogyasztott mennyiség növekedni fog.

Módszerintanunk alapját a mikroökonómia eszköztára, azon belül kiemelten a fogyasztói döntés feladata és a komparatív statika adja. Parciálisan megváltoztatjuk a modellünkben azokat az exogén paramétereket, melyek Trump javaslatában szerepelnek, majd megnézzük, hogy az endogén változók hogyan reagálnak a paraméterek megváltoztatására. Ahhoz, hogy a fent leírtakat véghez tudjuk vinni, bizonyos feltevésekkel kell élnünk.

Alkalmazott modelljeinkben alapvető mikroökonómiai feltételezésekkel élünk. Feltesszük, hogy a fogyasztók döntései megfelelnek a racionalitási posztulátumban leírtaknak. A fogyasztói döntés során két jóságból fogyasztott mennyiségről döntenek, az egyik a gyermekgondozás, a másik pedig az összetett jóság. Mind a két termék folytonosan osztható és hasznos jóság. Véleményünk szerint a fogyasztók preferenciái mind a két jóságra vonatkozóan monotonak és konvexek. A legjobb döntést úgy hozzák meg, hogy maximalizálják hasznosságukat, figyelembe véve azt, hogy milyen költségvetési korláttal szembesülnek.

²² TRUMP (2016), 2.

Először megvizsgáljuk a nőknek járó hat hetes fizetett szabadság hatását különös tekintettel a nők munkapiaci helyzetére. Ezek után rátérünk a DCSA számla fogyasztói döntésre gyakorolt hatásának vizsgálatára. Végül pedig az adókedvezmény fogyasztói döntésre való hatását nézzük meg.

7.1 Hat hét fizetett szabadság az édesanyáknak

Véleményünk szerint ez az intézkedés növeli a munkapiacon levő különbséget a női és a férfi szereplők között. Ezt úgy próbáljuk belátni, hogy belehelyezkedünk egy cég döntési feladatába. Megpróbáljuk megbecsülni, hogy mik azok a tényezők, melyek mentén a vállalatok meghozzák a döntésüket. Természetesen feltételezzük, hogy a vállalatok racionális szereplők, és csupán saját profitjukat próbálják maximalizálni.

Tételezzük fel, hogy egy vállalat azzal szembesül, hogy két jelentkező van egy általuk kínált állásra. Tegyük fel azt is, hogy a két jelentkező tényleg mindenben megegyezik egy dolgot leszámítva, mégpedig a nemüket. Ekkor a vállalat számára a racionális döntés az, hogy a férfit alkalmazza az állásra, hiszen várható profitja így nagyobb lesz, mintha a nőt alkalmazná. Formalizálva a következő paraméterekkel dolgozunk:

p: annak a valószínűsége, hogy a női munkavállaló elmegy fizetett szülési szabadságra

w: a munkavállalónak fizetett bér

n: ledolgozott órák száma

q: terhesség miatt kieső munkaórák száma

f(x): egy olyan függvény, mely a ledolgozott órák halmazából rendel a ledolgozott órákból keletkezett profit halmazára. Feltesszük, hogy x -ben növekvő a függvény, és minden $f(x) \geq 0$.

A vállalat várható profitja, amennyiben férfit alkalmaz:

$$E(\pi) = f(n) - n * w$$

A vállalat várható profitja, amennyiben nőt alkalmaz:

$$E(\pi) = (1 - p) * f(n) + p * [f(n - q)] - n * w$$

Átrendezve kapjuk, hogy:

$$E(\pi) = f(n) - p * f(q) - n * w$$

Összevetve az egyenleteket láthatjuk, hogy ha minimális esély is van arra, hogy a női alkalmazott vállal gyermeket, akkor a cégnek a racionális választás az, ha a férfit veszi fel. Hangsúlyozottan a fenti állítás csak akkor igaz, ha a két jelentkező nemének hatását *ceteris paribus* vizsgáljuk. Ez alátámasztja azt a nullhipotézisünket, miszerint a munkapiacra a nők és a férfiak közötti különbség mélyülni kezd az intézkedés hatására.

7.2 DCSA megtakarítási számlák

A Trumpterv szerint a családok nyithatnának ún. DCSA (*Dependent Care Saving Accounts*) számlákat, melyre befizetve állami támogatást kapnának a gyermektámogatás finanszírozására. A számla lényege, hogy a család befizet a számlára adott összeget, és az állam az összeg felét még hozzáteszi a számla egyenlegéhez. Fontos korlátozás, hogy az állam által támogatásként nyújtott összeg nem haladhatja meg az évi 500 amerikai dollárt. A teljesség kedvéért fontos megjegyezni, hogy a kedvezményt igénybe lehet venni idős eltartottakra is, itt különböző szolgáltatásokra használható fel. Úgy gondoljuk, hogy az intézkedés hatására a családok több, gyermekgondozáshoz kapcsolódó terméket fognak fogyasztani.

A későbbi egységes jelölés érdekében legyen:

x : gyermekgondozás, mint homogén jószág

y : összetett jószág, vagyis minden másra költött jövedelem

P_x : gyermekgondozás ára

P_y : összetett jószág ára, aminek ára ebből kifolyólag 1

I : jövedelem

Az intézkedés előtti, illetve utáni döntési feladat felírásával, majd az endogén változók összehasonlításával fogjuk megállapítani, hogy valóban többet fogyasztanak-e az intézkedés hatására gyermekgondozásból a háztartások. Feltesszük azt, hogy mind a gyermekgondozás, mind az összetett jószág homogének, egyetlen áruk létezik. Tételezzük fel, hogy a fogyasztó általános Cobb-Douglas preferenciákkal rendelkezik, a és β kitevőkkel, hogy általánosan

is alkalmazható legyen. Fontos látni, hogy csupán a keresleti oldalt vizsgáljuk, a kínálati oldal monitorozása nem esik a dolgozat tárgyába.

Az **első esetben** a családnak még nincsen állami támogatása a gyermekgondozásra, ekkor így alakul a döntés:

A maximalizálandó célfüggvény:

$$U(x, y) = x^{\alpha} * y^{\beta} \rightarrow \text{MAX}(x, y)$$

Költségvetési korlát:

$$Px * x + Py * y = I$$

Gyermekgondozás keresleti függvénye:

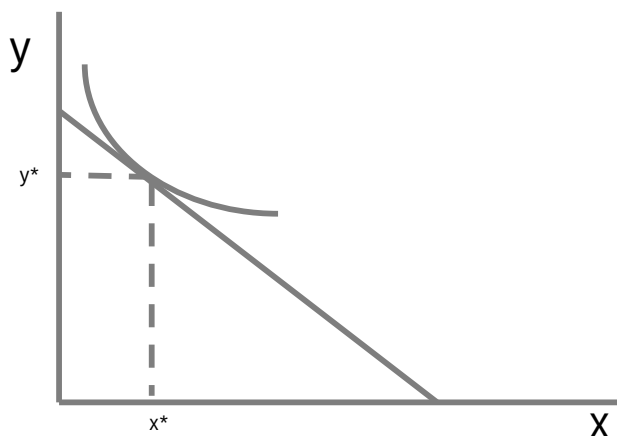
$$x(I, Py, Px) = \frac{\alpha * I}{(\alpha + \beta) * Px} \quad (1)$$

Az összetett jószág keresleti függvénye:

$$y(I, Px, Py) = \frac{\beta * I}{(\alpha + \beta) * Py} \quad (2)$$

Így megkaptuk a gyermekgondozás, illetve az összetett jószág keresleti függvényét a jövedelem és x termék árának függvényében. Az eredményt az egyes ábrán szemléltetjük vizuálisan.

A fogyasztói döntés ábrázolása x és y termék között állami támogatás nélkül

1. ábra

A fogyasztó döntés ábrázolása a gyermekgondozás és az összetett jöszág között állami támogatás nélkül. Optimumban a fogyasztás x^* és y^*

A második esetben a család számára az állam a DCSA számlára félretett összeg felét, de maximum 500 dollár támogatást nyújt a megtakarítási számlán keresztül. Feltételezzük, hogy a fogyasztók félretesznek annyit, hogy maximalizálják a támogatás mértékét. Ez I/P_y kibővíti a család költségvetési korlátját, ugyanakkor fontos látni, hogy erős U korlátozások vannak a támogatás elköltésére, így két ágra kell bontanunk az esetet. Formalizálva a következőképpen néz ki a fogyasztó család döntési feladata.

A maximalizálandó célfüggvény:

$$U(x,y) = x^a * y^b \rightarrow \text{MAX}(x,y)$$

Költségvetési korlátok:

$$P_x * x + P_y * y = I + 500, \text{ ha } P_x * x \geq 1500 \quad I/P_x$$

$$\frac{2}{3} P_x * x + P_y * y = I, \text{ ha } P_x * x < 1500$$

A gyermekgondozás keresleti függvénye:

$$x(I, Py, Px) = \frac{\alpha * (I + 500)}{(\alpha + \beta) * Px}, \text{ ha } Px * x \geq 1500 \quad (3)$$

$$x(I, Py, Px) = \frac{\alpha * I}{(\alpha + \beta) * Px * \left(\frac{2}{3}\right)}, \text{ ha } Px * x < 1500 \quad (4)$$

Az összetett jóság keresleti függvényei:

$$y(I, Py, Px) = \frac{\beta * (I + 500)}{(\alpha + \beta) * Py}, \text{ ha } Px * x \geq 1500 \quad (5)$$

$$y(I, Py, Px) = \frac{\beta * I}{(\alpha + \beta) * Py}, \text{ ha } Px * x < 1500 \quad (6)$$

Vizsgáljuk meg először, hogyan változott a gyermekgondozási termékek keresleti függvénye az intézkedés hatására. Jól látszik, hogy az egyes számmal jelölt keresleti függvénynél mindig szigorúan nagyobb kell, hogy legyen mind (3), mind (4) egyenlet.

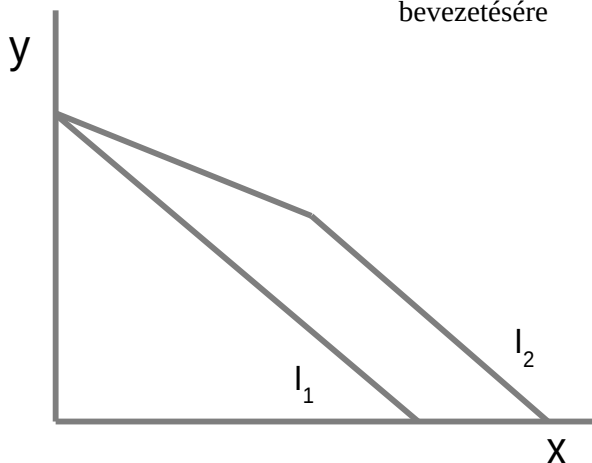
Fontos, hogy megvizsgáljuk azt is, hogy az összetett jóság keresett mennyiségével mi történik. Összehasonlítva (2) egyenletet (5)-tel és (6)-tal, láthatjuk, hogy utóbbi esetében pontosan ugyanannyit fogyaszt az intézkedés után, mint előtte. Ugyanakkor (5) esetén mindenképpen többet fog fogyasztani, mint (2) esetén. Ez azt jelenti, hogy az intézkedés hatására bizonyos feltételek teljesülése esetén az összetett jóságból is többet fogyaszt a család.

Az eset konklúziója az, hogy kellően nagy jövedelemmel rendelkező családok számára (akik félre tudják tenni a szükséges 1000 dollárt) az intézkedés nem azt a hatást éri el, hogy a plusz támogatást tisztán gyermekgondozásra fordítják, hanem a valóság ettől eltér. A családok az eddig gyermekgondozásra költött jövedelmükből átcsoportosítanak az összetett jóság vásárlására is. Ugyan nem tudjuk, hogy Trump célja mi az intézkedéssel, de azt normativitás nélkül állíthatjuk, hogy a támogatás összegét lényegében más termékek vásárlására is költik a háztartások, amennyiben kellően nagy jövedelemmel rendelkeznek.

Ahhoz, hogy értsük, hogy mi is történt pontosan a költségvetési korláttal, fontos látni vizuálisan is azt. A 2. ábrán szemléltetjük, hogy hogyan változott

meg a jóságokra költhető összeg határa. A költségvetési korlát I_1 -ből kitolódik I_2 -be és megtörik. Jól látszik, hogy egyértelműen bővült, ez a fogyasztói jólét szempontjából mindenképpen pozitív. A töréspont ott van, ahol $Px * x = 1500$. I_2 egyenes azon részének meredeksége, amely a töréspont alatt

A költségvetési korlát megváltozása a DCSA számla bevezetésére

2. ábra

A költségvetési korlát megtörik a DCSA számla bevezetésére. Így bővül a fogyasztó költségvetési korlátja, egészen pontosan I_1 -ből kitolódik I_2 -be. A töréspont ott van, ahol $Px * x = 1500$

helyezkedik el, megegyezik I_1 egyenes meredekségével. Az a rész pedig, amelyik a töréspont felett helyezkedik el kevésbé lesz meredek, mint I_1 .

7.3 Adójóváírás

A Trump-javaslat szerint újra kellene írni a törvényt úgy, hogy a dolgozó szülők adót tudjanak visszaigényelni a gyermekgondozásra szánt összeg függvényében és az alkalmazott adókulcs függvényében. A javaslatnak van egy jövedelmi korlátja is, melyről már értekeztünk korábban. Egészen pontosan az, hogy ha a férjnek vagy a feleségnek meghaladja a jövedelme az évi 250 000 dollárt, akkor nem vehetik igénybe az adókedvezményt. Akkor sem vehetik igénybe, amennyiben az együttes jövedelmük meghaladja az évi 500 000 dollárt. Trump példája szerint, ha egy család 70 000 dollár jövedelmet szerez évente és a 12 százalékos

adókulcs alá tartozik, illetve 7 000 dollárt költ gyermekgondozásra évente, akkor $7\,000 \cdot 0,12 = 840$ dollárral csökkennének az adóterhei.²³ Ha kíváncsiak vagyunk az intézkedés fogyasztói döntést érintő hatásaira, akkor hasonló módszertant kell alkalmazni, mint a megtakarítási számlák esetében.

Úgy járunk el, hogy összehasonlítjuk az intézkedés előtti, illetve utáni keresleti függvényeket, majd levonjuk a következtetéseket. Az előző alfejezetben már bemutattuk, hogy mi a fogyasztó optimális választása az intézkedés előtt, így ezt itt nem vezetjük le újra. Be kell vezetnünk egy új paramétert a számítás során, mégpedig q -t, ami tükrözi, hogy a fogyasztóra hány százalékos adókulcs vonatkozik. Ha például 12 százalékos adókulcs vonatkozik az alanyra, akkor $q=0,12$. Trump javaslatában egykulcsos adóról beszél, így mi is ezt alkalmazzuk a modellünkben. Megvizsgáljuk, hogy hogyan változik a fogyasztói döntés formalizált feladata a javaslat hatására.

A maximalizálandó célfüggvény továbbra is:

$$U(x, y) = x^{\alpha} \cdot y^{\beta} \rightarrow \text{MAX}(x, y)$$

Költségvetési korlát:

$$(1 - q) \cdot P_x \cdot x + P_y \cdot y = I \quad I < 500\,000$$

Ebből kifejezve x -et kapjuk a termék keresleti függvényét:

$$x(I, p_x) = \frac{\alpha}{\alpha + \beta} \cdot \frac{I}{(1 - q)p_x}$$

X keresleti függvényét visszahelyettesítve az MRS feltételbe, majd átrendezve kapjuk y keresleti függvényét:

$$y(I, p_x) = \frac{\beta}{\alpha + \beta} \cdot \frac{I}{P_y}$$

Levezettük az intézkedés utáni keresleti függvényeket mind a két termékre, most össze kell hasonlítani a javaslat előtti állapottal. Kezdjük x termékkel, mert annak vizsgálata a fontosabb. A várakozásaink szerint x termék kereset mennyisége növekedni fog.

²³ TRUMP (2016), 4.

Javaslat előtt:

$$x(I, p_x) = \frac{\alpha}{\alpha + \beta} \cdot \frac{I}{p_x}$$

Javaslat után:

$$x(I, p_x) = \frac{\alpha}{\alpha + \beta} \cdot \frac{I}{(1 - q)p_x}$$

Jól látszik, hogy a javaslat utáni keresleti függvény minden paramétertől függetlenül nagyobb értéket kell, hogy felvegyen, mint előtte. Ez abból következik, hogy $(1 - q)$ értéke egy nulla és egy közötti pozitív szám, így a második esetben kisebb a tört nevezője, így nagyobb értéket vesz fel minden más változatlan-sága mellett.

A termék esetében nem gondoljuk teljesen egyértelműnek, hogy növekedni fog a keresett mennyiség. Úgy véljük, hogy a preferenciák nagyban befolyásolják, hogy a fogyasztó milyen mennyiség mellett fog dönteni. A metodológia hasonló, mint a korábbiakban, összehasonlítjuk a korábbi időszaki és az intézkedés utáni keresleti függvényeket.

Javaslat előtt:

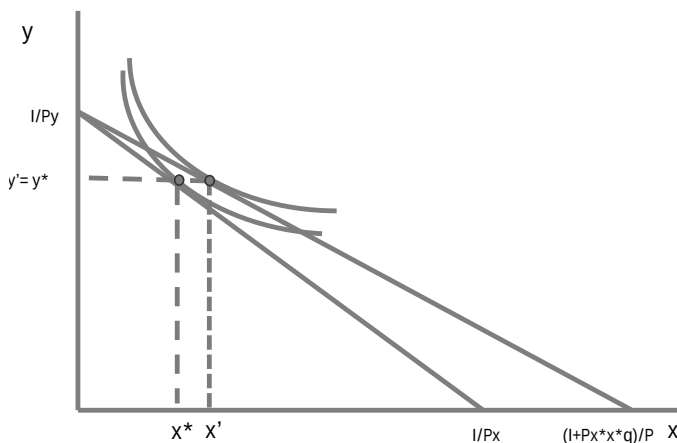
$$y(I, P_x, P_y) = \frac{\beta * I}{(\alpha + \beta) * P_y}$$

Javaslat után:

$$y(I, P_x, P_y) = \frac{\beta * I}{(\alpha + \beta) * P_y}$$

Láthatjuk, hogy a két függvény teljesen ekvivalens egymással, vagyis az összetett jószágból pontosan ugyanannyit fog fogyasztani a család, mint korábban. Ez abból következik, hogy Cobb-Douglas preferenciák esetében a jószág keresett mennyisége nem függ a másik termék áráról, és ebben az esetben csak x termék ára változott meg. Ez azt jelenti, hogy az intézkedés hatására csupán abból a jószágból változik meg a keresett mennyiség, aminek a fogyasztását szabályozni akarta a törvényjavaslat. A fogyasztói döntés megváltozását a 3. ábrán szemléltetjük.

A fogyasztói döntés x és y termék között adójóváírás hatására

3. ábra

A fogyasztói döntés megváltozása x és y termék között adójóváírás hatására. A javaslat hatására y termék optimális mennyisége változatlan marad. Ugyanakkor x termék keresett mennyisége megnövekszik x^ mennyiségről x' mennyiségre.*

Két rendkívül hasonlóknak tűnő megoldás hatásait hasonlítottunk össze dolgozatunkban, a DCSA számlát és az adójóváírást. Ugyanakkor fontos észrevenni azt, hogy ezeknek a hatásai a fogyasztói döntésre mégis jelentősen eltérnek. Az adókedvezmény esetében végig egy ártámogatásról beszélünk, melynek csak a jövedelemi korlát szab felső határt. A másik oldalon pedig, a DCSA esetében bizonyos feltételek teljesülése esetében már nem ártámogatásról, hanem egy szimpla egyösszegű transferről beszélünk, hiszen a megkapott összeget a fogyasztó képes a preferenciái szerint a leghasznosabban elkölteni.

8. Befejezés

Tanulmányunkban azt a kérdést vizsgáltuk, hogy milyen gazdasági és szociális hatásokat vált ki Donald J. Trump gyermekek nappali ellátásáról szóló szakpolitikája az érintett családokra. A következtetésünk az volt, hogy a javaslatok azonnali, eseti megoldásokat igyekeznek nyújtani a társadalmi problémára. Mindezt csupán anyagi transfereken keresztül igyekszik megvalósítani a javaslat, kevésbé koncentrál az emberek ösztönzőinek megváltoztatására, a prob-

léma gyökereire. A közgazdasági modellek konklúziója az volt, hogy két, elsőre azonosnak tűnő intézkedésnek más volt a fogyasztói döntésre gyakorolt hatása. Az adójóváírás esetében lényegében a gyermekgondozás ártámozgatásáról van szó, míg a DCSA számlák esetében más a helyzet. Ott bizonyos feltételek teljesülése esetében az állam egyösszegű transzfert nyújt a fogyasztóknak, mert a fogyasztók a kapott összeget képesek átcsoportosítani más jóságok vásárlására. Az anyáknak járó 6 hetes szülés után fizetett szabadság pedig befolyásolja a férfiak és a nők közötti különbséget a munkaerőpiacon, a vállalatokat inkább férfiak alkalmazására ösztönzi.

Úgy jutottunk el erre a konklúzióra, hogy a jelenlegi törvényeket és programokat, a *Child Care Aware* és Trump javaslatait is megvizsgáltuk. Ezeket összehasonlítva egymással arra a következtetésre jutottunk, hogy Trump szinte kizárólag azt a problémát igyekszik kezelni, amely a gyermekgondozás magas költségeiből adódik. A probléma azonosítása után a DCSA számla és az adójóváírás esetében a fogyasztói döntés eszköztárát alkalmaztuk a szakpolitikai javaslatokra. Megvizsgáltuk, hogy az endogén paraméterek hogyan reagálnak arra, ha módosítunk bizonyos exogén változókat. A nők számára kötelezően előírt fizetett szabadság javaslatára pedig modelleztük egy vállalat profitmaximalizáló feladatát.

Elemzésünknek korlátot szabott néhány feltevés, melyeket a dolgozat elején tisztáztunk. Csak Cobb-Douglas preferenciákat vizsgáltunk, előfordulhat, hogy bizonyos emberek ízlését más matematikai függvénnyel lehet leírni. Csakis az egyéni keresleteket írtuk le, a kínálati oldalt, vagy az aggregált kereslet viselkedését nem jellemeztük. Minden jóságot, köztük a gyermekgondozást és az összetett jóságot is homogénnek tekintettük, ami meglehetősen erős absztrakció részünkről.

A dolgozat témájából további érdekes kutatási területek ágaznak ki. Egyik ilyen irányként tekintünk a szakpolitikai javaslat általános egyensúlyi keretbe helyezésére a parciális szemlélet helyett. Emellett a gyermekgondozás, mint heterogén jóság vizsgálata is egy további kutatási irányként jelenik meg.

Bibliográfia

- 114th CONGRESS (2015), *Every Student Succeeds Act*. Washington: U.S. Government Publishing Office. <http://tinyurl.hu/RV6n/> (2017.04.26.)
- AfCF (2014), *New HHS grants increase, improve learning opportunities for young children*. <http://tinyurl.hu/JwXo/> (2017.04.26.)
- Cafeteria Plan Advisors (nd), *Flexible Spending Account - Dependent Care Account*. <http://tinyurl.hu/5wus/> (2017.04.26.)
- Child Care Aware of America (2016a), „2016-2017 Public Policy Agenda.” *Child Care Aware of America*. <http://tinyurl.hu/K4uS/> (2017.04.26.)
- Child Care Aware of America (2016b), *State Child Care Facts in the State of: Alabama*. <http://tinyurl.hu/DBT5/> (2017.04.26.)
- Department of the Treasury (2015), „*Child and Dependent Care Expert*.” <http://tinyurl.hu/BKiD/> (2017.04.26.)
- GORNICK, Janer C. – MEYERS, Marcia. K. (2003), *Families that Work*. New York, Russell Sage Foundation.
- KLEIN, Alyson (2016), *Every Student Succeeds Act: An ESSA Overview*. <http://tinyurl.hu/gOAZ/> (2017.04.26.)
- NICHOLS, Jay (2016), *President Obama's FY 2017 Budget: Big Investments in Child Care and Early Education* <http://tinyurl.hu/NMVr/> (2017.04.26.)
- OECD (2016), *Social expenditure update 2016* <http://tinyurl.hu/6rr3/> (2017.04.26.)
- ROLL, Susan – EAST, Jean (2012), Child Care as a Work Support, in: *Affilia* [27] (4). 358–370.
- Social Security (nd), <http://bit.ly/2ktuPim> (2017.04.26.)
- TRUMP, Donald J. (2016), „*Fact Sheet: Donald J. Trump's New Child Care Plan*.” *Donald J. Trump*. <http://bit.ly/2dxEkv0>. (2017.03.19.)

Hogyan áldozat a magyar?

A magyar kollektív áldozati hiedelmek kvalitatív vizsgálata nemzetközi minták tükrében

Oláh Julianna

Bevezetés: a csoport alapú érzelmek

A szociálpszichológia egyik alapvető felfedezése, hogy az emberek pusztán a csoporthoz való tartozás folyamányaként érzelmeket élhetnek át. Ezen érzelmek specifikus, kiértékeléshez kötődő érzelmek, azaz a személy kognitív sémáitól függően ugyanazon eseményre mástól eltérő érzelmi választ adhat. A magyar kollektív áldozati hiedelmek rendszere egy nemzettel való azonosulás, értékelés mentén létrejött kognitív tartalom, amely a csoport alapú érzelmeinket, attitűdjeinket befolyásolja. Azt, hogy az érzelem milyen irányú és intenzitású, a csoporttal való azonosulás minősége (kötődő-glorifikáló¹) és intenzitása² moderálja.

A kollektív áldozati hiedelmek történetisége és szerkezete

Fülöp Éva³ 2011-es meghatározása szerint „akkor beszélhetünk a kollektív áldozattá válás fogalmáról, amikor egy közösség azt a nézetet osztja, hogy ők egy másik csoport vagy csoportok agressziójának áldozatai.”

A fogalom kialakulása nem választható el a kollektív büntudat vizsgálatától, ennek egyfajta ellenpárjaként fogalmazható meg és ennek kutatásából alakult ki, bár hozzávetőlegesen 20 év késéssel került a kutatások fókuszába. Ezek a kutatások a csoportidentitást több oldalról közelítették meg: egyrészt,

¹ ROCCAS, Sonia – KLAR, Yechiel – LIVIATAN, Ido, (2006), The Paradox of Group-Based Guilt: Modes of National Identification, Conflict Vehemence, and Reactions to the In-Group's Moral Violations, in: *Journal of Personality and Social Psychology*. [91] (4) 698–711.

² PENNEKAMP, S. F. – DOOSJE, B. – ZEBEL, S. – FISCHER, A. H. (2007), The past and the pending: The antecedents and consequences of group-based anger in historically and currently disadvantaged groups, in: *Group Processes and Intergroup Relations*. (10) 41–55.

³ FÜLÖP ÉVA – LÁSZLÓ JÁNOS (2011), Érzelmek a valós csoportközi konfliktusokban: a csoportközi érzelmek történelmi lehorgonyzása, in: *Magyar Pszichológiai Szemle*. [66] (3) 467–486.

mint kiindulópont, másrészt, mint kimenetel. Ez alapján a csoporttal való azonosulás különböző módjai egyik oldalról az események értelmezését befolyásoló tényezőkként jelentek meg⁴ másik oldalról a kutatók hangsúlyozták az elkövetett agresszió identitásra gyakorolt következményeit is.⁵

2009-ben jelent meg az izraeli kutató, Daniel Bar-Tal és munkatársainak⁶ észlelt kollektív áldozati tudatról írt összefoglaló tanulmánya, amely már konkrétan azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy miként befolyásolja az áldozattá válás szubjektív élménye a csoport identitását, kollektív pszichéjét és más csoportokkal való kapcsolatát.⁷ Az ezután meginduló kutatásokról igényes áttekintést nyújt Johanna Vollhardt 2012-es cikke⁸ és a *European Journal of Social Psychology* 2016-ban témának szentelt különszáma, mely a *Sérülékeny identitás* „Hogyan válaszolunk arra, ha egy másik csoport rosszat tesz velünk: értelemadás a kollektív áldozattá válásnak” címet viseli. A magyar kutatásokról és munkacsoportok eredményeiről pedig idén jelentettek meg egy összefoglalót.⁹

Az áldozati hiedelmek esetén fontos az élmény szubjektív és objektív szintjének különválasztása, továbbá az idői változó figyelembe vétele (mikor történt a trauma, volt-e lehetőség feldolgozásra, van-e közvetlen tapasztalat, stb.). A kezdeti kutatások az áldozattá válás negatív hatásainak elemzését célozták meg (sérülékenység érzése, bizalmatlanság külső csoporttal szemben, megbékéléstől való elzárkózás, konfliktus fennmaradásának támogatása), majd Klar és munkatársai¹⁰ az izraeli-palesztin konfliktus vizsgálata során megalkották a PIVO (*Perpetual Ingroup Victimhood Orientation*) és FOV (*Fear of Victimizing*)

⁴ LEACH, C. W. – VAN ZOMEREN, M. – ZEBEL, S. – VLIK, M. L. W. – PENNEKAMP, S. F. – DOOSJE, B. – OUWERKERK, J. W. – SPEARS, R. (2008), Group-level self-definition and self-investment: a hierarchical (multicomponent) model of in-group identification, in: *Journal of Personality and Social Psychology*. (95) 144–165.

⁵ KESSLER, T. – HOLLBACH, S. (2005), Group-based emotions as determinants of ingroup identification, in: *Journal of Experimental Social Psychology*. [41] (6) 677–685.

⁶ BAR-TAL, D. – CHERNYAK-HAI, L., SCHORI, N. – GUNDAR, A. (2009), A sense of self-perceived collective victimhood in intractable conflicts, in: *International Review of the Red Cross*. [91] (874) 229–258.

⁷ MÉSZÁROS Noémi Zs. – VÁMOS Eszter – SZABÓ Zsolt P. (2017), Sérülékeny identitás: a kollektív áldozati tudat pszichológiai hatásai, in: *Magyar Pszichológiai Szemle*. [72] (3/4) 345–379.

⁸ VOLLHARDT, Johanna R. (2012), Collective victimization. In TROPP, L. R. (szerk., 2012), *The Oxford Handbook of Intergroup Conflict*. New York, Oxford University Press, 136–157.

⁹ MÉSZÁROS – VÁMOS – SZABÓ (2017)

¹⁰ KLAR, Y. – SCHORI-EYAL, N. – KLAR, Y. (2013), The “never again” state of Israel: The emergence of the Holocaust as a core feature of Israeli identity and its four incongruent voices, in: *Journal of Social Issues*. [69] (1) 125–143.

fogalmát. Azok a személyek, akik a PIVO rövidítésű orientációval viszonyultak a múltbeli traumához, több agressziót mutattak a külső csoporttal szemben és inkább tulajdonították a folyamatos ellenségeskedés felelősségét a külső csoportnak, illetve a kollektív büntudat alacsonyabb, a különleges erkölcsi jogosultság magasabb szintjét mutatták. Azok, akik ezzel szemben FOV fogalommal voltak jellemezhetőek, kevesebb agressziót mutattak és kevésbé hárították a konfliktusok felelősségét. Ezenkívül a PIVO orientáció a károsodás kevésbé pontos felidézésével járt együtt, ha az áldozatok külső csoport tagjai voltak, míg a FOV orientáció pontosabb emlékekkel korrelált a csoportidentitástól függetlenül. További kutatásokból kitűnik, hogy a PIVO orientációs típussal jellemezhető személyek a múltat, jelent és jövőt egységként kezelik, a múlt, jelen és jövő ellenségei összerosódnak egy többbétegű, összetett és végeláthatatlan szenvedésfogalmat konstruálva.¹¹ A traumák egyedi színben tűnnek fel, megjelenik a múltbéli és jövőbeli fenyegetettség érzete, ami külső csoport felé bizalmatlanságba – Klarék kifejezését használva – a bizalmatlanság szükségletébe torkollik.

Mészárosék 2017-es cikkéből idézve „az áldozati szerep erősítésének egyik legfontosabb funkciója, hogy magyarázattal szolgálnak a csoportok közötti konfliktus természetével kapcsolatban. Kijelölik a felelősöket és segítenek eligazodni abban, hogy ki a „jó” és ki a „rossz”. A tét óriási: mivel az áldozat–agresszor pozíciók sokszor dichotóm, nem felosztható szerepeknek tűnnek, így az a csoport, amelyik nem képes magát áldozatként bemutatni, könnyen az agresszor szerepébe kerülhet. A kollektív áldozati identitás ennek segítségével különböztet meg, és vezet a felsőbbrendűség érzéséhez: az áldozat minden esetben a pozitív morális szereplője a történeteknek. Megerősödik az az érzés, hogy a saját csoport céljai a helyes célok, egyúttal megtörténik a másik csoport céljainak delegitimizálása”

Az áldozati szerep kognitív előnyeit mutatja, hogy 2012-ben Noor és munkatársai bevezették a versengő áldozatiság fogalmát,¹² amikor „társadalmi csoportok annak bizonyítására törekszenek, hogy többet szenvedtek, mint más csoportok.”¹³ Az áldozatiság ezen koncepciója azt feltételezi, hogy a szenvedések elismerése egy zéró-összegű játszmának tekinthetőek, melyben az egyik fél csak a másik rovására nyerheti el az áldozati pozíciót. Úgy tűnik, a versengő áldozatiság egyik legfőbb motivációs alapja a szenvedések mások általi

¹¹ KLAR – SCHORI-EYAL – KLAR (2013)

¹² NOOR, M. – SHNABEL, N. – HALABI, S. – NADLER, A. (2012), When suffering begets suffering: The psychology of competitive victimhood between adversarial groups in violent conflicts, in: *Personality and Social Psychology Review*. (16) 351–374.

¹³ FÜLÖP – LÁSZLÓ (2011)

elismerésének elnyerése.¹⁴ Ezt támasztja alá Simantov-Nachlieli és Shnabel kutatása, mely szerint amennyiben egy versengő áldozatisággal jellemezhető csoport megerősítést kap egyedi áldozat státuszáról, sokkal nyitottabb lesz a konfliktus lezárására és a megbékélésre.¹⁵

Azonban gyakran láthatjuk a mindennapokban, hogy az áldozattá válásnak pozitív, proszociális következményei is lehetnek. Zsidó holokauszt történetek vizsgálata nyomán Johanna Vollhardt, amerikai kutató 2012-ben bevezetett két ernyőfogalmat,¹⁶ melyek magukba foglalják a fentebb említett orientációs típusokat és az áldozati tudat két eltérő, bár egymással korreláló (átfedésben lévő) minőségére utalnak. Ezek az exkluzív és inkluzív áldozati tudat. Az előbbi szerint az áldozati tudat középpontjában a különbözőségek, míg az utóbbi áldozati tudat fókuszában a hasonlóságok állnak. Ennek mintegy eredményeképp az exkluzív áldozati hiedelem külső csoporttal szembeni bizalmatlansággal, szociális távolságtartással jár együtt, míg az inkluzív áldozati tudat a külső csoportok támogatásával, csoportközi megbocsájtásra való hajlandósággal, felelősségvállalással jellemezhető.¹⁷

Ezek fényében a kollektív áldozati tudat pozitív és negatív hatásait így oszthatlyozhatjuk:¹⁸

Az észlelt kollektív áldozati identitás kognitív, emocionális és viselkedési szinten megnyilvánuló destruktív tünetei és következményei	
Kognitív jellemzők	
Kognitív torzítások	Szelektív és torzult információfelvétel Fokozott érzékenység a fenyegető ingerek irányába Új információval szembeni ellenállás
Hiedelmek/Vélekedések a világról, a saját csoportról és a másik csoportról	A világ veszélyes Csökken az igazságos világba vetett hit Megrendül a humanitárius normákba vetett hit Más csoportok ártani akarnak A másik csoport céljai illegitimek A felelősség a másik csoporté A saját csoport kiszolgáltatott

¹⁴ NOOR – SCHNABEL – HALABI – NADLER (2012)

¹⁵ SIMANTOV-NACHLIELI, I. – SHNABEL, N. (2014), Feeling Both Victim and Perpetrator: Investigating Duality Within the Needs-Based Model, in: *Personality and Social Psychology Bulletin*. (40) 301–314.

¹⁶ VOLLHARDT (2012)

¹⁷ VOLLHARDT (2012)

¹⁸ MÉSZÁROS – VÁMOS – SZABÓ (2017)

Az észlelt kollektív áldozati identitás kognitív, emocionális és viselkedéses szinten megnyilvánuló destruktív tünetei és következményei	
<u>Érzelmi jellemzők</u>	Depresszív érzelmi dinamika Tipikus érzelmek: Félelem, önsajnálát, megalázottság, szégyen Harag, gyűlölet Bizalmatlanság Empátia hiánya más áldozatokkal szemben A saját csoportra nézve kritikus érzelmek (pl. kollektív büntudat) elhárítása
<u>Viselkedéses jellemzők</u>	Agresszió Revans „Megelőző” csapások Behelyettesítő megtorlás Áthelyezett agresszió Megbocsátásra való képtelenség

Az észlelt kollektív áldozati identitás kognitív, emocionális és viselkedéses szinten megnyilvánuló konstruktív tünetei és következményei	
<u>Kognitív jellemzők</u>	Észlelt hasonlóság Perspektívaelfelvétel Újrakategorizálás (fölrendelt kategória létrehozása)
<u>Érzelmi jellemzők</u>	Bizonyos esetekben empátia
<u>Viselkedéses jellemzők</u>	Saját csoporton belüli és csoportok közötti proszociális viselkedés Az áldozatok támogatása, segítése „Szenvedésből született altruizmus” Áldozati csoportok közötti szövetségek

A kollektív áldozati hiedelmek egyéb osztályozása

Az áldozati hiedelmek kiterjedtsége alapján másfajta osztályozást is követhetünk. Eszerint az áldozati hiedelmek lehetnek globálisak, specifikusak vagy regionálisak.¹⁹ Fontos lehet megkülönböztetni az áldozattá válás kontextusát, az agresszorok számát, az események időbeli folytonosságát és gyakoriságát.²⁰ Az áldozattá válás szintje szerint beszélhetünk történelmi, konfliktus-specifikus és

¹⁹ VOLLHARDT (2012)

²⁰ MÉSZÁROS – VÁMOS – SZABÓ (2017)

esemény-specifikus áldozatáságról.²¹ Cohrs és munkatársai 2015-ben az inkluzivitás eltérő jellegéről adtak ki egy tanulmányt. Kutatásuk az észak-ír konfliktus tanulmányozása alapján arra a következtetésre jutott, hogy az inkluzív áldozatosság is kétoldalú a csoportközi megbékélés támogatásának szempontjából. Ha az inkluzivitás univerzalitásfogalma valóban az univerzum fogalmára épült, pozitívan korrelált a megbocsájtással, ám ha az inkluzív jelleg szelektáltan, csak specifikus esetekben és csoportokra vonatkoztatva érvényesült, az negatívan hatott a megbocsájtó attitűdre.²²

Kvalitatív vizsgálatunkban a fenti fogalmakat integráló és lefedő kódrendszert és a specifikus (adott konfliktusra, nemzetre irányuló) ill. univerzális áldozati hiedelem kódolást használtuk, melyet a későbbiekben ismertetek.

Kollektív áldozati hiedelmek magyar vizsgálata

A vollhardti exkluzív-inkluzív dimenzió mentén²³ a magyar populáción több kvantitatív, kérdőíves vizsgálat történt, amelyek rávilágítanak arra, miért is érdemes a kollektív áldozati hiedelmek fogalmával foglalkozni. Magyar kontextusban az inkluzív áldozati hiedelmek a megbocsájtásra való hajlandósággal, a felelősség vállalásával, a konfliktusok rendezésének igényével és nyitottsággal írhatóak le, az exkluzív áldozati tudathoz az észlelt sebezhetőség, észlelt igazságtalanság, kollektív büntudat elfogadása, szociális távolság társítható.²⁴

Szabó és Mészáros konkrét politikai és szociális kérdéseket vizsgáló kutatása több tendenciaszintű és szignifikáns kapcsolatot mutatott ki az áldozati hiedelmek minősége, ezek személyes fontossága, lakhely, képzettség, politikai nézetek és közéleti kérdésekre adott válaszok között.²⁵ Csak a szignifikáns adatokat tekintve az áldozati szerep személyes fontossága és az exkluzív áldozati hiedelmek között közepes szintű korreláció, a régió-specifikus inkluzív és exkluzív hiedelmek között szintén közepes korreláció mutatkozott. Ezen túl

²¹ SCHORI-EYAL, N. (2011), *The shadows of the past: Effects of historical group trauma on current intergroup conflicts. Doctoral Dissertation*. Tel-Aviv, Israel, Tel-Aviv University.

²² COHRS, J. C. – MCNEILL, A. – VOLLHARDT, J. R. (2015), The two-sided role of inclusive victimhood for intergroup reconciliation: Evidence from Northern Ireland. In: *Peace and Conflict. Journal of Peace Psychology*. (21) 634–647.

²³ VOLLHARDT (2012)

²⁴ SZABÓ, Zs. P. – MÉSZÁROS, N. Zs. Collective victim beliefs in Hungary: How do they relate to attitudes toward current social and political issues? konferenciaelőadás: 39. *Annual Scientific Meeting of the International Society of Political Psychology: The Good Society: Prospects For Reason, Communication, And Well-Being*. 2016. július 13–16.

²⁵ Uo.

az áldozati szerepek személyes fontosságának varianciáját magyarázza a lakhely, a képzettség és a jobboldali politikai nézetek. A régióspecifikus exkluzív áldozati hiedelmek varianciáját magyarázza a kor, a jobboldali politikai nézetek, és negatív kapcsolatot mutat a képzettséggel. A régió-specifikus inkluzív hiedelmek varianciáját magyarázzák a képzettség és a baloldali politikai nézetek.

A globális kollektív áldozati hiedelmek magyarországi vizsgálata során pozitív kapcsolatot találtak továbbá az exkluzív áldozati hiedelmek, észlelt igazságtalanság, észlelt sérülékenység, kollektív büntudat igénylése és társas távolság között; az inkluzív áldozati hiedelmek és a szolidaritás igénye, továbbá az áldozati hiedelmek személyes fontossága, észlelt igazságtalanság, szolidaritás igénye és a kollektív büntudat igénylése között.²⁶ A személyes fontosság és az Európai Unió felé érzett negatív érzések között negatív kapcsolat állt fent. (Az adatok nemre, életkorra, végzettségre, politikai ideológiákra, kötődés, glorifikációra és SDO-ra kontrollálva voltak.)

Ez a gyakorlatban úgy mutatkozik meg, hogy az exkluzív áldozati hiedelmekkel jellemezhetők támogatják a katonai beavatkozást, inkább neheztelnek a románokra és a szlovákokra, jellemzi őket a menekültektől való félelem, míg az inkluzív áldozati hiedelmekkel jellemezhető válaszadókra inkább volt jellemző az értelemadás menekültügyben, a románokkal és szlovákokkal való kiengesztelődés támogatása, a szíriai menekültek elfogadása. (Az exkluzív áldozati hiedelmek és személyes fontosság korrelációjának tükrében az eredményekhez hozzá tartozik, hogy az áldozati szerep személyes fontossága önmagában enyhé pozitív kapcsolatot mutat a szlovákokra és románokra való nehezteléssel, a katonai beavatkozás támogatásával és a menekültektől való félelemmel.)²⁷

A jelen kutatás

A jelen kutatás két, régió-specifikus kollektív áldozati hiedelmeket vizsgáló,²⁸ online kérdőíves vizsgálat utolsó, nyitott kérdésére adott válaszok elemzésén alapult. Az áldozatiságot mérő itemek után az

²⁶ FÜLÖP, É. – CSERTŐ, I. – ILG, B. – SZABÓ, Zs.P. – SLUGOSKI, B. – LÁSZLÓ, J. (2014), Emotional elaboration of collective traumas in historical narratives, in: FORGAS, J.P. – VINCZE, O. – LÁSZLÓ, J. (szerk., 2014) *Social Cognition and Communication* (245–262) New York, Psychology Press.

²⁷ SZABÓ – MÉSZÁROS

²⁸ SZABÓ, Zs. P. & MÉSZÁROS, N. Zs. Collective victim beliefs in Hungary: How do they relate to attitudes toward current social and political issues? Régió-specifikus áldozati tudat és esemény-specifikus inkluzivitás; A régió-specifikus áldozati tudat skála fejlesztése konferenciaelőadás: 39. *Annual Scientific Meeting of the International Society of Political Psychology: The Good Society: Prospects For Reason, Communication, And Well-Being*. 2016. július 13–16.

„Amennyiben szeretné velünk megosztani a véleményét ebben a témában, vagy szeretné a fenti válaszait részletesebben is kifejteni, kérjük, használja az alábbi szövegdobozt!”

szövegű felhívásra válaszolt 612 kitöltőből 95. A mintát pécsi és pesti egyetemisták adták, akik online, kurzusok keretein belül önkéntesen töltötték ki a kérdőíveket, illetve hólabda módszerrel elért önkéntes, online kitöltők. A minta homogénnek tekinthető ($M_{\text{életkor}} = 28,36$, $SD = 11,37$). A kitöltők főként baloldali politikai nézetekkel rendelkeznek (bal-jobb politikai beállítódást mérő 7 fokú Likert-skálán $M = 4,09$ ($SD = 1,41$)). A felvett adatok alapján nem találtunk eltérést a nyitott kérdésekre válaszoló és a kérdést üresen hagyó kitöltők között.

Kutatócsoportunk a nyitott kérdések elemzésére egy nemzetközi minták összevetésén alapuló kódrendszert hozott létre, amely tartalmazza a legfontosabb kollektív áldozati hiedelmeket. A kódrendszerben összesen négy nagyobb szekciót alakítottunk ki. Az első nagyobb szekció az úgynevezett összehasonlításra alapuló áldozati hiedelmekre vonatkozott (*comparative victim beliefs*): ennek két legfontosabb formája az összehasonlítás során a többi áldozatot kizáró exkluzív áldozati hiedelmek, valamint a többi áldozat áldozati élményét elfogadó inkluzív áldozati hiedelmek, de ide tartoztak például a másik csoport szenvedését jelentősebbnek tartó „lefelé” hasonlítások is. A második nagyobb szekció az áldozati élményekből levonható tanulságokra és az ebből származó felelősségre vonatkozott (*lessons of victimhood and resulting responsibilities*) (pl. „soha többet nem leszünk áldozatok”; „soha többet nem nézzük végig, ahogy valaki áldozat lesz”; „soha többet nem leszünk elkövetők”). A kódrendszer harmadik szekciójába az áldozati hiedelmek személyes fontossága tartozott (*centrality of ingroup victimization*), beleértve a saját családi érintettséget, az áldozati élményekre való megemlékezés fontosságát és az áldozati élmények máig tartó (személyes) következményeit. A negyedik szekcióba azok a „naiv elméletek” tartoztak, amelyek az áldozattá válás okára vonatkoztak (*lay theories of conflict*).

A négyosztatú rendszer alapján három független kódoló kódolta le a magyar vizsgálati személyek által adott válaszokat, amelyek összehasonlíthatóak a lengyel, ír, ciprusi mintákon ugyanezen kérdőívcsomag ugyanezen kérdéseire kapott válaszokkal. A vitás kódok esetén írásbeli vagy szóbeli egyeztetés történt a konszenzus meghozataláig, mely többnyire szakirodalmi alapokon történt (jelez-e eltérést az eddigi vizsgálatok alapján egy-egy új kód bevezetése; illetve

ha a meglévő kódok közti egyet nem értés a konzultáció után is fennmaradt, szavazás alapján döntöttünk a megfelelőről), ám ezek száma elhanyagolható. A kvalitatív elemzés során arra kerestük a választ, hogy az áldozati élmények hogyan konstruálódnak a vizsgálati személyek fejében, és ezek a konstrukciók eltérnek-e az áldozati hiedelmek eddigi felosztásától. Szemléltetésül álljon itt pár példa a válaszokból:

„A szenvedésre fontos emlékezni, hogy többet ne történhessen meg sem velünk, sem mással. Hagyni, vagy okozni, egy olyan szenvedést, mint amit mi átéltünk, az nagyobb bűn, mint ami velünk történt.”

„A magyarok szenvedései többértük és évszázadokon átívelőek (máig tartó), bár Közép-Európa népei is hasonló mértékben szenvedték meg az elmúlt századokat, de nem azonos mértékben.”

„Csupán annyi a Trianonnál és a mohácsi vésznél nagyobb veszteség senkit nem ért!”

„A lengyelek többet »kaptak« mint mi.”

„Szerintem a magyarok külső szempontból való megértéséhez fontos a »múltbeli szenvedések« megismerése, de maguknak a magyaroknak nem ártana egy kicsit kevesebbet foglalkozni velük.”

A kódrendszer

A kódrendszer magyar, lengyel, zsidó, örmény, ciprusi görög és ír minták alapján lett létrehozva. Igyekeztünk új, eddig kevésbé vizsgált áldozati hiedelmek bevonására. Ilyen változó volt például a lefelé történő összehasonlítás, a feldolgozás nélküli továbblépés, az esemény-specifikusság, az elárultság érzése, ill. az, hogy az elutasítás-elfogadás egymást átfedő dimenziója helyett a trauma láthatatlanságát és máig ható gyakorlati következményeinek érzékelését vettük alapul a kódolásnál.

Rendszerünk négy fő kategóriát különített el:

1. összehasonlításon alapuló áldozati hiedelmek (*comparative victim beliefs*)
2. áldozati élményekből levonható tanulságok és az ebből származó felelősség (*lessons of victimhood and resulting responsibilities*)
3. áldozati hiedelmek személyes fontossága (*centrality of ingroup victimization*)
4. naiv elméletek (*lay theories of conflict*)

Az összehasonlításon alapuló hiedelmek csoportjába tartozott az exkluzív és inkluzív áldozati tudat (az exkluzív alá véve a történelmi áldozatiságot,²⁹ a PIVO-t,³⁰ az ún. ostromlott mentalitást³¹ is), a lefelé történő összehasonlítás (pl. mások többet szenvedtek, mint mi; mi is szenvedtünk, de mások többet), az összehasonlítás elutasítása (pl. lehetetlen összehasonlítani a szenvedést) és az összehasonlítást és áldozati tudatot kiegészítő narratívák (pl. inkább egyéni, mint kollektív szenvedésről lehet beszélni; vannak igazi, ártatlan áldozatok szemben másokkal).

A második osztályt az áldozati élményekből levonható tanulságok és az ebből származó felelősség alkotta. Ide tartoztak azok a konklúziók, melyek szerint „soha többet nem lehetünk elkövetők”, „soha többet nem lehetünk áldozatok”, „soha többé nem lehetünk passzívak”, „nem használhatjuk áldozatiságunkat arra, hogy szimpátiát nyerjünk” és azok az állítások, amelyek szerint az áldozatiság a tanulás és a fejlődés lehetőségét rejt, így „mi is tanulhatunk más áldozattá vált csoportoktól”, „mások is tőlünk” vagy „meg kell értenünk az áldozatiságunkat, hogy elnyerhessük a békét”.

Az áldozati hiedelmek személyes fontossága kód alá a személyes fontosság megléte vagy vannak hiánya, és ezek okai kerültek. Külön kódoltuk, pl. ha a személyes fontosság hiánya azért jelenik meg, mert a trauma nem látható, nem releváns, vagy mert a válaszadó úgy gondolja, tovább kell lépni a traumáról; mivel negatív hatása van az áldozati élmények központi jellegének; elvonja a figyelmet fontosabb szociális problémákról ill. más dolgokra kellene fókuszálni.

A naiv elméletek kategóriába soroltuk a trauma forrását megnevező magyarázatokat, külön választva a külső (harmadik fél; nagyobb erők) és belső forrásokat (kormányzat, de nem a civil emberek; külső csoport; saját csoport is hibás).

Eredmények

Az eredmények egyszerű, százalékos összehasonlítása alapján csak azokat az eredményeket emelném ki, melyek mentén a magyar minta látványosan

²⁹ WOHL, M. J. A. – BRANSCOMBE, N. R. (2008), Remembering historical victimization: Collective guilt for current ingroup transgressions, in: *Journal of Personality and Social Psychology*. [94] (6) 988–1006.

³⁰ KLAR – SCHORI-EYAL – KLAR (2013)

³¹ BAR-TAL, Daniel – ANTEBI, Dikla (1992), Beliefs about Negative Intentions of the World: A Study of the Israeli Siege Mentality, in: *Political Psychology* [13](4) 633–645.

eltért az észak-ír, örmény, zsidó és ciprusi mintától. Az adatok számának korlátozott, valamint a minta nem reprezentatív volta miatt szignifikanciaelemzéseket nem végeztek, az adatokat a kvalitatív kutatások hagyományához híven inkább jelzésértékűnek és további kutatások irányvonalának alapjául tekintem, mely az eddigi és jövőbeli eredmények pontosabb megértését és látens változók felszínre bukkonását segíti elő. Továbbá a torzítások kerülése miatt csak a legkiugróbb eredményeket emelem ki.³²

A legtöbb kódolt válasz egyértelműen az áldozati élmények személyes fontossága kategóriába esett, ezen belül is a fontosság hiányának csoportjába. (Személyes fontosság 16%, örmény mintán 22,2%, ír mintán 9%, zsidó mintán 3,3%; személyes fontosság hiánya 64%) Úgy tűnik, azok, akik fontosnak is érzik az áldozati élményeket, elsősorban a megemlékezés fontosságát tartják jelentősnek (10%), mintsem a máig ható következményeket (2,6%) vagy a személyes relevanciát (2,6%).

Közvetlenül a kiemelt fontosság hiányáról csak a válaszadóink 6,8%-a beszélt (örmény 1,3%, zsidó 6,8%, ír 23,3%). Ezzel szemben aránylag sokan sürgették a továbblépést (pl. *A jövőre kellene koncentrálnunk, és nem a múltra*) (magyar 29%, örmény 7,5%, zsidó 0%), beszéltek az áldozati élményre való fókuszálás káros hatásairól (pl. *Az áldozati élményre való fókuszálás negatív érzésekhez vezet*) (magyar 16%, örmény 8,8%, zsidó 3,4%) vagy ajánlottak alternatívákat az áldozati élmény megélésére (pl. *Fókusz a túlélésen és az erősségeken az áldozati élmény és a gyengeségek helyett; Fókusz a történelmen és a megemlékezésen, de nem az áldozati identitáson*) (magyar 14%, örmény 17,5%, zsidó 11,4%).

Érdekes adat, hogy bár a továbblépés sürgetése ilyen kiemelkedően fontos a magyarok számára, addig az alternatívák felajánlásában nem mutat jelentős különbséget a többi népcsoporttal. A képet tovább árnyalja, ha hozzávesszük, milyen arányban utaltak a válaszadók a trianoni békediktátumra. A válaszok negyedében jelent meg a „Trianon” kifejezés szó szerint és mintegy felében történt rá egyértelmű utalás. A válaszadók így írták le a békediktátumot:

„...a magyarságot ért legnagyobb sorscsapás nem lett helyrehozva...”

„Európa igazságtalanul bánt el velünk.”

„...sírunk Trianon miatt.”

³² SZABÓ, Zs. P. – MÉSZÁROS, N. Zs. Collective victim beliefs in Hungary: How do they relate to attitudes toward current social and political issues? konferenciaelőadás: 39. *Annual Scientific Meeting of the International Society of Political Psychology: The Good Society: Prospects For Reason, Communication, And Well-Being*. 2016. július 13–16.

„Trianonnál és a mohácsi vésznél nagyobb veszteség senkit nem ért.”

„egyedülálló igazságtalanság”

„... azt a hatást kelthetem, mintha egy ökölrázó trianonmániás lennék, pedig létezik konstruktív megemlékezés is.”

„Ugyanakkor számomra magyarnak lenni nem azt jelenti, hogy »Trianonozok« meg »kommunistázok.«”

Kitűnik a továbblépés sürgetése, ám hiányzik más identitásképző esemény, folyamat felvetésének a hiánya. Többen utaltak szegényes történelmi ismeretekre és érdeklődésük hiányára egyidejűleg, ami az árnyaltabb, feldolgozott értelmezést nehezítheti. Fontos jellemző, hogy még azok is, akik a konstruktív megemlékezést vagy a racionális hozzáállást hirdetik, kikerülhetetlennek és megpecsételőnek érzik a lassan száz éves történelmi eseményt, legyen bár szó egy viszonylag baloldali, egyetemista mintáról. A feldolgozatlanság érzetét erősíti, hogy arányaiban kevés a magyar naiv elmélet az áldozattá válás okáról, nem állnak rendelkezésre a magyar vizsgálati személyek számára kész, komplex narratívák. (Ez az eredmény a magyar történelmi tudat fényében egyáltalán nem meglepő: több történészi és narratívpszichológiai kutatás szerint³³ a magyar nemzeti tudatra visszakövethetően jellemző az a gondolkodás, amely során egy adott eseményhez, vagy állapothoz viszonyítva határozzuk meg jelenlegi helyzetünket³⁴ (honfoglalás, a nagy királyok, a törökellenes harcok, a török hódoltság, a Habsburgok elleni harcok, a szabadságharc bukása, az első világháború, Trianon, a második világháború, az 1956-os forradalom, a szovjet megszállás és a rendszerváltás³⁵). Ezek alapján egy olyan nemzettörténeti ív tűnik kibontakozni, melyben a dicső régmúltat javarészt kudarcok sorozata követi, és bár néhány esemény kiemelkedik, végül ezek is vereséggel zárulnak.³⁶ A történelmi eseményeknek ezt az egymásutániségét László János³⁷ történelmi pályának nevezte el. Eszerint a történelmi tudat narratívája a trianoni béke után minőségileg nem változott, csupán a „mohácsi vészt” kicseréltük „Trianon!”-ra). A minta a legnagyobb hasonlóságot az örmény válaszokkal

³³ MÉSZÁROS – VÁMOS – SZABÓ (2017)

³⁴ LÁSZLÓ J. – EHMANN B. – IMRE O. (2002), Történelem Történetek: A történelem szociális reprezentációja és a nemzeti identitás, in: *Pszichológia*. [22] (2) 147–161.

³⁵ LÁSZLÓ J. – FÜLÖP É. (2010), A történelem érzelmi reprezentációja a történelemkönyvekben és naiv elbeszélésekben, in: *Történelemtanítás*. XLV. évfolyam, 1/3.

³⁶ LÁSZLÓ (2002)

³⁷ MÉSZÁROS – VÁMOS – SZABÓ (2017)

mutatja, ahol szintén egy közelmúltig alig elgyászolható, feldolgozható traumáról beszélhetünk.

Mi tudhatunk még meg egy ilyen kutatásból?

A magyar vizsgálati mintában erős az inkluzív jelleg, de ez néhány csoportra vonatkozik csupán (főleg a lengyelekre, 11 válasz). A magyar áldozati élményeket a vizsgálati személyek nagyon hasonlónak látják a kelet-közép-európai régió többi népcsoportját érő élményekkel, de sokkal több a szelektív, mint az univerzális kijelentés.³⁸

A válaszadók jelentős többsége egyetért azzal, hogy az áldozati élmények destruktív szerepet töltenek be a jelen és a jövő szempontjából (összes kódolt rész 13%-a). Bár az áldozati élmény önmagában láthatatlan a válaszadók számára (személyes relevancia és máig ható következmények együttesen 5%), az áldozati tudat negatív hatásai olyannyira kézenfekvőnek és konkrétan bizonyultak, hogy a többi mintától egyedülálló módon érdemesnek láttunk bevezetni két új kódot: „Az áldozati szerep hangsúlyozása akadályozza a fejlődést, szociális változást, elvonja a figyelmet fontosabb szociális ügyekről” és „Az áldozati szerep hangsúlyozása akadályozza a pozitív csoportközi viszonyokat” a már meglévő három áldozati tudat negatív hatásaira vonatkozó mellé.

Az Európához való ambivalens kötődést (áldozat élmény személyes fontossága pozitív kapcsolatot mutat a románokra és szlovákokra való neheztelessel, az észlelt igazságtalansággal, szolidaritás igényével és a kollektív büntudat igénylésével, de az EU iránti negatív érzelmekkel is)³⁹ részben magyarázhatja a vizsgálat: a fölérendelt csoporttól (Unió) egyfajta megbékélést, kiengesztelődést és kárpótlást várnak a magyarok.

Összegzés

A magyar kollektív áldozati hiedelmek természetéről kvalitatív vizsgálatunk szerint a következő információkkal gazdagodtunk: a magyar mintában erős az inkluzív jelleg, de ez néhány csoportra vonatkozik csupán (főleg a lengyelekre, ill. hasonlónak látják a magyarok szenvedéstörténetét a többi balkáni népéhez). A magyar áldozati tudat központi szervező eleme egyértelműen a trianoni trauma, melynek továbblépését sürgetik, ám valódi alternatívákat kevésbé fogalmaznak meg helyette és komplex, újszerű narratívák sem állnak a magyarok

³⁸ vö. COHRS – McNEILL – VOLLHARDT (2015)

³⁹ vö. SZABÓ & MÉSZÁROS

rendelkezésére. Hangsúlyos az a vélemény, hogy az áldozati élmények destruktív szerepet töltenek be a jelen és a jövő szempontjából, és bár a trauma önmagában „láthatatlan”, annak következményei mindennaposak és konkrétak.

A teljes kódrendszerben új, eddig kevésbé vizsgált áldozati hiedelmek jelentek meg, melyek úgy tűnik, megállják a helyüket mind az ír, ciprusi, zsidó, örmény, mind a magyar mintán. Az eredmények pontosabb értelmezése céljából előremutató volna egy erősen jobboldali, korban és képzettségben eltérő minta kvalitatív vizsgálata, ill. egy interjúkon alapuló, mélyebb megértést lehetővé tevő kvalitatív vizsgálat.

Bibliográfia

- BAR-TAL, Daniel (2003), Collective memory of physical violence: Its contribution to the culture of violence, in: CAIRNS, E. – ROE, M. D. (szerk., 2003) *The role of memory in ethnic conflict*, United Kingdom, Palgrave Macmillan, 77–93.
- BAR-TAL, Daniel – ANTEBI, Dikla (1992), Beliefs about Negative Intentions of the World: A Study of the Israeli Siege Mentality, in: *Political Psychology* [13](4) 633–645.
- BAR-TAL, D. – CHERNYAK-HAI L. – SCHORI, N. – GUNDAR, A. (2009), A sense of self-perceived collective victimhood in intractable conflicts, in: *International Review of the Red Cross*. [91] (874) 229–258.
- CSERTŐ, I. – SZABÓ, Zs. P. – MÉSZÁROS, N. Zs. – SLUGOSKI, B. R. – PÓLYA, T. (2016), A kollektív büntudat skála magyar nyelvű adaptációja, in: *Magyar Pszichológiai Szemle* 71:(3) 421–445.
- COHRS, J. C. – MCNEILL, A. – VOLLHARDT, J. R. (2015), The two-sided role of inclusive victimhood for intergroup reconciliation: Evidence from Northern Ireland, in: *Peace and Conflict. Journal of Peace Psychology*. (21) 634–647.
- FÜLÖP, É. – CSERTŐ, I. – ILG, B. – SZABÓ, Zs.P. – SLUGOSKI, B. – LÁSZLÓ, J. (2014), Emotional elaboration of collective traumas in historical narratives, in: FORGAS, J. P. – VINCZE, O. – LÁSZLÓ J. (szerk., 2014) *Social Cognition and Communication* (245–262) New York, Psychology Press.
- FÜLÖP, É. – SZABÓ, Zs. P. (2011), Nemzeti identitás és kollektív áldozati szerep, in: *Pszichológia* [31] (3) 295–315
- FÜLÖP Éva – LÁSZLÓ János (2011), Érzelmek a valós csoportközi konfliktusokban: a csoportközi érzelmek történelmi lehorgonyozása, in: *Magyar Pszichológiai Szemle*. [66] (3) 467–486.
- KESSLER, T. – HOLLBACH, S. (2005), Group-based emotions as determinants of ingroup identification, in: *Journal of Experimental Social Psychology*. [41] (6) 677–685.
- KLAR, Y. – SCHORI-EYAL, N. – KLAR, Y. (2013), The “never again” state of Israel: The emergence of the Holocaust as a core feature of Israeli identity and its four incongruent voices, in: *Journal of Social Issues*. [69] (1) 125–143.
- LÁSZLÓ J. – EHMANN B. – IMRE O. (2002), Történelem Történetek: A történelem szociális reprezentációja és a nemzeti identitás, in: *Pszichológia*. [22] (2) 147–161.
- LÁSZLÓ J. – FÜLÖP É. (2010), A történelem érzelmi reprezentációja a történelemkönyvekben és naiv elbeszélésekben, in: *Történelemtanítás*. XLV. évfolyam, 1/3.
- LEACH, C. W. – VAN ZOMEREN, M. – ZEBEL, S. – VLIEK, M. L. W. – PENNEKAMP, S. F. – DOOSJE, B. – OUWERKERK, J. W. – SPEARS, R. (2008), Group-level self-definition and self-investment: a hierarchical (multicomponent) model of in-group identification, in: *Journal of Personality and Social Psychology*. (95) 144–165.

- MÉSZÁROS Noémi Zs. – VÁMOS Eszter – SZABÓ Zsolt P. (2017), Sérülékeny identitás: a kollektív áldozati tudat pszichológiai hatásai, in: *Magyar Pszichológiai Szemle*. [72] (3/4) 345–379.
- NOOR, M. – SHNABEL, N. – HALABI, S. – NADLER, A. (2012), When suffering begets suffering: The psychology of competitive victimhood between adversarial groups in violent conflicts, in: *Personality and Social Psychology Review*. (16) 351–374.
- PENNEKAMP, S. F. – DOOSJE, B. – ZEBEL, S. – FISCHER, A. H. (2007), The past and the pending: The antecedents and consequences of group-based anger in historically and currently disadvantaged groups, in: *Group Processes and Intergroup Relations*. (10) 41–55.
- ROCCAS, Sonia – KLAR, Yechiel – LIVIATAN, Ido, (2006), The Paradox of Group-Based Guilt: Modes of National Identification, Conflict Vehemence, and Reactions to the In-Group's Moral Violations, in: *Journal of Personality and Social Psychology*. [91] (4) 698–711.
- SCHORI-EYAL, N. (2011), *The shadows of the past: Effects of historical group trauma on current intergroup conflicts. Doctoral Dissertation*. Tel-Aviv, Israel: Tel-Aviv University.
- SIMANTOV-NACHLIELI, I. – SHNABEL, N. (2014), Feeling Both Victim and Perpetrator: Investigating Duality Within the Needs-Based Model, in: *Personality and Social Psychology Bulletin*. (40) 301–314.
- SZABÓ, Zs. P. – MÉSZÁROS, N. Zs., Collective victim beliefs in Hungary: How do they relate to attitudes toward current social and political issues? konferenciaelőadás: 39. *Annual Scientific Meeting of the International Society of Political Psychology: The Good Society: Prospects For Reason, Communication, And Well-Being*. 2016. július 13–16.
- SZABÓ, Zs. P. & MÉSZÁROS, N. Zs. Collective victim beliefs in Hungary: How do they relate to attitudes toward current social and political issues? Régió-specifikus áldozati tudat és esemény-specifikus inkluzivitás; A régió-specifikus áldozati tudat skála fejlesztése konferenciaelőadás: 39. *Annual Scientific Meeting of the International Society of Political Psychology: The Good Society: Prospects For Reason, Communication, And Well-Being*. 2016. július 13–16.
- VOLLHARDT, Johanna R. (2012), ,Collective victimization, in: Tropp, L. R. (szerk., 2012), *The Oxford Handbook of Intergroup Conflict*. New York, Oxford University Press, 136–157.
- WOHL, M. J. A. – BRANSCOMBE, N. R. (2008), Remembering historical victimization: Collective guilt for current ingroup transgressions, in: *Journal of Personality and Social Psychology*. [94] (6) 988–1006.

